

ТИМУР І ОЛЕНА ЛИТОВЧЕНКИ

КНИГА РОЗЧАРУВАННЯ 1977 – 1990

ВІД МИРУ ДО ВІЙНИ

---

101 РІК УКРАЇНИ

 FOLIO

ТИМУР І ОЛЕНА ЛИТОВЧЕНКИ

КНИГА
РОЗЧАРУВАННЯ
1977 – 1990

ВІД МИРУ ДО ВІЙНИ

---

101 РІК УКРАЇНИ

**Тимур Литовченко, Олена
Литовченко**

Книга Розчарування. 1977–1990

© Т. і О. Литовченки, 2020

© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2020

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

Передмова

Острівець Відпочинку у Світі Прави^[1]. Поza простором і часом

- Скажи, Божидаре, чим тобі мій Вирій не до вподоби?
- Та-а-а... власне, все мені до вподоби.
- Тоді навіщо все оце? Навіщо це тобі й таким, як ти?..
- Бо красиво. Краса ж яка, Боже мій, ти тільки поглянь!..

Вкриту шовковистою смарагдовою травичкою галявину зусібіч оточував ясеневий гай, що на перший погляд здавався трохи сумовитим... проте лише на перший погляд. Адже варто було прислухатися до щебетання пташок, різноколірне пір'ячко яких час від часу проглядалося у розкішних деревесних кронах, вдивитися у бездонну блакить неба, вдихнути на повні груди медвяне повітря, просякнуте золотавим сонячним промінням, – і тебе переповнювала надзвичайна легкість. А разом з легкістю приходила радість. Не бурхлива, а стримано-спокійна радість умиротворення...

Разом з тим зовсім іншого вигляду набував і будинок, до тих пір прихований за стіною дерев. Сніжно-білі стіни з витягнутими вертикально вікнами, кожне з яких було трохи втоплене у невелику, закруглено-овальну вгорі нішу між парою вигадливих набірних колонок, справляли враження надзвичайної довершеності, а завдяки віддзеркаленню у віконних шибках небесної блакиті здавалося, що всередині будівлі ховається те саме небо, що й там, у бездонній височині.

Якщо обернутися однією з тих пташок, які безтурботно щебетали в ясенових кронах, і злетіти високо-високо над гаєм, то можна було побачити, що такі ж самі сніжно-білі споруди вкривають увесь Світ Прави, розмаїто-зелений внизу, бездонно-блакитний вгорі, прозоро-золотавий посередині. Будівлі різнилися одна від одної хіба що розмірами й деталями: наявністю чи відсутністю пілястрів на стінах, картушів із барельєфами над вікнами, порталами довкола дверей, підклітами замість фундаментів, іноді галереями, балюстрадами чи

важкими контрфорсами. Але всі подібні дрібнички залежали від характеру творця та господаря кожної споруди, натомість колористика скрізь і всюди була однаковою: чисто-біле серед зеленого рослинного розмаїття, занурене у золотаве повітря під блакитним небесним куполом. Скрізь і всюди.

– То навіщо?.. Ти так і не відповів, Божидаре.

– Багато осель у домі Мого Отця; а коли б то не так, то сказав би Я вам, що йду приготувати місце для вас?^[2]

– То для кого ж ви підготували ці оселі? Невже тільки для себе... Щось не схоже на дітей моїх. Це ви із Сукхаваті запозичити вирішили?

– У буддистів добре, годі й казати. Але якесь воно все... важкувате, чи що?! Золото і срібло, корали й коштовні камені... На це можна подивитися один-єдиний раз заради цікавості, але жити серед усіх цих пишнот!.. Це не для нас, Боже мій. Ти мусиш розуміти, що нам миліше, бо ми – діти Твої!..

– Так-так, Божидаре, я розумію. Вам миліші прості сніжно-білі споруди, занурені в зелень гаїв, й цілюще прозоре, ледь-ледь золотаве повітря під блакитним склепінням неба. І те, що всередині кожної споруди...

Бог замислено схилив голову до правого плеча, примружив праве око й оцінюючим поглядом проникнув у затишно-прохолодну середину будівлі, в нескінченне переплетіння квадратних, прямокутних, овальних кімнат і залів, заставлених зручними м'якими меблями, що аж вабили присісти або прилягти, щоб відпочивати... відпочивати й набиратися сил.

– Але ж не тільки для себе підготували ми цей скромний прихисток...

– Скро-о-омний! – посміхнувся Бог у пишні пшеничні вуса. – Розраховуєте, що й новоприбулі також захочуть усамітнитися тут, у Світі Прави, а не у Вирії з рештою моїх дітей?

– Тим, хто все життя провів у містах, містечках і селищах, занадто незатишно перебувати там, під покровом Світового Дерева. Отож ми й подбали про більш звичні для їхніх очей споруди.

– Ох, Божидаре, Божидаре! Здається, що намудрували ви з цим.

– Чому?

– Бо у карколомних анфіладах кімнат можна заблукати.

– Як і серед гілок Світового Дерева. Втім, якщо вже на те пішло...

Негайно кімнати всередині будинку почали вкладатися одна в одну, немов добре підігнані коліна підзорної труби, аж доки кількість приміщень не скоротилася до півдюжини.

– Як бачиш, при бажанні можна і спростити, якщо неохота блукати.

– Чия душа звикла ширяти піднебесним простором...

– Той завжди може обернутися пташкою і гайнути у найближчий гайок.

– У Моєму Вирії простору більше, отож пташкам там краще та веселіше!

– Наш Світ Прави для втомлених тяжким життям і боротьбою. Хто схоче залікувати душевні рани, відпочити й набратися сил на зручних ліжках у прохолодних затишних кімнатах – їм саме до нас! А вже з часом вони перейдуть у Твій Вирій, де приєднаються до решти душ. Але до тих пір...

– Ну, зрозуміло вже, все Мені зрозуміло.

Бог стримано зітхнув, пригладив сріблясто-білу бороду й запитав про останнє, що Його цікавило:

– А чи не зарано ви почали готувати цей свій Острівець Відпочинку?

– Ну-у-у... чому ж це раптом зарано!.. Нам так здається, що все, навпаки, відбувається дуже вчасно.

– Попереду іще кількадесят років.

– А скільки конкретно? – негайно поцікавився Божидар.

– А от не скажу, – раптом розсміявся Бог. – Окрім Мене, знати про це не дано нікому.

– Навіть тим, хто не в земному світі перебуває, а тут, у світі Прави?

– І навіть ті, хто перебувають у Вирії, також не знають цього.

– Тоді не зарано, – впевнено кивнув Божидар. – Краще підготувати все заздалегідь, перш ніж скалічені бідою душі підуть до нас юрбами, а не облаштовувати все нашвидкуруч. Тим паче, наскільки ми зрозуміли, до того як розпочнеться справжня боротьба за волю, народ наш спіткає величезна біда. Чи вірно ми зрозуміли Твоє попередження?

– Не тільки народ мій улюблений, але й увесь світ разом з ним спіткає біда ця, – кивнув Бог. – Що ж, земний час промине швидко. Тут, у Світі Прави, й оком моргнути не встигнете. А тому...

Замислено пригладивши сріблясто-сиву бороду, Бог тільки рукою махнув:

– Гаразд! Багато осель у світах Моїх, нехай же постане іще одна у Світі Прави! Гаразд, облаштовуйте цей прихисток для душ зраних і стомлених життям за вашими власними звичаями, а не за прадавніми. Нехай же цей Острівець Відпочинку стане шпиталем для зраних душ, як сказали б там, на землі... Ти згоден з Моєю думкою, Божидаре?

– Авжеж згоден! – весело відгукнувся той.

– Ну що ж, тоді нехай буде так, – знову кивнув Бог.

1977. Піонерське читиво

Ростов-на-Дону, 22 лютого 1977 року

За вікном не припиняв падати сніг, вкриваючи землю білою пухнастою ковдрою. У невеличкому ростовському готелі було велелюдно. Через негоду вже третій день поспіль скасовувалися всі вильоти, тому цілих чотири екіпажі з надією чекали повідомлення керівництва аеропорту про готовність злітної смуги. Тоді нарешті вони залишать цю кляту діру, де в їдальні не пропонують ніяких страв, окрім яєць і макаронів, а в невеликий магазинчик, розташований неподалік готелю, завозять виключно горілку, макаронні вироби та хліб.

Щоправда, кожному члену екіпажу видавався сухий пайок: консервованій томатній або яблучно-виноградній сік, рибний чи м'ясний паштет, брикет каші, кругла булочка, мініатюрний 6-грамовий пекетик вершкового масла, сіль, цукор, перець і гірчиця, печиво і маленький пакетик розчинної кави... Але за три дні безвилазного стирчання у готелі неборакам набрид навіть сухпай! Тому ще до обіду люди кучкувалися групами, купували в складчину пляшку горілки і заливали горе, лаючи погоду, самих себе і керівництво за те, що довелося стирчати так довго у цій провінції.

Ось і сьогодні, тільки-но пробило дванадцять годин, командири зібрали всі екіпажі в їдальні й оголосили черговий присуд:

– Вильотів не буде, на сьогодні всі вільні.

Як зазвичай, послали «гінців» до місцевого магазину за «заспокійливим», а також за солоними огірочками та грибочками до місцевого населення. Коли «гінці» повернулися, кожна компанія повикладала на стіл залишки продуктів із сухих пайків на додачу до пари порцій холодних макаронів, завбачливо притриманих після сніданку.

– Агов, борттехніку! Давай приєднуйся до загалу, – запросив Гайдамаку штурман Марат. – Сьогодні ми знов у прольоті, чого ти, немов не рідний?

У відповідь Леонід спочатку автоматично кивнув, але второпавши, що йому пропонують, заперечно крутонув головою:

– Не можу, бо у мене весь розпорядок дня до біса полетить. А за розпорядком у мене зараз обід, отож вибачте.

– Та що ж у тебе за розпорядок такий?! – негайно завівся Марат. – Я з тобою вже восьмий місяць літаю, але й досі ніяк не можу збагнути, що ти за людина така ненормальна?..

– Чому ж, нормальна собі людина... Ось поїм та й піду собі в номер, прочитаю інструкцію на...

Леонід не доказав, оскільки штурман зіскочив зі свого місця й істерично заволав, підбігши до нього:

– Третій день ми тут сидимо!!! Третій день весь екіпаж після скасування рейсу збирається разом і розмовляє по душам!!! І тільки ти один снідаєш, обідаєш та вечеряєш за розкладом, дудлиш чайок відрами і все читаєш інструкції, читаєш, читаєш... І тобі це чомусь не набридає!!! Хлопче, та прокинься ж нарешті!!! Розкажи всьому нашому невеличкому колективу, що ж із тобою не так?! Ти що, стукач?! Стукач, еге ж?!

– Марате, Марате!.. – спробували зупинити його.

– Та не може людина так явно відриватися від колективу, якщо тільки справді не виконує якогось завдання!..

Штурман нервово змахнув рукою – і величезний чайник Леоніда, повний свіжозавареного зеленого чаю № 125, полетів на підлогу й розлетівся на друзки, а ароматна рідина розливалася по підлозі. До столика, за яким сидів трохи ошелешений борттехнік, підбіг радист Володя, вибачився, підхопив роздратованого Марата під лікоть і повів до загального столу. Було видно, що і він також через щось злий на Леоніда – от тільки через що саме?..

Між тим засмучений Леонід подумав, що тепер доведеться ще й чорний чай замовляти замість зеленого, якого в їдальні ніколи не бувало у принципі. Та й чайника шкода: де тепер такий великий знайдеш, якщо в Ташкент їхній авіазагін не літає?! Ех-х-х!.. Треба хоча б друзки попідбирати, щоб місцеві працівниці не лаялися, бо їм тільки посваритися з ними не вистачало.

Однак щойно борттехнік нахилився над підлогою, як мало не зіткнувся чолом із зовсім юною дівчинкою, котра з'явилася невідьзвідки й також потяглася до фарфорових друзків, що від удару безладно розлетілися навсбіч упереміш з розпареними чайниками.

– Ой, обережніше, бо можна порізатися! – скрикнула вона, одночасно ухиляючись від зіткнення з чолом постояльця.

– Це ти обере... – спробував заперечити Леонід. Проте цієї миті дівчина мимоволі скрикнула, і на вказівному пальці її правої руки зачервонів невеличкий кривавий поріз.

– Ну от, я ж казала, що треба обережніше, – зітхнула вона, щосили, до побіління нігтя затиснувши ранку кінчиком великого пальця й водночас здійнявши руку високо над головою, щоб від порізу відлила кров.

– Бо не руками треба, а ганчі-і-ір...ко-ю-у-у...

Їхні очі мимоволі зустрілися, і вражений борттехнік поперхнувся словами. Таким пронизливим поглядом, як у цієї дивної метушливої дівчини, була наділена тільки одна-єдина людина у світі – його дружина. Тільки очі у дівчини були не глибоко-чорні, як у Гелени, а смарагдово-зелені. Хоча якщо добре подивитися, то на райдужці лівого ока, біля самої зіниці причаїлася парочка крихітних, ледь помітних брунатних цяточок. Але ж сила погляду, яка сила погляду!..

– Не засмучуйтесь, буде у вас іще новий чайник, не гірший за розбитий.

– Що-що?.. – перепитав здивований Леонід, не вірячи власним вухам.

– Кажу, не варто засмучуватися через розбитий чайник, – спокійно повторила дівчина. При цьому її дивні очі на мить спалахнули, ніби пара світлячків.

– Оксанко!.. – долинуло звідкись іздалеку, немовби крізь товстелезну ватяну стіну. Однак дівчина продовжила спокійним рівним голосом:

– І на інших не зважайте, бо невдовзі... Так, зовсім скоро все зміниться.

– Тобто?..

– Все зміниться, авжеж. Бо на відміну від них, ви літатимете й надалі.

– Дівчинко, ти хоч би розумієш, що верзеш?! Ми ж льотчики, ми – це екіпаж. Ми не можемо не літати, робота у нас така, що...

– Ви не розумієте. Вони вже нікуди не літатимуть, позаяк...

– Оксано, я кого тут гукаю, ніяк не догукуюся?!

До зайнятого Леонідом столика наблизилася одна з працівниць їдальні – молода миловида жіночка, яка зазвичай або сиділа на касі, або розливала по склянках чай з облупленого емальованого чайника чи

зварений із сухофруктів компот, принесений з кухні у не менш облупленій каструлі. Судячи з суворого виразу обличчя, касирка перебувала явно не в захваті від поведінки зеленоокої дівчини, яка при її наближенні, не сказавши більше жодного слова, кинулася у прохід, що вів на кухню.

– Отож-бо, – з переможним виглядом мовила жіночка і звернулася до борттехніка: – Чий це чайник розкокали?

– Це мій, не переймайтеся, – поспіхом завірив він.

– Скільки не проси постояльців не тягати посуд від нас у номери й назад, а все одно тягають! – зітхнула касирка. – Ну, що ж із вами поробиш?

– Та не виносив я посуд звідси...

– Збирай потім порожні тарілки й особливо склянки, де ви їх кидаєте!..

– Повторюю, нічого я звідси не виносив. Це мій чайник для заварювання зеленого чаю.

– У нас лише чорний чай, зеленого не тримаємо.

– Отож я й заварюю...

– Прибирай тепер за вами!

Зрозумівши, що жіночку не переспорити, Леонід розсудливо замовк. Тоді касирка спитала:

– Що моя дурепка вам тут наговорити встигла?

– То це?..

– Донька це моя, хто ж іще.

– А-а-а... Ну-у-у... – борттехнік якимось непевно знизав плечима.

– То що ж?..

– Та-а-а... Втішала, що буде у мене новий заварювальний чайник і... – він трохи подумав, перш ніж уточнити: – І-і-і... нібито й не зовсім втішала. Верзла якись нісенітницю, не надто зрозумілі, тому я...

– Що за нісенітниця?

Він знову знизав плечима.

– Ну, я ж їй задам! – касирка рішучо підібгала губи.

– Навіщо ви так?

– А щоб знала, як до відвідувачів чіплятися зі своїми вибриками!

– Вона говорила дивні речі.

Жіночка зміряла Леоніда оцінюючим поглядом, на півхвилини напружено замислилася й нарешті пояснила:

– Не звертайте уваги на мою дурепку, будь ласка. Це все спадкове, через чоловіка мого, через Володю. Він циган, отож дочка надумала собі бозна-яких дурниць і тепер принагідно вдає із себе «справжню ворожку». До того ж ми з ним колись у театрі разом працювали, просто я кинула грати після пологів, тоді як мій Володя...

– То вона циганка?! – не витримав борттехнік.

– Лише наполовину. Але то все не варте уваги. Ті нісенітниці, що вона тут вам, мабуть, намолола, – плюньте й розітріть.

– Але ж ви навіть не знаєте, про що вона говорила!..

– І знати не хочу! Бо все це глупство, виїденого яйця не варте.

Тут до їдальні увійшла прибиральниця зі шваброю, обмотаною драною ганчіркою, й заходилася згрібати попід стіну дружки чайника й розмоклі чайнки. Леонід сховався до каси, приніс до столика склянку ледь теплого чорного чаю. Потім з меланхолійним виглядом доїв суп, поганяв по тарілці величезний шматок пшоняної каші, подряпав виделкою кулінарний шедевр, який в тутешній їдальні називався «хлібним» шніцелем. Нарешті, не відчувши жодного задоволення, випив залпом склянку чаю і попрямував до себе в номер.

Звісно, він дуже засмутився через усю ту безглуздь, що сталася в їдальні. Та особливо гірко було йому отаке ставлення екіпажу. Власне, і справді нема чого звертати увагу на всякі дурниці, почуті з вуст малолітньої дурепки, яка корчить із себе «справжню ворожку» – її мати має рацію. Однак все сталося через витівку Марата, от що прикро!.. Інші члени екіпажа й раніше дивилися на борттехніка якось косо, з недовірою... Але така явна демонстрація незадоволення сталася вперше.

Вчитися на інженера Леонідові не надто хотілося. Лише завдяки м'якому підштовхуванню з боку дружини Гелі він аж у 1972 році заочно здобув вищу освіту за спеціальністю «Літакобудування», після чого півроку пропрацював у відділі головного конструктора на ташкентському заводі Антонова. Саме тоді його відправили у відрядження на полігон – спостерігати за роботою чергового нововведення... Подивившись, як злітають у небо потужні крилаті «Ани», почав мріяти про те, що колись і сам підніметься в небо на сталевій «пташці». Для цього було потрібно не так уже й багато – усього лише перекваліфікуватися у борттехніка...

Теорія далася йому легко: найскладніші інструкції Леонід запам'ятовував сторінками – немов Йоганн Вайс у багатосерійному фільмі «Щит і меч». На тренажерах він також був першим... але пройти «вертушку» на медкомісії ну ніяк не виходило!!! Мрію про польоти довелося відкласти спочатку на півроку, потім іще на півроку... Однак злий рок не відступав.

Після чергового провалу неборака добряче напився. І тут знов допомогла Геля! Щоправда, для початку добряче висварила чоловіка за те, що одразу не звернувся до кваліфікованого домашнього лікаря... але ж допомогла, прописавши аутотренінг і повну відмову від алкоголю! Бажання літати було величезним, тому приписів Леонід дотримувався неухильно. Не минуло й трьох місяців, як «вертушка» була подолана, а бажання випити зникло загалом. Натомість Гайдамака пристрастився до зеленого чаю і навіть спеціальний заварювальний чайник собі завів, але ж чого не зробиш заради мрії – злетіти високо в небо на потужному літаку!..

У 1974 році на заводі Антонова у Ташкенті частину льотного складу розформували, решті запропонували перевестися до Києва. Отак сімейство Гайдамаків-Уханьських й опинилося в Києві. Щоправда, попервах Леоніда запроторили до наземної служби, проте невдовзі запропонували місце борттехніка на «Ан-22». Колектив був новий, усі якось швидко знайшли між собою спільну мову, тільки один Гайдамака не вписався у цей екіпаж. Нібито й по роботі та в побуті ніхто до нього претензій не мав, але стосунки з колегами у нього не налагоджувалися – і край!

Відкритих конфліктів іще жодного разу не спалахувало, сьогоднішня сварка зі штурманом Маратом стала першою. Зазвичай польоти проходили простіше: дістали наказ, здійснили переліт, відпочили, повернулися додому, знов відпочили... Щоправда, хлопці з екіпажа (за винятком Леоніда) випивали, але помірно. Так і літали у трикутнику «Київ – Харків – Львів», дуже рідко, буквально пару разів моталися з Києва до Ленінграда чи до Кишинева. Але таких нудних рейсів, як теперішній, не було вже давненько.

Почалося, мабуть, з того, що біля свого під'їзду борттехнік зустрів Марата. Виявляється, навпроти жила теща штурмана, у якій він тимчасово квартирував, позаяк удома дружина затіяла ремонт.

Привіталися й розбіглися. Однак ввечері Марат завітав до Леоніда додому і попросив:

– Послухай-но, підкинь мене завтра на роботу, бо через ремонт і переїзд до тещі я вже двічі запізнювався. Наш командир Володимир Михайлович попередив, що коли спізнюся ще раз – будемо прощатися. Так і сказав!..

– Гаразд, – погодився Леонід, – тільки не спізнюйся.

– Та нізащо!..

– Домовились.

Вранці Леонід чекав на Марата хвилин двадцять, потім потрапили у затор і забарилися іще на чверть години. Марат одразу втік до зали очікувань, а Гайдамака ще деякий час паркувався. Через тривалу затримку їхній екіпаж відправили не до Кишинева, як було заплановано, а до Ростова-на-Дону, та ще й на «Ан-12» полетіли, й наостанок, через жахливу негоду, застрягли у пункті призначення на цілих три дні. Весь цей час члени екіпажа пиячили і вовком дивилися на бортінженера, якого звинувачували в усьому, що сталося: адже розповісти про те, що насправді запізнення сталося через Марата, Леонід не вважав за пристойне.

Пізно ввечері снігопад нарешті припинився. Аеродром розчистили, льотні смуги підготували до роботи. Вночі прийшла рознарядка – перевезти до Харкова якесь обладнання. Проте оскільки екіпаж, за виключенням непитущого борттехніка, іще не встиг протверезіти, це завдання довірили їхнім колегам. Непитущим.

Святковий ранок Дня Радянської Армії і ВМФ зустріли з новими надіями. Справді, годин через п'ять надійшла інша рознарядка – на літаку-лабораторії «Ан-12» перекинути зовсім неподалік, усього лише в Єйськ, обладнання та людей. Тепер уже екіпаж був готовий попрацювати на совість. Ще й як був готовий – просто-таки рвався в небо, аби лише подалі від обридлого Ростова-на-Дону... хоч би до дідька лисого!.. Як раптом радість сповзла з облич через категоричну заяву борттехніка:

– Командире, машина до польоту не готова! Немає даних про час заправки літака. Для перевезення пасажирів літак не пристосований, вантаж – лабораторне устаткування – не упакований і належним чином не закріплений. Ось висновок і відповідний рапорт про це.

Тут почалися та-а-акі крики й матюки!.. На дошкульний вислів не поскупився жоден з членів екіпажу. Проте Гайдамака твердив неухильно:

– Літак до польоту не готовий, і крапка.

Гризлися пару годин поспіль і втихомирилися, стомившись остаточно. Третя за добу рознарядка передбачала рейс до рідного Києва. Цього разу устаткування завантажили й закріпили як слід.

– Ну що, товаришу борттехніку, сподіваюся, цього разу у вас заперечень немає? – просичав крізь зуби командир.

– Машина до польоту готова, – спокійно підтвердив Гайдамака.

Злетіли. Коли набрали висоту й лягли на визначений курс, то всі мовчки покинули кабіну, залишивши борттехніка і командира сам-на-сам.

– Ну, Леоніде Семеновичу, пиши за власним...

– Тобто?.. – здивувався він.

– Заяву на звільнення за власним бажанням пиши, – проскреготав Володимир Михайлович. – Не хоче колектив з тобою працювати, розумієш?

– Не розумію.

– Та невже?!

– Мої дії були правильні...

– Можливо! Справа в іншому: не бажають люди з тобою працювати!

– Чому?

– Не бажають, і все. Вважай, не спрацювалися.

– Але!..

– Ну, годі про це. Годі!..

Коли Леонід виходив з кабіни пілота, у вухах гупало, голова йшла обертом і, здавалося, ось-ось розірветься. Він почав повільно осідати по стіні та, щоб не впасти на підлогу, намацав відкидний стілець, сів, прийняв «позу кучера», заплющив очі й повільно, але впевнено почав медитувати. При цьому перед внутрішнім поглядом чомусь стояла зеленоока дівчина, яка впевнено твердила, стискаючи порізаний палець: «Усе зміниться. Інші вже не літатимуть нікуди, натомість ви літатимете й надалі. Все зміниться. Зміниться. Зміниться». Насилу вдалося відігнати нав'язливий образ...

Леонід знов розплющив очі хвилин через п'ятнадцять. Тепер усе минулося, і можна було мислити тверезо. Що ж, заяву він напише, але з льотного загону не піде однозначно – просто попросить перевести його на «Іл-76». До речі, минулого тижня пропонували місце бортінженера, і він обіцяв подумати!.. Головне, на нову машину знову переучуватися треба, тоді це зупиняло.

Але ж не тепер – після прохання Володимира Михайловича! Справді, щось Леонід засидівся у товаристві людей, які не люблять його всього лише через несхожість із ними самими. Отож перевчитися таки варто! До речі, рейсів на «Іл-76» передбачається менше, зате грошей пропонують більше...

Подумки борттехнік спробував пригадати свою поведінку на роботі в усіх подробицях. Здається, він ніколи не спізнивався, нікого не обговорював, ні про кого не пліткував поза очі, під час польоту не пив. Отож треба буде переконати Володимира Михайловича дати йому нормальну характеристику, якої він, безумовно, гідний.

Гайдамака наблизився до чану з гарячою водою, вперше зробив собі розчинну каву в невеликому пластиковому стаканчику, із задоволенням випив, закусив невеликою плиткою шоколаду і повернувся в кабінку зовсім іншою людиною – спокійною і веселою. Усі напружено очікували наближення скандалу, проте Леонід не бажав скандалити. У мріях він уже працював на «Іл-76», а це просто останній рейс... вважай, на попередньому місці роботи. За цілих вісім місяців вони так і не спрацювалися – і слава богу!..

– «Была без радости любовь, разлука будет без печали...» – співуче процитував уголос борттехнік.

– Чого-чого?.. Що?.. Як-як?.. – запитали всі одночасно.

– Втомився я. Додому хочу. Скільки ще летіти? – миролюбно посміхнувся Гайдамака.

– Хвилин тридцять, – зітхнув Марат і додав тихо: – Навіть поскандалити не можеш як слід! І що ти за людина така дивна?.. Не розумію.

Прилетіли пізно ввечері. Леонід невимушено попрощався з усіма. У бік Володимира Михайловича кинув коротко:

– Завтра вранці у начальства.

Командир ледь помітно кивнув, і борттехнік швидким кроком попрямував до парковки. Лише сідаючи в автівку, помітив, що за ним

ув'язався Марат:

– Льоно, агов! Підкинь до тещі, будь такий люб'язний...

Але Гайдамака навіть не озирнувся на крик, а просто захряснув дверцята автівки й поїхав геть, залишивши Марата біля аеропорту.

Наступного дня, коли Леонід зайшов до приймальні, щоб написати заяву, секретарка раптом захоплена зашепотіла:

– А ви, Леоніде Семеновичу, виявляється, герой!..

– З чого б це раптом? – сторопів він.

– Кажуть, ви відмовилися від сумнівного рейсу до Єйська, при цьому не побоялися навіть гніву вашого командира Шевчука. Ну, зате тепер Володимира Михайловича зняли з посади...

– Що сталося, Сніжано?!

– А ото й сталося, що літак впав, жертви є! Ось...

Секретарка простягнула Гайдамаці якісь папери. Це був нашвидкуруч написаний технічний висновок про аварію літака.

Борт ВПС «Ан-12», № ХХХ (Ростов-на-Дону). Літак тривалий час не експлуатувався. Першим рейсом після перерви став короткий переліт з метою повернення до Єйська після урочистих партійних зборів групи льотчиків-інструкторів. Заразом перевозилося й обладнання.

У польоті борттехнік увімкнув подачу палива від підлогових баків, які були заправлені дуже давно і не використовувалися. Гас у цих баках відстоявся і містив воду. Вже при заході на посадку, всього лише за 3–4 км від аеродрому призначення, всі чотири мотори літака по черзі зупинилися. Екіпаж спробував здійснити вимушену посадку на мілководді азовського лиману. При цьому стійками випущених шасі «Ан-12» зачепив воду і клюнув носом. При ударі фюзеляж розколовся й частково занурився у воду. Більшість пасажирів перебувала у вантажному відсіку, який швидко заповнився водою, перемішаною з гасом. Це був літак-лабораторія, не пристосований для перевезення пасажирів. Обладнання всередині салону в момент удару зірвало, що стало головною причиною загибелі людей.

* * *

Не минуло і трьох місяців, як Леонід уже літав на «Іл-76» як бортінженер. Курсували з Києва в Москву, Мурманськ, Тюмень і Ташкент. Тепер це був не зіпсований алкоголем екіпаж Шевчука. Тут у

Гайдамаки навіть послідовники з'явилися: у години відпочинку вони пили не горілку, а ароматний зелений чай № 125 і вели тривалі бесіди про життя-буття...

Один із флігелів на подвір'ї будинку по вул. Хорива, № 2-В, Київ, серпень 1977 року

Коли у двері подзвонили, Веніамін Матвійович сидів в улюбленому глибокому кріслі біля ретельно затягнутого марлею (від комарів і мух) вікна і гортав-читав газету. Доки він вибрався з глибокого, місцями продавленого аж до пружин крісла, доки вдягнув капці й дочалапав до дверей, його взяли сумніви: а раптом почулося?! Може, то у вухах задзвеніло – адже за дверима було надто тихо...

Та варто було почалапати назад, як з-за дверей пролунало приглушене:

– Веніаміне Матвійовичу, відкрийте, будь ласка. Це я, Спартак.

Мугикнувши під ніс щось нерозбірливе, він відчинив двері. Коли сусідський підліток увійшов до квартири, спитав лише одне:

– Ти знав, що я вдома, чи просто так сказав?

– Знав, звісно.

– А звідки?

– Та ще надворі перебуваючи, побачив крізь марлю краєчок газети над підвіконням. Отож зрозумів, що ви сидите в улюбленому кріслі біля вікна й читаете газету.

– А може, я заснув?

– Ні-ні, тоді б газета не стирчала вертикально і я б нічого не побачив. Просто треба було дочекатися, поки ви до дверей підійдете, ото й усе.

Веніамін Матвійович замислено пожував губами й іронічно мовив:

– Ач який спостережливий... То чого ж тобі треба, Спаріку?

Він прекрасно знав, що хлопчина терпіти не може, коли його отак називають, проте утриматися від глузування не міг. Спартак завжди був не за віком розумним, надмірно логічним і занадто спостережливим. Діти в його віці такими не бувають... просто не повинні бути! Тому Веніаміну Матвійовичу завжди хотілося дражнити, так чи інакше під'юджувати маленького розумаку, намагатися вивести його з рівноваги і показати істинну, притаманну його дитячому віку мармизку. Ось і зараз...

– Мені потрібно, щоб тітка Дора чи тітка Брушка позичили мідний тазик для варення. Мама Гатя дуже просить.

Ну так, звісно: від «Спарика» у малого помітно тіпнулися губи, проте в іншому він залишився незворушним. От же ж удавальник!..

– На жаль, моя Дора поїхала до Охтирки до знайомих. А мама на базар пішла, її також немає вдома.

– А хоча б Рина є?

– Рини також нема.

– А хіба ви не можете позичити мені тазик? Це ж лише позичити...

Про те, що у сімейства Різбергів є старовинний мідний тазик, в якому дуже зручно варити варення, знали всі сусіди з їхнього двору. Знали аж з повоєнних часів, коли мати Веніаміна Матвійовича – тітка Брушка – варила в ньому на продаж іриски та козинаки, а її чоловік – одноногий інвалід війни Матвій Янкелевич – збував саморобні цукерки через інвалідську артіль «Солодке життя». Давно це було, ох і давно ж!..

Тепер же тітка Брушка мирно доживає свій вік, Веніамін Матвійович працює на заводі Ломоносова^[3], його дружина тітка Дора – на меблевій фабриці, їхня старша дочка вже заміжня, молодша Рина навчається у Київському художньому технікумі^[4]. Однак про знаменитий мідний тазик Різбергів і досі пам'ятає весь двір. Особливо у «плодово-ягідний сезон»...

– Звісно, можу, – мовив Веніамін Матвійович, – однак мені хочеться дізнатись, яке варення твоя мама збирається варити?

– Знаєте, у мене немає часу на те, щоб...

– Спаріку, і чого це ти такий занудний?! От поясни, чого?! – власник заповітного тазика щосили вдавав серйозність.

– Бо мамі Гаті треба варення варити, а нема в чому. На нашій великій мисці на дні емаль відколослася, там сироп пригорить, якщо...

– Ну, то скажи мені по секрету, що у вас буде за варення?! І що почому мама купувала? Ну, Спа-а-рику-у-у, ну скажи-и-и!..

– А тазик ваш мідний дасте?

– Захочу – дам, не захочу – то й не дам.

І Веніамін Матвійович поглянув на хлопчика очима заправського злодія.

– То он воно що... – зітхнув хлопчина. – Ну, тоді гаразд. Я зрозумів, що ви хочете поговорити зі мною знічев'я. Гаразд!.. А все

тому, що перед моїм приходом ви читали газету «Правда», в якій немає відомостей. Утім, як і в газеті «Известия» немає правди...

– Спартак!!! Та тьху на тебе!.. Та типун тобі на язик, що ти таке верзеш??? – обуренню Веніаміна Матвійовича не було меж. – Ти б хоч головою думав, перш ніж політичні анекдоти розповідати...

– Я, між іншим, подумав, – мовив хлопець спокійно. – Просто я терпіти не можу, коли мене Спариком називають. Так само ви до тремтіння в колінках боїтеся, коли при вас політичні анекдоти розповідають. А хочете про пенсію товариша Підгорного^[5] поговоримо, чи теж боїтеся?

– Так, боюся!!! Бо ти ще надто малий і дурний, ти ще не знаєш!..

– Все я знаю, Веніаміне Матвійовичу, не переживайте. Просто вас треба було якось зупинити. Ну, то я й зупинив як міг... І ви мене негайно Спартаком назвали, як мені й подобається. А тепер давайте тазик, чи що?..

– Дурнику, я ж по-доброму, а ти!..

– І я по-доброму.

– Ну, диви мені...

Веніамін Матвійович сховався на кухню, заліз на табуретку, зняв зі стіни знаменитий артефакт, що висів на цвяху майже попід стелею, та виніс хлопцеві, що спокійно чекав у передпокої.

– Мама спочатку абрикоси варити збирається, а потім ще й аличу, – мовив Спартак, приймаючи дорогоцінний предмет їхніх сперечань. – Почому вона купувала – точно не знаю. А цукор-пісок я приніс, то по сімдесят вісім копійок за пачку, як завжди.

– Та годі вже тобі! Не цікавить мене все це, відчепися.

– Ех-х-х!.. Я ж казав, що вам просто нудно самому вдома, отож і відволікаєте мене. А мама Гатя між тим чекає.

– От поскаржусь твоїй мамі, що ти про політику патякаєш!..

– Вас же треба було зупинити, – знизав плечима Спартак.

– Та йди вже собі, неси тазик мамці!.. – махнув на нього рукою вкрай роздратований сусіда. – Хто там розбере, що тебе насправді цікавить і про що з тобою можна поговорити?..

– Можна.

– Що-що?

Тепер у голосі Веніаміна Матвійовича прозвучало щире здивування.

- Зі мною можна поговорити про те, що мене цікавить.
- І що ж це, наприклад?..
- Наприклад, як ви вважаєте, чи може вийти з мене письменник?
- Хто-хто?!
- Письменник. Людина, яка літературні твори пише.

Тепер Веніамін Матвійович лише очима мовчки кліпав, геть розгубившись. Сказати, що запитання сусідського хлопчика його здивувало, – це нічого не сказати!.. Ну так, вміє він ошелешити, вміє.

– То вийде чи ні?..

– Якщо з тебе хтось і вийде, то лише «стукач», який пише доноси «конторським», – нарешті зібрався з думками Веніамін Матвійович.

– А якщо серйозно?

– Якщо серйозно... Кгм-м-м... Умгу... – сусіда переступив з ноги на ногу, пожував губами. – Якщо серйозно, то письменник повинен, насамперед, багато читати. А ти що зараз читаєш, піонере юний, голова чавунна?! «Казки народів СРСР» з картинками чи щось серйозніше?

– Зараз я на середині другого тому «Графа Монте-Кристо», якщо вас це й справді цікавить. А далі хочу взятися за «Гойю» Фейхтвангера.

– Що-що?! Ти в якому класі, піонере юний?..

– У сьомому. Тільки не треба мене «головою чавунною» обзивати, бо я знов про політику почну.

Веніамін Матвійович проковтнув грудку, що застрягла в горлянці. Далі спробував пригадати, що він читав у далекому повоєнному дитинстві, коли сам навчався у сьомому класі. «Граф Монте-Кристо» і «Гойя»... Ото піонери пішли!.. Але що ж йому відповісти?! Гм-м-м...

– Не вийде з тебе письменника, – нарешті виніс вердикт сусіда. – Надто багато ти язиком ляпаєш, а такі патякала, як ти, довго не живуть.

– Це те, що ви можете мені сказати?

– Так, це саме воно. А тепер неси тазик своїй мамуні, патякало.

– Дякую, – мовив хлопець. Але перш ніж переступити поріг квартири Різбергів, озирнувся до Веніаміна Матвійовича... і загадково посміхнувся.

* * *

Справді, додому Спартак повертався задоволений. Зовсім не через те, що сусіда так і не дізнався про його головну таємницю. Не дізнався,

що зразковий піонер і круглий відмінник-семикласник уже не один рік потроху збирає і запам'ятовує розповіді дорослих про Куренівську трагедію. У порівнянні із цим загальновідомі політичні анекдоти видавалися дрібними «квіточками», отож про це не знав загалом ніхто в усьому світі.

Однак Веніамін Матвійович хоч як намагався дуркувати у притаманному йому стилі, та все ж сказав Спартаківі дуже важливу річ: «Не вийде з тебе письменника. Такі патякала, як ти, довго не живуть». Почувши це, хлопець одразу ж запосміхався, бо згадав рядки з відомої пісні Висоцького:

*И нож в него! Но счастлив он висеть на острие,
Зарезанный за то, что был опасен!..*

І бажав сусіда того чи не бажав, але тим самим відповів на запитання, що стояло руба перед Спартаком щонайменше протягом півроку. Все почалося на його день народження – 4 січня. Оскільки їхня сусідка вийшла заміж, перетворилася на Клару Мусіївну Алфьорову-Габель та переїхала жити до свого шляхетного чоловіка з «мужицького» Подолу на «панський» Печерськ, Спартак дістав можливість уперше в житті збирати в окремій тепер квартирі яку завгодно кількість друзів. І все це – під чудовою ялиночкою...

Отож прикрашаючи ялинку напередодні Нового 1977 року, перебираючи старі розмальовані кульки та гірлянди, мама Гатя раптом вдарилася у спогади. Найвидатніше місце з-поміж інших займала історія про те, як їй «по блату» дісталася особлива «космічна» гірлянда. І вона защебетала ті самі традиційні нісенітници, які повторювала щороку:

– О-о-ой, а поглянь-но, які красиві двигуни на крильцях цієї ракети!.. А які крильця у цього супутника!.. А оце ж твоя улюблена зірочка!.. Ти пам'ятаєш, як був маленьким і думав, що вся гірлянда зроблена із застиглої карамелі?! А потім хтось пошуткував, нібито Місяць зроблений із ніздрюватого сиру! Пам'ятаєш, мій хлопчику, дитинко моя любя?..

Спартака завжди неймовірно бісило, коли дорослі розмовляли з ним у пестливому тоні. Навіть якщо це робила матуся. Та мало що було у далекому дитинстві?! Зате тепер він знав що «двигуни» на крильцях ракет насправді є антифлатерними вантажами і що ліпити їх

на моделі космічних ракет безглуздо. На крила літаків і стабілізатори зенітних ракет – будь ласка, а на ракети космічні – тьху!.. Знав хлопець також, що у супутника не «крильця», а сонячні панелі. І що зірки не з карамелі, а з водню й гелію. А також міг би розповісти, з яких мінералів складається місячний ґрунт. От тільки мама Гатя завжди зупиняла його просторікування:

– Ой, та я знаю, що ти розумний, як ходяча енциклопедія! Я ж просто хотіла згадати, яким ти був маленьким, а ти мені лекції читаєш.

Отож у розмовах з мамою завжди доводилося стримувати себе, щоб не наговорити зайвих речей, на які дорослі незмінно ображались. Однак і зі своїм роздратуванням треба було щось робити!.. Зазвичай Спартак випускав пару, почитавши якусь хорошу книжку або сходявши в кіно повторного показу. Добре, якщо це був улюблений фільм про льотчиків чи про Космос: «В бій ідуть лише СТАРИКИ», «Приборкання вогню», «Москва – Касіопея», «Підлітки у Всесвіті»...

Втім, хоча напередодні Нового 1977 року він таки сходя до «Дружби»^[6] на чеську НФ-стрічку «Секрет племені бороро», однак поліпшити зіпсований мамою настрій це аж ніяк не допомогло. Спартакові хотілося чогось більшого... Він раптом відчув, що груди розпирають думки, відсутні як в улюблених фантастичних фільмах, так і в книжках.

Його власні думки! Його власні – й більш нічий!..

Тоді несподівано для себе хлопецьвилучив зі шкільних запасів тонкий зошит у клітинку, де написав історію про льотчика-випробувача Леоніда, який «обкатує» на космічній трасі, що простягається від навколоземної орбітальної станції до Місяця, нові моделі ракетних двигунів. Але працювати спокійно й розмірено випробувачеві заважають ревності коханої дружини Селени. Одного разу дружина навіть пробралася в його експериментальний корабель, втрутилася в хід польоту, й вони обидва... розбилися!..

Не можна сказати, що оповідання «Політ в один кінець» писалосядто легко. Зовсім ні! Спартак витратив на його створення цілих три тижні. До того ж хлопець відчував, що варто розповісти історію кохання Леоніда і Селени, а також зберегти життя комусь із цієї парочки – але кому саме?.. Таким чином, «Політ в один кінець» мав би складатися не з однієї, а мінімум з трьох частин. І це була б, мабуть, ціла повість...

Але хто він такий, щоб писати науково-фантастичні повісті?! Учень 7-го класу Київської середньої школи № 20 Спартак Сивак – теж знайшлася видатна персона, пхе!.. Та й хто цю повість надрукує?! В журналах «Вокруг света» і «Техника – молодежи», які тато передплачував для нього, а також в «Науке и жизни», які передплачував для себе, публікувалися лише невеличкі «коротунчики», а не цілі повісті. А якщо раптом книжка?.. Ні-ні, щоб написати цілу книжку оповідань, треба бути справжнім письменником...

І тут Спартак раптом зрозумів одну просту й очевидну річ:

Нема в світі заняття кращого, ніж розповідати людям цікаві історії!!!

Колись давно, у глибокому дитинстві, він хотів бути льотчиком, як його героїчний дідусь Сьома. Потім за наполяганням тата Андрія відвідував різні спортивні секції – то плавання, то легкої атлетики, то академічного веслування, то класичної боротьби... А все тому, що, дивлячись на свою рідну сестру – тітку Ліду – та її чоловіка дядька Касима, тато мріяв, що його Спартак теж стане спортсменом, їздитиме на різні всесоюзні та зарубіжні змагання, а може, й до Олімпійської збірної потрапить. Та й ім'я у нього таке спортивне – Спартак... Проте вайлуватий хлопець міг захворіти у найнесподіваніший момент, що ставило хрест як на шляху до неба, так і на спортивних тренуваннях. Це все явно не для нього.

Натомість що перешкоджає йому стати прозаїком-фантастом?! По-перше, хоч як важко писався «Політ в один кінець», та від самого процесу написання Спартак дістав колосальне, ні з чим не зрівнянне задоволення. По-друге, його шкільні твори що з російської, що з української літератури вчительки періодично долучали до своєї особистої колекції. Звісно, якби Тамара Антипівна знала, що його мама – це ненависна їй Агата Литвак, якій вона «зарізала» оцінку з української мови!.. Але ж вона, на щастя, не знала.

І нарешті, по-третє: вся школа знала, що Спартак Сивак вміє чудово розповідати найрізноманітніші історії «на замовлення». Цим навіть час від часу користувалися вчителі. Бо якщо хтось із них мусив на певний час відлучитися – всі йшли до їхнього класу та «позичали оповідача» на один-два уроки. Можна було не сумніватися: навіть найзатятіші лобуряки та хулігани-старшокласники боятимуться

поворухнутись, доки маленький опасистий «Професор» переповідає щось карколомне з творів Артура Конан-Дойла, Гілберта Кіта Честертона, Агати Крісті, Едгара Аллана По, Джека Лондона, Жуля Верна, Герберта Веллса, Айзека Азімова чи Олександра Гріна. Якщо ж хлопець не вкладався у пару уроків, вже самі учні ладні були лишитися у класній кімнаті після занять, аби тільки дослухати оповідки опецькуватого розумаки.

Отож спираючись на ці три нюанси, Спартак почав звертатися до всіх дорослих з одним-єдиним запитанням: чи вийде з нього письменник, на їхню дорослу думку?.. І що ж?! Усі до одного вчителі (навіть ті, хто «позичав оповідача») відповідали з неприхованим подивом:

– З тебе?! Письменник?! Пхе!!! Звісно, не вийде! Письменник – це Пушкін!.. Лермонтов!.. Блок!.. Єсенін!.. Як казав Маяковський – «Хмара в штанях». Письменник – це пташка, яка легесенько пурхає з гілки на гілку і ширяє в хмарах!.. Витончена особистість, чуттєва, нервова і примхлива. А поглянь тепер на себе: та ти ж «ходяча енциклопедія»!!! Ти такий земний і реальний, що... Ну, куди тобі літати?! Яка з тебе пташка чи «хмара в штанях», коли ти обома ногами на землі стоїш так міцно й непохитно, немов скеля?! Ні-ні, не видумуй: ти можеш бути, скажімо, вченим – математиком, фізиком, хіміком чи ким там схочеш!.. А не хочеш вченим – станеш інженером. Але письменником?! Облиш...

Далі в ленінській роботі «Партійна організація та партійна література» Спартак вичитав наступну думку Вождя світового пролетаріату: літератор неодмінно має бути партійним! Це насторожувало. От, наприклад, подивитись на тата Андрія: його батька – діда Федора Леонтійовича Сивака – розстріляли як «ворога народу», хоча він був відданим тілоохоронцем товариша Косіора, пам'ятник якому стоїть^[7] у скверику на вулиці Артема. Косіора теж розстріляли, але йому хоч би монумент встановили! А щодо діда Федора навіть невідомо, де його поховали... Тим не менш, тато Андрій всіляко вдає із себе вірного ленінця й навіть став секретарем парторганізації. Бо інакше, мовляв, його запідозрять у нелояльності до влади і всіх їх знищить КДБ. Разом зі Спартаком, між іншим... То що, без членства у такій Партії він не стане літератором?!

Але найбільше розхолоджували відповіді родичів. Поговорити з львівським дядьком Рафкою ніяк не вдавалося: окрім бардівських пісень (найбільше – «двох Юрїїв», Кукіна і Візбора), він з племінником не розмовляв ні про що інше. Запорізький дядько Льоня був відвертішим:

– Племінничку, ти що ж таке собі надумав?! Та хто ти такий?! Ганчірка! Шмаркач! Слинько! Мамусин синочок улюблений!.. Та я в твої роки грозою всього Подолу був!!! А ти... Та щоб стати письменником, треба їхати в Москву і в Літературний інститут поступати! А там знаєш, який конкурс?.. О-о-о!.. А в Києві письменником не станеш. Отож витри шмарклі, забудь і марш до мамунечки під спідницю!!! Там і сиди й не висовуй звідти носа.

Почути таке Спартакові було тим більш образливо, що ім'ям рідного дядька він назвав головного героя «Польоту в один кінець». Але якщо ні, то ні – що тут поробиш!.. Далі настала черга батьків. Тато Андрій завів свою звичайну, а тому дещо набридлу пісеньку:

– Ти безталанний. Талановиті діти коли виходять? Коли батько старий, а мама молода. У нас із твоєю мамою різниця всього лише сім років, а не двадцять і не тридцять. Отож у тебе не може бути таланту. І не думай!..

Нарешті мама Гатя заперечила доволі жорстко:

– Синку, щоб вступити до Всесоюзного літературного інституту в Москві, треба мати великий блат. У нас серед далекої ленінградської мішпохи є такий собі дядя Додік Грінбаум, він теж нафантазував колись, що стане письменником, навіть завів особливий такий зошит, до якого занотовував власні думки, що здавалися йому мудрими. Мріяв, що колись видадуть таку спеціальну книженцію – «Мудрість Давида Грінбаума». Давно це було, десь майже по війні. Отож цей шлепер аж п'ять разів намагався вступити до літінституту, щоразу провалювався, а тоді озлобився на весь світ, зіпсував життя собі та своїм батькам... Тобі що, хочеться поневірятись так само?!

– А якщо не в літінститут?.. – обережно поцікавився хлопець.

– Гаразд, давай по-іншому. Візьмемо наш університет імені Шевченка: та там же всі націоналюги-бандерівці, як-от Тамара Антипівна! І ти, маючи матір-єврейку, хочеш там навчатися?! Та тебе одразу ті бандюгани зжеруть! Не видумуй. Ну, педінститут... Хочеш стати вчителем і весь час мати проблеми зі школярами-неслухами?..

Ні-ні, справжній чоловік мусить розумітися на всякому залізничці, на техніці. А література?.. – мама зітхнула. – Ну, в шкільні роки я теж вірші писала – і що з того?! Коли народився ти, моє сонечко золоте, я всі ті вірші спалила заради любого мого синочка! А тобі краще навіть не починати. Більше нервів збережеш, отак.

Підсумувавши всі ці думки, Спартак не на жарт засмутився. Ну так, кожен рядок рукопису оповідання «Політ в один кінець» буквально благав: повір, хлопче, доля прозаїка-фантаста – це твоя доля!.. З іншого боку, всі вчителі та родичі (з обома батьками включно) були проти його задуму. І навіть товариш Ленін зі своєю тезою про «партійного літератора» теж проти. То, може, він помиляється, а дорослі мають рацію?! Як же вчинити...

Хлопець довго думав і насамкінець вирішив... усіх перехитрувати! Що ж, він вивчиться на того, на кого захочуть дорослі. А вже вивчившись – рано чи пізно таки стане прозаїком-фантастом! Звісно, без літінституту чи університету зробити це буде важко. Але хіба ж мало пишуть у передмовах: «Титул фантаста письменник NN підтвердив високим званням кандидата технічних наук»?! Той-таки Айзек Азімов є доктором біохімії. Єврей, народився на Смоленщині 2 січня, а Спартак – напівєврей, народився в Києві 4 січня... Це ж, вважай, в усіх відношеннях поруч! То що, хіба не можна стати вченим, а вже потім і письменником?..

Аби перейти до практичного виконання задуманого, бракувало якогось малесенького штришка, будь-якої дрібнички. Для того щоб у пересиченому водному розчині солі почав рости прекрасний досконалий кристал, потрібна малесенька порошок. Її роль саме й зіграли слова, сказані щойно Веніаміном Матвійовичем: «Такі пятакала, як ти, довго не живуть». То що, кажете, не вийде?! Та ні, все з точністю до навпаки: умовно кажучи, його рано чи пізно «заріжуть» через те, що він стане письменником! Не поетом, звісно, а прозаїком-фантастом, – але він уже знав, що усіх фантастів посилено «пасе» КДБ! А хто ж його «заріже», як не чекісти?! Кого понад усе в житті боявся тато Андрій, як не їх?..

Отож для початку Спартак відніс мамі Гаті довгоочікуваний мідний тазик. А потім вчинив саме так, як порекомендувала вона: пішов на розташований в кутку двору смітник і там ретельно спалив зошит зі своїм дебютним НФ-оповіданням «Політ в один кінець». При цьому

дивлячись на вогонь, що поглинав аркуш за аркушем, чомусь не відчував ніяких негативних емоцій. Навпаки, це полум'я, здавалось, очищувало його помисли й освітлювало подальший шлях. Непростий, звивистий, тернистий... але той самий шлях, яким не пройде більш ніхто. Тільки він – майбутній прозаїк-фантаст Спартак Сивак. Хлопець навіть нашіптував при цьому:

– Нічого, нічого, я ще візьмуся за літературу як слід! Лише б школу закінчити, а там і виш... Але своє я ще візьму, й ніхто мені не завадить. Ось побачите. Колись-то всі побачать, як я візьмуся за цю справу!..

Дізнавшись про спалення дебютного рукопису свого любого хлопчика, мама Гатя на пару хвилин відірвалася від мідного тазика, в якому саме закипало бурштиново-прозоре абрикосове варення, ніжно поцілувала сина в чоло й мовила:

– Молодець, мій хлопчику! Хоча ти міг би дати мамі почитати своє творіння, перш ніж спалювати, однак у цілому ти вчинив правильно. Молодчинка! Ну її, ту літературу, до біса. Простішим треба бути. Простішим і скромнішим... А літературою цією клятою нехай займаються всякі шлепери, як той наш родич Додік Грінбаум. Ото вже точно кажуть: «Шмок^[8] Додя в нашому взводі», – це саме про таких, як він!..

Кабінет технічного директора – головного інженера Виробничого об'єднання «Донецьквугілля», Донецьк, жовтень 1977 року

– Дозвольте, Миколо Сафоновичу?

Не встаючи з місця, господар кабінету подивився на візитера з погано прихованим незадоволенням і доволі сухо мовив:

– А чого це ви до мене в гості проситесь? Ми видобуваємо вугілля глибоко, проте ви «копаєте» ще глибше... Отож це не вам до мене, а мені до вас ходити в гості треба, як до рекордсменів з глибини «копання»... в душах.

– Ну-у-у, знаєте... – абсолютно сірий, нічим особливим не прикметний чоловічок, який завмер на порозі, на мить скривив губи,

імітуючи посмішку, й сказав: – Це вже як коли виходить. Іноді ви до нас, а іноді й ми до вас!.. Як для справи краще, так ми і робимо, вірно?

– До речі, про справи!

Сургай кинув зосереджений погляд на годинник, що стояв ліворуч на столі, звірив час з наручним годинником і зауважив:

– У мене, на жаль, не надто багато часу, бо за сорок п'ять хвилин «генерал»^[9] збирає нараду, а я все ж таки головний інженер...

– О-о-о, Миколо Сафоновичу! Сорок п'ять хвилин – це ж цілий урок у школі. За сорок п'ять хвилин діти встигають вивчити...

– Вибачайте, але у мене на контролі справи значно важливіші від тих, з якими стикаються школярі.

– У такому разі переходжу до справи.

Якщо досі неприкметний чоловічок тупцяв на порозі, то тепер без всякого запрошення та інших церемоній широким кроком наблизився... майже підбіг до столу головного інженера і повідомив скоромовкою:

– Миколо Сафоновичу, від вас вимагається зовсім небагато. Лише коротка характеристика на того, з дозволу сказати, антирадянця, про якого ми говорили лише позавчора...

– Це про Стуса, чи що?..

– Тихіше, Миколо Сафоновичу, прошу тихіше! Раптом нас почують...

– Хто почує?! – щиро здивувався Сургай. – Тільки ваші люди й почують, оскільки слухають нас саме вони.

– Миколо Сафоновичу, ну, не треба!..

– А що ви мені зробіть?! В шахту відправите?! Пхе!.. Та я там і так щодня буваю, знайшли чим лякати.

– Нагадаю, що ви буваєте там як техдиректор і головний інженер. Натомість рубати вугілля, як простий трудар... як усі прості трударі-шахтарі!.. Ох, навряд ви цього захочете, ох, навряд чи!..

– Ви обіцяли коротко, – нагадав Сургай.

– То напишіть характеристику, яку ми просимо, і я вмить зникну.

– Повторюю, я з цим чоловіком ніколи не зустрічався. То як же можна характеризувати незнайомця?!

– Можна просто поганими словами, – мовив візитер з незворушним виглядом, – а можна і найгіршими, не гублячись у виразах. По-шахтарськи.

– Послухайте ще раз уважно...

Сургай глибоко вдихнув, потім видихнув і продовжив:

– Ви казали, що цей самий Стус Василь Семенович у шістдесят першому – шістдесят третьому роках спочатку викладав українську мову та літературу в якійсь там горлівській середній школі?

– Казав.

– А потім працював підземним плитовим на шахті «Октябрська»?

– Саме так.

– Ну, а я в ці роки був директором шахти «Восточная», а саме в шістдесят третьому році мене перевели директором на «Мушкетовську-Заперевальну». Отож «Октябрська» тут зовсім ні до чого...

– Але ж «Октябрська» шахта в Донецьку! А ви тепер, вважаєте, друга посадова особа у Виробничому об'єднанні «Донецьквугілля»...

– І тим не менш я не писатиму ані рядка про того, кого в очі не бачив!

– Миколо Сафоновичу, ну, не треба!..

– Що ви маєте на увазі?

– Відмовок цих не треба. Ви Ісуса Христа в очі не бачили, тим не менш вважали за можливе від його імені людей лякати.

Привалившись грудьми до стільниці, Сургай схилив якнайнижче голову й різко видихнув. І треба ж такому статися, щоб йому і досі пригадували ту давню історію дурнуватою розіграшу Варьки-Соньки!..

– Послухайте, ви б іще про старі калоші мого дідуся згадали, – мовив стомлено головний інженер. – Це ж коли сталося?!

– Без малого чверть століття тому, – негайно відповів візитер. – І тим не менш хоч як давно це сталося, але факт запеклої релігійної пропаганди, нехай і ненавмисної, у вашій біографії мав місце. Гадаєте, нам було аж так легко заплющити на це й не псувати вашу кар'єру?

– Отож тепер ви хочете...

– Взаємності, всього лише взаємності: ми весь час не псували кар'єру вам – тепер ви допомагаєте нам.

– Укотре повторюю, що ми з цим товаришем Стусом ніколи в житті...

– Та з яким товаришем, Миколо Сафоновичу, з яким товаришем?! Не знаю, забули ви чи просто не надали належної уваги, однак,

перебуваючи на даний момент у процесі перевиховання в мордовських таборах, цей самий Стус Василь Семенович подав до Верховної Ради СРСР заяву на предмет позбавлення його радянського громадянства.

– Як це?!

– Та отак, Миколо Сафоновичу, отак! Для нього бути радянським громадянином – це, бачте, все одно що бути рабом. І от на такого, з дозволу сказати, «товариша» ми всього лише збираємо всебічні характеристики! Невже не дасте?! Та він же ж негідник, Миколо Сафоновичу! Та таку вошу до нігтя й розчавити – це ж святе діло!..

– І тим не менш при всебічному моєму бажанні...

– Миколо Сафоновичу!

Погляд візитера раптом зробився злим, завдяки чому він став віддалено скидатися на карикатурного хижого птаха, яким його зазвичай малюють у сатиричних журналах:

– Миколо Сафоновичу, ваша кар'єра розвивається дуже вдало, ви, безумовно, чоловік талановитий. Ще рік чи два на нинішній посаді, й у вас є всі дані, щоб вийти в «генерали». А там і до міністерства рукою подати... А хочете прискорити цей процес?

– Що ви маєте на увазі?

– Ну-у-у... Наприклад, у Мінвуглепром вас можуть перевести і в обхід посади гендиректора ВО «Донецьквугілля» чи якогось іншого. Хочете так?

– Але ж посада гендиректора – це безцінний власний досвід. Побоююсь, що, не маючи такого, мені в Мінвуглепромі буде важкувато.

– Отже, не домовимось? – скривив губи візитер.

– Отже, не домовимось.

– А якщо раптом?..

– Послухайте, – Сургай знов зиркнув на годинник на своєму столі, – ми з вами проговорили більше десяти хвилин, а у мене попереду справді важлива нарада, як я й попереджав. Отож давайте відкладемо цю нашу розмову на завтра.

– Так справа ж дрібнесенька!..

Однак головний інженер лише уточнив:

– Тільки не приходьте до мене, будь ласка. Завтра ввечері я до вас у «перший відділ» сам зазирну. Ось, дивіться...

Він підтягнув до себе перекидний календарик і зробив у ньому якусь помітку, далі ж заходився вивчати якісь папери. Очевидно, це мало означати завершення розмови.

– Ну що ж... як знаєте! До завтра, то й до завтра. Хай буде так, – пробурмотів візитер і вийшов з кабінету, не озирнувшись на його господаря.

1978. «Незручна» рідня

Київ, весна 1978 року

Наприкінці лютого Гелена Сергіївна отримала два оглядових ордера. Тепер вона вся перебувала в радісному передчутті того, що нарешті полишить осоружну відселенку на Валах із загальною кухнею, туалетом, тарганями і сусідами та переселиться в окрему квартиру з усіма зручностями. Коли їхня родина переїжджала з одного міста в інше, то Гелені Сергіївні одразу ж надавали відомче житло – але не в Києві. Для початку їх заохотили у подільську комуналку і вже котрий рік годували обіцянками забезпечити нормальні побутові умови.

Здавалося, з будівництвом у столиці УРСР все було гаразд. Забудовувався Виноградар, немов гриби після дощу, виростали панельні висотки на Оболоні, – але кияни не надто охоче переселялися туди. Гелена Сергіївна регулярно відвідувала райвиконком, де намагалася довести, що заступник головлікаря психіатричної лікарні має думати про персонал і піклуватися про пацієнтів, а не сушити мізки над поліпшенням жахливих побутових умов.

І тим не менш з місяця в місяць справа не просувалася ні на міліметр. Навіть похід до міськвиконкому торік у грудні обернувся черговою безвідповідальною обіцянкою:

– Товаришко Уханьська, ну чого це ви, чесне слово?.. Потерпіть ще трохи. Ну-у-у, трішечки! Два-три місяці, доки новий рік розпочнеться... Запевняємо, ви залишитесь задоволені.

Не домігшись свого навіть у міськвиконкомі, вона втратила всяку надію. Льоні добре, він весь час то в одному рейсі, то в іншому. Він звик зупинятися у пошарпаних готелях і гуртожитках. А їй як?! А Валерці?..

Звісно, Київ – це Київ. Тут і клімат нормальний (хіба що через наявність Київського водосховища вологість повітря підвищена), і з продуктами все гаразд. Але вся ця жахлива епопея з відселенкою перебувала просто поза межею здорового глузду.

Таким чином, Гелена Сергіївна вирішила потерпіти обіцянні у міськвиконкомі три місяці, а далі збиралася поговорити з чоловіком про переїзд куди завгодно! Чи то знов у Ташкент – нехай там і стаються час від часу землетруси... Чи то в Сибір – нехай там і

виділяють по кілограму м'яса на людину на місяць... Та хоч би туди, куди Макар телят не ганяв!.. Хоч би до біса на болота!.. Тільки б у окрему службову квартиру. Тут, на Україні, вона навіть пісню по радіо часто чула:

*Не піду я за тебе –
Нема хати у тебе, у тебе!
Постав хату з лободи,
А в чужую не веди, не веди!
Чужа хата така,
Як свекруха лихая, лихая:
Хоч не лає, то бурчить –
А все ж вона не мовчить, не мовчить!..*

Після того як Льоша переклав та пояснив зміст цих слів, Гелена Сергіївна подумала: до чого ж мудрий народ склав таку пісню! Отож почекаати іще два-три місяці... До кінця лютого себто.

І треба ж такому статися, щоб саме наприкінці лютого їй нарешті (нарешті!) видали одразу два оглядових ордери – на вибір. Що за стадо мастодонтів здохло у найближчому лісі?! Звісно, Гелена Сергіївна забрала Валерку зі школи й вирушила на огляд запропонованого житла.

Перша адреса знаходилася по вулиці Фрунзе, там неподалік трамвайної колії добудовувалася акуратна цегляна шестиповерхівка, друга квартира розташовувалася в капітально відремонтованому будинку неподалік Житнього ринку. Квартира на Фрунзе була відкинута одразу, хоч і складалася з трьох затишних маленьких кімнат... Але низькі стелі в два з половиною метри створювали враження вузької тісної клітки. До того ж трамвай майже під вікнами... Ні-ні-ні, це нікуди не годилось!

Будинок на вулиці Хорива спочатку справив на Гелену гнитюче враження, оскільки був старшим, ніж осоружна відселенка на Валах, а ремонт... А що там той ремонт, навіть капітальний?!

Отже, коли вони з Валеркою піднялися на третій поверх, Гелена вже обдумувала гнівну промову у виконкомі, коли вертатиме ордери. Але щойно вхідні двері відчинилися і вони здолали довгий коридор – враження про квартиру негайно змінилося. Тут іще повним ходом йшов внутрішній ремонт, але величезні вікна, височезні – майже

чотириметрові стелі та просторі кімнати!.. А затишна кухонька!.. А невелика ванна кімнатка!.. Й навіть окремий туалет!.. Та це ж чудово, просто чудово!

– А чи можна перегородити оцю велику кімнату навпіл? – звернулася Гелена Сергіївна до виконроба. Той кркнув, почував потилицю, похитав головою і висловився в тому сенсі, що він би перегородив що завгодно і як завгодно – але що скажуть у ЖЕКу, в ЖЕУ та особливо у будівельно-монтажному управлінні?.. Гелена Сергіївна наполягала на своєму. Виконроб почав морщитися і кркати сильніше.

Втім, Валерку все це не обходило. Він озирнувся до матері, кинув через плече, що обирає собі дальню кімнатку, з якої є вихід на балкон. А потім прочинив двері й вискочив назовні. Виявилось, що доки вони оглядали квартиру, на вулиці пішов сніг, а мороз подужчав. Валерка скинув з перил пухнастий шар свіжого, схожого на вату сніжку... і негайно почув гучний дівочий зойк:

– Ай, хто там снігом кидається?! Не робіть так більше!!!

Юнак позирнув униз і побачив, що на сусідньому балконі сидить дівчина, здійнявши догори невдоволене обличчя. Їхні очі зустрілися... і немовби блискавка промайнула перед очима ошелешеного юнака!..

– Як тебе звати? – пробелькотав він.

– Гертруда, – зніяковіло відповіла дівчина і сором'язливо опустила очі.

– Як незвично і романтично, а ще-е-е...

Юнак раптово замовк, спіймавши себе на тому, що розмовляє віршами. Втім, дівчина одразу заперечила:

– І зовсім тут немає романтики, облиш!

– Чому це раптом?

– Бо «Гертруда» – це дурнувате скорочення від «героїня труда».

Валерка зібрався заперечити, але з кімнати пролунав мамин голос:

– Валеро, нам час іти!

Отож він кинувся до матері з радісним вигуком:

– Мамо, я такий радий, що ми будемо тут жити!..

Питання було вирішене.

* * *

Минуло три тижні, й увесь цей час Валерка тільки й думав, що про сусідську дівчину Гертруду, яку побачив під час оглядин. Ремонт завершили, і сім'я Голомозих нарешті перебралася в нову – тепер уже окрему квартиру. Щойно були перевезені й розставлені всі речі, як Валерка кинувся на другий поверх і почав дзвонити в усі дзвінки, яких там виявилось чомусь аж чотири!.. Хвилин за десять двері нарешті скрипнули, і в дверному отворі постав двометровий стариган, вдягнений у довгу лляну сорочку і чорні засмальцьовані штани. Його сива борода і довге біле волосся трохи налякали Валерку, отож він мовчки затупцяв на порозі.

– Ти до кого прийшов, юначе? – запитав нарешті дивний стариган.

– Я до Гертруди...

– Не знаю такої, – дивний старий рішучо мотнув головою, від чого довге білосніжне волосся розпушилося, немов лев'яча грива.

– Вона тут живе, наприкінці коридора. Я бачив, – наполягав Валерка.

– Немає тут ніякої Труди!

– Не Труди, а Гертруди. Я ж бачив...

– Там художники майстерні тримають, нема їх зараз, – неохоче пробуркотів старий, чомусь набурмосившись.

– Га-а-а?..

– Вони рідко тут з'являються. Все, забирайся звідси геть.

Валерчиному розчаруванню не було меж, проте здаватися він не збирався. Саме зараз у Києві на Львівській площі завершувалося спорудження Республіканського Будинку художника^[10], отож підприємливий юнак взяв за звичку вирушати туди після школи і тинятися біля входу, запитуючи всіх і кожного, хто проходив повз нього:

– Перепрошую, будь ласка, скажіть, а ви художник чи ні?..

Ясна річ, переважно йому траплялися будівельники, проте вистачало і тих, хто займався оздобленням інтер'єрів майбутнього «храму мистецтв». З ними у Валерки починалися дуже правдоподібні розмови на тему: хто би з творчих людей міг би приватним чином допомогти його батькам оформити інтер'єр нещодавно отриманої квартири?.. Головне при цьому було посилатися в розмові на батькових

знайомих, які рекомендували якусь художницю, котра мала майстерню на Старому Подолі біля Житнього ринку – от тільки тато випадково загубив адресу, бо постійно роз'їжджає у відрядженнях. А ті, хто давав рекомендацію, поїхали чи то в Саратов, чи то в Горький^[11], чи то у Волгоград... Коротше, поїхали далеко і надовго. А хто там майстерню має?..

На перший погляд здавалося, що обраний юнаком спосіб дій не дасть жодних результатів. Тим не менш тижнів за три він таки роздобув хатній телефон такої собі Ірини Левкун – художниці й (що значно важливіше!) матері Гертруди. Не відкладаючи справу в довгу шухляду, Валерка негайно скористався заповітним номером. Слухавку взяла сама дівчина, отож цілих півгодини вони весело базікали, немов давні знайомі. На Валерку чекала іще одна дивина: виявляється, Гертруда жила в районі... Львівської площі – зовсім неподалік від Будинку художника!.. Сприймавши це як добрий знак, він кинув у слухавку:

– Ну що ж, «Героїне труда», чекай на мене в гості зараз же!

І не слухаючи заперечень, кинув слухавку.

А за сорок хвилин уже стояв під будинком і терпляче чекав, доки радісна Гертруда вибіжить до нього з дверей... Та вона все не з'являлася. Минула година. Валерка з надією проводжав поглядом кожну жіночу постать... Але все було марно!!!

Й лише втративши останню надію, раптом почув у себе за спиною дзвінкий голос:

– Ну що, Ромео, втомився чекати?

– Я б чекав тебе хоч усе життя! – відповів він тихо, озирнувся... і завмер від несподіванки: виявляється, дівчина дивилася на нього з явним сарказмом, сидячи... в інвалідному візку!..

– Не очікував такого повороту? – Гертруда пішла в наступ, при цьому на її обличчі відбилася якась дивовижна суміш презирства й розчарування.

Звісно, її поява, вигляд і поведінка збентежили юнака, та Валерка був не з тих, хто довго засмучується. До того ж, як син лікарки-психіатрині, за своє життя він бачив і жахливіших хворих. Ну так, момент несподіванки зіграв свою роль... І все ж таки, попри весь шок, ця дівчина вабила його чимсь невловимим. Отож доволі швидко

оговтавшись, він посміхнувся і запропонував найневимушенішим тоном, на який тільки був здатен:

– А як ти дивишся на те, щоб прогулятися разом?..

– А тобі не ай-я-яй, щоб гуляти з такою, як-от я? – здивувалася дівчина.

– Ні, не ай-я-яй.

– Ніскільки?

– Анітрохи.

– Точно?

– Точно.

– Ну, дивись...

Гертруда весело розсміялася, Валерка штовхнув її візок, і вони повільно попрямували уздовж липової алеї, по черзі розмірковуючи вголос про те, як добре буде тут влітку, коли дерева вкриються листям і зацвітуть...

Відтоді вони зустрічалися регулярно. Після школи Валерка наспіх робив уроки і, немов на крилах, нісся до Гертруди, ледь повечерявши. А додому міг з'явитися далеко за північ. На обережні зауваження матері, що такий режим дня аж ніяк не можна вважати здоровим, недбало віднікувався. Адже його думками цілковито заволоділа ця дівчина. Тільки вона одна...

Її батьки жили разом, хоча й були розлучені. Мати-художниця колись у молоді роки спалахнула яскравою зірочкою і деякий час навіть користувалася певною популярністю за зухвалі погляди і надто сміливі висловлювання на публіці. Проте вийшовши заміж на скромного інженера, несподівано виявила традиційну жіночу розсудливість і повністю присвятила себе сім'ї та побутовим клопотам.

Завдяки турботам дружини і величезним амбіціям, батько Гертруди доволі швидко піднявся кар'єрними сходами до посади заступника директора однієї з «поштових скриньок». Він часто їздив у відрядження по всьому Радянському Союзу, з яких привозив багато добре ілюстрованих мистецьких альбомів для дружини, а також художні книжки для доньки. Цілі зібрання творів!.. Утім, раніше Гертруда татовими подарунками не цікавилася – хіба що за винятком проблеми, як би всю цю «макулатуру» найкраще розставити у книжкових шафах, щоб корінці обкладинок гармоніювали одне з одним?! І тільки тепер завдяки Валерці почала читати книжки

захлинаючись. До того ж вони обрали за правило бурхливо обговорювати прочитане, при цьому то сміючись, то плачучи. І завжди сперечалися.

Одного разу, коли Валерка нісся на чергове побачення, то просто на вулиці ніс до носа зіткнувся із Спартаком, який спитав обережно:

– Послухай-но, куди ти так несешся? І чому я тебе останнім часом бачу тільки в школі, хоча живемо ми, можна сказати, поруч?

– Не займай мене, я на побачення, – не дуже люб’язно відрізав юнак.

– А-а-а, он воно що, виявляється!..

– Ага, те саме! – Валерка щасливо посміхнувся. І хоча ніхто не тягнув його за язик, тим не менш, не втримався й мовив: – Послухай-но, а хочеш, я тебе з моєю Гертрудою познайомлю, га?..

– З Гертру-у-удою?.. – Спартак несподівано здригнувся, увесь зіщулився і нерозбірливо промимрив: – Сподіваюсь, твоя Гертруда хоча б німкеня, а не «героїня труда»...

– В яблучко! Саме друге! – кивнув щасливий Валерка, не надавши належної уваги підозрілій поведінці однокласника. Між тим на очах у Спартака виступили сльози, і хрипко, розтягуючи кожне слово, він мовив:

– Ні, Валерко... не стану я знайомитися... з тією... яка носить фатальне ім’я... Нізащо не стану!.. Вибач.

І чкурнув геть.

Здивований подібною поведінкою завжди чемного, дуже стриманого однокласника, Валерка намагався поговорити зі Спартаком наступного дня, але той вперто уникав розмови.

Довелося звертатись до Марека. Але той відповів доволі туманно:

– Не хочу брехати зайвого, бо не знаю всього. Тому краще відчепись.

– Ні, чого ж... Не треба брехати. Скажи те, про що знаєш, – наполягав Валерка.

– Відчепись. Нащо тобі здалася та Гертруда?

Зрозумівши, що інакше нічого не вийде, юнак зізнався, що зустрічається з дочкою однієї художниці на ім’я Гертруда. А також розповів про вчорашню дивну розмову із Спартаком.

– Он воно що...

Мар'ян зміряв його поглядом, а потім без жодного переходу забурмотів:

– Пару років тому Спартак товаришував з якоюсь дівчинкою. Гертрудою її звали чи не Гертрудою – але ім'я було якесь дивакувате, справді... Що там у них сталося, про те не знаю. Якась біда, це точно... Одне безсумнівно, тепер ця дівчина є калікою... Розумієш? І Спартак вважає, що ота біда сталася з його провини.

Більшого з Мар'яна витягнути не вдалося. Тоді Валерка вирішив спитати у самої Гертруди, чи знає вона хлопця на ім'я Спартак...

– Звісно знаю, – відповіла вона одразу, при цьому навіть бровою не поворухнувши. – То ви в одному класі навчаєтесь?

– Так. А що там між вами сталося, можеш нарешті пояснити?

– Можу, – таким самим незворушним тоном мовила дівчина. – Колись ми товаришували, потім я потрапила під автівку, а цей дурень Спартак вирішив, що я це через нього кинулася під колеса. Оскільки він такий дурний, то нащо нам зустрічатися?.. Отож ми припинили товаришувати.

– Але Спартак вважає, що саме він винен у твоєму каліцтві...

– Він помиляється.

– Як це? – Валерка придивлявся до подруги так, ніби бачив її вперше у житті.

Тоді Гертруда, ніяково посміхнувшись, почала свою розповідь:

– Прийшовши того дня зі школи, я побачила, що моя мама гірко плаче в розпачі. Я до неї: що сталося?.. Тоді мама сказала, що мій тато... що її чоловік завів молоду коханку і просив маму про розлучення. Я була у розпачі. Напередодні ми домовилися зі Спартаком, що після уроків підемо гуляти на бульвар Шевченка. Мабуть, було би краще нікуди не ходити... але я пішла. Ми зустрілися біля метро «Університет», перейшли на середину бульвару, пішли уздовж алеї. Спартак говорив про щось своє, я його майже не слухала, відповідала абищо й абияк. Він розсердився, почав кричати. Я махнула рукою і пішла геть. І тут раптом побачила тата з цією його... з нею!..

Гертруда замовкла надовго, отож Валерка був змушений попрохати:

– Далі що було? Кажі, прошу...

– Далі?.. Я крикнула татові щось образливе. Він не звернув уваги... або принаймні зробив вигляд, що не звернув. Тоді я дуже розлютилася, кинулася до огорожі бульвару, перемахнула через неї... і одразу

потрапила під колеса автівки! Як зараз пам'ятаю: виск гальм, потужний удар, нестерпний біль і крізь якісь нібито друзки свідомості – сповнені болем й відчаєм очі! То були вони удвох: і мій тато, і Спартак. Далі було тривале лікування. А потім мені сказали, що я на все життя лишусь прикутою до інвалідного візка. Тато впав у розпач, кинув свою коханку, але мама його не пробачила і подала на розлучення. Тепер ти знаєш все.

Валерка слухав Гертруду, при цьому по його обличчю котилися сльози.

– І що, невже нема ніякої надії?..

– Жодної надії, – запевнила його дівчина.

Хто ж тоді міг знати, що вона помиляється?..

Канівська ГЕС, початок вересня 1978 року

В кабінет постукали, й Синенко гукнув:

– Хто там? Заходьте!

Проте ледь ковзнувши поглядом по постаті візитера, посміхнувся:

– А ти, тезку, міг би й без стуку зайти.

– А раптом не можна?

– Не можна що?..

– Ну-у-у, я знаю... Ти ж начальство.

Розгублено знизавши плечима, Кайстриук затупцяв на місці. Синенко знов посміхнувся, кивнув на приставлений до столу стілець і пояснив:

– У мене тут робочий кабінет між іншим. А в робочому кабінеті займаються саме роботою, а не тим, про що ти міг подумати.

– І про що ж це я подумав, по-твоєму? – обережно поцікавився Кайстриук, відчуваючи прихований розіграш, на які його тезко був справжнім майстром.

Утім, попри очікування, Синенко відповів невігядливо:

– Я, Іване, наприкінці робочого дня на робочому місці не випиваю, отож заходити до мене можна без стуку.

– А якщо у тебе нарада якась чи не знаю що?

– Облиш, – махнув рукою Синенко, – я ж не директор нашої ГЕС, щоб «п'ятихвилинки» о шістнадцятій нуль-нуль влаштовувати. Отож

давай-но припинимо розігравати «товстого» й «тонкого»^[12] та поговоримо по душах про те, заради чого я тебе запрошував.

– Он як? Отже, по душах поговорити хочеш... А я думаю, чого це ти такий серйозний, чому не шуткуєш і не балагуриш, як зазвичай.

– Я, Ваню, пошуткувати завжди радий – ти мене знаєш. Але не тоді, коли душевний стан мого найкращого друга дитинства змушує хвилюватися.

– А-а-а, он як... А я, зізнаюся чесно, вирішив, що ти мені під кінець робочої зміни збираєшся доручення якесь дати, чи що...

– Доручення? Гм-м-м...

Синенко дістав з кишені пачку болгарських цигарок «Родопі», видобув звідти одну, чиркнув сірником, глибоко затягнувся й видихнув разом зі струменем сизуватого диму:

– Ти закурай, тезку. Закурай, якщо хочеш. А стосовно доручення, то я ж чітко попросив завідувача гаражем: такі-то справи, попроси Ваню Кайстриюка, щоб зазирнув до мене о четвертій вечора, – бо є до нього розмова. А що тобі завгар передав натомість?

– Передав, аби о шістнадцятій нуль-нуль я був у тебе в кабінеті як штик, інакше моя маківка блищатиме після твого начальницького наганяю, як котячі яйця в березні. Отак і сказав, – відповів Кайстриюк, також і собі розкурюючи «родопинку».

– Чого-чого?! А-а-а!.. Кх-х-х!.. Кх-х-хех-х-х!..

Від несподіванки Синенко навіть подавився цигарковим димом, тому й закашлявся. Ледь заспокоївшись, пояснив:

– Ні, ну це ж треба, щоб отак усе на рівному місці перекрутити!.. Це ж треба!.. Ото утнув завгар, то вже утнув. Я з моїм тезком усього лише про те запрошення поговорити зібрався, а він роздмухав з мухи слона!..

– Про запрошення... туди?

Пальці Кайстриюка мимоволі здригнулися, з кінчика «родопинки» на стіл звалився попіл. Не сказавши нічого, Синенко посунув ближче до нього попільничку, виточену токарем-ремонтником з якоїсь бракованої залізочки. Проте не звертаючи на це уваги, водій спитав насторожено:

– Що тобі про це запрошення відомо?

– Не більше, ніж іншим.

– Читати чужі листи негарно.

– Не лист то був, а листівка! – підкреслюючи свою думку, Синенко жартівливо погрозив тезці пальцем. – Отож коли будеш вдома, то скажеш тим піонерам-слідопитам, щоб наступного разу відправляли запрошення листом у конверті, щоб усі поштарки його не читали.

– Я з нашою поштаркою вже поговорив і ще поговорю, – пообіцяв Кайстриук, проте Синенко заперечив:

– Послухай, Ваню, якби ти привселюдно не розшматував ту листівку й не кинув шматочки за вітром, ніхто б на це уваги не звернув. А так...

Водій похмуро мовчав.

– Ну що ж... Тоді скажи мені, як тезці та друзіві дитинства – що там було такого у запрошенні?

– Нічого там не було такого особливого. Та ти й сам усе чув з пліток...

– Те, що я почув, то є діло десяте. Ти мені скажи...

– Я не поїду в Черневе.

– Не в тому річ. Поїдеш, не поїдеш... Що в листівці було написано? Вони довго мовчали, перш ніж Кайстриук нарешті здався:

– Ну гаразд, скажу тобі як друзіві дитинства. Отже, цього року виповнюються тридцять сьомі роковини бою за село Черневе, в якому був поранений мій батько... і якби не це, то мене б і на світі не було. Тож якісь місцеві піонери-слідопити запросили мене в суботу, двадцять третього вересня, або принаймні в неділю, двадцять четвертого вересня до того села. І ще написали, що там збирається приїхати якийсь ветеран того бою – здається, Василян. І нібито діти та вдова якогось там комісара приїхати збираються. Чи то Пивоварова, чи, може, Пивоварського – вже точно не пригадаю. Василяна, вірменина цього запам'ятав, а Пивоварова... Пивоварського... Пивоваренка... чи як там його?.. От цього забув.

Знов помовчали.

– Гм-м-м-гм-м-м... Ага... Ну, то навіщо ж ти листівку оту розшматував, де було і запрошення, й прізвища вказані?

– Бо я в Черневе ні ногою, сам розумієш.

– Не розумію, – мотнув головою Синенко. – Розтлумач, будь ласка.

По тому, з якою силою Кайстриук чавив і розтирав по дну попільнички недопалок «родопинки», було очевидно, що всередині у

нього все кипить. Проте оскільки Синенко вперто чекав, водій заговорив першим:

– Послухай, Іване... Ти хоч і велике станційне начальство тепер, але скажи мені чесно, от як на духу... Тебе колись шмагали солдатською ременякою тільки за те, що ти народився таким, яким народився? Причому добре, якби по сраці шмагали. По сраці – то таке... А от коли луплять куди потрапить?! Мені ж вітчим одного разу ледь око не вибив.

Він торкнувся білястого, ледь помітного шраму, що перетинав ліву скроню біля зовнішнього куточка ока.

– Ні, так мене не шмагали, – зізнався Синенко, – твоя правда, тезку. Але в усьому іншому ти явно не правий.

– З чого б це?

– Бо ти вже понад три десятиліття не був у тому селі і в тій хаті, де народився. Знаєш... За цей час твій вітчим міг і померти. Та у будь-якому разі ти вже не дитина. Ти дорослий самостійний чоловік, а вітчим твій, навпаки, постарішав. Та й зрештою, дізнався б, що там з твоєю матір'ю і братами сталося... Ти ж їх теж не бачив рівно стільки, скільки й вітчима.

– Ні.

– А той вірменин? Ну-у-у, Василян той, учасник бою. Чи сімейство комісара, прізвище якого ти позабув.

– А що вони?

– Ну-у-у... Раптом вони пригадають щось цікаве про твого справжнього батька, який залишився у твоєї матері...

– Та краще б на світі не було ні мене, ані їх обох!!! – несамовито гаркнув водій, підскакуючи зі стільця, що аж крекнув.

– Тезку, тезку!.. – спробував вгамувати його Синенко, проте марно.

– Я не Кайстрик ніякий, зате я справжній байстрик!!! Мій батько – зрадник Батьківщини, моя мати – блудлива паскуда, щоб не сказати жорсткіше, яка прижила дитину від випадкового солдатака!.. До того ж не просто солдатака, а зрадника, тилового щура, який вирішив пересидіти війну під спідницею у випадкової баби, об яку він перечепився!!! Ти розумієш, як мені з тією ганьбою жити на світі?! Чи не розумієш?! Мене ж усі ненавидять – і вітчим, і мати, і її правильні діти від законного чоловіка!!! І ти хочеш, аби після цього всього я поїхав у те Черневе??? Та не діждуться!..

І грюкнувши дверима, він прожогом вилетів у коридор.

– Еге... От і поговорили по душам, – зітхнув Синенко. І потягнувся за новою «родопинкою».

Інститут кібернетики АН УРСР, Київ, жовтень 1978 року

– Послухайте, Кіме Альбертовичу...

– Я й без того слухаю вас уважно вже цілих півтори години.

– Кіме Альбертовичу, давайте керуватися логікою, як і належить двом математикам.

– Костянтіне Демидовичу, я би вас попросив!..

– Ну, якщо ви так болісно реагуєте на цей мій аргумент... Тоді одразу ж зверніться до Катерини Логвинівни. Цікаво, що вона скаже на все це, га?

– Костянтіне Демидовичу, я би просив вас лишити Катерину Логвинівну у спокої.

Наморщивши чоло, завідувач сектором зняв окуляри, розтер обличчя долонями, делікатно відкашлявся, повернув окуляри на місце і пояснив:

– Нагадаю, що наступного року Катерині Логвинівні виповниться шістдесят. У цьому віці навіть чоловіків проводжають на пенсію, не кажучи вже про жінок, які своєю працею можуть принести користь нашому народному господарству, зокрема й науці. А тому не варто розраховувати, що колишній науковий керівник бодай чимось вам допоможе.

Поza всяким сумнівом, з її унікальними знаннями, навичками й величезним авторитетом від справ вона не піде. Але хто ж ризикне порушувати Кодекс законів про працю?! Тому апелювати до авторитету Катерини Логвинівни я б на вашому місці не став. Це вам дасть максимум рік, не більше – а що далі?! Без адміністративної підтримки...

– Ви прекрасно розумієте, що вона має ще й величезний моральний авторитет. Про мої розробки Катерина Логвинівна...

– Думка вашого колишнього наукового керівника про ваші таланти незмінно є загальновідомою.

– Тоді в чім річ? Поясніть, прошу. Невже ви вважаєте, що і справді... як у тому кіно... «Хороший дом, хорошая жена – что еще нужно человеку, чтобы встретить старость?»

– Це звідки? – спитав здивовано завсектором.

– З «Білого сонця пустелі».

– А-а-а... Смішний фільм. Але до чого ви його процитували?

– А до того, що, почувши такі нищівні слова на свою адресу, митник Верещагін не стерпів...

– І загинув, – різко перервав його Кім Альбертович. – Адже цей герой загинув, хіба я не правий?

– Еге ж, – не надто охоче погодився Нехай.

– То невже заради року роботи в нашому інституті ви збираєтеся наражати на небезпеку свого колишнього наукового керівника? Та ще й загалом-то літню жінку – давайте вже говорити відверто, як воно є насправді. Отже, збираєтесь?

Костянтин Демидович промовчав, тому завсектором знову зняв окуляри та ще раз розтер обличчя, потім тихо мовив з неприхованим докором:

– Та-а-а-ак... Отже, збираєтесь! Не очікував я від вас цього. Правду кажучи, ніяк не очікував. Підставляти під можливий удар літню жінку, яка й без того стільки для вас зробила... Не по-чоловічому це, от що я вам скажу.

– Я в дитбудинку виріс, – так само тихо пробурмотів Нехай, – а там... Знаєте, там всяке ставалося. Й далеко не завжди моє дитинство вкладалося в рамки етики. По-чоловічому чи не по-чоловічому – яка різниця?! Якщо моє звільнення з Інституту кібернетики завдасть удару...

– Костянтине Демидовичу!

Він замовк і запитально подивився на свого безпосереднього начальника.

– Гаразд, Костянтине Демидовичу, давайте керуватися логікою, як і належить двом математикам. Якщо ви це запропонували – гаразд, давайте так! Отже, я вас знов уважно слухаю. Уже вкотре. Слухаю.

– Дякую, Кіме Альбертовичу, – кивнув Нехай. – Отже, почнемо з того, що після загибелі батьків ми з сестрою зростали у дитячому будинку.

– Ви разом з рідною сестрою. З Нехай Надією Демидівною – я все вірно зрозумів чи, може, щось наплутав?

– Так, усе вірно.

– Гаразд, продовжуйте, прошу.

– Після дитбудинку я пішов працювати на виробництво. Там мені дали направлення в університет, де я вивчився на математика. Коли наш товариш директор домігся організації нашого інституту...

– Товаришу Нехай, – у голосі завсектором несподівано брязкнув метал, – я дуже... Ду-у-уже попросив би вас не приплутувати сюди ще й нашого беззмінного керівника, товариша Глушкова.

– Та я й не приплутую! І не думаю навіть...

– Товаришу Нехай... Костянтин Демидовичу... Давайте справді не вплутувати в цю справу ще й академіка Глушкова. Просто констатуємо, що ви почали працювати в нашому інституті у відділі Катерини Логвинівни Ющенко, цього цілком вистачить.

– Гарзд. Отже, я почав працювати в Інституті кібернетики, де без жодних проблем захистив кандидатську дисертацію і...

– Стоп!

Костянтин Демидович слухняно замовк. Оцінивши його слухняність належним чином, завсектором коротко кивнув і уточнив:

– Ви захистилися з проблемами, ще й з якими проблемами.

– Але вони не були пов'язані з наукою...

– Так. Проте рідна сестра-сектантка, яка провела на громадських виправних роботах не один рік і при цьому так і не перевиховалася, – погодьтесь, це проблема, причому неабияка!

Нехай мовчки зітхнув.

– Ось бачите! А кажете, що без проблем... Та якби Катерина Логвинівна не поручилася за вас іще тоді, ви б узагалі не захистилися.

– Але ж я не захистився і дотепер...

– Докторську дисертацію ви дотепер не захистили, згоден. І не захистите вже, очевидно, ніколи. Але виключно завдяки клопотанням товаришки Ющенко, кандидатом фізико-математичних наук і молодшим науковим співробітником ви все ж таки стали.

– Став.

– А якби не заступництво Катерини Логвинівни...

– Але ж я не спілкувався з Надією протягом багатьох років! Починаючи з третього курсу університету...

– Так, не спілкувалися. І «перший відділ» це підтверджує.

– Кіме Альбертовичу! Ми ж домовилися, що будемо керуватися виключно логікою, а не іншими міркуваннями. Хіба ні?

– А в цю логіку «перший відділ» цілком вкладається, – розвів руками завсектором. – Катерина Логвинівна поручилася за вас особисто, й вам дозволили вступити до аспірантури, захистити кандидатську дисертацію...

– Щоправда, далі ем-ен-еса піднятися не дозволили. Та й з докторською у мене все ніяк не складалося, хоча мої заслуги регулярно відзначало вище керівництво нашого інституту...

Кім Альбертович запитально звів догори брови, проте Нехай одразу ж виправився:

– Вище керівництво нашого інституту, яке ми домовилися не зачіпати в нашій розмові.

– А все тому, що з'ясувалася дуже прикра річ: уже маючи сестру-сектантку, про що «першому відділу» було відомо, ви певний час зустрічалися з такою собі Голландер Сюзанною Нахумівною.

– З Голландер Сюзанною Нахумівною я востаннє зустрічався аж у шістдесят четвертому році.

– Тим не менш це не завадило їй разом з батьками емігрувати до Сполучених Штатів – осередку світового імперіалізму. Про цей зв'язок ви до «першого відділу» чомусь не повідомили.

– Бо не знав...

– Костянтин Демидовичу, незнання законів не звільняє від відповідальності за їхнє невиконання. Отож незнання того факту, що перспективний науковець, співробітник нашого інституту, маючи сестру-сектантку, не повідомив «перший відділ», що його колишня пасія емігрувала до США, не звільняє цього науковця від відповідальності. Та якби ж на тому все окошилося, то було б півбіди. Завдяки заступництву Катерини Логвинівни цю марудну справу вдалося залагодити. Але ж ваша сестра Надія Демидівна раптом написала вам листа, хоча ви самі ж стверджували, що вже багато років не спілкуєтеся. От скажіть на милість, якщо це так і є – звідки у неї ваша адреса, га?!

Не знайшовши, що відповісти, Нехай втупив погляд у кістяшки судомно зчеплених пальців, якими він мимоволі почав тихесенько барабанити по стільниці начальственного столу.

Так, справді, з Надійчиним листом вийшло недобре – бо надійшов він з Канади, куди, як виявилось, його сестричка-сектантка емігрувала з таким самим чоловіком-сектантом, як і вона сама. Й тепер, після

стількох років мовчання, Надійка повідомила радісну звістку: на новому місці постійного проживання у них з чоловіком народилася донечка, яку сектантське подружжя назвало Докійкою – на честь їхньої матері, загиблої у далекому 1946 році під час невдалого розмінування незвичайного фугасу її чоловіком Демидом – колишнім сапером, батьком обох сиріток. Оце «прислужилася» братові, нічого не скажеш! «Порадувала», так би мовити. Й тепер...

– Мовчите, Костянтіне Демидовичу? Не знаєте, що відповісти? Отакої... Ну що ж...

Завсектором делікатно кахикнув і продовжив:

– Власне, вам могли б загалом закрити доступ до царини прикладної математики. Прошу зрозуміти, що це могло статися насправді. Й лише враховуючи... скажімо так – моральне заступництво Катерини Логвинівни, вам пропонується всього лише перевестися з Інституту кібернетики в якийсь інший київський НДІ. Всього лише, так, прошу зрозуміти...

– Уже вкотре підкреслюю, що тому напряду роботи, який я веду, без моєї безпосередньої участі загрожує розвал.

– Не згоден, причому категорично, – підібгавши губи, відрубав Кім Альбертович. – Ми з вами дорослі люди, отож ви мусите розуміти, що незамінних людей не існує. Отож давайте обійдемося без пропаганди індивідуалізму, будь ласка.

– І все ж таки маю нагадати...

– Що це за натяки, Костянтіне Демидовичу?

– Ні, це не натяки. Це нагадування, що від розробки мови програмування, базованої на новітніх уявленнях, залежить успіх проекту ЗДАС^[13] в цілому. Чи неуспіх, це вже як вийде...

– Не святі горщики ліплять, – мотнув головою Кім Альбертович. – Ви довели розробки до наявної стадії, далі їх поведуть інші, ото й усе.

– Але скільки років пішло на те, щоб...

– А з якого дива ви впевнені, що у вашого наступника робота піде повільніше, ніж у вас? Може, він навпаки впорається краще.

– А може, й гірше. Це як в анекдоті про те, яка ймовірність зустріти динозавра, вийшовши з дому зранку. Чули цей анекдот?

– Не чув. Розкажіть, будьте люб'язні.

– Отож ймовірність зустріти динозавра, вийшовши з дому зранку, – п'ятдесят на п'ятдесят. У тому сенсі, що можна зустріти, а можна не

зустріти.

На деякий час у кабінеті запанувала напружена тиша. Нарешті завсектором спитав розчарованим тоном:

– І це все?

– Все.

– І це... Хіба це смішно?

Нехай нервово пересмикнув плечима, тоді Кім Альбертович мовив роздратовано:

– Ви тут хихочки розводите, а я вам між іншим вже другу годину намагаюся втовкмати очевидну річ: зробіть те, що вам запропонували, припиніть опиратися – від того всім буде тільки краще. Погодьтеся, це не так уже й погано. Лише скажіть, яке із запропонованих місць роботи ви обираєте? На вашому місці я б зупинився на Інституті електрозварювання. Враховуючи те, що його директор очолює нашу республіканську Академію наук, такий варіант видається найкращим. Чи ви іншої думки?..

Проте Костянтин Демидович не відповів. Він знов мовчки дивився на судомно зчеплені пальці, що ледь помітно здригалися від внутрішньої напруги.

**Районне управління КДБ УРСР, вул. Шевченка, № 27,
Кам'янець-Подільський, листопад 1978 року**

Вони звернули за рiг i...

– Агов, хлопче, а чи туди ми йдемо, куди треба?

– Звісно, що туди, а що ви собі думаєте, – кинув малий через плече, навіть не глянувши на Аглаю.

– Стривай, стривай!

Вона зупинилася, тому, по інерції зробивши іще кілька кроків уперед, хлопчик також зупинився, нарешті озирнувся й мовив незадоволено:

– Ну, бабцю, і чого се ви раптом...

– Ти куди мене ведеш?

– Та туди ж і веду, куди ви попросили, – в Ке-Де-Бе.

– Але ж я вже тут була!

– Ну-у-у... Були, можливо. І що з того?

В маленьких оченятах з'явилася ледь стримувана зневага. Мабуть, він зараз думає щось на кшталт: «От же ж зв'язався на свою голову з цією дурнуватою бабцею! Хоч би сама розуміла, чого їй треба». А може, й не думає, хто їх розбере, дітей теперішніх?! Були б у неї самої онуки, вона б знала, як їх на чисту воду виводити, а так... Доведеться вкотре перепитувати.

– Це для тебе нічого не означає, – скрушно зітхнула Аглая, – а у мене повеска... чи як там вона в біса називається, бамага ця.

Останні слова вимовила тихо, бо відверто побоювалася не тільки неіснуючого біса, але й тієї інстанції, до якої мала з'явитися. Хоча й мусила, попри весь її страх. Бо з КДБ не шуткують, це небезпечно.

– Бабцю, а ви можете мені повістку тую дати?

– Чо... Чого-чого тобі дати?!

Від несподіванки Аглая навіть трішки отетеріла.

– Повістку дайте на секундочку, – повторив хлопчик і додав для певності: – Ну-у-у, бамагу вашу тую. Дуже прошу. Це ж для вас...

– А-а-а... нащо тобі вона здалася?

– Та дайте вже, нарешті! Не заберу, не бійтеся.

– А все-таки, нащо?..

– Та давайте вже! Зараз же покажу.

Цього хлопчика Аглая бачила вперше в житті, тому передати повістку до його рук не ризикнула, натомість піднесла папірець до обличчя малого, щосили вчепившись в лівий верхній куточок скрюченими, пошерхлими, почорнілими від постійної роботи на землі пальцями і пробурмотіла:

– Осьдо тобі повеска моя, так читай.

Хлопчик невдоволено зітхнув, проте придивився уважно до папірця, примруживши очі, й відповів:

– Ну, то ось же тут адреса вказана!

– Де?.. – повернувши папірець до себе, Аглая зробила вигляд, що теж намагається прочитати написане.

– Та от же ж!.. – малий тицьнув пальцем, проте, різко відсмикнувши руку назад, вона наказала:

– А ти би пальцем не пхав, а по-людськи на словах все мені розказав.

– То прочитайте самі...

– Не бачу я, що там таке написано, – збрехала Аглая. – Дрібоньке воно, як той горох, а очі у мене вже старі занадто, щоб розбирати дрібне.

– Ох, бабцю, бабцю!.. – зітхнув хлопчик. – Там же якно сказано, що прибути вам треба на вулицю Шевченка, в дім номер двадцять сім. І кабінет там також є, до якого вам прибути треба. І прізвище.

– І що, воно все на бамазі цій?..

– Ага.

– А де саме?

– Та от же ж!..

Малий знов тицьнув пальцем, проте, вдруге відсмикнувши руку з важливим папірцем, Аглая знову зробила вигляд, ніби читає:

– Ага... Так. Бачу, що справді є все це... Але ж мене попервах погнали на цюю... на як там її звать, я тобі розказувала?..

– Про що?

– Та про цюю ж! Про Розу... як там її, в біса?.. Ліксе... Люксо...

– На вулицю Рози Люксембург^[14]?

– Ну так-так – на вулицю Рози Ліксонбур цієї самої.

– То там паспортний стіл, а не Ке-Де-Бе.

– Ну так-так, паспортний стіл, паспортний стіл. Вірно. Але ж відтіля мене сюди вже відправляли, я вже тут, на Шевченковій вулиці,

була!..

– Ну, то правильно відправляли.

– Але ж тут не Ке-Де-Бе, а це... мі-лі-ці-я-а-а!..

Вимовляючи останнє слово, Аглая перейшла на шанобливий шепіт. Що аж ніяк не завадило хлопчині весело розсміятися:

– Бабцю, ну це ж треба таке!.. З якого села ви приїхали, що не знаєте, що у нас в Кам'янці Ке-Де-Бе сидить у тому ж будинку, що й міліція? Що то за Бакота ваша така, що ви цього не знаєте?..

– А ти відкіля знаєш про Бакоту? – спитала вона підозріло.

– Та осьдо адреса написана.

– Де-де?

– А ось. Вам же повістку надіслали до Бакоти цієї вашої, отож і написали.

Подивившись на те місце у повістці, в яке впирався палець малого насмішника, Аглая обережно погодилася:

– Ну так, авжеж, там і написано. Просто на очі я вже заслабла. Пожив би ти з моє, виплакав би стільки сліз, скільки я виплакала, – також би на очі заслаб. А так твоє діло молоде, зелене...

– Ну то що, ходімо? Чи вам уже не треба, га?..

– Як це не треба?! – спохопилася літня жінка. – Як це не треба, коли повеску цю прислали... бамагу цю. Отож треба, ще й як.

– Ну то пішли нарешті!

– Ходімо.

Хлопчик кивнув і, безтурботно підстрибуючи, попрямував вулицею, Аглая пішла слідом, човгаючи стоптаними підошвами старих чоботів і подумки нарікаючи на свого непомірно цікавого поводиря. Найбільше ж літню жінку дратувало те, що зараз вона змушена приховувати свою жахливу неосвіченість. Усе життя Аглая не надавала цій ваді майже ніякого значення. Справді, щоб працювати на землі, поратися по господарству, народжувати й виховувати дітей, ніяка особлива освіта не потрібна. У жодній школі подібні «предмети» не викладаються, цього навчає саме життя.

І навіть більше: невчасно отримані людиною знання здатні спаскудити усе подальше її життя. От взяти хоча б невісточку-одвентисточку Надійку. Здавалося б, іще зовсім малою втратила обох батьків, потрапила на виховання у державний сиротинець – ось вона, та сама невблаганна доля, яку колись у темні дореволюційні часи

називали Перстом Божим!.. Хоча Бога тепер нібито й не існує... але тим не менш. От скажіть, чого хорошого можуть навчити у сиротинці?! Але ж таки вивчили дівчинку читати-писати, отож і затагнув її хтось в секту цю одвентичну, книжки підсунув шкідливі...

Ось вам і результат: таке лагідне, таке душевно тендітне створіннячко, як ця Надійка, перетворилося на люту сектантку! І до всього іншого це хиже створіння вполювало її старшенького синочка Гарася!..

Ні-ні, що не кажіть, а Гарась теж утнув: щоб піти на поводу у жінки і теж до секти записатися. Горе та й годі!.. Здавалося б, раніше жив собі не тужив, не краще від інших, але ж і не згірше. Навіть відвоювався вдаліше, ніж батько: адже Амосу на фронті пальці повідривало, тоді як Гарась усього лише один раз упіймав кулю, двічі осколки – але все у м'ясо та й у м'ясо, ані кісток, ані тельбухів йому не зачепило. А то не страшно: лікарі в медсанбаті повитягували, а далі все позаростало як на собаці. Гарась про це сам розповідав, хоча вислуховувати подібні одкровення Аглаї було нелегко. Усе ж таки вона мати, а не якась чужа жінка!..

Тим не менш, можна сміливо стверджувати, що доля повсякчас берегла її старшенького. Берегла аж до того моменту, доки вже в солідному віці, заробивши неабиякий авторитет в їхньому колгоспі, він не зв'язався з майбутньою дружиною, й вони удвох не вибралися до Канади – бо тут сектантів-одвентистів, таких як вони, всіляко гноблять і жити спокійно не дають. От до чого довела грамотність і Надійку, і Гарася разом з нею!..

Добре, що хоч Амос до такої ганьби не дожив. Йому й на фронті більше перепало, ніж старшенькому, і загалом по життю. А ще якимось молодшенький Назарко листа надіслав, в якому повідомив, що багато років зберігав від тата велику таємницю. Виявляється, коли він ще в Києві в медінститут свій поступав, Амос прилаштував його на тимчасове проживання у старого бойового товариша. Згодом, вже працюючи на столичній «швидкій допомозі», молодшенький випадково став свідком смерті саме цього бойового товариша. Оскільки той загинув смертю наглою й лютою, Назарко дуже довго не наважувався розповісти батькові правду про все це діло. Аж ось нарешті...

«Що за листа тобі наш хлопчик написав, що ти ходиш весь час, немов у воду опущений?» – розпитувала дружина засмученого чоловіка.

«Та так... Нічого такого, про що я тобі не переказав був», – бурмотів Амос і занурювався у повсякденні справи, яких у нього завжди було вдосталь. Можливо, то був перший випадок у житті, коли Аглая пожаліла, що не вміє як слід читати, – бо інакше б поцупила клятого листа і розібралася б у написаному сама. А так навіть Гарася просила: мовляв, ти потихеньку прочитай і мені розтовкмач, що там та як?! Втім, старшенький чомусь відповідав матері доволі нешанобливо, у геть невластивому йому тоні:

«Не ваше то діло, мамо, щоб чужі листи читати! А тим паче щоб я вам усе те переповідав. Була людина, тепер нема – оце й усе, що всім нам знати належить. Отож облиште батька у спокої, не чіпляйтесь до нього».

Так тривало близько півроку, а в серпні...

Так-так, лист від Назарка вони отримали навесні, десь так у двадцятих числах березня. А те, що сталося з Амосом, – то було в серпні, в розпал чергової битви за рекордний врожай...

Коротше кажучи, однієї серпневої ночі намертво заглух трактор, що тягнув за собою сіножатку. Тракторист вийшов з кабіни, з «деренчалкою» своєю десь годину мучився, мучився, ледь-ледь запустив та й далі працювати продовжив. От тільки не помітив, як переїхав Амоса трактором, а потім ще й сіножаткою додав... Казав потім на слідстві, що нічка була темна, що ліва фара на тракторі не працювала, що він був украй вимотаний і робив усе, як то кажуть, «само собою як вийде».

А коли вже розвиднілося й застигле тіло нарешті знайшли, усім одразу стало очевидно: Амос сам винен – бо напився на роботі, приліг на землю та й заснув собі!.. Справді, якби не було визнано пияцтво загиблого, то трактористові треба було після суду в тюрму сідати. А він молодий, у нього дружина така сама молода і діточок четверо! Амос же мав тільки Аглаю, таку саму літню, як і він. І двох дорослих синів, та ще й обидва вони холостякували. Щоправда, кожен зі своєї причини – і тим не менш...

Тим не менш вирішити всім колгоспом, що пристаркуватий дурень Амос Дунець налигався первачем і заснув просто посеред поля в

розпал жнив, – так було найкраще, з якого боку не глянь. Тим паче вся Бакота знала, що цілих півроку перед смертю він ходив селом немов сам не свій. Отож і доходився! Аглая проти колективного присуду не заперечувала. Гарась не заперечував також. А Назарко ні про що не знав і навіть не здогадувався: на той час їхній меншенький працював десь у місті, далеко від рідної домівки. Але всі були упевнені: якби він дізнався про обставини загибелі батька – то не заперечував би так само, як його мати і старший брат.

Отакі-от справи...

Утім навіть з цієї давньої вже історії можна було зробити однозначний висновок: освіченість не йде на користь людині за жодних обставин! От якби покійний Амос не вмів читати й писати, як його дружина, – можливо, і прожив би на цьому світі значно довше. Бо тоді Назарко не написав би батькові клятого листа, повідомляючи про люту наглу смерть старого бойового товариша з Києва.

Та й самому Назаркові, якщо розібратися, було би краще не пхати носа в отой медінститут свій, а жити в Бакоті разом з усіма, працювати собі спокійно у колгоспі та й клопоту не знати. Бо через надмірне правдолюбство та нездатність терпіти несправедливість молодшенького синочка час від часу виганяли то з одного місця роботи, то з іншого. Ніде він не міг з начальством стосунки налагодити – що поробиш, таким був з дитинства!..

І ще...

Так, і ще оце кляте нетерпляче правдолюбство у Назарка виховали вірші його обожнюваної поетеси – Лесі Українки. Так, він знав напам'ять силу-силенну її віршів, які час від часу читав уголос. І все про боротьбу, все про пошуки правди!.. А якщо і траплялося щось ніжне – то все одно про важку долю й долання труднощів.

«Отямся, спустися на землю! Не доведуть тебе ні до чого доброго ті її слова», – намагалася переконати свого улюбленця Аглая. Проте Назарко лише сміявся у відповідь і зневажливо махав рукою.

Отож і досміявся, отож і домахався: врешті-решт вислали його з міста, і тепер він працює у них в Бакоті простим сільським фельдшером. Ні, ну це ж треба! Хіба ж ото варто було сушити мізки в інституті тому медичному, щоб насамкінець повернутися туди, звідки починав?! Сам Назарко вважав, що таки варто, Аглая ж дотримувалася протилежної думки.

Одне добре: навіть тепер, коли її Амоса давно вже на світі цьому не було, а Гарась зі своєю Надійкою в Канаді опинився, поруч із старенькою матір'ю залишився любий молодшенький синочок, котрий, до речі, завжди міг прочитати який завгодно папірець, якщо виникала така потреба. Так-так, поруч із нею завжди знаходився хтось грамотний: чи то чоловік, чи то сини, чи навіть невісточка-одвентисточка. Самій же Аглаї ніяка освіта ніколи не була потрібна. Без неї жити простіше й надійніше. І спокійніше.

Хіба що ось тепер...

– Ну от, я вас довів. Тепер все, будьте здорові, як в колгоспі корови!

Почувши таке, в першу мить літня жінка просто отетеріла. А коли зібралася з думками, то вже і слід малого бешкетника прохолов.

– Нічого ти не знаєш ні про життя, ні про колгоспи, – скрушно зітхнула вона. І, витягнувши далеко вперед праву руку із судомно затисненою у почорнілих зашкарублених пальцях повісткою, Аглая переступила поріг ошатного триповерхового будиночка. В усій цій незрозумілій ситуації особливо лякало дивне сусідство КДБ з міліцією. Справді, якщо всі вони зібралися під одним дахом – тут бути біді! Ой бути, бути!..

Втім, нічого особливо жахливого всередині будівлі не сталося. Тут літня жінка одразу ж нашттовхнулася на канцелярський стіл, за яким сидів черговий. З абсолютно байдужим, якимсь навіть закам'янілим виразом обличчя він подивився на повістку, потім виписав на маленькому бланку якусь цидулку, після чого рівним безбарвним тоном пояснив Аглаї, на який поверх їй слід пройти і який номер кабінету відшукати. Коли ж, ховаючи очі, вона пояснила, що не бачить жодних цифр на манюсінських табличках над дверима, черговий пояснив:

– Зі сходів звернеш праворуч, прямо по коридору, знов праворуч, треті двері. Тепер усе зрозуміло?

– Еге ж, еге!.. – дрібно киваючи, літня жінка якнайшвидше почимчикувала до сходів. Лише піднявшись трохи вгору, ризикнула озирнутися. Проте черговий, схоже, вже втратив до відвідувачки найменший інтерес, бо, як і раніше, завмер за канцелярським столом, вступившись у невидиму нікому іншому точку на стіні навпроти себе. «Пронесло!» – з полегшенням подумала Аглая, піднімаючись сходами.

Але одразу ж зрозуміла: ні, зовсім навіть не пронесло – усе тільки починалося, бо вона ще навіть не дійшла до того кабінету, до якого її викликали.

* * *

– Громадянка Дунець?

– Так.

– Аглая Діївна?

– Так.

– Чому запізнилися з явкою?

– А-а-а... як це? – миттєво розгубившись, вона не могла второпати, що хоче почути цей чоловік, зтягнутий у глухий попелясто-сірий костюм.

– Послухайте, громадяно Дунець... Ви мені дурепою збираєтесь прикидатися чи відповідати на запитання?

– Чо... чого?.. Як?..

Незвична форма звертання остаточно спантеличила літню жінку.

– Послухайте, Аглає Діївно, от ви мені скажіть, що тут написано?

Чоловік штовхнув горезвісну повістку, яка ковзнула по стільниці й впала до ніг відвідувачки. На що чоловік мовив тихо й навіть якось весело:

– Ви повістку підніміть і відповідайте на те, про що я спитав.

– А чого там написано? Чого написано, того й написано, – пробурмотіла вона, піднімаючи папірець з підлоги. – Щоб я до вас прийшла. Ну, отож і прийшла, як там написано.

Далі Аглая заходила розповідати, що листоноша принесла повістку не їй самій, а в правління колгоспу. Що, порадившись із парторгом, голова колгоспу не віддав повістку безпосередньо їй, а влаштував термінові невідкладні збори всіх колгоспників, на яких літню жінку сварили й ганьбили всім селом – мовляв, дожилися до того, що нашу односелицю повісткою у КДБ викликають! Що Аглая сльозно молила не відпускати її у велике незнайоме місто Кам'янець-Подільський саму, а дозволити їй поїхати разом із синочком Назарком. Що Назарка так і не відпустили, попри всі її благання. Що ледь-ледь вдалося домовитись про транспорт – себто, про колгоспний віз...

– Ох, громадяно Дунець, ти ж і зануда! Ти мене втомила зовсім, в нудьгу увігнала, – нарешті перервав її господар кабінету, аж надто

показово позіхаючи. – Я тебе спитав лише про те, на який час тобі у повістці прописано було з'явитися, й о котрій годині ти зволила до мене припертися? А ти мені тут... розказуєш, що та як... А-а-а!..

Чоловік безнадійно махнув рукою:

– Коротше кажучи, громадянку Дунець, в повістці сказано чітко і ясно: «На дев'яту нуль-нуль ранку». А ви приперлися аж після обіду! Я тут на одну нараду встиг сходити і на другу йти збирався, а ви мені з'явилися! Здрасьті-мардасьті, я вся така хороша-хороша!.. От чого так, га?

Аглая розгублено мовчала. Почекавши трохи, чоловік тихенько зітхнув і продовжив трохи іншим, лагіднішим тоном:

– Утім, з'явилася, то й з'явилася, чорти тебе не вхопили. Ти мені краще от що скажи: що можеш розповісти про те, коли востаннє бачилася зі своїм старшим сином, з Герасимом Амосовичем Дунцем, і з невісткою Дунець Надією Демидівною, яка в дівоцтві Нехай була?

– А-а-а... коли?.. То же ж... аж... – вона безладно замахала руками, після чого нарешті мовила: – То як вони в Канаду від'їхали, тоді й бачилися востаннє. А що?

– Тут я запитую, а ти відповідаєш, ясно?! – гримнув господар кабінету, але одразу змінивши гнів на милість, мовив уже спокійним голосом: – Ну гаразд, громадянку Дунець, гаразд. Тут тобі радість сталася: листа з Канади прислав старший твій, бувший наш громадянин Дунець Герасим Амосович...

– Листа?! Мені?!

Позабувши про все на світі, Аглая зробила крок уперед, розчулено притиснувши руки до грудей, проте була зупинена насмішкуватим, навіть знущальним зауваженням:

– Ну, не мені ж!.. Але не переймайтеся, листа того ви не отримаєте.

– Як це?!

– А отак. А раптом там щось зашифроване, га?! Секретні інструкції тобі, як діяти проти нашої рідної радянської влади, наприклад.

– А-а-а... як це?.. – бідолашна жінка не вірила власним вухам.

– Отож і ми хочемо знати, як, – обтрусивши неіснуючий пил з бездоганного попелясто-сірого костюму, мовив спокійно чоловік. – А тому наші спеціалісти вже взяли того листа в роботу і не віддадуть тобі, аж доки все не розшифрують.

– А що ж там роз... розшиф... розбирати?..

У горопашної жінки аж язик заплітався від напруги.

– Та кажу ж тобі, що це й ми також хочемо дізнатися, які такі інструкції твій старший син тобі з Канади відправив. Канада ж – вона ж країна НАТО. Ворожа нам країна, ти мене розумієш?! А всі країни НАТО тільки про те й думають, як би нам напаскудити. Отож інструкції тобі у листі таки мають надійти... бо не надійти ніяк не можуть.

– А-а-а... коли ці спеціалісти ваші... Коли вони розберуться, що нічого такого в листі від Гарася нема?

– Та-та-та, а-ля-ля, а-ля-ля! Отак-от просто р-р-раз – і нема нічого! Так?

– Так...

– А от і ні!!! – господар кабінету навіть підскочив немов укушений. – Думаєте, нас так просто піддурити можна?! То не сподівайтесь – бо не на тих напали!!! Отож ти, громадянко Дунець, запам'ятай... затям... на носу собі закарбуй: аж доки спеціалісти з листом цим паскудним не розберуться – не віддамо тобі листа цього.

– А-а-а...

– А якщо не знайдуть нічого – тоді не віддамо тобі листа взагалі ніколи.

– О-о-о-ой!.. – тихесенько заскиглила Аглая.

– А нумо цитуйте мені, цитуйте! Не люблю я цього.

– О-о-о-ой!..

– Не люблю і все, я кому сказав!

Господар кабінету ляснув долонею по стільниці так потужно, що виставлена там пластяночка з гостро заточеними олівцями і перекидний календарик біля неї аж підстрибнули. Налякана Аглая завбачливо замовкла.

– Ну, отак-от краще, – напустивши на себе дуже суворий вигляд, пробурмотів чоловік. – А як винагорода за те, що ви нарешті дослухались мене і припинили скиглити... Ось тобі, на, дивись.

Із цими словами з відсунутої шухлядки чоловік видобув якийсь лискучий прямокутник цупкого паперу. Аглая знов потягнулася вперед і знов була зупинена суворим попередженням:

– Назад! Тільки з моїх рук.

Довелось напружувати немолоді вже очі, щоб придивитися до прямокутника. Поступово вона второпала, що їй демонструють трохи

незвичного вигляду фотографію, на якій були зображені усміхнений Гарась, а біня нього – невістка Надійка, яка тримала на руках...

– А бо-о-о-о!.. Це що, у них дитинка народилася?! Моя онученька... чи, може бути, онучок?..

– Усе може бути, – промимрив чоловік у бездоганному попелясто-сірому костюмі. – Наші спеціалісти саме зараз вивчають це питання на предмет достовірності.

– А-а-а...

Незрозуміло, чого саме Аглая хотіла, однак не могла спитати, проте господар кабінету розтлумачив її «акання» на свій лад:

– Ти, громадянко Дунець, навіть не знаєш, на яку підлість здатні вороги нашої Радянської Вітчизни. Та й не треба це тобі знати, не твого розуму це справа. Звісно, в листі, написаному нібито твоїм сином – зрадником Батьківщини Герасимом Амосовичем Дунцем...

– Як це «нібито»?! – злякалася літня жінка. – Що значить «нібито»?..

– Кажу ж тобі, що наші спеціалісти вивчають це питання. Бо якщо подумати, то почерк можна і підробити. От ти можеш упізнати почерк свого сина чи не можеш?

Мабуть, це був чи не найперший випадок в її житті, коли Аглая посправжньому пошкодувала, що не вміє читати. Але ж, окрім як збрехати, їй тепер нічого не лишалося:

– Заслабла я на очі, нічого вже не розберу, що то за почерк такий.

– Ну от, бачиш! А тепер уявіть: ти отримуєш такого листа, думаєш, що він від сина твого, читаєш – а там ворожа інструкція зашифрована! Та й листа того не син твій писав, а...

– А що ж із Гарасем моїм?!

– Та хтозна!!! Може, це він листа писав, а може, й не він. А може, то й не лист зовсім, а інструкція... Ну нічого, розберемося.

– То що ж там з Гарасем?..

– Кажу тобі востаннє: облиште цю слизьку тему! Розшифруємо – віддамо тобі листа, не розшифруємо – так і буде. І годі мені тут!

– А-а-а... фотографія як же?.. Ну хоч би фотокартку...

– Картка теж не проста, вона з фотоапарату «Kodak». А там штука така, що тільки навів камеру, клацнув – а з неї вже знімок лізе готовий, о!

– О-о-ой, яке ж воно!..

– Так, громадяно Дунець, не нашенська то техніка, а ворожа буржуйська. Від неї чоо хочеш очікувати можна. Тому і фотографію ворожу ми тобі теж не віддамо. І на цьому будемо вважати, що справу вирішено.

– Вирішено?!

– Так. Ти відповіла мені на все, про що я хотів дізнатись. Тому давай-но я тобі перепустку відмічу і...

– Як-як?.. Пере?..

– Перепустку. Цидулку таку тобі черговий на вході мав виписати.

– Ах, цидулку!..

Аглая простягнула власникові кабінету перепустку, той проставив у ній поточний час, черкнув витіюватий підпис і повернув цидулку відвідувачці:

– Все, вертайтеся у свою Бакоту й чекайте нового виклику.

– Як? Оце і все?..

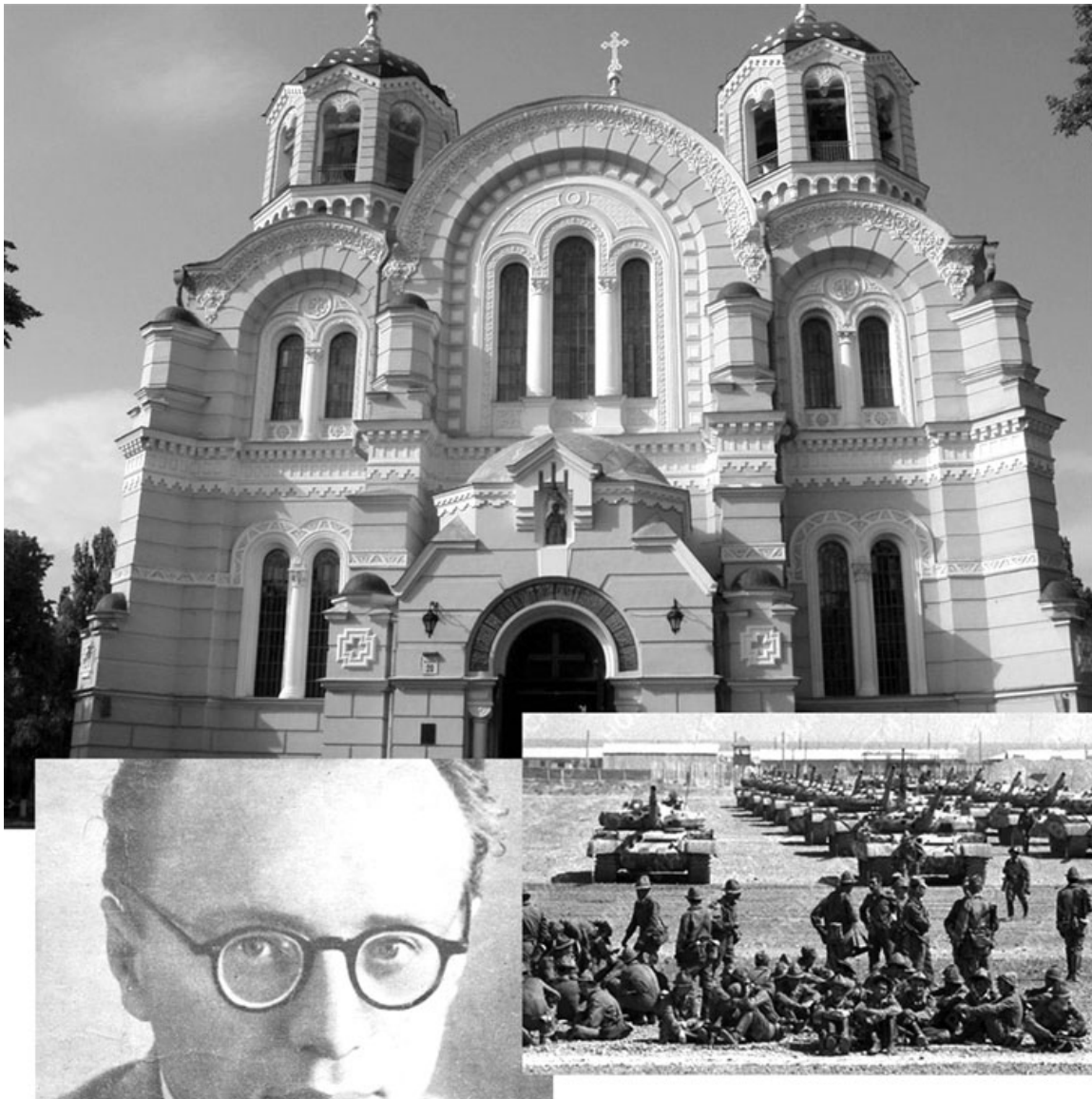
– Так, громадяно Дунець, оце і все. Як закінчимо з листом і з фотографією цією розбиратися – тебе знов викличуть. Тоді й продовжимо. А зараз полишіть кабінет, будь ласка, мені працювати треба.

* * *

Знов опинившись на вулиці Шевченка, Аглая зупинилася просто посеред тротуару і стояла ще доволі довго. Вона ніяк не могла зрозуміти, навіщо її викликали до райцентру. Невже тільки для того, аби розпитати, коли востаннє бачилася з Гарасем та Надійкою і який рейвах зчинився у Бакоті, коли поштарка принесла туди повістку райуправління КДБ? Невже тільки щоб формально повідомити про надходження адресованого їй листа з Канади і продемонструвати з дистанції витягнутої руки дивне фото старшенького, його дружини та їхнього дитинчати?!

Аглая і справді губилася у численних, але безплідних здогадах.

1979. П'ятий свідок

Село Княжичі, Київщина, 4:08 ранку 17 лютого 1979 року

Він прокинувся безмежно щасливим. Такого з ним не бувало вже давно! До чого ж доброю була ця ідея – перебратися сюди, у батьківську хату. Нехай навіть тимчасово... А можливо, й ні?! Можливо. Все можливо!.. Адже головне було в тому, щоб опинитися у

батьківській хаті сьогодні – перед настанням дня, в який йому виповнюється 37 років. І він опинився!..

Феодосій повільно сів на саморобному ліжку, прислухався до легенького сопіння, що долидало від печі: тато й мама мирно спали. Ну то й нехай собі сплять! Коли ще селянинові й виспатися, як не взимку, коли розвиднюється пізно, сутеніє рано, а земля-годувальниця скута лютим морозом?! Ось як зараз, в лютому. В той місяць, коли він з'явився на світ.

– Лютий, лютий, лютий, лютий... – зашепотів він ледь чутно. Так тихо зашепотів, щоб не розбудити батьків. Але шепочучи, увесь час прискорював темп, отож поступово багаторазово повторюване слово злилося в одне суцільне звукосполучення:

– Лю-тий-лю-тий-лю-тий-лю-тий-лю-тий-лю-тий...

Поступово початковий і кінцевий склади помінялися місцями:

– Тий-лю-тий-лю-тий-лю-тий-лю-тий-лю-тий-лю...

Тепер він уповільнив темп повторення, тоді коловорот звуків розривався, нарешті розкривши справжнє, істинне й непідробне значення назви останнього зимового місяця:

– Ти й лю... Ти й лю... Ти й лю... Ти й Лю... Ти й Лю... Ти й Лю...

Що таке «лю»? Хто така... або хто такий?! Нагадує щось китайське. Ім'я або прізвище. Аби розкрити й цю загадку, Феодосій знов зашепотів:

– Лю-лю-лю-лю-лю-лю-лю-лю-лю-лю... ЮЛЮ-ЮЛЮ-ЮЛЮ-ЮЛЮ... Лю-йу-лю-йу-лю-йу-лю-йу-лю-йу...

Оскільки нічого путящого на думку так і не спало, він вирішив «покружляти в коловороті» це слово трохи згодом, а поки що повернутися до відкриття, зробленого щойно уві сні. Тому дуже обережно підвівся з ліжка, аби жодна його дощечка не крекнула, взувся у важкі зимові чоботи, одягнув кожуха й вушанку. Намагаючись не рипіти дверима (добре, що по приїзді додому петлі щедро змастив!), прокрався на вулицю.

Небо! Глибоко-чорне, всіяне пригорщами зірок небо!.. Такої краси в місті не побачиш навіть найтемнішої ночі. Тільки тут, у селі... В рідному селі, де колись давно йому наснився чудернацький сон... Сон, про який маленький Федько нікому-нікому й ніколи-ніколи не розповідав, відчуваючи, що до певного часу робити цього не слід: бо не так зрозуміють! Хоча, здавалося б, чого ж не розповісти?! Саме тоді

він зламав ліву ногу, після чого перелом усе ніяк не бажав загоюватися. Поклали хлопчика до лікарні на обстеження, отож довкола було безліч вчених дядьків і тіток, яким тільки розкажи про побачене уві сні, як одразу ж!..

Федько не знав, що станеться одразу по тому, як він розповість про побачене. Але невідомо з якої причини не міг зробити цього. Не міг, та й усе!.. Хоч що завгодно роби – тільки мовчи про побачене. Здавалось, ось-ось наважиться – але щоразу якісь невідомі невидимі сили збивали його з пантелику: то невидиме багряне крило, полум'янистим кантиком облямоване, перед очима промайне... то слова необхідні кидаються врозтіч, немовби налякані мишенята при появі кицьки... То се то те. Так Федько нікому нічого й не сказав.

Мовчав він і в подальшому. Мовчки очікував, що ж станеться, коли ж невидима нікому багряна крилата істота залишить його у спокої, коли припинить лякати такі необхідні слова і він нарешті збереться з думками?! Й лише сьогодні вночі, напередодні свого 37-річчя, уже дорослий Феодосій несподівано побачив... продовження того давнього сну.

* * *

Отож наснилося колись маленькому Федькові, що на нього полює весь білий світ. Усе на нього полює, все-все-все, що тільки є довкола: і земля, й вода, і небо... і дерева, й будинки, і дорога під ногами... настільна лампа, стіл, стільці, шибки у вікнах, паркани, квартирки і двері... звірі й пташки, риби й комашки... Все-все-все! Від мініатюрного слимака, що повзе по травиці, до сонця, що видерлося в zenit – кожна жива істота чи неживий предмет тягнеться до нього й намагається всотати, розчинити в собі...

«Світ ловив мене, та не спіймав!»^[15] – бринить простір, а якісь загадкові струни відгукуються у нього всередині: «Не спіймав, не спіймав! І не спіймає!.. Й нехай навіть не розраховує». Але ж до чого маленький Федько стомився, тікаючи від землі й води, від дерев і будинків, від дверей і квартирки, від звірів та комах!.. Йому б зупинитися – тим паче що зламана нога все ніяк не загоюється, все болить і болить, отож як він може на ній тікати й тікати від настирливих переслідувачів, коли весь час лежить у лікарняній палаті на ліжку?!

Хтозна, хтозна!..

Але надалі наснилося малому Федькові, що раптом перестріла його гігантська зелена Жаба, яка запропонувала:

– А давай-но я тебе від Світу сховаю!

– Ач яка хитра! – посміхнувся малий у відповідь. – Якщо ти мене сховаєш, тоді вийде, що ти мене таки упіймала. А я ж не такий дурний, аби піддатися на цей твій виверт!..

– Дурник ти малий! – розреготалася Жаба. – Рано чи пізно ти стомишся, припиниш свою безглузду біганину, тоді Світ тебе і справді упіймає. А я ж не увесь Світ!.. Я всього лише Світова Жаба, отож тільки я і можу врятувати тебе від Світу!..

– Ага, нема дурних! – насмішкувато відповів Федько. – Не спіймаєш мене ти, не спіймає і весь світ.

– А-а-а, та що там з тобою розмовляти, якщо ти власної вигоди не бачиш?! – обурилася Жаба. А далі як стрибнула!.. Г-г-гам-м-м! І проковтнула Федька одним лише легеньким ковтком. Хлопча не встиг геть нічого второпати, як опинився всередині цієї Світової Жаби!

А там і справді тепло, темно й затишно. Тільки зірочки високо в чорному небі палають – ось зовсім як зараз!.. Бо всередині тої Жаби Світової виявилася чорна порожнеча, розсипами зірочок прикрашена. От тільки то не ті агресивні зірки були, що полювали на нього, а мирні й сумирні далекі-далекі світлячки. Ширяй у тій порожнечі, скільки душі наляканій і втомленій завгодно, – нічого поганого з тобою не станеться! А земля і вода, дерева й будинки, двері та квартирки, звірі й комахи, які лишилися іззовні, так його і не упіймали, так ні з чим і лишилися.

Тоді маленький Федько подумки подякував Світовій Жабі й заснув... уві сні при цьому лишаючись!..

Уві сні заснув – овва!..

* * *

А от засинаючи вчора ввечері, напередодні свого 37-річчя, дорослий Феодосій раптом знов прокинувся уві сні... всередині тієї самої Світової Жаби, в якій заснув колись у дитинстві, лежачи в лікарні з поламанною лівою ногою, що ніяк не бажала загоюватися. Але цього разу, окрім далеких світлячкових розсипів зірок, він побачив... якісь вікна!.. Озирнувся довкола, придивився якнайуважніше...

І тоді лише зрозумів, що всередині Світової Жаби є не тільки вікна, але також недосяжно-високий сволок хати, стіни, двері й земляна підлога, піч, стіл і лави... Усе, як у батьківській хаті в Княжичах – от тільки нікого з людей тут немає: ні тата Костянтина Кириловича, ні мами Тетяни Михайлівни, ні братів, ні сестри, ні дружини Анни, ані їхніх діточок.

Він був сам-один у тій хаті, що містилася усередині Світової Жаби.

А як визирнув у найближче віконце... тоді взагалі зрозумів те, що важко було збагнути: виявляється, вікна тієї «внутрішньої хати» зовсім ніякими були не вікнами, а... його ж власними очима! Отож зовсім не у Світової Жабі він сидів, а... всередині ВЛАСНОЇ ГОЛОВИ! Й дивився назовні крізь ВЛАСНІ ОЧІ! А там, назовні, іще одна хата була... потім ще й ще – немов у матрьошці!.. Й виходило насамкінець, що він – 37-річний художник Феодосій Костянтинович Тетянич – вміщує у собі весь світ з усіма далекими та близькими зірками й галактиками, із Сонцем, Землею та Місяцем! І сам на все це дивиться з власної голови-хати, що перебуває у ще більшій голови-хаті... потім ще й ще – аж до останньої найбільшої хати!

І все це є – НЕСКІНЧЕННІСТЬ!!!

От, власне, ця сама НЕСКІНЧЕННІСТЬ і стала найбільшим відкриттям цієї ночі! Оскільки НЕСКІНЧЕННІСТЬ за вікнами-очима першої внутрішньої хати трансформувалась у БЕЗКІНЕЧНІСТЬ, БЕЗКІНЕЧНІСТЬ за вікнами-очима другої внутрішньої хати – у БЕЗМЕЖЖЯ... А це слово Феодосій почав повторювати уві сні в режимі «коловороту»:

– Безмежжя-безмежжя-безмежжя-безмежжя-безмежжя!..

З ним на вустах і прокинувся.

* * *

І от тепер, опинившись посеред такої самої морозної лютневої ночі, якою була ніч його народження 37 років тому, повторив цей «коловорот слів»:

– Безмежжя-безмежжя-безмежжя-безмежжя-безмежжя!..

Спочатку повторював дедалі швидше:

– Безмежжябезмежжябезмежжябезмежжябезмежжя!..

Потім уповільнив темп, тоді фраза розкрилася прихованим своїм змістом:

- Без меж я!.. Без меж я!.. Без меж я!.. Без меж я!.. Без меж я!..
- Я без меж!.. Я без меж!.. Я без меж!.. Я без меж!.. Я без меж!..
- Жя без ме!.. Жя без ме!.. Жя без ме!.. Жя без ме!.. Жя без ме!..
- Жябез ме!.. Жябез ме!.. Жябез ме!.. Жябез ме!.. Жябез ме!..
- Жаба з ме!.. Жаба з ме!.. Жаба з ме!.. Жаба з ме!.. Жаба з ме!..

Ага-а-а!.. Ось вона – загадка Світової Жаби! Нарешті вдалося її розгадати, бо фраза «Жаба з ме» не могла означати нічого іншого, як «Жаба зі мною» або «Жаба – це я, я – це Світова Жаба, захована в собі, яка дивиться назовні крізь свої ж власні очі-вікна»!

Свою чергою оте БЕЗМЕЖЖЯ означало те саме, що і ФРІПУЛЬЯ – визначення, яке Феодосій придумав для себе на Різдво, відсвятковане в січні: адже ФРІПУЛЬЯ означало одночасно і FREE PULSE – Вільну Пульсацію Всесвіту, і скорочення від фрази «Федя виРішив Побавитися Удосталь з Любим Яблуком». Адже Всесвіт можна було уявити не тільки Світовою Жабою, але й гарненьким наливним Світовим Яблуком, яке тримаєш на долоні, немов звичайний плід, – а воно ж незвичайне яке!..

Отож сьогодні, в ніч його народження, коло нарешті замкнулося: Безмежжя виявилось Світовою Жабою, яка надійно сховала маленького Федька іще в дитинстві, а також це обернулося вже дорослою знахідкою Феодосія – FREE PULSE, або Фріпуля, або Світове Яблуко!.. Виходить, він скрізь і всюди, він не тільки у Безмежному Світі, він – це і є Безмежний Світ, живий, теплий, пульсуючий і... вільний!.. Безкінечно вільний!..

І до чого ж добре було стояти отак на свіжому морозному повітрі під усіяним мірадами зірочок чорним небесним склепінням і відчувати себе Нескінченністю!.. Кращого подарунку на свій день народження не відшукаєш, скільки б не шукав!

Камера попереднього ув'язнення, Лук'янівська в'язниця, Київ, ранок 8 березня 1979 року

Огідно зарипіла заслінка на залізних дверях камери, відкрилося віконце «годівнички», звідки пролунало:

– З сьогоднішнім святом вас не вітаю, але за жрачкою підходь по одному!

– Громадянине начальнику, так у нас же ж тут самі лише мужики... – почав було веселим тоном писар^[16] на прізвисько Цвіркун, однак хтось із більш серйозних злодіїв вмить приструнив його коротким:

– Заткни пельку.

Після цього мешканці камери почали один за одним мовчки підходити до дверей і передавати в «годівничку» алюмінієву миску з кухликком, отримуючи назад порцію пригорілої каші, кавалок хлібу й порцію рідини невизначеного кольору, яка мала символізувати чай. Роздача сніданку тривала буденно, без жодних несподіванок, як раптом з-за дверей пролунало:

– Затриманий Бердник! А тобі що, особливе запрошення потрібне?

Худорлявий, інтелігентного вигляду чоловік, який нерухомо сидів на нарах, навіть бровою не повів, а лише продовжував ледь чутно, самими лише губами нашіптувати пісню:

*Вівці мої, вівці,
Вівці та й отари,
Хто ж вас буде пасти,
Як мене не стане?..*

Не дивно, що за дверима почали сердитися:

– Затриманий Бердник, нумо ходи сюди за сніданком!..

Але той продовжував шепоти:

*Гей-гей, ду-ду-ду-ду,
Як мене не стане, гей-гей...*

– Я кому сказав?! – гримнули з-за дверей.

Цього разу інтелігентний чоловік мовив рівним голосом:

– Якщо я затриманий, то скажіть спочатку, за що саме мене затримали.

– Сам знаєш, за що!

– Не знаю. Про причину мені ніхто нічого не повідомляв.

– Ах ти ж паскуда така!..

– І доки мені не пояснять причину затримання, я голодуватиму.

За дверима помовчали трохи, потім спитали загрозливо:

– Ти прогулянки в карцер добиваєшся, падла?! Чи, може, хочеш, аби тебе нагодували примусово?..

Відповіді затриманий не дав, тоді за дверима пробурмотіли:

– Ну, диви мені...

Після чого годівничка зачинилася, і з коридора долинули глухі кроки та шурхіт колес візка, який штовхали до наступної камери. Інші затримані увесь цей час продовжували розмірено поглинати тюремний сніданок, постукуючи ложками об миски і, здавалося б, не звертаючи найменшої уваги на словесну перепалку. Що ж до затриманого Бердника, то він продовжував нашіптувати гуцульську пісню, як ні в чому не бувало:

*Гей, пасіться, вівці,
Де високі гори,
Я ж піду до Ксені,
Де чорнії брови!
Гей-гей, ду-ду-ду-ду,
Де чорнії брови, гей-гей...*

То була знаменита пісня! Подорожуючи Алтаєм у далекому вже 1962 році (подумати тільки, більш ніж півтора десятиліття минуло відтоді), Олесь Павлович виношував божевільний план: перейшовши Тянь-Шань, спробувати втекти до Індії, якою він так захоплювався!.. Хтозна, як далеко вдалось би пройти, якби він наважився на цю подорож. Хтозна, чи можна було реалізувати цей божевільний план у принципі. Найшвидше втікача-невдачу спіймали б прикордонники. А ще ймовірніше, він зірвався б у якусь ущелину чи загинув би в інший спосіб, так і не діставшись мети.

У будь-якому разі перевіряти це не довелося, бо, увімкнувши якое пізно ввечері (майже вночі) радіоприймач, він почув із нього «Вівці мої, вівці...» у виконанні Дмитра Гнатюка. Це було щось неймовірне! Справді, яким дивом міг невеличкий транзисторний приймач вихопити аж на Алтайському високогір'ї гуцульську пісню, місце якої було десь у Карпатах – за тисячі кілометрів звідти?! Але ж вихопив... А може, то Говерла якимсь надприродним чином вирішила поспілкуватися з Белухою^[17] й разом застерегти українського блудного сина від згубної подорожі?..

Тож до Індії Олесь Павлович так і не вирушив, натомість повернувся з подорожі на рідну землю. Знов-таки немов у пісні:

*Сама Ксеня вийшла,
Файна моя чічка,
Просидів я з нею
До темної нічки!
Гей-гей, ду-ду-ду-ду,
До темної нічки, гей-гей...*

Отак він і лишився вдома, через що написав кілька вартих уваги повістей і романів, які в іншому разі навряд чи з'явилися б на світ. Також він не долучився б до заснування Української Гельсінкської групи, не написав би ні Меморандум ініціативної ради альтернативної еволюції, ні Маніфест Українського Правозахисного Руху, ані відкритого листа до Комітету Організації Об'єднаних Націй у справах захисту прав і свобод людини. Невідомо, коли та в якому вигляді виникла б у нього ідея Української Духовної Республіки... Можливо, всього цього з ним би загалом не сталося!

Щоправда, тоді б він також не голодував би сьогодні тут – у камері попереднього ув'язнення Лук'янівської тюрми... Але як не крути, а воно того варто! Олесь Павлович знав, що це його місія. Саме його, а не чиясь іще – бо інший на його місці просто б не впорався, десь схибив, щось би не так зробив. Лишалось добровільно, без найменшого зовнішнього примусу взвалити на плечі цей тягар і нести, нести, нести, скільки сил вистачить...

А має ж вистачити! Він же з роду ковалів. Так само, до речі, як і Іван Франко, якому юний Олесь присвятив один з перших своїх віршів, що його напередодні війни опублікувала газета «На зміну». Загальновідомо, що світоч нації бачив себе Каменярем, який разом з товаришами завзято лупає, трощить скелю. Син коваля Франко виконував належну йому місію все життя, так само і йому – синові й онукові коваля Берднику – належало виконувати свою місію, пасти свою отару! Бо інакше:

*Хто ж вас буде пасти,
Як мене не стане?..
Отож-бо, що ніхто, окрім нього!..*

– А знаєте, як насправді брежнєвські книжки^[18] називаються? – раптом спитав хтось із верхньої шконки, що знаходилася біля вікна. На

цей закид не зреагував ніхто: адже всі розуміли, що розповідати політичні анекдоти у КПЗ може виключно провокатор.

– Не знаєте? Ну, то «Малая Земля» насправді називається «Мало землі», «Возрождение» – «Возражение», а «Целина» – «Цель иная». Ось так!

Уся камера продовжувала вперто мовчати, лише ложки так само розмірено стукотіли об миски.

– А-а-а, нема у вас почуття гумору!.. – з розчаруванням повідомили з верхньої шконки біля вікна. Олесь же Павлович подумав, що лякати його карцером та іншими тюремними жахалками так само безглуздо, як і провокувати дешевими політичними анекдотами. Нехай цим лякають когось іншого! Менш впертого, який не сидів іще жодного дня!

Натомість Олесь Павлович відмотав свій перший строк іще за сталінських часів. А тому знав, як добре думається в карцері, коли ніхто зі співкамерників тобі не заважає. А які прекрасні сюжети спадають на думку під час перебування на самоті – овва!.. Отже, його карцером не залякаєш.

Лондон, вечір 12 червня 1979 року

– Анатолію, а може, все ж таки поїдемо до лікарні?

Незважаючи на пільму, було видно, що Йоланта^[19] завмерла біля канапи чоловіка, неусвідомленим жестом благально склавши долоню до долоні. Немовби молиться... От навіщо, га?!

– Ні-ні, не треба. Не переймайся, прошу.

– Але ж ти...

– Завтра я піду на радіо^[20], ось побачиш.

– У такому стані?!

– Я прекрасно почуваюся, облиш.

– Прекрасно, еге ж!.. Розповіси це комусь іншому, тільки не власній дружині. А мене не піддуриш, я тебе відчуваю, як ніхто інший у світі.

– Ніхто, окрім мами.

– Мама твоя далеко в Росії, в Києві. А я тут.

– І все ж таки завтра я піду на радіо. Попрацюю, бо з цими серцевими нападами страшенно скучив за роботою.

– Отже, в лікарню не поїдемо?

- Лікарня скасовується.
- Невже?! Ти добре подумав?
- Так, добре. А тепер дай-но мені відпочити.
- Але ж ти хочеш...
- Хочу, моя Йоланточко, дуже хочу!
- Тоді треба показатися лікареві.
- Ні, не треба. Все буде чудово і без його участі.

Дружина тихесенько зітхнула, покірно схиливши голову, пішла до дверей, однак на порозі затрималася, озирнулась і мовила:

- Якщо чогось потребуватимеш, поклич мене, я негайно...
- Все буде добре, Йоланточко, не переймайся. Добраніч.
- Добраніч, Анатолію, мій любий.

Ну, от і все.

Спочатку він прислухався до тихесеньких кроків дружини, що віддалялися. Потім перевернувся на спину, заплющив очі й спробував заснути. Проте не зміг, як не старався.

«Але ж ти хочеш...» – мовила Йоланта. Він не дав дружині договорити, прекрасно розуміючи, до чого вона веде: «Але ж ти хочеш зустріти своє п'ятдесятиріччя! Знаю, що хочеш!.. Ой, до чого ж хочеш». А до п'ятдесятиріччя іще два місяці з хвостиком прожити треба. А тут ці серцеві напади. Напад за нападом, напад за нападом...

Цікаво, це у нього вікове чи-и-и... не вікове?! З одного боку, дід Федір Власович з бабкою Марфою Юхимівною прожили достатньо довго, та й матусенька у Києві жива, хоч і не зовсім вже здорова, – але то вікове. Куди ж це годиться, щоб діти раніше від батьків помирали?! Нікуди не годиться! Отож нема чого вигадувати. П'ять десятків років – це не вік, а серце...

Ну так, минулої осені у нього не простий інфаркт стався, тоді навіть до клінічної смерті дійшло. Тим не менш, з того світу його витягли! Хіба ж дарма він стільки часу на лікарняному ліжку провалявся?! Що ж до весняного рецидиву, коли він вийшов на радіо буквально на кілька днів... Ну, а хіба при інфаркті рецидивів бути не може?! Ще й як може.

З іншого боку, невідомо, як склалася доля тата Василя, який пішов з їхньої сім'ї іще напередодні війни. Коли виникла загроза захоплення Києва фашистами, матуся надсилала йому в Горький телеграми зі слізними благаннями про прихисток. Тато не відповів – але чому?

Можливо, пішов на фронт. Можливо, давно вже зник у ГУЛАГу. А як раптом помер?.. Отже, теперішні проблеми з серцем, цілком можливо, передалися йому від тата Василя, чиє прізвище він намагався забути^[21].

А може, тато тут ні до чого. Подейкують, є така отрута пролонгованої дії: напоять тебе чаєм чи кавою або намастять якийсь предмет, якого ти часто торкаєшся, і за кілька місяців у тебе інфаркт чи інсульт стається! Й нікому нічого не доведеш. Але тоді це означає, що на нього полюють агенти КДБ. Звісно, втечі сюди, до Великої Британії, йому не пробачили. Тим паче у творче відрядження до Лондона у далекому 1969 році він виїхав нібито заради збирання й вивчення матеріалів про II з'їзд РСДРП, але натомість попросив політичного притулку. До речі, сталося це рівно десять років тому, напередодні його сорокаріччя!

Ох, щось неладно з цими круглими датами!..

А й справді, він уже, вважай, ціле десятиліття тут прожив. І за цей час, між іншим, нічого нового в плані літератури так і не зробив. Навіть не дописав той роман, який розпочав іще напередодні втечі. Усе на радіо та й на радіо... А роман не йде та й не йде, хоч плач!..

Звісно, усе це можна пояснити проблемами акліматизації в Лондоні. Щоб спокійно творити, письменникові особливий настрій потрібен. А Лондон – це тобі не Тула й не Київ. Тут атмосфера геть інша, отож і не пишеться.

Тим не менш злі язики вже давно пліткували, що «просто Анатоль» (як він просив називати себе тут, на еміграції) насправді нічого не писав. Що всі опубліковані твори, від окремих оповідань та повісті «Продовження легенди» до романа-документа «Бабин Яр», лише публікувалися від імені відповідального секретаря Тульського відділення Спілки письменників СРСР Анатолія Кузнєцова, тоді як насправді все це накропали таємні «літературні негри», утримувані КДБ в надійному місці.

Отож другим його палким бажанням, за силою рівним бажанню відсвяткувати п'ятдесятиріччя, було завершити нарешті роман «Тейч файв». Тоді ніякий Амальрік^[22] не засудить його... Ні-ні, звісно ж, до пліток про таємних «літнегрів» шановний Олексій Олексійович не має жодного стосунку! Просто інші недоброзичливці, прочитавши його відкритого листа, зробили хибні висновки. А між тим «просто

Анатоль» усе ще не втратив бажання до літературної творчості! Йому б іще трохи пожити тут, трохи краще акліматизуватися... Тоді він усім покаже, всім доведе, що здатен не тільки в ефірі Радіо «Свобода» віщати перед мікрофоном!

Бо інакше що після нього залишиться?! Повісті «Продовження легенди» та «У себе вдома», роман-документ «Бабин Яр», декілька оповідань – і все?! Це замало, до чого ж замало!..

Ну гаразд, годі вже мізки сушити над різними неприємними речами. Спати треба: лікарі стверджують, що вчасний і здоровий сон для тих, хто має серцеві хвороби, – це найголовніший засіб лікування. Тому – спати, спати, спати!.. А як відсвяткує він п'ятдесятиліття, так і допише «Тейч файв». А потім іще щось створить. П'ятдесят років – це не вік для чоловіка. Все у нього ще попереду. Все разом з Йолантою!..

* * *

З цією думкою «просто Анатоль» нарешті заснув. На своє нещастя, він не знав, що не доживе до наступного дня – середи, 13 червня 1979 року...

Володимирський кафедральний собор, Київ, 8 липня 1979 року

Літні канікули були в самому розпалі, проте не для нього: треба було тричі на тиждень займатися з репетиторами – двічі з математиком, один раз – із фізиком. Ну так, понад усе у світі Спартак бажав стати прозаїком-фантастом... Проте мама Гатя була категоричною: «Ми з татом цієї твоєї забаганки не підтримаємо. Ким завгодно, тільки не письменником! Ти ж не хочеш бути таким посміховиськом, як наш далекий родич Додік Грінбаум?..»

Довелося вирішувати, до якого конкретно вишу вступати. Оскільки, на думку мами Гаті, «справжній чоловік мусить розумітися на залізничці», а тато Андрій полюбляв згадувати, як в армії поїв «хорошу людину» – товариша майора Осьмініна – чистим спиртом із заповітної каністри, було зрозуміло, що виш матиме технічний профіль. Батьки навіть уточнили, чи згоден Спартак вивчитися на інженера? Оскільки підліткові було байдуже, з яких життєвих позицій торувати стежину в літературу, він з ентузіазмом погодився. Перебравши всі можливі варіанти, сімейна нарада зупинилася на Київському політехнічному інституті. Підлітка КПП приваблював давньою історією, в якій фігурували великий хімік Менделєєв, великий авіаконструктор Сікорський і великий ракетний конструктор Корольов. Що ж до тата з мамою, то вони зайвий раз порадили, до чого слухняного синочка виростили.

Втім, не можна сказати, що все складалося аж надто добре. Звісно, Спартак закінчував кожен клас із похвальною грамотою, й ніщо не заважало повторити цей успіх під час випуску. Це давало право на золоту медаль, а якщо медалісти здавали перший вступний іспит на «відмінно», то від подальших звільнялися й зараховувалися на стаціонар. Однак саме цього року рідну школу № 20 перенесли на Оболонь, отож на останній навчальний рік троє вчителів та весь їхній клас, профільований за спеціалізацією «програміст-обчислювач (машинні мови ALGOL, FORTRAN)», перейшли до подільської школи № 17. Але ж як тамтешні вчителі поставляться до «чужинців»?! Хтозна, хтозна...

На тій-таки сімейній нараді було вирішено, що мама Гатя влаштується на додаткові підробітки прибиральницею, а на виручені кошти Спартакові наймуть двох репетиторів: математика – щоб у разі отримання золотої медалі підліток мав усі шанси скласти на «відмінно» єдиний іспит (письмову математику), фізика – про всяк випадок... якщо таки доведеться здавати решту іспитів. Мама Гатя і справді влаштувалася вечірньою прибиральницею, Спартак же тричі на тиждень відвідував додаткові заняття з двома репетиторами.

Це дуже виснажувало, отож, зважаючи на необхідність розслабитись бодай на деньок, сьогодні зранку підліток замісив трохи прісного тіста з анісовими краплями, прихопив вудку, кукан і навідався до найкращого друга Мар'яна з пропозицією піти на набережну Дніпра. Якщо добре клюватиме, там можна було наловити не на одну сковорідку верховодок і красноперок, а якщо вже зовсім пощастить – то й плоскирок. Втім, Марек поманив товариша на балкон, а там, стишивши голос, спитав:

– Чуєш, таке діло... Ти пам'ятаєш, як колись у молодших класах за «Червону руту» перед усіма заступився?

– Маєш на увазі, коли Йоська Гороховський з Данькою Красноштаном?..

– Ну так! Тебе ж Йоська тоді кастетом у скроню шандарахнув.

– Не кастетом, а свинцевим битком.

– Отже, пам'ятаєш...

– Ще б пак! Я ж тоді до лікарні зі струсом мозку загув.

– Ну так, загув... А нашу розмову після того пригадати можеш?

– Про те, хто насправді викривляє тексти українських пісень?

– Ага! Ти тоді сказав... – тут Марек зовсім збився на шепіт: – Ти сказав, що це все, мовляв, робота КДБ, а такі дурбеліки, як Йоська з Данькою, все це просто повторюють. Пам'ятаєш?

Спартак мовчки кивнув.

– Ну отож. То знаєш, я тобі не повірив... а зараз вірю.

– З чого б це? – підліток аж очима закліпав від несподіванки.

– Ти знаєш, що Івасюк повісився?! Ну-у-у, той композитор, хто «Червону руту» написав...

– Що-о-о?!

Отакої! За всіма клопатами, пов'язаними з додатковими заняттями тричі на тиждень, Спартак навіть телевізор майже не дивився,

часописи й ті читав вкрай нерегулярно. А тут така новина!..

– Газети про це ще місяць тому написали. Ти що, хіба не знав?!

– Та у мене ж репетитори... Математика й фізика.

– Але це ще не все.

– А що іще?

– Я чув, як вчора тітка Еля розповідала моїй мамі, буцімто Івасюк не сам повісився, а нібито його повісили. Бо там усе вкрай підозрідо виглядає...

– Що-о-о?! Що ти таке?..

– Та тихіше ти!

Марек зиркнув у балконні двері, перевіряючи, чи не чує хто їхньої розмови, і знов зашепотів:

– Тітка Еля сказала, що там усе вкрай підозріло виглядає. Що дуже схоже на те, що його спочатку вбили, а потім мертве тіло повісили посеред лісу. І головне, про що шепочуться, – що зробило це Ка-Де-Бе... Тому я й подумав: ти у нас Професор, тобі видніше. Отож ти все ще тоді правильно зрозумів. А я, дурень такий, не повірив тобі. А це і справді робота Ка-Де-Бе, отакої!..

Ясна річ, що після почутого рибалити зовсім розхотілося. Аби вдома не виникало зайвих запитань, Спартак залишив вудку, кукан і тісто вдома у Чмутів, пообіцявши, що забере рибальське причандалля ввечері. Сам же поїхав у зовсім неочікуване для себе місце – до Володимирського собору.

Ні-ні, Спартак не був хрещеним. Більше того, батьки все життя виховували його в атеїстичному дусі. Та він знав, що маму Гатю свого часу самовільно, без дозволу її родини, охрестила куховарка Алевтина. А коли країною гриміла «справа лікарів-отруювачів» та прабабусю Юдіф Бенціонівну запроторили через це до Лук'янівки – прадідусь Арон Маркович відвів тоді ще школярку Агату в родину священника Глаголева, яка прихистила єврейську дівчинку. А ще мама завжди дуже тепло відгукувалася про свою однокласницю Машуню – дочку Глаголевих.

Зважаючи на все це, коли життя складалося зовсім вже нестерпно, мама Гатя заїжджала до Володимирського собору, щоб заради недосяжної мети поставити Богові свічку. Це ставалося, наприклад, коли треба було здавати якийсь «непідйомний» іспит в Наргоспі^[23] або коли Спартак тяжко хворів. До речі, перш ніж брати синові

репетиторів, ставила свічку також. Дізнавшись про таке, тато Андрій лише скрушно зітхав і цокав язиком. Спартак дивувався, нащо всі ці обряди, якщо Бога не існує?! А мама відповідала:

– Бог, синку – він в душі має бути. І щоб людина була хороша, от що головне! А є Бог чи нема... Ніхто цього насправді не знає, тому моя свічка не завадить. Гірше в усякому разі не буде. А мені спокійніше.

Ясна річ, ні ставити свічку, ані молитися за упокій душі композитора Івасюка підліток не збирався. Не розумівся він на цьому – то навіщо?.. І звісно ж, Спартак не боявся. Він колись власноруч убив свій Страх і перестав боятися будь-чого. Та це не означало, що він втратив пильність та обережність. Навпаки! Отож зараз треба заспокоїтися, а вже потім, маючи холодну голову, оцінити ситуацію, прорахувати наперед варіанти...

Володимирський собор підходить для цього ідеально. По-перше, храм розташований на мальовничому бульварі Шевченка. По-друге, тамтешні чудові розписи виконували видатні художники Васнецов, Врубель та інші. Це остаточно вирішило справу.

До собору дістався без проблем. На той час служба вже скінчилася, храм спорожнів, а надраєні до блиску переносні латунні стовпчики на підставках, з'єднані між собою багряними мотузками, загороджували доступ до олтаря і бічних приділів, залишаючи у розпорядженні відвідувачів зовсім невеликий майданчик біля входу. Втім, Спартакові вистачило й цього. Зупинившись навпроти входу, він прикипів поглядом до фрески Страшного суду...

Як раптом думки про підозріло померлого композитора Івасюка розвіялися, їх же заступив несподіваний спогад про те, що він так і не довів до пуття дуже важливу річ. Чорні хмари, на яких юрмилися судимі грішники, виразно нагадали про стіну огидного чорного мулу, що неслася з вустя Бабиного Яру на знавіснілий від переляку натовп вранці 13 березня 1961 року. Спартак повторював перед сном почуті від дорослих розповіді про Куренівську трагедію так часто, що ця картина, здавалося, могла померти тільки разом з ним.

Тим не менш, поки що йому вдалося викликати на відвертість лише чотирьох дорослих. Це мало, дуже мало... Отож підліток заприсягнувся сам перед собою, що не припинить шукати свідків тих подій, аж доки не закінчить школу. Але натомість він по маківку занурився у посилене вивчення математики й фізики, на інше ж не

відволікався. Зокрема й на пошук свідків! Поки що їх було четверо: перша – мама Гатя, друга – колишня киянка, а нинішня запоріжчанка, яка відпочивала у Кирилівці на Азовському морі, третім став учитель Микола Семенович на прізвисько Рюрик, четвертим – сторож човнярської станції на Трухановому острові, де зберігався спортінвентар секції академічного веслування.

Всі інші говорити про ті далекі події відмовлялися. Навіть його рідна тітка Ліда. Навіть сміливиця тітка Еля – подруга мами друга Марека. Навіть вчителька Ганна Михайлівна – захисниця мами Гаті!.. І багато хто ще.

Однак попри всі доводи здорового глузду, Спартак сподівався відшукати ще й п'ятого свідка. Тоді цей свідок додасть до загальної картини якісь деталі, проігноровані іншими! Та й число 5 – дуже добре і правильне, бо стільки ж пальців на руці... А якщо всіх знайдених свідків на одного менше?.. Ні-ні, десь-таки має знайтися ще один сміливий дорослий!

От тільки де саме шукати цього сміливця?..

Підліткові раптом стало дуже сумно і якимось незатишно. Ті нещасні кияни – такі самі, як він, як його батьки та знайомі, загинули лютою смертю, захлинувшись топким смердючим мулом, таким же чорним, як намальовані на стінах собору хмари, на яких юрмилися грішники. Вони потребували лише одного – щоб живі згадали про їхні муки. Спартак сам, добровільно вирішив зібрати відомості про ту трагедію, заради цього навіть вбив свій Страх...

І що ж?! Виявляється, перше-ліпше егоїстичне бажання – повправлятися в точних науках заради вступу до КПІ – змусило його припинити пошуки. Егоїст він, жалюгідний егоїст!.. Бо хто ж іще розпитає переляканих дорослих про трагедію, як не він?

А може, у 1968 році хлопець все ж не добив остаточно свій Страх?! Отож тепер він по-справжньому злякався... А звістка про смерть композитора Івасюка взяла та й виявила цей переляк.

Отже, він не герой?! Він усе ж таки боягуз і не здатен вирости достойним свого прадіда, якого незнайомі люди називали святим. Боягуз, боягуз...

Але ж КДБ таки справді вбило композитора Івасюка за його пісню! То що ним керує: недобитий Страх – чи все ж таки роками вироблена обережність?.. Може, це просто знак долі. Йому просто треба все

наново зважити, прорахувати варіанти, обрати новий напрям пошуків...

– Чадо!

А може, пошуки все ж таки варто припинити?..

– Чадо, храм невдовзі зачиняється.

– Га?..

Спартак озирнувся й побачив за огорожею позаду себе якогось ченця... чи не ченця?! Гм-м-м... Шкода, що він не розбирається в їхніх святих чинах, бо улюблена «розумна» атеїстична книжечка «По ту сторону тайни» не має відповідних ілюстрацій. Треба на майбутнє подумати, як заповнити такий очевидний пробіл у знаннях.

– Повторюю: ми невдовзі зачиняємося. Якщо тобі щось треба – кажи або роби зараз. Якщо ж просто так стоїш... Перед вечірньою службою храм потрібно прибрати, у нас діють певні правила.

– Та у мене, знаєте... – почав Спартак, як раптом заткнувся на напівслові й розгублено спитав: – Батюшко... чи я не знаю, як там до вас звертатися?..

– Диякон Агапіт.

– Ну-у-у, гаразд... хай буде диякон. Так.

– Я не розумію, чадо...

– Перепрошую, а ви тут давно?

– В храмі? Зранку, власне.

– Та ні, не сьогодні, а загалом... Років одинадцять-дванадцять тому...

– О-о-о, та на той час я ще в семінарії навчався.

– Точно! Мама мені саме так і сказала: це семінарист.

– Мама?.. Наскільки я зрозумів, це про твою матір йдеться, чадо?

– Про мою. Агатою її звать. Але це тут ні до чого. Просто мама тоді в храм цей заїхала свічку поставити, я з нею разом був. І я вас пам'ятаю. Оце...

І Спартак обережно вказав на ліву щоку диякона та додав коротко:

– Родимка тут у вас.

– Гм-м-м... Ач, куди загилив, – мугикнув той. – Хтозна, що там було дванадцять років тому... Навіщо тобі в минулому порпатися? Я тебе, чадо, про теперішнє запитую: про що ти зараз дізнатися хочеш? Не дванадцять років тому й не десять, а зараз.

Ці слова так ідеально відповідали думкам Спартака, що він не втримався й запитав відверто:

– Минуле не дає мені спокою, батюшко, бо ще раніше – цілих... м-м-м... вісімнадцять років тут, у Києві на Куренівці, сталася жахлива трагедія. На людей зійшов сель, було багато загиблих.

– Що-о-о?! – диякон помітно здригнувся й чомусь мимовільно озирнувся навсбіч. – Ти мене ще більше здивував, чадо. То стверджуєш, нібито пам'ятаєш мене через родимку на щоці, а тепер заводиш мову про загиблих на Куренівці. Ти тоді, мабуть...

– На той час я ще навіть не народився.

– Отож яке тобі діло до цих подій?

– Розумієте, батюшко... Тоді мій дідусь Самсон мало не загинув, – підліток кивнув на зображення Страшного суду й пояснив: – Отож і розпитую кого тільки можна про той сель. І зараз також на фреску дивився, дивився, а тут ви підійшли. Отож я й вирішив: якщо вас тут, у соборі цьому, колись давно бачив, раптом ви і про Куренівську трагедію щось знаєте? Бо люди бояться про неї говорити... але ж раптом?..

– Ти дідуся свого любиш, мабуть?

– Так, люблю. Себто любив... бо він давно вже помер.

– Це не має значення, чадо. Оскільки ти живий, то любиш. Любиш, доки живеш. Живеш з любов'ю до свого дідуся. Так, чадо?

– Так, батюшко.

– А ти хрещений?

– Ні. Але хіба нехрещені любити не можуть?

– Гм-гм-м... Можуть, звісно. Любов, чадо, це Боже почуття, любов'ю наділене кожне людське серце...

Диякон трохи помовчав і додав:

– Гарзд. Поки що вийди на вулицю і зачекай хвилин двадцять. У мене тут ще деякі справи є, але як розберуся з усіма, тоді й поговоримо.

– То невже ви розповісте?..

Спартак не наважувався повірити, що так несподівано відшукав п'ятого свідка. Бо якщо так... тоді це точно недарма! Це знак долі!..

– Сказав же, що поговоримо, тож поговоримо, – завірив диякон і додав: – Того понеділка, коли на Куренівку зійшов сель, я був у Кирилівській церкві, як-от ти зараз тут...

– У Кирилівській церкві! – не стримав вигуку Спартак. – Та це ж на узвишші просто над тим самим перехрестям!.. Над трамвайним депо, над лікарнею, над стадіоном!..

– А тому маю, що тобі розповісти, чадо. Але поки що вийди з храму. Виходь і чекай мене надворі. Чекай.

І диякон коротко кивнув на підтвердження своїх слів.

Аеропорт «Бориспіль», Київщина, кінець липня 1979 року

Перше кохання приходить раптово і йде геть так само раптово, як правило, не прощаючись, залишаючи в душі або важку в'язку гидоту, або глибоку кровоточиву рану. Потім таких ран буде ще багацько, але саме перша запам'ятається надовго, іноді на все життя. Запам'ятається саме тому, що вона перша – до того ще незвідана, а тому багато чим загадкова.

* * *

Минулого літа Гелену Сергіївну запросили попрацювати з ветеранами війни у санаторії, розташованому в Пущі-Водиці. Природно, вона вирішила взяти з собою сина: «Чого тобі в задушливому місті сидіти? Там сосновий ліс, чисте повітря. Одне слово – курортна зона».

Але Валерка без Гертруди їхати не захотів. Враховуючи високу посаду Гелени Сергіївни, з тим, щоб прихопити ще й її, проблем не виникло. У санаторії все було просто чудово. Одна біда: після найменшого дощика з'являлися цілі хмари комарів, які буквально загризали нещасних ветеранів. Отож не витримавши й тижня, Валерка і Гертруда повернулися назад у місто.

Гелена Сергіївна лишилася працювати до кінця літнього сезону, а повернувшись – через сина викликала на особисту розмову батьків дівчини, причому одразу ж обох. Спершу вони не зрозуміли, в чому річ. Гелена Сергіївна повторила запрошення, уточнивши лише, що йдеться про стан здоров'я Гертруди. І попросила прихопити з собою усі рентгенівські знімки та результати аналізів, які на той час збереглися. Тільки тоді вони приїхали, дещо здивовані й напружені.

– Я уважно спостерігала за вашою дочкою увесь той час, поки вона перебувала в санаторії, – почала Гелена Сергіївна, – й помітила дещо.

– Що саме? – здивувалася мати дівчини.

– Заждіть, будь ласка. Спочатку я хочу про дещо дізнатися, а вже потім...

Далі Гелена Сергіївна довго розпитувала про ту давню аварію, про найменші подробиці лікування. Уважно переглянула кожную рентгенівську плівку, прогорнула сторінку за сторінкою історію хвороби. Лише тоді поділилася спостереженням, що не викликало здивування... принаймні попервах:

– Ви знаєте, після першого ж дощу я помітила подряпини на ногах вашої Гертруди. Спитала, що це і звідки? Й вона відповіла, що її накусали комарі.

– Ну то й що? – не зрозуміла мати дівчини. – Чого такого дивного в тому, що комарі такі кусючі?

– Дивно те, що ваша дівчина поскаржилася на свербіж після укусів.

– І що з того? – у свою чергу запитав батько Гертруди.

– А те, що, маючи такі травми, ваша дочка не повинна відчувати своїх ніг. Загалом не повинна.

– Ви певні?!

– Авжеж певна! Тому я продовжила розпитувати. Тоді ваша дочка зізналася, що за пару місяців до поїздки в санаторій її вжалила оса, і вона знов-таки відчула свербіж! Не одразу й не дуже сильний – але відчула!..

– Оса вжалила?.. – батьки презирнулися, після чого мати пригадала: – А й справді, було таке. Але я, знаєте, не надала значення...

– А треба було надати! – сердито хитнула головою Гелена Сергіївна. – Бо схоже, що вашій дівчинці варто пройти обстеження. А якщо все підтвердиться – тоді треба готуватися до операції.

– Невже ж наша дівчинка знову ходитиме?! О-о-ой!..

Її мати розридалася. Попри те, що вони були розлучені, батько Гертруди кинувся заспокоювати колишню дружину з усією ніжністю, на яку тільки був здатен. Дивлячись на них, Гелена Сергіївна мовила стримано:

– Поки не пройдено обстеження, говорити про щось занадто рано. Тим не менш повторюю: якщо мої припущення справдяться... Все

може бути.

* * *

Восени і на початку зими Гертруді зробили декілька операцій. Але надалі їй була потрібна хороша реабілітація. Хтось потайки шепнув батькові, що найкраще пройти реабілітацію в Ізраїлі – мовляв, там навіть мертвих на ноги поставити можуть...

Чути це було дуже дивно, оскільки Ізраїль не просто вважався розплідником шкідливої сіоністичної ідеології та осередком міжнародного імперіалізму на Близькому Сході. На теренах СРСР не бракувало тих, кого за сталінських часів іменували «безридними космополітами» – всі вони тільки і мріяли, як би вибратися на «історичну батьківщину». А їх, відповідно, не випускали. Тоді як же випустять їх?..

Однак батька Гертруди запевнили, що все склалося, як у жартівливій пісні Висоцького «Мишко Шифман»: в Ізраїль не пускають саме тих, у кого «п'ята графа», а всіх інших – просто залюбки! Особливо на реабілітацію після складних операцій. Щоправда, послуги клініки коштуватимуть достатньо дорого... Та й «підмазати» потрібним людям доведеться – ну-у-у, не без того... Нарешті, летіти доведеться через Відень, оскільки прямих рейсів з Києва до Тель-Авіва немає.

Та у будь-якому разі відмінна реабілітація варта усіх тих зусиль і незручностей! Батько відповів, що ніяких грошей не пошкодує, а якщо треба – то він знайде, у кого позичити. Тільки б Гертруда одужала!..

Напередодні Міжнародного жіночого дня її відправили до Відня. Втративши можливість бачитися з дівчиною, Валерка відверто занудьгував. Він дуже схуд і водночас помітно витягнувся. І майже щодня писав Гертруді дуже емоційні листи. Попервах вона відповідала на кожен, потім відповіді стали приходити дедалі рідше. Дівчина скаржилася на брак часу і на необхідність ретельно виконувати всі приписи лікарів. Нарешті повідомила, що по завершенні реабілітації так чи інакше повернеться додому – тоді вони й побачаться наживо. Після чого загалом припинила відповідати.

Валерка мало не плакав від розпачу, але поступово змирився...

І ось одного разу пізно вночі у них пролунав телефонний дзвінок. Тато був у черговому рейсі, мама вже спала. Валерка, який сидів на

кухні й перечитував «Острів скарбів» Стівенсона, відклав книжку, зняв слухавку... І мало не підстрибнув від захвату, почувши дзвінкий дівочий голос:

– Я повертаюся завтра, рейс о сімнадцятій тридцять з Відня.

Одразу після цього залунали короткі гудки, проте юнак пізнав цей голос. Не міг не пізнати, не міг нізащо!..

До Борисполя він примчав о третій годині дня. Увесь той час, що лишався до омріяної зустрічі, простояв на балконі другого поверху, ловлячи поглядом контури літаків, що з'являлися спочатку далеко-далеко, потім збільшувалися, збільшувалися... Із завмиранням серця уявляв, як проходитиме їхня зустріч, що скаже він, що відповість вона!..

Але все це було марно. До зали прийому пасажирів разом з іншими увійшла зовсім незнайома дівчина – висока, довгонога і засмагла. Ніжно поцілувала матір, стримано – батька. І навіть татового шофера Сашу чмокнула в щічку...

Натомість Валерці тільки недбало тицьнула руку. Потім усе сімейство Левкунів всілося в автівку і поїхало до Києва, а розгубленого юнака ніхто навіть не запросив ані приєднатися до них, ані зайти якимось потім у гості. Гертруда просто забула його, як забула своє каліцтво, свій біль і хворобу. Тепер вона жила іншим – оновленим життям. І схоже, що в цьому новому житті Валерці місця не було...

Костопіль, пізній вечір 28 грудня 1979 року

Коли в двері постукали сусіди, Генрик Вітольдович немовби відчув, хто і з якого приводу може потурбувати їх зараз, а тому негайно скочив з-за столу, ретельно запахнув поли старенького, місцями потертого халату й кинувся відчиняти. Зі спальні долинув слабкий голос дружини:

– Генрику, поквапся! А раптом це?..

– Та біжу вже, Грасю, біжу!

Клацнула засувка, і він побачив на порозі схвильовану сусідку, яка без найменшого зволікання випалила:

– Термез^[24] вас викликає! Швидше...

Не минуло й півхвилини, як Генрик Вітольдович уже викрикував у мікрофон слухавки, періодично дмухаючи в нього:

– Ал-льо-о-о!.. Ал-льо-о-о!.. Це Термез?! Ал-льо-о-о!.. Владько, це ти?! Ал-льо-о-о!.. Ал-льо-о-о!.. Тебе не чути абсолютно!..

А все це через жахливу, ніякими зрозумілими причинами не пояснювану впертість єдиного їхнього синочка. Попервах зростав він жвавим і задерикуватим, навіть потроху намагався командувати старшою сестричкою, що викликало у всього сімейства лише веселий сміх. Навчаючись у першому класі, перебивався з «трійок» на «двійки», а якщо приносив у щоденнику «четвірку», то це було справжнім святом. Коротше кажучи, зірок з неба не хапав і ніяких особливих надій не подавав.

Вихованням сина займалася переважно мама Грася – в тому сенсі, щоб уроки перевірити та за викликом класної керівниці сходити до школи на бесіду. А вже ввечері Генрик Вітольдович, прийшовши з райхарчокомбінату, де працював майстром у мармеладному цеху, додавав від себе порцію «ременяки» – більшу чи меншу, залежно від ступеня важкості вчительських скарг.

Зважаючи на подібні «досягнення», у будь-які перспективи маленького Владька серйозно не вірив ніхто, окрім хіба що діда, який жив за три вулиці від їхнього будинку. Старий Вітольд намагався вплинути на ситуацію в оригінальний спосіб: урочисто присягнувся, що подарує онукові бувалий, але все ще повною мірою робочий наган, принесений з війни, – якщо тільки хлопчик переконливо доведе, що гідний такої нагороди!.. Батьки аж ніяк не зраділи дідовій обіцянці, оскільки до сімейства Нідзелінських почали доходити непевні чутки, нібито їхній шибеник зв'язався з місцевою шпаною. Щоб остаточно покотитися під укіс, бракувало тільки власного пістолета, люблячим дідусем подарованого...

Як раптом з малим сталося щось незрозуміле: одного разу він повернувся додому не ввечері, а пізньої серпневої ночі та ще й у брудному подраному одязі. Про те, що з ним сталося, мовчав не гірше від героя-партизана на гестапівському допиті. Призначену батьком порцію «ременяки» прийняв з дуже підозрілою покірністю. Невдовзі Генрику Вітольдовичу хтось натякнув: мовляв, ваш малий зовсім з котушок злетів – зі шпаною розсварився, натомість з безхатком зв'язався!..

Костопіль – місто невелике, тут всі усе про всіх знають. Отож невдовзі підтвердилося: Владька справді неодноразово бачили в

компанії колишнього сторожа склотарного заводу, а тепер пияка і безхатка на прізвисько Бокал-Бобокал. І не оминати б малому за це розправи... Проте дивна річ: Генрик Вітольдович хапався за «ременяку» дедалі рідше, оскільки у другому класі синок перебивався вже з трійок на четвірки, у третьому класі вийшов у «тверді хорошисти», а надалі в його щоденнику зачастили п'ятірки.

– Отак вона діє, ця чудівна сила «ременяки»! – торжествував набундючений Генрик Вітольдович і незмінно додавав: – Е-е-ех-х-х, знали б ви, до чого нещадно свого часу шмагав мене дід Вітольд... І погляньте на результат: я вже не майстер, а цілий начальник мармеладного цеху! А там дивись – і в замдиректори нашого заводу продтоварів виб'юся. А може, і в директори, хтозна?!

Вислуховуючи це, дружина Грася лише відверталася і тим самим ховала поблажливу посмішку. Що ж до діда Вітольда, то якось він запросив сина в гості, а тоді вручив йому невеличкий пакунок зі словами:

– Як онучок себе проявить, передаси йому це. Я ж бо обіцяв.

Справді, дід не дожив до того щасливого дня, коли юний Владислав виборов на обласній учнівській спартакіаді «бронзу» з кульової стрільби з дрібнокаліберної гвинтівки. Отож обіцяний дідусем фронтвий наган йому вручив батько, при цьому не впустив шансу зауважити:

– Дарма мій старий так вчинив, ой дарма! Це дідусів пістолет, а не наш. Тому його треба або до міліції здати, або бойок сточити. Інакше за зберігання зброї... сам розумієш – вже не маленький.

– Не треба наган здавати, не треба також і бойок сточувати, – тихо, але твердо заперечив Владислав. – Нехай лишасться у такому самому вигляді, як його дід з війни приніс.

– Чи ти певен в тому, синку?

– Так, тату, певен. Сховай це, доки я з армії повернуся, а тоді вже сам вирішу, що з дідовим дарунком робити.

– Але ж за це кримінальна стаття!.. За ґрати сісти можна!..

– Не бійся, тату, нічого не станеться.

– А як дільничний інспектор з обшуком зайде?

– Якщо пістолет сховати добре, то ніхто нічого не знайде. А дільничному скажеш, що дід пістолет десь викинув перед смертю. В Замчисько кинув, просто у воду! А де саме, ти не знаєш. От і все.

– Ти певен, синку?

– Так, певен.

Довелось зробити, як просив Владислав. У його кімнаті стояв холодильник, який відсунули убік, вирізали на цій ділянці частину однієї з мостин – тут і обладнали схованку для нагана. Потім повернули холодильник на місце... Вийшло надійніше, ніж у сейфі, пожартував Владислав. При цьому його очі якимось дивно сяйнули...

По закінченні школи юнак знов-таки повівся дивно: на відміну від переважної більшості товаришів, про вступ до будь-якого вишу навіть не думав, «відкосити» від армії теж не намагався – навпаки, пішов служити охоче, немовби ніяких інших варіантів зовсім не існувало. Більше того, по закінченні строкової служби завітав до Костополя тільки для того, аби розписатися з колишньою своєю однокласницею Нелькою. А потім, замість пишного весілля влаштувавши скромну святкову вечерю для двох сімей, молодята повернулися до Туркестанського військового округу в місто Термез – туди, де Владислав залишився снайпером на надстрокову військову службу. Звідти тепер і телефонували...

– Ал-льо-о-о!.. Ал-льо-о-о!.. Це Термез?! Ал-льо-о-о!.. Владько, я тебе досі не чую!.. – продовжував викрикувати у мікрофон слухавки Генрик Вітольдович. Як раптом з навушника різко нявкнув високий дівочий голос:

– Ал-льо-о-о, Костопіль, говоріть!

Й одразу:

– Тату, драстуй! Ти один чи з мамою?

– Драстуй, синку! – Генрик Вітольдович щосили стиснув слухавку. – Я сам, мамі зле зробилося, вона лежить... Як ти там?!

– Отже, телевизор ви дивитеся, – спокійно мовив на іншому кінці дроту Владислав. Було зрозуміло, що вони обидва змушені говорити не прямо, а лише натяками, інакше б телефоністка у будь-який момент роз'єднала надмірно балакучих родичів, пославшись на поганий зв'язок. Втім, з одного-єдиного натяку про телевизор і без того все було зрозуміло: в Афганістані сталися «відомі події», внаслідок потужної хвилі праведного народного гніву афганський лідер Амін разом з поплічниками постав перед справедливим народним судом і був страчений. А товариш Бабрак Кармаль у зверненні до афганського народу проголосив «другий етап революції».

А головне – обмежений контингент радянських військ перетнув афганський кордон. З метою надання інтернаціональної допомоги братньому афганському народу. При цьому узбецьке містечко Термез було одним з пунктів, звідки висувалися наші війська...

– Ти ще телефонуватимеш, синку?.. – обережно спитав Генрик Вітольдович. – Бо якщо так, то я підготовлю маму...

– Навряд чи телефонуватиму. Мене відпустили подзвонити лише сьогодні. Зглянулись... на мамине самопочуття.

Це означало, що...

– Коли твоя черга, синку?.. – голос батька мимоволі здригнувся.

– Не знаю, – Владислав говорив спокійно і впевнено. – А якби і знав, то не мав би права говорити. Сам розумієш...

– Так, розумію, синку.

– Ну, тож поцілуй маму замість мене і скажи, щоб не хвилювалася надмірно. Все буде добре.

– Синку, але ж ваше становище тепер змінилося!..

– Я вже не маленький, – обрізав Владислав, – тож хвилюватися не варто. І останнє, що я хотів сказати: Нелька до вас скоро повернеться.

– Нелька?!

– Ну так! Що ж їй тут одній робити? Сам подумай.

Ну так, звичайно: син тепер в Афганістані служитиме, отож невістка повернеться додому. Все правильно.

– Прийміть її. Нехай живе в моїй кімнаті, де зараз вітальня.

– Звісно, синку! Про що мова?! Приймемо!..

– Дякую, тату.

– Синку, а чи розкаже вона?..

Однак у слухавці негайно нявкнув високий дівочий голос:

– Костопіль, Костопіль, кінець зв'язку, роз'єдную.

І безнадійні короткі гудки.

«Навіть попрощатися по-людськи не дали!» – роздратовано подумав Генрик Вітольдович, вішаючи слухавку на телефон. Потім подякував сусідці за оперативний виклик і пішов втішати дружину, яка лежала на їхньому дивані, уражена нападом жахливого головного болю.

1980. 29-й панфіловець

Будинок по вул. Боричів Тік, № 30, вечір 21 червня 1980 року

Скидалося на те, що вони помінялися ролями не тільки на сьогодні, але принаймні на пару-трійку найближчих днів. Усе ж таки товариш Мориченков був на п'ять років старшим від дружини й до того ж присвятив усе своє життя нестримній та завзятій боротьбі за побудову розвиненого соціалізму в СРСР. Щоправда, не всього Радянського Союзу, а лише Подільського району столиці Української РСР – древнього міста Києва... Тим не менш сили віддав усі до останньої крапельки, а тому здоров'я у нього було вже далеко не те, що в молоді роки: то нирки ниють, то печінка кам'яніє, то селезінка... то підшлункова... то ноги, то хребет... Коротше, болячок – повний букет!

Але сьогодні місце на «хворобливій» кушетці справедливо зайняла Тамара Антипівна. Ще б пак: давно вона не зазнавала подібної поразки! Зле їй стало ще вдень на Червоній площі. Перебуваючи у натовпі почесних гостей праворуч від трибуни, літня вчителька намагалася не слухати розкотистої промови, що лунала з розвішаних на стовпах динаміків:

– Сьогодні до вас прикута увага всіх жителів нашого старого і водночас вічно юного Подолу, оскільки ви – його окраса і гордість, ви той самий молодий цвіт, який невдовзі дасть плоди у найрізноманітніших галузях народного господарства: у промисловості та в сільському господарстві, в науці й техніці, в культурі та мистецтві. Протягом десяти шкільних років ви незмінно демонстрували найвищі результати у навчанні та зразкову поведінку і як цілком закономірний результат отримуєте першу вашу нагороду – шкільну золоту медаль. Несіть же й надалі з гідністю та гордістю високе звання відмінника-медаліста, будьте зразковими в усьому...

Щоправда, зовсім не слова цікавили Тамару Антипівну. Відшукавши затуманеним поглядом одного з медалістів – випускника середньої школи № 17 Спартака Андрійовича Сивака, вона вже не втрачала з поля зору цього трохи незграбного вайлуватого «головастика», попри літню спеку нарядженого у світло-сірий костюм-трійку, надраєні до блиску черевики, крохмальну білу сорочку й ідеально зав'язану темно-синю краватку. Шкода, що її очі ледь не

луснули від напруги, коли разом з іншими юнаками та дівчатами ненависний вискочень піднявся на трибуну, отримав належну йому медальку від одного з керманічів Подільського району і завмер поруч із ним. Потім не хто-небудь, а сам Юрій Гуляєв^[25], який приїхав з Москви до Києва на гастролі та люб'язно погодився взяти участь у сьогоднішньому урочистому заході, проспівав на честь нагороджених знамениту пісню:

Надо!

Надо!

Надо нам, ребята,

Жизнь красивую прожить.

Надо что-то важное, ребята,

В нашей жизни совершить!

Сама собою жизнь ведь не построится,

Вода под камушек не потечет.

Нам на достигнутом не успокоиться

И не снижать души своей полет!..

При цьому ненависний юнак стояв на сцені, міцно стискаючи в правому кулаці щойно отриману нагороду, пильно придивлявся до видатного радянського співака і думав про щось своє... Думав... думав...

Скільки Тамара Антипівна могла пригадати, Спартак завжди про щось думав, навіть крокуючи шкільним коридором чи роздивляючись навсібіч. Складалося таке дивне враження, що у нього всередині сидить хтось інший – той, який живе самотійним життям і завжди думає про щось своє! Вчителька дуже довго намагалась розібратися, про що ж думає цей «дублер», однак за всі роки, доки навчала хлопця української мови та літератури, так і не розібралася в надрах хлоп'ячої душі. Зрештою полишила ці намагання...

А дарма полишила, як виявилось! Якби вона тільки знала, якби ж знала!..

Ну так, ось і все сімейство зібралось до купи. Нагородження завершилося, медалісти спустилися зі сцени в натовп, динаміки розносили в повітрі чергову урочисту промову. Спартак же підійшов до батьків. Очевидно, отой вусань, обличчя якого так і світиться гордістю, – це батько юнака. Ну так, звісно: адже золота медаль

перекочувала до його рук. Тепер чоловік гордо озирається навсібіч, немовби промовляючи: «Дивіться всі! Це мій хлопчик заслужив». І важко сказати, що сяє яскравіше – золота медалька чи обличчя вусаня. А поруч з ним стоїть вона – та ненависна жінка, яка ласкаво обійняла нагородженого за плечі...

Так, це вона! Безумовно, вона!

Відчуваючи, що через слабкість у колінах вона зараз може впасти, Тамара Антипівна попленталася додому. Якщо дорогою траплялася паркова лавка, затінена розкидистим гіллям липи чи каштану, літня вчителька сідала й інтенсивно обмахувалася невеликим носовичком. Отак, з перервами на перепочинки, і допленталася додому години за півтори, хоча йти було лише якихось неповних три квартали. А вже переступивши поріг власної оселі, дала волю рясним сльозам та іншим ознакам істерики. Потім були «хвороблива» кушетка, оцтовий компрес на чолі та валер'янка – спочатку одна чашка, потім друга... потім корвалол...

А-а-а-а!.. І як же так сталося?..

– Щось тобі ще подати, Томусенько моя?.. – чоловік схилився над нею й віддано зазірав в обличчя.

– Компрес би перемінити...

– Зараз. Я зараз, потерпи.

За кілька хвилин висохлу від внутрішнього жару ганчірку замінює нова – вогка, дбайливо вимочена у розчині оцту.

– Дякую...

– Щось іще?

– Так... Скажи, а лікарі на совість спрацювали?

– Так, Томусенько, авжеж на совість! Ти ж знаєш, що головлікар – то мій давній товариш. Він усе зробив на совість, як я його просив.

– Але чому він бачив?! Як він міг бачити, коли його очі тиждень заливали атропіном?! От як?! Як?

– Не знаю, Томусенько, не знаю, що й сказати...

– Але ж він таки бачив! Бо інакше не зміг би підготуватися до іспитів! Він же мусив завалити історію та фізику, бо не міг нормально готуватися!!! Не міг, якщо тільки...

– Головлікар завірив, що все було зроблено як слід, на совість.

– То як таке можливо?! Як засліплений хлопчисько зміг підготуватися до двох чи не найважчих іспитів?! Йому що, просто в

мозок підручники запхали?! Він що – робот?! Жива електронна машина?!

– Я не знаю, Томусенько.

– І я не знаю. І це мене гризе, не дає спокою!..

– Може, тобі ще валер'яночки?..

– Гаразд, дай іще півтора десятка крапель. Але не більше, бо я вже й без того валер'янки цієї видудлила...

– А може, коньячку?.. Це краще за валер'янку, повір.

– Вірю. Однак дай хоч трохи заспокоїтись, бо якщо вип'ю коньячку, то... Я просто не знаю, що тоді станеться!

– Ну гаразд, Томусенько, заспокойся. Буде тобі валер'янка, зараз буде.

І найгірше в тому, що вона сама в усьому винна! Сама ж бо прогавила це нікчемне замасковане жиденя!..

Усе життя і вона сама, і її чоловік, товариш Мориченков, викорчувували найрізноманітнішу нечисть, паростки якої пробивалися на здоровому тілі Радянської України... ну-у-у, або принаймні на тій ділянці цього тіла, що звалася Старим Подолом. Товариш Мориченков – у Подільському райвиконкомі, вона – у середній школі № 20. І за місцем проживання, звісно. Мабуть, саме з першої подільської квартири (ще комунальної) вони почали, вчинивши справедливую розправу над сімейством Федяків – українських націоналуг та фашистських посіпак: тамтешня мамашка врешті-решт зійшла в могилу, а непутящу курву Нінку міліція заслала кудись у глибоку провінцію.

Жидам Тамара Антипівна спуску теж не давала. Взяти хоча б Фріду Оскарівну Марголіну з її ішемією. Або цю ненависну бунтарку – Агату Литвак, якій вона вліпила «трояк» з української мови попри заступництво класної керівниці Ганни Михайлівни. Мало би «трояк» і це приховане жиденя – Спартак Андрійович Сивак... якби тільки Тамара Антипівна запідозрила, хто його мамашка! Однак ця сволота Агата так жодного разу і не з'явилася у школі, доки там навчався Спартак. Бо навіщо батькам круглого відмінника ходити до школи?! Дитина вчиться сама, без жодного примусу – ну, то нехай вчиться!.. Двічі на рік (на початку вересня і наприкінці травня) приходив на батьківські збори тато Андрій Федорович (той самий щасливий вусань) – і цього вистачало.

То якби ж тільки Тамара Антипівна знала!.. Якби ж знала!..

Дізналася вона про все рівно рік тому – причому від самого Спартака! Сталося це вже після випускного вечора, коли всі оцінки були виставлені, а похвальні грамоти роздані. Більше того, вже було відомо, що середню школу № 20 переводять на Оболонь, у займану нею будівлю переїжджає районний Дім піонерів, а сама вчителька української мови та літератури Мориченко йде на заслужений відпочинок. Отож саме тоді цей юнак і звернувся до неї:

– Ой, Тамаро Антипівно, а чи можете уявити, що ви не тільки мене, але й мою маму навчали української мови й літератури?

– Що ти таке говориш? – здивувалась вона.

Тоді юнак і сповістив піднесено-радісним тоном те, від чого вона ледь не впала на місці:

– Пам'ятаєте Агату Самсонівну Литвак з випуску тисяча дев'ятсот шістдесятого року? Оце і є моя мама, від неї вам велике вітання. Коли я вчора сказав, що українську мову та літературу у мене викладали ви, мама мені розповіла, як ви навчали її. Знаєте, вона вам така вдячна, така вдячна!..

Ніхто не знає, яких зусиль коштувало Тамарі Антипівні не грохнутися непритомною там же на місці, коли юнак фактично зізнався в тому, що є брудним жидівським вилупком – як і належить цьому нечистому племені, гордовитим і надмірно хвалькуватим. Утім, зібравши в кулак усі свої нерви, стара вчителька посміхнулася судомно перекривленими губами й мовила:

– Агата Литвак?.. Агата Самсонівна?.. Шістдесятого року випуску?.. Авжеж пам'ятаю! Така розумна дівчинка... Що ж, Спартаку, передавай їй вітання від її старої вчительки.

– Неодмінно передам, – запевнив юнак.

Торік після останнього в її житті випускного вечора Тамара Антипівна влаштувала вдома істеріку майже такої ж сили, як і цьогоріч. Ні, це ж треба: все життя вона методично «різала» всім жиденятам оцінки зі своїх профільних предметів – а тут як здрассе!.. Знайшовся, бачте, Спартак Андрійович Сивак, який замаскувався так ретельно, що вона, така досвідчена й нещадна, не розкусила його за всі роки. А тому щороку ставила зухвальцеві п'ятірку за п'ятіркою. А він іще знущався з неї...

Авжеж знущався! Тамара Антипівна із запізненням зрозуміла всі його витівки, озираючись назад.

Наприклад, у шостому класі навесні діти писали твір на «весняну» тему, що формулювалася як «Шпаки прилетіли». Отож усі шестикласники, скільки їх було, назвали свій твір однаково: «Скворці прилетіли». Чий зошит Тамара Антипівна не відкривала – скрізь стояло сакраментальне: «Скворці прилетіли». Навіть у старости класу (і ще однієї сьогоднішньої медалістки) Нонни Дудченко було те саме: «Скворці прилетіли»...

І тільки один учень на весь клас хтозна-чому написав: «Шпаки прилетіли». І ясна річ, цим учнем виявився не хто інший, як Спартак Сивак!.. Коли на уроці української мови Тамара Антипівна зачитала заголовок твору, то весь клас щиро сміявся, не зрозумівши, що то за «шпаки» такі.

– Скажи, Спартаку, чому ти так назвав свій твір?

– Бо, наприклад, у водевілі «Шельменко-денщик» обігрується та сама ситуація: молодий вояк Скворцов залицяється до дочки пана Шпака, який не знає, що російський «скворец» і український «шпак» – це одна пташка.

Тільки тоді учні припинили сміятися, а Тамара Антипівна повідомила, що п'ятірку за твір отримує лише Спартак Сивак і більше ніхто. Та якби ж вона знала, що з неї знущається замасковане жиденя!.. А й справді знущається – бо жида не можуть знати українську мову!.. Не здатні її вивчити!..

Або іншим разом Спартак розмовляв зі своїм приятелем Мареком Чмутом, стоячи біля столу вчительки, при цьому спитав:

– А чи знаєш ти, Мареку, як українською перекладаються «веснушки»?

Оскільки хлопець не відповів, то Тамара Антипівна поспішила вставити:

– Веснянки!

– О-о-ой, Тамаро Антипівно!.. – обернувся до неї розгублений Спартак. – Я й не знав, що ви нас слухаєте... Але веснянки – це ж українські обрядові пісні, як і гаївки... Отож щоб не плутатися, краще перекладати «веснушки» як «ластовиння».

– Ну так, так, «ластовиння»! Бо ж існувало повір'я, що ластівки навесні прилітають і ластовиння з собою діткам приносять, –

викрутилася вчителька.

Спартак кивнув, відвернувся і продовжив розмову з товаришем. Тоді Тамара Антипівна вважала це випадковістю й тільки після випускного вечора 1979 року зрозуміла: Спартак знущався! Авжеж знущався!..

Ну, стривай же...

Багато місяців поспіль вона не мала спокою, шукаючи можливості помститися хлопцеві за багаторічні знущання, за які до того ж власноруч платила мерзотникові суцільними п'ятірками з української мови та літератури. Звісно, разом з усім своїм класом перейшовши навчатися на останній рік до середньої школи № 17, кляте жиденя самовпевнено вважало, що у старій вчительки-пенсіонерки руки занадто короткі, аби його дістати. На перший погляд здавалося, що так воно і є... Тим паче чоловік Тамари Антипівни – товариш Мориченков – також відправився на заслужений відпочинок. Але мерзотник прорахувався, ще й як прорахувався!..

Стара вчителька уявляла, який гембель здійнявся вдома у Сиваків, коли кілька тижнів тому – на самому початку підготовки до випускних іспитів – їм додому принесли повістку із Подільського районного військкомату. Це було тим більше дивно, позаяк весняний призов щойно скінчився... Завітавши до РВК, Спартак із подивом дізнався, що тамтешній лікар-окуліст підозрює, що юнак намагається «закосити» від армії, занижуючи показники зору: змішаний астигматизм, 0,2–0,3 на праве око, 0,1–0,2 на ліве. І хоч як неборака благав окуліста, той лишався неухильним:

– Ти мусиш пройти невідкладне обстеження. А те, що у тебе випускні іспити, – це нікого не колише: Батьківщина-мати чекає від тебе виконання громадянського обов'язку, синку!.. А щоб піти служити рядовим ненавченим, скласти всі випускні іспити зовсім не обов'язково. Запам'ятай, синку: до Афганістану тебе заберуть навіть з усіма двійками в дипломі, га-га-га-а!..

Отак і сталося, що у розпал випускних іспитів Спартака ушпиталили до районної лікарні за направленням Подільського РВК, маючи на меті ретельне дослідження сітківки обох очей і подальше спростування діагнозу окуліста. Для цього йому в очі капали атропін – тричі на день протягом цілого тижня. В результаті такої процедури очні зіниці переставали реагувати на найяскравіше світло, через що

окуліст діставав змогу ретельно вивчити сітківку очей. А потім протягом другого тижня очі поступово, внаслідок природного вимивання атропіну, приходили до норми.

Отже, протягом двох тижнів юнак не міг нормально бачити через те, що більш-менш яскраве світло спричиняло нестерпний біль очам. До того ж атропін не давав кришталикам ока фокусувати зір – отже, цілих два тижні поспіль Спартак гарантовано не міг читати. На довершення всіх бід, юнака помістили на вільне місце у «ветеранську» палату, розташовану на південному боці лікарняного корпусу. Таким чином протягом дня він перебував у приміщенні, буквально наповненому яскравим сонячним сяйвом.

Чи міг він хоч якось читати?! Головлікар гарантував своєму давньому приятелеві – товаришу Мориченкову: ні, не міг! У жодному разі! Справді, Спартак цілий день тільки те й робив, що лежав під вікном у яскраво осяяній палаті, примотавши нитками до скельців окулярів картонні кружечки й у такий спосіб сяк-так захищаючи очі від нестерпного болю. Єдине, що насторожувало, це шкільні підручники то з історії, то з фізики, які медсестри періодично знаходили в його ліжку. От тільки підручники ці виявлялися у юнака під подушкою, і цю загадку він пояснював просто:

– Коли я лежу головою на підручниках, знання самі просотуються через подушку мені в мозок. Будь ласка, не чіпайте мене: ви ж не гірше від мене знаєте, що читати я не можу, – бо очі ріже від болю!.. Будь ласка...

Головлікар районної лікарні повідомляв те саме:

– Перекажи Тамарі Антипівні, що обстежуваний Сивак Спартак Андрійович зараз сліпий, що твій кріт. Нехай заспокоїться.

Те саме казав і окуліст Подільського райвійськкомату: «Людина, якій тричі на день капають в очі атропін, читати не здатна ні під яким виглядом, нехай Тамара Антипівна заспокоїться. Ми свою справу знаємо».

Тим не менш за час обстеження двічі ставалося диво: в день чергового іспиту ненависна Агата Самсонівна Сивак (у дівочтві Литвак) приїжджала до лікарні, після вранішнього закапування атропіну в очі сина писала розписку, потім допомагала юнакові вдягтися, заради захисту від прямого сонячного проміння зав'язувала йому хусткою очі й виводила з лікарні, міцно тримаючи за руку. Потім

повільно вела на «пуще-водицький» трамвай, і вони відбували до школи. При цьому було очевидно, що хлопець йде за мамою, немов за поводитирем, – отже, таки справді нічого не бачить...

Але як тоді пояснити, що він успішно склав обидва випускні іспити, що припали на період ушпиталення, – як історію, так і фізику?! Як він примудрявся готуватись до іспитів, лежачи під вікном у просякнутій сонячним сяйвом палаті?! Хто йому читав шкільні підручники, якщо сусіди по палаті – «діди» – мали за плечима у кращому разі довоєнну «семирічку», батьки були на роботі, а однокласники готувалися до іспитів кожен у себе вдома?! Чи знання і справді просотувалися Спартакові просто в мозок через подушку?! Може, він зовсім і не жартував?..

У будь-якому разі сталося неможливе: попри посилену тижневу «атропінізацію» очей і наступний тиждень релаксації, ненависне жиденя примудрилося скласти на відмінно історію з фізикою. Після чого лікарі були змушені відпустити юнака з підтвердженим діагнозом «змішаний астигматизм». Це відкривало йому прямий шлях до золотої медалі, яку Спартак і отримав сьогодні. Що ж до Тамари Антипівни, то бідолашній лишалося мучитись найгіршими здогадами. Адже вона знала: якщо бодай за одним представником нечестивого племені не додивитися – це лайно обов'язково напаскудить так, що мало не видасться нікому!

Біда станеться через усе це. Ох, і станеться ж якась біда!.. Як не крути, а тепер цієї біди вже нічого не відверне.

Середня школа № 17, Київ, ніч з 21-го на 22 червня 1980 року

- Ну і що ти там приніс?
- «Портяночки»^[26] нуль-сім.
- А що, горілку слабó було заради друзів?..
- Нічого не слабó. Я б для вас!.. Особливо для тебе, Валерко.
- Ну, то в чім же річ?!
- Та нам ще ж до ранку гуляти! А я не хочу, щоб хтось із нас виконав гасло лісорубів і «врізав дуба раніше строку».
- Ач жартівник!.. Ніхто не «вріже дуба» від ста сімдесяти грамів.
- Я ж фігурально!.. Коротше, хлопці: приходьте до мене додому в понеділок, тоді буде вам усе: і горілка, й закусь. Гарантую!
- Як сьогодні?
- Валерко, сьогодні я всього лише обіцяв за золоту медаль виставитися – отож і виставляюся. Але так, щоб вчителі нічого не пронюхали.
- Пхе! «Портяночкою»... Чого ти боїшся? Нам вже атестати на руки видали, тепер ніхто нічого...
- Усе ще може бути, повір мені й потерпи лише одну добу.
- Знаєш, випускний вечір буває раз у житті!..
- Отож я й хочу, щоб у нас все пройшло добре. А в понеділок буде далі.
- Гаразд, Валерко, давай не дивитися в зуби дарованому коню, – втрутився Марек. – Якщо Спартак сказав, що в понеділок буде продовження, – отже, буде. Я його на кілька років довше знаю, ніж ти.
- Отже, вирішено?
- Отже, вирішено.
- Ну добре, давай вже свою «портяночку».
- Спартак розстібнув жилетку, запустив руки за спину й витягнув з-за брючного ремня 0,7-літрову пляшку «Приморського» портвейну.
- Гм-м-м... А ззовні й не здогадаєшся, що у тебе за спиною.
- Це мене тато навчив ховати, – посміхнувся Спартак. – Каже, що роботяги так пляшки навіть через заводську прохідну носять. Та от вам: я щойно з директрисою ніс до носу зіштовхнувся, й вона нічого не запідозрила!

– Ну ти й конспіратор. А штопор?..

– Штопор за Марекком. Приніс?..

Мар'ян витягнув з кишені брюк складаний ніжик:

– Ось, відкоркуйте. Тільки чим ми «полірнемося»?

– Бовтушкою, – Валерка витягнув з внутрішньої піджачної кишені 100-грамовий коньячний «мерзавчик», заповнений жовтавою рідиною.

– І що воно таке?

– Олія з яєчними жовтками, сіллю й перцем.

– А подіє?..

– Мій тато принципово не п'є, але колись літав з екіпажем п'яничок. То вони отакою бовтушкою полірувалися. Нібито допомагало, а у пілотів знаєш до чого з алкоголем суворо? Отож-бо!

– Гаразд, давай.

Відкоркували портвейн, пустивши пляшку по колу, видудлили досуху, потім «полірнулися» бовтушкою, викинули порожню тару в кущі бузку, що кучерявилися попід стіною школи. З кущів долинув дзенькіт.

– О-о-о, не ми перші відсвяткували випускний! – посміхнувся Спартак.

– А ти як думав? Звісно, не ми перші!.. – кивнув Мар'ян і додав: – Медальку покажеш нарешті, га?.. Ну, давай, не жмотничай.

– Та зрозумій же: мою медаль тато додому забрав. Сказав, що я її неодмінно загублю, а він натомість виріже для нагороди рамочку з оргскла. І всім показуватиме, що я за школу заслужив.

– Ну так, у мене мама теж атестат додому забрала, – кивнув Мар'ян.

– І у мене, – підтакнув Валерка. – Мої батьки такі щасливі, що атестат п'ятибальний... Особливо тато. Хоча й мама також пишається.

Усі троє щасливо розсміялися, і Спартак мовив:

– Ех, хлопці, до чого ж я щасливий, що маю таких вірних друзів, як ви!.. Бо без вас не бачити б мені медалі, як своїх вух без дзеркала.

* * *

Це була чистісінька правда. Адже коли на юнака, немов сніг на голову, звалилася повістка з РВК, коли його ушпиталили та почали тричі на день рясно заливати очі атропіном, у першу ж добу перебування в лікарні його навістив не хто інший, як Валерка. У

принципі, нічого дивного в цьому не було: вони обидва по черзі зазнали моральної травми від однієї дівчини, від «героїні труда» – а це, погодьтеся, неабияк зближує...

Отже, вкрай засмучений Спартак поскаржився, що мама з татом у відчаї, однак проти військкомату піти не можуть. Мама лише пообіцяла поїхати до Володимирського собору й поставити Богові свічку за те, щоб якимось викрутитися з цього лиха... Але ж як?! Також розповів, що через клятий атропін він не здатен терпіти не те що денне світло, а навіть увімкнену настільну лампу – бо очі ріже жахливо, немовби їх труть наждачкою. І як же при цьому готуватися до іспитів?..

– А сонячні окуляри не пробував? – поцікавився Валерка.

– Пробував. Ввечері допомагає ще сяк-так, але не вдень в оцій палаті. Вдень тільки пов'язка, – юнак торкнувся хустки на очах. – Ти ж зрозумій: сонячні окуляри допомогли б, якби атропін мені закапали єдиноразово. А тут тричі на день... А що буде після тижня, уявляєш?!

– То ти засліпнув, виходить?

– Як кріт. Колись, було діло, знайшов у макулатурі книжку про мультяшного Кротика, то щоб її прочитати, я трохи чеську мову вивчив.

– То ти чеську знаєш?! Оце так...

– Та ну!.. Не те щоб знаю. Потроху читаю зі словником. Але я про інше. Цей Кротик... Він завжди щось майструє: то штанята, то ракету...

– У всіх мультиках кротів у чорних окулярах зображують, – повернувся до своєї думки Валерка.

– Кажу ж, що сонячні окуляри не допомагають.

– Ні-ні, я кажу про «глухі» чорні окуляри. Як для сліпих.

– Це все одно, що дивитися на світ крізь кам'яну стіну. Не годиться.

– І все ж...

– І все ж недарма я згадав про мультяшного чеського Кротика. Щось у цьому є... тільки от що саме?! Щось він майстрував... Забув, це ж треба!..

Обидва зітхнули й на деякий час замовкли.

– А через закопчене скло дивитись не пробував? – спитав нарешті Валерка. – Пригадай, що колись астрономи через нього навіть за

Сонцем спостерігали. А зараз зварювальники на масках щось таке використовують.

– Думав я про це, думав, – зітхнув Спартак. – Не годиться. Якщо читати зараз, коли очі під атропіном, то тільки в окулярах. Не в сонячних, а в моїх астигматичних. По-перше, як до них закопчені скельця пришпандьорити? По-друге, вийде важка конструкція – спробуй-но її на носі потримати!.. Перенісся стомиться. А якщо закопити астигматичні скельця на окулярах... Як їх протирати від кіптяви потім, коли все скінчиться? Чи мені чекати півроку, доки виготовлять спочатку нові скельця, а потім і нові окуляри?.. Ні-ні, все це не годиться.

– То що ж його робити?! Може, нехай мама твоя поговорить у школі, щоб тобі випускні іспити перенесли?

– Не можна. Мушу складати випускні іспити разом з усім класом.

– Отакої! Схоже, кранти тобі настали, друже...

– Ні, Валерко, ти ж мене знаєш: я не здавався ніколи, не здамся й тепер.

– Але ж зараз...

– Послухай-но, якщо ми удвох – допоможи влаштувати «мозковий штурм»! Разом ми точно щось та й вигадасмо, я це відчуваю! А вигадати треба всього лише, як послабити потік світла на сітківку ока... От і все. Вважай, що це завдання з фізики. Прикладне завдання. Життєвий іспит.

Сказано – зроблено. Для початку зачепилися за те, що після історії їм обом (а отже, і Спартакові також) треба буде готуватися ще до фізики: бо після тижня «атропінізації» ще один тиждень очі приходитимуть у норму... З фізики перескочили на один з її розділів – природно, на оптику. Згадали про заломлення світла, потім про його інтерференцію та дифракцію.

Потім Валерка навів практичний приклад дифракції: що буде, коли в аркуші цупкого паперу (а ще краще – картону) проколоти тоненьким цвяшком (а ще краще – голкою чи булавкою) невеличкий отвір і роздивлятися довколишній світ через нього? По-перше, таким чином потік світла на око послабляється кардинально. По-друге, через дифракцію виникає ефект «збільшувального скла».

– Не годиться, – заперечив Спартак. – Справді, потік світла при цьому буде дуже слабеньким, але ж читати через один-єдиний

проколотий отвір усе ж таки важкувато. От якби цих проколів було багацько!.. Тоді б це нагадувало фасеткові очі мушок. Щось у цьому є... явно щось є!..

– Послухай-но... А ти знаєш, у нас вдома є невеличкий алюмінієвий друшлячок з дуже-дуже дрібонькими дірочками, – несподівано мовив Валерка. – Коли я малим був, то якось намагася дивитися крізь нього на світло. Ти знаєш, доволі цікаво виходило...

– Стоп! Я знаю, що треба зробити! – Спартак сів так рвучко, немов його пружиною підкинуло на лікарняному ліжку. Щоб ненароком не звалитися на підлогу, він навпомацки схопив друга за руку. – Мені потрібно дістати тонкий картон. Ну-у-у, знаєш, як на деяких взуттєвих коробках...

– Чи на бандерольках!..

– Марек – у нього ж мама поштаркою працює!

– Точно!

– Отож мерщій змотайся до Марека, поясни ситуацію. Потім привези мені тонкого картону, ножиці, голку чи булавку й нитки. І картону візьми з запасом, бо якщо з першого разу не вийде...

– А навіщо голку з ниткою?

– Голкою чи булавкою допоможеш мені натикати отворів у картонках. Щоб вийшли такі собі перфоровані картонні кружальця, розумієш?

– Немовби два ситечка! По одному на кожне око...

– Саме так. А потім прив'яжеш нитками картонки з отворами до скельців моїх астигматичних окулярів. Вийде легка конструкція...

– ...яка і світло послаблятиме кардинально, й роль двох збільшувальних скельців на додачу до астигматичних відіграватиме! Спартаку, ти геній.

Від надлишку почуттів Валерка міцно потиснув товаришеві руку.

– Ми генії, – скромно уточнив той. – Адже «мозковий штурм» влаштували ми удвох... Ну гаразд, дуй мерщій до Марека! Я вже й без того один день підготовки до іспиту з історії втратив, не хочу згяти решту часу.

На те, щоб змотатися до Марека й роздобути все необхідне, пішло дві з половиною години. До лікарні, де був ушпиталений Спартак, його друзі повернулися удвох. Разом виготовляли великі картонні кружальця, разом перфоровали їх англійськими булавками й

прив'язували нитками до окулярів. Тут саме настав час денної процедури. Спочатку медсестра взяла ушпиталеного під лікоть і повела кудись, потім за деякий час повернула до палати. Коли вона вийшла, Спартак звернувся до друзів:

– Нумо, хлопці... давайте сюди мої окуляри! Зараз усе з'ясується.

Як не дивно, але випробування дали чудовий результат: хоча окуляри з прив'язаними до них картонними кружальцями, перфорованими булавками, виглядали не просто дивакувато, а навіть трохи комічно – тим не менш у них юнак спокійно міг перебувати в залитій яскравим світлом лікарняній палаті. А крім того – спокійно читати книжки...

– Тільки дивіться, не видавайте мене! – звернувся Спартак до «дідів», які весь цей час з неабияким інтересом спостерігали за виготовленням перфорованих кружальців. Ветерани війни палко завірили, що не видадуть секрет юнака: мовляв, народ у палаті свій – перевірений, «стукачів» і «сексотів» серед них немає.

Отаким чином Спартак і готувався до обох іспитів: читав підручники за допомогою звичайних астигматичних окулярів, до скельців яких були прив'язані картонні кружальця. Про прихід медсестри чи лікаря юнака завжди встигав попередити «дід» Прищепка – старий шахтар, який лежав біля самих дверей, готуючись до оперування катаракти. Отож допоки медперсонал доходив до Спартакового ліжка, він завжди встигав сховати підручник під подушку. Вдосконалені окуляри не ховав, однак ніхто з медперсоналу навіть припустити не міг, що цей «головастик» примудряється читати підручники через картонки й у такий спосіб у нормальному темпі готується до випускних іспитів...

* * *

Отож тепер він з повним правом заявляв:

– Без вас не бачити б мені медалі, як своїх вух без дзеркала. Хлопці, хлопці!!! До чого ж добре мати таких друзів, як ви!.. Ми ж... Та ми ж такі самі, як «Три товариші» у Ремарка: Роббі Локамп, Отто Кестер і Готфрід Ленц. Тільки вони всі були німцями, а ми з вами...

Спартак раптом замислився й додав:

– А у нас із вами, між іншим, виходить значно цікавіше! Ми ж усі нібито українці, але водночас напівкровки... Метиси, як то кажуть.

Напівєврей, напівполяк і напівросіянин. Цікаво, чи не так?..

– Знов ти за своє! – зітхнув Валерка, який терпіти не міг подібних розмов. – Щось на тебе «портяшка» згубно подіяла, хоч як на мене...

– Та облиш ти! – махнув рукою Марек. – Наш Спартак сьогодні медальований, йому можна. І до речі... Не такий уже він і не правий.

– О-о-о, і ти туди ж, – відчуваючи, що добром подібні теревені не скінчаться, Валерка обійняв друзів за плечі й запропонував:

– А давайте про щось приємніше! Наприклад, про футбол...

– Ой, тільки не про це, прошу!!! – Спартак аж сіпнувся.

– А справді, чом би й не про футбол? – посміхнувся Марек. – Усі ж знають, що хоча ти й Спартак, проте вболіваєш за наше кївське «Динамо».

– Знов ти за свої жартики?..

– Хлопці, хлопці, зупиніться! – Валерка добряче трохи струсонув обох. – Я про інше: якщо ви забули, то у нас тут Олімпіада-80 намічається. Ви про це ще пам'ятаєте, чи як?

– Авжеж пам'ятаємо! – з готовністю підтакнув Спартак.

– Отож моя мама пообіцяла в тому разі, якщо я закінчу десятий клас із п'ятибальним атестатом, дістати мені квитки на всі футбольні олімпійські матчі, що гратимуться в Києві. І хоча до нашого Спартака з його золотою медаллю я не дотягнувся, проте...

– Проте у тебе п'ятибальний атестат! Можна сказати, квитки на олімпійський футбол у тебе в кишені? Нічого собі поталанило... – Марек впав у шалений захват.

– Але ж матч буде не один, а готуватися до вступу в інститут треба буде не менш серйозно, ніж до випускних.

– Тобто... Що ти хочеш цим сказати?..

– Я хочу сказати, що заради найкращих друзів міг би поступитися переглядом одного чи навіть двох матчів. На вибір.

– Та ти що?! Серйозно?!

– Поступайся одним, Мареку. А я, мабуть що, пас, – зітхнув Спартак.

– Ти-и-и... добре подумав? – Валерка з подивом оглянув друга.

– Так-так, не варто відмовлятися заздалегідь, – підхопив Марек.

– Я добре подумав. Але я маю вагому причину, – кивнув Спартак.

– Ну-у-у... як знаєш, як знаєш.

– Знаю, хлопці! Повірте, знаю. Але...

Він озирнувся навсібіч і продовжив стурбовано:

– Але стає холодно, отож вертаймося всередину. У нас же дискотека до ранку. А вранці підемо всім класом на набережну Дніпра. Пішли!..

Й вони попрямували до рогу шкільної будівлі, за яким був вхід.

Кімната побачень Лук'янівської в'язниці, Київ, кінець вересня 1980 року

Охоронці, стоячи позаду кожного з них, пильнували, щоб ніхто нічого нікому часом не передав: ні підсудний адвокатові, ані адвокат підсудному. Втім, саме в останньому випадку вони могли не перейматися: оскільки підсудний Василь Стус мав намір відмовитися від послуг адвоката Володимира Медвіда, запропонованого державою, стосунки між ними зіпсувалися так, що гірше вже нікуди. Отож про обмін будь-якими речами й матеріалами йтися не могло у принципі.

І тим не менш порядок є порядок! Тому охоронці були змушені не тільки пильнувати кожен рух цієї парочки, але й дослухатися до їхньої розмови, що відбувалася на підвищених тонах:

– Послухайте, Василю Семеновичу! Будь ласка, не робіть дурниць...

– Залиш мене у спокої, гнидо.

– Василю Семеновичу, ви можете грубіянити скільки завгодно, однак це ні до чого не призведе.

– А я повторюю, що відмовляюся від твоїх послуг! Мені не потрібен так званий «адвокат», який просто у ході процесу визнає мою провину...

– Василю Семеновичу, ви нічого не розумієте в нашій професії!..

– Та все я розумію! Ти хочеш перед владою вислужитися...

– Василю Семеновичу!..

– Візьми до уваги, гнидо, я навіть не запитую – я просто констатую очевидну річ: ти підтанцьовуєш на боці обвинувачення!..

– Василю Семеновичу, давайте заспокойтеся, гаразд? Зробіть глибокий вдих, потім глибокий видих... Дуже корисно. Рекомендую.

– Та ти так смердиш, мерзотнику, що дихай, не дихай!..

– Василю Семеновичу, вкотре прошу заспокоїтися. Повторюю: ви нічого не розумієте в мистецтві судового захисту. Щоб домогтися

пом'якшення, провину обвинуваченого потрібно для початку визнати.

– Але я не визнаю себе винним!

– Тоді це доведеться зробити мені. Що я, власне, і зробив.

– Овва! Та я краще сам себе захищатиму, ніж...

– Ви не зможете, бо достатньо лише одного невірної сказаного слова...

– Зате у тебе всі слова правильні, еге ж?! Мовляв, обвинувачуваний Стус справді винен – але прошу врахувати, що, повернувшись із місць позбавлення волі та проживаючи в Києві, він ударно працював на підприємствах міста, незмінно виконував виробничі нормативи...

– Та це ж пом'якшуючі обставини!

– Пом'якшуючі що?! Вирок, який ти мені фактично виніс?!

– Василю Семеновичу, я не прокурор і не суддя, а лише призначений вам державою адвокат, який намагається зменшити вам термін покарання, враховуючи вашу ударну працю та кепський стан здоров'я.

– Брешеш! Я наскрізь бачу твою прогнилу сутність...

– Василю Семе!..

– А тому востаннє кажу: краще захищати себе самого і програти, ніж довіритися такому комсомольському паразитові, яким є ти! Заяву щодо відводу адвоката я напишу. Все, уведіть мене звідси: мені більше нема про що розмовляти із цим покидьком, замаскованим під адвоката.

Останні слова були звернені до охоронця, який пильнував обвинувачуваного. Не моргнувши оком, той відступив на крок і мовив:

– Встати. Обличчям до стіни.

– Я все одно не відмовлюся від вашого захисту, Василю Семеновичу.

Але обвинувачуваний не відреагував. Стоячи біля облупленої стіни кімнати побачень, він чекав, доки охоронець відімкне рипучі залізні двері, що вели в тюремний коридор.

Кабінет директора школи № 38 Дніпродзержинська, 17 листопада 1980 року

У двері несміливо постукали.

– Заходьте! – вигукнув Секретнюк якомога суворіше, оскільки припускав, хто це має бути. Адже, судячи за годинником, минуло вже чотири хвилини першої великої перерви, а він спеціально вивільнив цей час від решти справ для непростой розмови з...

– Викликали, Іване Омеляновичу?

На порозі кабінету завмер худорлявий підліток – учень «9-Б» класу Борислав Артеменко. Ех-х-х, і за що йому привалило ж отаке «щастячко» – цього юного негідника на чисту воду виводити?..

– Викликав, авжеж.

– То я зайду?..

– Так-так, заходь і сідай. Ось тут, біля мого столу.

Дивна річ: здавалось би, з якого дива Івану Омеляновичу ніяковіти – він же директор школи, який викликав «на килим» усього лише не дуже успішного в навчанні старшокласника... Тим не менш негайно виникло відчуття, що повчальна високоморальна промова, пізготовлена заздалегідь і вивірена до останнього слова, нікуди не годиться.

Намагаючись збагнути, про що і в якій тональності говорити, Секретнюк схопив зі столу перші-ліпші папірці, що потрапили під руку, та почав гортати їх із зосередженим виглядом, перекладати, змінюючи місцями, а потім розглядати поодиноці. Й хоча вдавав при цьому, що читає, – насправді гарячково намагався второпати, з чого б розпочати бесіду. Хоч би розпочати, справді! А там уже слово за слово зачепиться та й піде... та й піде!..

– Іване Омеляновичу... Кхе-кхе!..

– Зачекай, Артеменку, я тут зараз, зараз. Терміново треба розшукати дещо... деякі відомості. А в цей час саме ти зайшов.

– То, може, мені б краще згодом?..

– Ні-ні, посидь трохи, май терпець. Бо твої коники вся школа терпіти мусить, а ти сам спокійно посидіти не можеш п'ять хвилин. Ви тільки погляньте на нього: отакий він є, Артеменко Борислав Борисович!..

– Ви це про що? – щиро здивувався підліток.

Однак упіймавши правильний, на його думку, тон, директор підхопив зі столу добре загострений твердий олівець, поставив на полях того аркуша, який розглядав, легеньку галочку (таку, щоб її було дуже легко стерти гумкою) і мовив суворо:

– Я про те кажу, що терпець вже у всієї школи уривається, а ти продовжуєш своє, причому абсолютно безкарно! То поясни, доки триватиме оця твоя поведінка, га?! Давай-но зізнавайся мерщій.

– Я не розумію...

– Не розуміє він, бачте! Гм-м-м!.. – директор мотнув головою, потім підсунув ближче до підлітка невеликий стосик цупких паперових аркушів, невміло прошитих чорною ниткою біля лівого краю, й запитав: – Це твій реферат чи, можливо, не твій? Чи, може, почнеш відпиратися і стверджувати, що це не ти написав?

– Ні, чому ж одразу не я... – про всяк випадок недовірливо глянувши на титульний аркуш, Борислав підтвердив: – Так, це мій реферат про подвиг двадцяти восьми героїв-панфіловців. Я писав. А що такого?

– Ви лише погляньте на нього, він ще й безневинного вдає!

– Та я ж і справді...

– Скажи мені, Артеменку, а хіба ж не ти виступив із цим своїм рефератом перед третьокласниками? Ти... чи не ти?..

– Ну-у-у, виступив, ну то й що тут такого! – знизав плечима підліток. – Мені так Елеонора Валеріанівна сказала. Не можу ж я вчительці історії перечити, якщо вона сама...

– Ти мені Елеонорою Валеріанівною не прикривайся, будь ласка, – зупинив виправдання Борислава директор. – Я з нею вже переговорив зранку і належні висновки з її слів зробив.

– А-а-а... вже переговорили? А чому...

– Послухай-но ти... хлопчиську!

Тепер у словах директора несподівано відчулася погроза, тому підліток насторожено замовк.

– Отак вже краще, – зітхнув Секретнюк, після чого продовжив: – Здається, ти ще не второпав, наскільки серйозно вляпався. Не тобі вирішувати, що тут і як. Мені це вирішувати, зрозуміло?

Борислав мовчки кивнув.

– Добре, що ти хоча б це розумієш. Отож знай своє місце й не заривайся. Із цим також питань нема, сподіваюсь?

Борислав знов мовчки кивнув.

– Зовсім добре, – похвалив директор. – А тепер далі поїхали... Отже, я знаю, що в рамках навчального плану передбачено, що весь цей рік, який є роком тридцятип'ятиліття Перемоги у Великій Вітчизняній війні, старшокласники готують реферати на відповідну тематику та виступають з ними перед молодшими школярами, у яких історія ще не викладається. Мені відомо також, що Елеонора Валеріанівна доручила тобі, як своєму улюбленому учневі, підготувати реферат «Безсмертний подвиг героїв-панфіловців». Більше того, твій виступ перед третьокласниками був приурочений до чергової річниці бою, що стався біля роз'їзду Дубосеково шістнадцятого листопада сорок першого року. Я все правильно викладаю?

Підліток знову ствердно кивнув.

– Ну, отож виступав ти у п'ятницю, чотирнадцятого листопада. Сьогодні у нас на календарі понеділок, сімнадцяте число. І на першій же великій перерві ти в моєму кабінеті. Розумієш, через яку причину?

– Та-а-а... Мабуть, тому, що вчителька третьоклашок обурилася, не дала мені довістувати і зі свого класу виперла, – пересмикнув плечима підліток.

– А чому вона вчинила так, ти розумієш?

– Та-а-а... хто ж її розбере?..

– Таким чином, ти ствердуватимеш, що не здогадуєшся?

– Н-ні-і-і...

– Зовсім-зовсім?

– Зовсім-зовсім.

– Ач який ти у нас! А нумо прочитай ось це.

Директор перегнувся через стіл, погортав цупкі сторінки реферату, знайшов ту, де на правому полі червоніли дві вертикальні смужки й великий знак питання, після чого наказав коротко:

– Читай.

Підліток забігав очима по рукописному тексту, проте Іван Омелянович уточнив вимогу:

– Вголос читай мені, вголос!

Тоді Борислав прочитав:

Але насправді не всі панфіловці були героями. Знайшлася між ними гнида, яка в момент найвищої небезпеки вирішила здатися в полон на милість бузувірів-фашистів. Перед лютим ворогом цей боягуз впав на коліна та здійняв руки вгору. Втім, герої-панфіловці не допустили цього – і ось вже 28 куль героїчних месників увіп'ялися в 29-го панфіловця-зрадника. Там на місці він і помер...

– І так далі, – проскреготав директор. – А тепер скажи, нащо було писати таке у рефераті?! Більше того, нащо було виступати з такою необдуманною заявою перед молодшими школярами?!

– Але-е-е...

Оскільки Борислав замовк, розгублено кліпаючи очима, директор загрозливо прошипів крізь міцно стиснуті зуби:

– Послухай-но, Артеменку, ти хоча б розумієш, що таке антирадянська пропаганда і що буває з тими, хто розводить її у будь-якому вигляді?..

– А-а-а... де тут антирадянська пропаганда?!

– А двадцять дев'ятий так званий «панфіловець-зрадник», застрелений своїми ж товаришами, – це як, по-твоєму, можна назвати, га?!

– Але ж це правда...

– Що-о-о?! – Секретнюк аж на стільці підскочив. – Ти звідки це взяв?!

– З книжки, яку знайшов у бібліотеці.

– З оцієї?

Відкривши велику шухляду солідного письмового столу, директор витягнув звідти й кинув на стільницю перед підлітком книжку Олександра Кривицького^[27] «Підмосковний караул».

– Ну от, ви і це вже знаєте.

– А ти як собі думав, тут з тобою шуткують, чи що?!

Підліток скрушно зітхнув.

– А нумо зачитай, що ти тут знайшов? Тільки вголос читай, вголос!..

Погортавши сторінки, Борислав відшукав розділ «Як це було»:

У той день Клочков перший помітив напрямок руху танків супротивника і поспішив в окоп.

– Ну, що, друзі, – сказав політрук бійцям. – Двадцять танків. Менше ніж по одному на брата. Це не так багато!

Люди посміхнулися.

Добираючись до окопу, Клочков розумів, що чекає на нього і товаришів. Але зараз він жартував і, ловлячи на собі схвальні погляди червоноармійців, думав: «Витримаємо до кінця». Ось усі вони були перед ним – люди, з якими він мав розділити і смерть, і славу.

...Нехай армія і країна дізнаються нарешті їхні імена. В окопі були: Клочков Василь Георгійович, Добробабін Іван Євстахійович^[28], Шепетко Іван Олексійович, Крючков Абрам Іванович, Мітін Гавриїл Степанович, Касаєв Алікбай, Петренко Григорій Олексійович, Єсібулатов Нарсутбай, Калейніков Дмитро Митрофанович, Натаров Іван Мойсейович, Шемякін Григорій Михайлович, Дутов Петро Данилович, Мітченко Микола, Шапоков Душанкул, Конкін Григорій Юхимович, Шадрін Іван Демидович, Москаленко Микола, Ємцов Петро Кузьмич, Кужебергенів Алекпер, Тимофєєв Дмитро Хомич, Трофимов Микола Гнатович, Бондаренко Яків Олександрович, Васильєв Ларіон Романович, Болотов Микола, Безродний Григорій, Сенгірбаєв Мустафа, Максимов Микола, Ананьєв Микола.

Був ще і двадцять дев'ятий. Він виявився боягузом і зрадником. Він один потягнув руки вгору, коли з танка, що прорвався до самого окопу, фашистський єфрейтор закричав: «Сдавайс!» Він стояв жалюгідний, тремтячий, огидний у своєму рабському боягузстві. Перед ким падаєш на коліна, тварюко? Негайно прогримів залп. Декілька гвардійців одночасно, не змовляючись, без команди вистрілили в зрадника. Це сама Батьківщина покарала відступника.

Бій тривав понад чотири години, і броньований кулак фашистів не міг прорватися через рубіж...

– Достатньо, – зупинив директор підлітка, на що той зреагував миттєво:

– То ви скажіть, чого такого я у своєму рефераті не так написав? Бійців-панфіловців було двадцять сім, двадцять восьмий – політрук Клочков, а двадцять дев'ятий – зрадник і боягуз, який підняв руки вгору перед фашистами і якого товариші-герої застрелили тут же, на місці...

– Стривай, – знов перервав учня Секретнюк. – Насамперед нагадую, що тут я директор школи, а не ти, тому я запитую, ти відповідаєш. Затямив?

– Ну-у-у... затямив.

– Не нукай мені тут! Рознукався, бачте...

– Добре, затямив.

– Отож-бо! А тепер скажи, якими ще джерелами ти користувався, окрім цієї книги Кривицького?

– Ніякими, а що?..

– Повторюю, що запитую тут я, а відповідаєш ти, – грізно мовив директор. – Отже, ніякими, кажеш? Гм-м-м... А чи знаєш ти, що реферат – це узагальнений витяг із декількох письмових джерел, а не переписування своїми словами однієї-єдиної книги?

– Знаю, а що робити, коли...

– Зараз не про те мова, як реферат писати. Зараз я констатую, що ти не реферат зробив, а фактично одну-єдину книгу своїми словами переповів, нехай навіть це книга самого Олександра Кривицького. Щось можеш на це заперечити... чи далі продовжимо?

Підліток про всяк випадок промовчав.

– Отже, мовчиш! Гарзд. А тепер поясни, навіщо було розповідати молодшим школярам про так званого двадцять дев'ятого «панфіловця-зрадника»? От навіщо?

– Як-то, навіщо... – Борислав навіть знімав від несподіванки.

– А отак! Будь люб'язний, поясни мотиви свого вчинку.

– Але ж це правда...

– Що-о-о?! «ПРАВДА»?! Ти сказав – «ПРАВДА»?!

– Якщо про це написано в книзі, що є в нашій шкільній бібліотеці...

– І що з того?! Що з того, що книга ця є в нашій бібліотеці?! Стояла собі на стелажній полиці, пилюкою припадала. Ну, стояла б і далі... Але ж ні: саме тобі треба було взяти цю книженцію, прочитати про так званого «зрадника», написати свій нікчемний так званий «реферат», а потім ще й із третьоклашками своїм «відкриттям» поділитися! От же ж!..

– Не розумію.

– Не розумієш? Справді?..

Секретнюк знов перегнувся через стіл, відібрав у підлітка книжку, розкрив на форзаці та постукав нігтем по приклеєному до палітурки вкладинцю:

– Судячи за помітками бібліотекарки, вперше ти замовляв цю книгу позаторік, потім іще двічі. Отже, про так званого «панфіловця-зрадника» дізнався давно. Можна припустити, що позаторік і дізнався... Відтоді ж і запланував свій виступ.

– І нічого такого я не планував, – пробубонів Борислав, ховаючи очі, – просто прочитав, та й усе. А виступити перед третьокласниками мені запропонувала Елеонора Валеріанівна...

– Ну так, так! Знаю, до чого ти хилиш: історія – це твій улюблений предмет... історик ти наш!..

– Та спитайте Елеонору Валеріа...

– Не переймайся, ми вже поговорили, – кивнув директор. – Так, вона підтверджує, що ти справді поведений на історії. І водночас запевняє, що от цих двох сторінок...

Потягнувшись за багатостраждальним рефератом, Секретнюк показав на аркуш з червоною поміткою та на наступний за ним:

– Що цих двох сторінок у твоєму рефераті раніше не було. Якщо придивитись уважно, то можна побачити, що сторінки прошивали щонайменше двічі. Отже, сторінок у рефераті попервах і справді було менше. Бо фрагмент, де згадується так званий «панфіловець-зрадник», ти дописав і вшив згодом. Зробив це так, щоб Елеонора Валеріанівна не побачила його заздалегідь. Я правий чи ні?! Нумо давай, зізнавайся!

Виникла німа сцена, під час якої директор та учень напружено дивилися один одному в очі. Нарешті Секретнюк прорипів:

– Отже, не хочемо визнавати очевидного. Так?

– Та не пам'ятаю я, як ті сторінки прошивав. Що ви від мене хочете? Думаєте, це так легко – майже три десятки аркушів спочатку цвяшком пробивати, а потім голкою-циганкою проколювати?.. Та я собі всі пальці сколов!.. Ну-у-у, якщо не туди голкою тицьнув...

– Ти мені не викручуйся. Ач який хитрий! Подякуй краще, що зараз не ті часи, що раніше. Бо колись був би ти у мене бідний!

– Коли це?

– Послухай-но, Артеменку, не треба мені тут вдавати зразкового хлопчика! Знаю я, який ти «зразковий», – у директоровому голосі брязкнули металеві нотки. – Гадаєш, я забув, які нісенітниці ти

понаписував у торішньому рефераті про славетного прикордонника Карацупу?!

– До речі, от саме торік я декілька книжок використав, – підліток ледь помітно посміхнувся.

– Декілька... Мовчи вже! – скривився директор. – Добре, що твій реферат про Карацупу не читав ніхто, окрім Елеонори Валеріанівни й мене, інакше наша сьогоднішня розмова відбулася б ще торік. Скажу відверто, пожалів я тебе, не став розбірок вчиняти. Хоча, як бачу тепер, дарма пожалів. Враховуючи, що позаторік ти обрав темою твору з російської літератури пісню Висоцького «Штрафні батальйони», – дарма пожалів!

– А що, хіба не можна?

– Так Висоцький – це ж суцільні блатні пісні!..

– «Штрафні батальйони» – це воєнна пісня, ніяка вона не блатна...

І підліток процитував:

*Всего лишь час дают на артобстрел,
Всего лишь час пехоте передышка,
Всего лишь час до самых славных дел –
Кому до ордена, ну а кому до «вышки»!
Враг думает: морально мы слабы!
За ним и лес, и города сожжены...
Вы лучше лес рубите на гробы:
В прорыв идут штрафные батальоны!..*

– А нумо припини негайно! – на мить втративши самовладання, Секретнюк підвищив голос і грізно постукав кулаком по стільниці. – Ти хто такий, щоб оцінювати, де поезія, а де блатні пісеньки?! Ти у нас Пушкін – чи все ж Борислав Артеменко?..

– Ну-у-у, звісно, що не Пушкін...

– Та звісно, що ні, – зітхнув директор, потроху заспокоюючись, – але пхати носа, куди не треба, вже навчився.

– Але ж, Іване Омеляновичу! Ви скажіть тільки, хіба це блатна поезія?..

– То не твоє діло! Бо дехто у нас розпустився, я так подивлюсь... То він, бачте, двадцять дев'ятого «панфіловця-зрадника» розкопав. То почав з'ясовувати, скільки знешкоджених Карацупою порушників кордону намагалися полишити територію СРСР у порівнянні зі

шпигунами, які рвалися до нас. А також як саме звали його вівчарку – Інгусом^[29] чи все ж Індусом. І як цей пес помер... Але «Штрафні батальйони»... Це ж загалом ні в які рамки не лізе!!! Щоб пісню якогось там Висоцького на уроці літератури розбирати!.. От навіщо?

– Навіщо я все це роблю?

– Авжеж.

– Мені просто цікаво дізнатися правду...

– Що-о-о?! Знов ти за «ПРАВДУ»?! Знов за своє?..

– Знов.

Секретнюк раптом замовк, заплющив очі й сховав обличчя в долонях. Перед його внутрішнім поглядом раптом почали одна за одною спливати з небуття картини кривавих боїв на Карнаухівському плацдармі^[30]. Звісно, Іван Омелянович неодноразово виступав перед учнями своєї школи зі спогадами. Робив це і позаторік – бо тоді у Дніпродзержинську святкувалася 35-та річниця визволення міста від фашистів. Отож здавалося цілком природним, що цей дивак – учень його школи Артеменко – обере темою шкільного твору чи то пісню, чи то вірш про війну... Хай навіть цього «бандитського» поета Висоцького – ну, ще не розбирається школяр у певних речах!.. ну, скоїв дурню – що ти зробиш?!

Але чому «Штрафні батальйони»?! Здається, Іван Омелянович не пробовкнувся жодного разу – бо говорити про подібні речі заборонялося категорично. Тим більше зі школярами. Тоді звідки цей дивак дізнався про те^[31], що трималося в суворій таємниці?! Чи не дізнався, а... просто вгадав?..

Може, й так. У будь-якому разі хоча це було і вкрай непедагогічно, хоча вчителька російської літератури позаторік жажнулася, прочитавши твір на вільну тему семикласника Борислава Артеменка, – але серце директора хлопець своїм вибором підкупив! Так, підкупив... Саме тому він заспокоїв вчительку-«русачку», особисто переконав, що не варто зчиняти скандал.

Тепер зрозуміло, що то була педагогічна помилка. Бо якби семикласникові роз'яснили як слід, що незалежно від існування пісні Висоцького згадувати про участь «штрафників» у Великій Вітчизняній війні не можна – не було б у наступні роки його спірних рефератів про прикордонника Карацупу і 28 героїв-панфіловців. Але ж як міг Іван Омелянович забути тих, хто допоміг йому вижити у жахливій

«м'ясорубці» Карнаухівського плацдарму?! Бо якби ті люди, найменші згадки про яких тепер суворо заборонені, не нашттовхнулися на тяжко пораненого командира 1-ї стрілецької роти 810-го стрілецького полку Секретнюка, не допомогли йому прочистити і хоч якось перемотати рану якоюсь ганчіркою... Так, він би зараз не був ані директором школи, ані почесним громадянином Дніпродзержинська. І якщо така ціна педагогічної помилки, то...

– Ну, от що, – мовив Іван Омелянович, коли нарешті зібрався з думками, – ти зі своєю так званою «ПРАВДОЮ» поведься обережніше, зрозумів?

– Не дуже...

– Тоді, повернувшись сьогодні ввечері додому, спитай у свого тата – нехай розповість тобі, що таке «Товариство дітей проти зубрилок», як писати анонімні листи в «Піонерську правду» і яким боком воно визазить дурнуватим підліткам у навчанні.

– А-а-а... при чім тут мій тато?.. – здивувався підліток.

– При самому прямому! А якщо він не захоче розповідати, я попрошу Власа Архиповича допомогти. Він у ті роки завучем був і на себе перед педрадою особисту відповідальність узяв за те, щоб усіх так званих активістів «ТДПЗ» не чіпали. Й насамперед такого собі Бориса Артеменка, який листа у «Піонерку» додумався накатати. А тому...

І, витримавши невеличку паузу, завершив:

– А тому на майбутнє: якщо знайдеш якусь чергову «правду» про штрафбати, про героя-прикордонника чи про так званого «зрадника-панфіловця», своїми ж застреленого, – тримай цю свою правду в нагрудній кишені під ретельно застебнутим гудзиком. Зрозуміло я висловився чи, може, знов до тебе не доходить?

– Я вже зрозумів, що патякати про подібні речі не слід.

– Отож і молодець, отож і добре...

– Але я все одно не розумію, чому не можна?..

– Бо людям правда не потрібна, от чому.

– Це нечесно!..

– Чесно, не чесно – не твоє це діло. Але як станеш зайве патякати, нехай навіть про свою так звану «ПРАВДУ» – тобі язика швиденько вкоротять.

– Хто?!

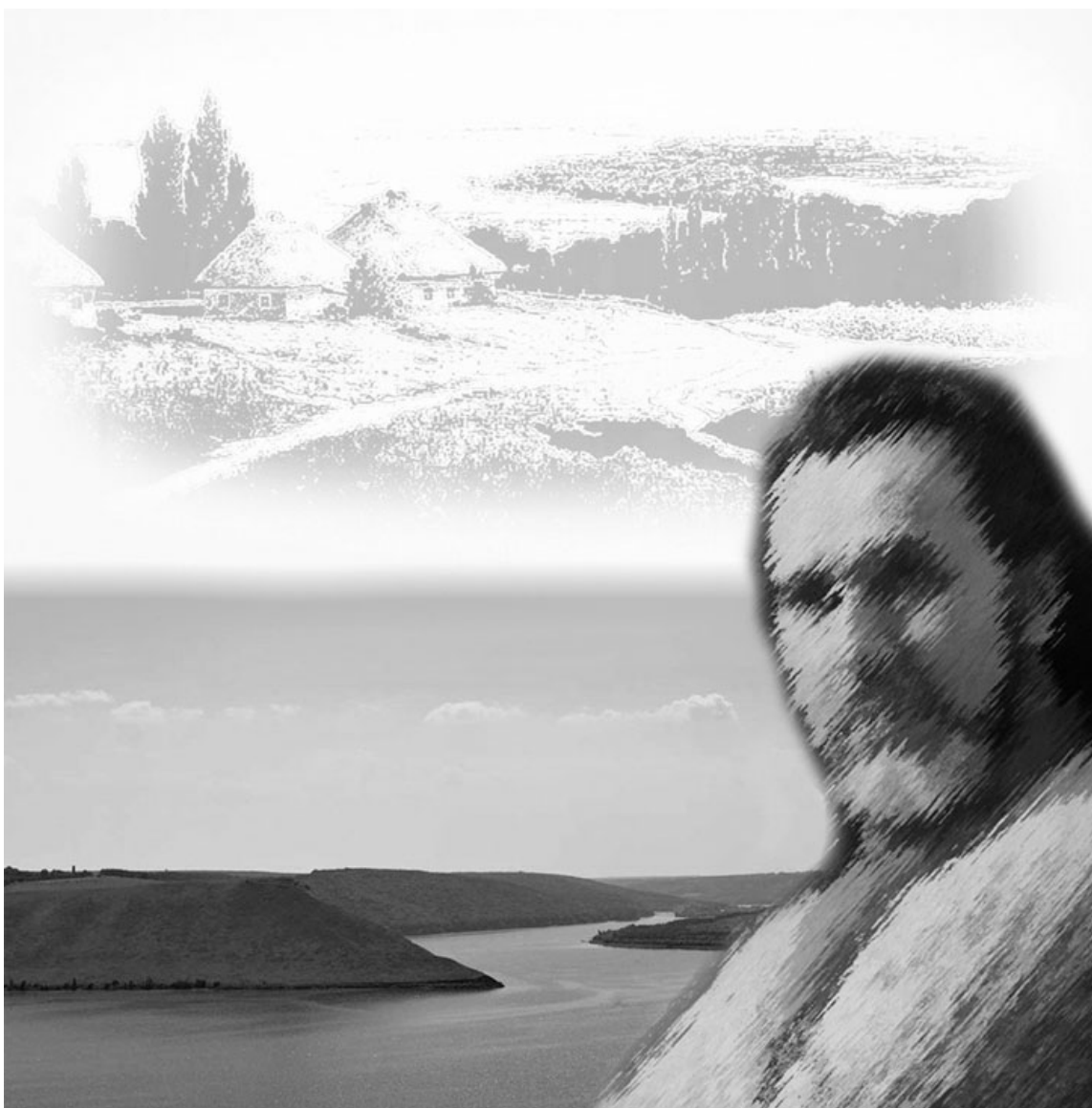
– «Органи», ось хто!!!

– А-а-а...

– Так, юначе, я тебе попередив відкритим текстом, а далі роби як знаєш. І якщо язика тобі все ж вкоротять – тоді на лиху долю не жалійся й не кажи, що директор школи тебе ні про що таке не попереджав. Ну, а тепер зрозумів?

Цього разу підліток лише мовчки кивнув.

1981. Шостий свідок, або Троє в одному

Бакота, Поділля, кінець січня 1981 року

«І за які ж це гріхи мене Бог отак зганьбив, що не дав потримати на руках жодного онука?! За що це мені?..»

Так нарікала на гірку долю Аглая Дунець, помираючи три роки тому. Справді, якщо не враховувати єдину донечку – її маленьку Ауріку, якої не стало дуже давно, іще напередодні війни, то можна було сподіватися тільки на синів. Проте старший Гарась утнув таке, що

до останнього подиху соромно перед людьми було: оженився, бачте, не просто на сироті без роду-племени, а ще й на затятій сектантці! Нібито не міг знайти в Бакоті чи десь у сусідніх селах кращої невістки, ніж його одвентисточка Надійка...

І хоч якою лагідною була ця жінка, хоч як підлещувалася до свекрухи, проте Аглая знала, що новоспечене подружжя дивиться за океан! Отак і сталося, що публічно засуджена односельцями, проклята районним та обласним начальством новоспечена родина відбула до Канади, коли Надія перебувала при надії вже місяців п'ять. Природно, їхніх нащадків літня жінка наживо не бачила. Більше того, навіть надіслані з іншого боку Атлантичного океану фотографії вилучив обласний КДБ: адже вони були зроблені на якомусь хитрому фотопапері, де зображення з часом зникало, натомість проявлялися різні антирадянські гасла.

Власне, через доставлений з іншого боку Атлантики лист Аглая й померла, бо тоді, три роки тому, її двічі тягали до КДБ. Після першого виклику літня жінка повернулася в Бакоту дуже засмученою, на всі розпитування коротко відповіла, що Гарась надіслав якесь хитромудре таємниче послання з не менш таємничою фотографією себе, своєї жінки-одвентистки та їхнього новонародженого первістка. Подробиць вона не знала, всі подробиці пообіцяв повідомити «особіст», коли їхні спеціалісти ретельно вивчать заокеанського листа і фото.

Але після другого виклику до Кам'янець-Подільського райуправління КДБ УРСР Аглая повернулася додому зовсім хвора й морально розбита. Жодних подробиць не повідомляла, тільки рукою махала і скрушно зітхала: «Краще нікому не знати, що там зі мною сталося». Через тиждень занедужала, час від часу жалілася на болі в серце. А через два тижні раптово померла уві сні.

Ну гаразд, старший Аглаю розчарував, як завжди. А що ж її улюбленець – молодшенький?! А Назар надто переймався побудовою медичної кар'єри... що все ніяк не складалася! Здобувши освіту, попервах він прилаштувався в республіканській столиці у якійсь там «швидкій допомозі», проте був переведений попервах до Хмельницької обласної лікарні, а потім до Обласної психлікарні в Острозі. З кожного місця роботи його виганяли через якісь жахливі непорозуміння з начальством.

«Ви просто повірте, мамо, що я мав рацію. Тим не менш мене знов звільнили. Несправедливо, як і минулого разу», – пояснював ситуацію сам її винуватець. У чому насправді полягала суть усіх тих конфліктів – Аглая не знала й знати не хотіла. Ну, а в підсумку після всіх перипетій Назар повернувся в Бакоту працювати звичайним сільським фельдшером.

– Ну то що, синку, чи вартувало воно того? – зазвичай запитувала престаріла мати свого улюбленця, намагаючись зазирнути йому в очі та зрозуміти, чи збирається він відповідати правдиво.

– Вартувало, мамо! Авжеж вартувало, – впевнено казав Назар і додавав: – За правду, браття, єднаймося щиро, єдиний маєм правий шлях. Так вчила нас велика поетеса – Леся Українка. Так і мусимо діяти!

– Ну, і де ж ти зі своєю правдою опинився – в рідному селі?..

– Хіба це аж так погано? Принаймні буде кому підтримати вас у старості.

Аглая лише сумно зітхала. Бо те, що улюблений меншенький синочок знаходився у неї під крильцем – воно, звісно, добре... Але ж чому він і досі холостякує?! Аглая мучилася цим питанням постійно, неодноразово намагалася поговорити з Назаром, та він тільки відмахувався:

– Якщо є ви, мамо, – нащо мені інша жінка? Живіть хоч до ста років! А мені й поруч із вами добре.

Звісно, онуків від такого «лайдака» чекати було не варто. Принаймні один нащадок народився у Герасима з його одвентисточкою, але ж вони жили тепер за океаном! Навіть фотографію немовляти Аглаї в руки не дали – не те що саме немовля...

І треба ж такому статися, щоб теперішній сільський фельдшер Назар Дунець вже після смерті матері... взяв та й одружився! У п'ятницю, 9 січня, молодята з'їздили до Кам'янця-Подільського, щоб розписатися, а в неділю, 11-го, на їхньому весіллі гуляла вся Бакота. При цьому гості не припиняли дивуватися тому, як це літній вже фельдшер примудрився привести до осиротілої батьківської хати молоденьку односелицю Валентину Бардадим?! Ото видовище вийшло кінець кінцем: п'ятдесятилітній «молодик» і поруч з ним – вісімнадцятилітнє дівчисько, таке юне, свіже і щасливе!..

– Валюнько, нащо тобі було за цього стариганя виходити?! – допитувалися подружки.

Молода ж лише відмахувалася:

– Відчепіться! Я знаю, що роблю. І не ваше це дурне діло, щебетухи.

Й лише під кінець січня виявилось, що Валюнька Бардадим і справді добре все прорахувала: адже буквально щойно стало відомо, що невдовзі Бакоту ліквідують як населений пункт! Так, на Дністрі вже кілька років велось спорудження потужної гідроелектростанції^[32], проте конфігурація річкового русла й обриси водосховища змінювалися вже кілька разів починаючи з 1977 року. Отож до останнього часу не було твердої впевненості, опиниться територія села під майбутньою водною поверхнею чи все ж таки пронесе?!

Виявляється, не пронесло. І тут люди згадали, що середній з трьох братів Бардадимів уже давно працює на тому будівництві... То от звідки Валюнька дізналася про скорі затоплення села раніше за голову сільради і голову колгоспу!.. Старший брат підказав, еге ж.

Але навіть на цьому сюрпризи не скінчилися. Виявляється, у грудні минулого року бакотський фельдшер зовсім не дарма мотався до Києва аж на цілих два дні: напучений майбутньою дружиною, за час цієї поїздки він устиг прорватися на особистий прийом до теперішнього начальника станції столичної «швидкої допомоги». І от дивина: ним виявився колишній товариш Назара Амосовича, знайомий з ним іще з 1960 року! Ясна річ, після гранично відвертої розмови він погодився заплющити очі на «незручні моменти» в трудовій біографії товариша Дунця.

Зрештою, використовувати людину з таким розмаїтим досвідом роботи як сільського фельдшера – це аж ніяк не нераціонально. Тому Назару Амосовичу була дана тверда обіцянка: його у будь-який момент готові прийняти на роботу в систему київської «швидкої допомоги». Звісно, попервах доведеться помикатись у сімейному гуртожитку, проте з часом їм з дружиною виділять окрему квартиру з відомчого житлового фонду.

Все це стало відомо наприкінці січня 1981 року, коли районне начальство поставило перед Бакотською сільрадою та керівництвом місцевого колгоспу «Шлях комунізму» завдання: протягом весни, літа й осені забезпечити ліквідацію колективного господарства та

розселення всіх мешканців згідно зі спущеною рознарядкою. Ясна річ, щойно створений «осередок радянського суспільства» – молоде сімейство Дунців планувалося відправити до Києва...

– Ох, Валюнько, ти, Валюнько! Ну, ти ж і метикувата, – тільки й зітхали подруги, лише тепер зрозумівши усю глибину її розрахунків.

– Атож! – гордовито посміхалася молодиця. – Беріть приклад, доки ми не розлетілися звідси по всіх усядах.

Охтирка, кінець червня 1981 року

Хоча вже настали шкільні канікули, багатолітня сила звички змусила Левка Потаповича прокинутись як завжди – рівно о 6:00. Місце дружини поруч із ним на двоспальному ліжку було порожнє: мабуть, вже порається на кухні, готує сніданок... Тихеньке дзеленчання посуду, а також дражливий аромат смажених котлеток засвідчував, що так воно і є.

Через канікулярний період особливих справ у вчительського подружжя Силичів на сьогодні не було, отож найпростіше, що міг би зробити Левко Потапович, – це заплющити очі й заснути знов: усе одно треба з зусиллям дочекатися, доки будуть готові не тільки котлетки, але й салат, і свіжозаварений чай. Отже, часу ще вистачить... Інша річ, що заснути знов йому не дозволить та сама багатолітня сила звички. Краще вже після обіду подрімати, закривши штори на вікні спальні.

Зважаючи на це, Левко Потапович спочатку сів на ліжку, потім надів м'які домашні капці, неквапом пройшов до свого робочого столу, вдягнув легенький домашній халат. Посміхнувся: цей простенький непоказний елемент його гардероба дружина чомусь вважала наочним показником інтелігентності їхньої родини. Виходило зовсім як у пісні Висоцького:

*У него на кухне плюш и шелк,
Баба его шастает в халате...
Я б в Москве с киркой уран нашел
При такой повышенной зарплате!..*

«Пісню заздрісника» (як вона насправді називалася) багато років тому завезли в Охтирку геологи, які шукали в тутешніх надрах все нові й нові поклади нафти. Й відколи Левко Потапович почув її, то не

припиняв дивуватися, до чого простими і водночас влучними словами описав ситуацію якийсь там поет-пересмішник, померлий майже рік тому – в літо Московських Олімпійських ігор.

Так, Висоцький зміг... Натомість у Левка Потаповича виходить щось не дуже. А якщо говорити чесно – то не виходить зовсім!..

Він підтягнув ближче до себе тоненький стосик списаних від руки папірців і почав читати:

«Мої сини також хотіли жити! І його діти, і його, і його! Але міліціонери їх пристрелили, бо вони опиралися. Мої сини тепер в раю біля Аллаха, і його діти, і його також, і його!.. А ви зараз подохнете, як собаки!»

Так кричав той черкес, який командував іншими озброєними чоловіками. І хоч як благали викрадені дитбудинківці – їх усіх поставили до стіни напівзруйнованого будинку та розстріляли.

Здається, все написано добре, виваженим стилем і без граматичних помилок. А головне – описано максимально правдиво. Саме так усе й відбувалося тоді, під час війни... І тим не менш!..

«Левко Потаповичу, та зрозумійте ж нарешті, прошу: якщо я надрукую це ваше так зване оповідання, то завтра ж... та ні – сьогодні ж ввечері мене випхають з цієї редакції копняками під сраку, вибачайте за не зовсім літературну мову... І це незважаючи на те, скільки часу я вже тут керую!»

«Але чому моє оповідання не можна публікувати? От чому?! Чому?..»

«Звиняйте, Левко Потаповичу, але ж ви мій колишній вчитель! Я пам'ятаю, я все чудово пам'ятаю...»

«То чому ви не можете пояснити мені, так би мовити, за знайомством?»

«Бо колишньому учневі не годиться повчати колишнього вчителя. Тому давайте обійдемося без пояснень».

Стосик паперу був відсунутий так рвучко, що окремі аркуші полетіли на підлогу і їх довелося збирати. Добре, що за час збирання він трохи охолов і тепер міг подивитись на ситуацію більш зважено.

Тут одне з двох: або літературного таланту бракує – або все написане є шкідливим з ідейної точки зору! Причому швидше рід саме в другому, а не в першому. Не можна просто так, безпідставно... як то

кажуть – на рівному місці підривати основні засади непохитної дружби радянських народів. Але що можна зробити, якщо все так і було?! Якщо карачаєвці спочатку викрали, а потім розстріляли їх – ні в чому не винних сиріт...

Звісно, все це сталося не просто так. Звісно, вони мстилися! Але щоб пояснити це читачам, доведеться розповісти про масові депортації цілих народів, які регулярно влаштовувалися за сталінських часів. А за таке редактора газети по голівці не приголублять, ясна річ... Якщо ж не пояснювати... Він, як автор тексту, знає, що й до чого, – але знає тому, що й досі зберігає у пам'яті тогочасні події. А от читачі газети... Як із ними бути?!

Левко Потапович підійшов до розчахнутого навстіж вікна, визирнув на вулицю. Півтора десятиліття тому він приїхав у це слобожанське містечко й відтоді мав можливість спостерігати, як воно змінюється, як розвивається з року в рік фактично весь Охтирський нафтопромисловий район. У далекому 1966 році, зважаючи на попередній досвід роботи, ним оперативно «заткнули» вакансію вчителя молодших класів. Географію та природознавство він викладав з 1969 року, викладає ці предмети й досі.

Ну, то й робив би це спокійно! Але ж переживання часів воєнного дитинства палили Левка Потаповича зсередини, не давали спокійно спати ночами, змушували раз у раз писати й переписувати одну й ту саму історію – про сирітство, про дивом пережитий розстріл, про дивовижну «єврейську сорочку», випадкову втрату якої він не міг собі пробачити й досі...

Але все це мало значення для нього. А як щодо молоді?..

Якщо говорити чесно, поклавши руку на серце: сучасній молоді всі ці переживання були байдужі. У них інші цінності, геть зовсім інші! Наприклад – місцевий стадіон більш ніж на 5000 глядачів, який відгрохали за ініціативи адміністрації Охтирського нафтогазовидобувного управління. Або знов-таки місцева футбольна команда «Нафтовик», яка докладає всіх можливих (і навіть неможливих!) зусиль для завоювання кубку Сумської області^[33]. Отаким є коло інтересів сучасної молоді!

А те, що було під час війни?.. Про це Левко Потапович міг невимушено поговорити хіба що з батьками Каміли Шепетун – однієї зі своїх перших тутешніх учениць. Однак після вельми підозрілого

зникнення невідь-куди батька сімейства Мирослава Сергійовича його дружина (чи, може, вдова?.. хтозна, ой, хтозна!..) Марія Явтухівна, замкнулася в собі й ні з ким особливо не спілкувалася. Каміла ж після закінчення школи поїхала до Полтави, вступила до одного із тамтешніх вишів, а потім і працювати лишилася.

З ким іще можна було поговорити?.. Тільки з дружиною. Проте вона приділяла увагу насамперед забезпеченню їхнього побуту. Чесно кажучи, маючи у своєму розпорядженні лише дві «вчительські» зарплатні, їй доводилось удаватися до всіляких хитрощів, щоб сімейство Силичів існувало у пристойних умовах. А тут іще й чоловік зі своїми жахливими спогадами!..

Ні-ні, Левка Потаповича можна було вважати ким завгодно, тільки не домашнім тираном! Однак це оберталось неможливістю вихлюпнути свій душевний біль, позбутися вкрай неприємних спогадів. І як засвідчував свіжий негативний досвід, його недолугі мемуари відмовлялася публікувати навіть міська охтирська газета. Навіть за умови, що редакційними справами завідував його колишній учень. Що ж його робити?!

Еге ж, що ж робити?..

**Київська міська психоневрологічна лікарня № 1 ім. І.
П. Павлова, вул. Фрунзе, № 103а, Київ, 13 липня 1981
року**

– Ну, отож я й кажу: коли вище керівництво фашистської Німеччини ухвалило й узгодило рішення про те, що візит біснுவатого фюрера відбудеться до Києва у день «трьох шісток» – а саме в суботу, шостого червня сорок другого року, то радянське командування передало мені наказ: за будь-яку ціну знищити біснуватого, отак-от! Адже тим самим я міг би поставити крапку в усій Великій Вітчизняній війні...

– Скажіть, а чи твердо ви впевнені, що день шостого червня сорок другого року був саме суботою? – спитав один з юнаків, на що другий відреагував трохи знервовано:

– Професоре! Я ж тебе просив...

– Ні-ні, Валерко, ти мене не збивай... Ой, тобто ти не бійся! Я просто намагаюсь уточнити всі деталі розповіді товариша Веніаміна, не більше.

– Ти не розумієш!

– Та все я розумію...

– Молоді люди, не сперечайтесь! – поспішив заспокоїти обох приятелів оповідач. – Через те, що криваві фашистські недолюдки позвір'ячому вбили як мою кохану дружину Варюню, так і нашу донечку Лолочку, я ніколи й нізащо не забуду жодної подробиці тих подій, отак-от. Ніколи й нізащо, отак-от!.. Якщо ж сумніваєтесь, то я підтверджую, що дата шостого червня тисяча дев'ятсот сорок другого року припала саме на суботу, а не на будь-який інший день тижня, отак-от. Мені Калькулятор про це розказав, а він...

Оповідач замовк і почав озирати недолугі постаті в аляповатих піжамах і потертих вилинялих халатах, які групками чи поодинці розташувалися просто на травці перед неврологічним корпусом. Очевидно, так і не знайшовши нічого цікавого, він тільки рукою махнув:

– А-а-а, не бачу я щось Калькулятора. Мабуть, десь вештається у справах... Ну і біс із ним, отак-от! Але ж зваж на те, що Калькулятор множить у голові семизначні числа й одразу ж бере кубічні корені з

результату, то наш календар для нього – це тьху! Це для нього сємочки, отак-от. І якщо він каже, що шосте червня сорок другого року припало на суботу, то...

– А на який день тижня припало тринадцяте березня шістдесят першого року? – в голосі Спартак брязкнув метал напруги. Валерка схопив друга за праву руку і стиснув щосили... Пару неприємних хвилин пережити таки довелося, оскільки оповідач виструнчився, а в його очах заграли відблиски невимовного відчаю. Тим не менш на обережне запитання: «Веніаміне?..» – він відповів упевнено:

– Так, авжеж, це я. Веніамін я, Веніамін Панібудьласка, хто ж іще, отак.

– То що там з суботою, шостим червня сорок другого року?

Спартак намагався заперечити, однак цього разу Валерка завбачливо стиснув руку приятеля, і він подавився словами, що вже готові були злетіти з язика.

– З тією червневою суботою?.. Ах, із суботою!.. Отак-от.

Оповідач відкашлявся, прочищаючи горло, й, надавши обличчю розважливого вигляду, розміреним тоном повів далі:

– Сподіваюсь, навіть таким зеленим молодим людям, як-от ви, відомо, що біснுவатий фіурер був просто поведений на містицизмі, отак-от. Не дивно, що часом свого візиту до нашого Києва він обрав суботу – шостий день тижня, шосте число червня – шостого місяця. Саме така ситуація складалася у сорок другому році, а «три шістки» – це, як відомо, число шістсот шістдесят шість, або біблійне число звіра, отак-от. Значить, дата візиту Адольфа Гітлера була відома заздалегідь, лишалось віддати мені наказ на знищення цього недолюда, цього пекельного виплодка, щоб нарешті покласти край стражданням усього радянського народу, отак-от.

– Нелогічно, – знизав плечима Спартак.

– Професоре, я ж просив!.. – запізнило схаменувся Валерка.

– Чого такого нелогічного ви, юначе, знайшли в моїх словах? – мовив оповідач, дивлячись на кривдника трохи зверхньо.

– Усе нелогічно. По-перше, за вашими власними словами, ви єврей, чи не так?

– Я єврей, єврей, отак-от!.. – тепер голос оповідача був сповнений неймовірного пафосу. – А що, ви маєте щось проти цього?..

– Ні, не маю. Просто, наскільки мені відомо, вірування у так зване «число звіра» – це християнська містика. Тоді як євреї не визнають християнську частину Біблії – Новий Завіт. Отож мене й дивує, чому ви не відчуваєте ніякого дискомфорту, говорячи про подібні речі? Якщо ви євреї, то всі ці просторікування про так зване «число звіра» мають викликати у вас хіба що посмішку, й не більше.

– А мені й справді нема жодного діла до містики, отак-от. Для мене мала значення лише одна-єдина обставина: вбити біснуватого фюрера, коли він приїде до Києва, а приїхати він міг...

– Але ж він так і не приїхав до Києва!

– Спартаку!.. – тепер Валерка так розлютився, що звернувся до друга не на прізвисько, а на ім'я. Той лише слабо посміхнувся у відповідь, оповідач же заперечив:

– Справді, Адольф Гітлер сюди так і не приїхав, отак-от. Але чому?! Чому, я вас запитую?! Скажіть нарешті, отак-от.

– Звідки ж мені знати...

– Ну от! – з переможним виглядом оповідач задер високо вгору відстовбурчений вказівний палець правої руки з поламаним нігтем. – А між тим все пояснюється дуже просто: кривавий Адольф не приїхав сюди через те, що злякався, отак-от! А злякався він саме мене, отак-от. Злякався того, що я вб'ю його, наймерзеннішого з усіх покидьків в історії, на святій землі київській, отак-от. Та ще й в апокаліптичний день числа звіра – в суботу, шостого червня сорок другого року. Тоді б Радянський Союз не лишив би від фашистського Третього Райху каменю на камені, отак-от.

– Ми й без того не залишили.

– Авжеж! А все це тому, що біснуватий фюрер зарікся їхати сюди, бо його поплічники-окультисти з таємної групи Аненербе^[34] дивом усе викрили, отак-от! Це справжня трагедія, отак-от. Адже, маючи наказ Верховного головнокомандування СРСР, я не вагався жодної секунди і вже підготував свій Пістолет Помсти, заряджений особливими набоями зі срібними кулями, отак-от. Коли така куля вражає будь-якого недолюдка...

– Хвилинку! – вкотре обурено вигукнув Спартак. – Я вже усе зрозумів про так зване «число звіра», про пістолет із срібними кулями і всякі інші нісенітниці. Але ви от що мені поясніть: наприкінці вересня сорок першого року фашистські окупанти зробили з Києва зону

«юденфрай». Як же єврей міг залишитися тут жити, та ще й із родиною?! Не розумію...

– Бо я був законспірований у глибокому підпіллі, отак-от! Мене викликав до себе сам глава київського підпілля, особисто передав надійні документи на ім'я Веніаміна Панібудьласка і доручення Верховного головнокомандування СРСР, отак-от!.. Мовляв, живіть, товаришу Панібудьласка, живіть і працюйте до особливого розпорядження, отак-от. І я жив та працював, як мені й наказали...

– Стривайте. Хто вас до себе викликав: товариш Кудря^[35] чи хтось інший – наприклад, Жорж Дудкін^[36]? Чи, може, професор Буйко^[37]? Хто саме?

– Ні про якого Кудрю чи там про Жоржа Дудкіна я нічого не чув, мабуть, це якісь розмінні пішаки, отак-от, – з пафосною самовпевненістю мовив оповідач. – Не чув і чути не хочу, отак-от. А от стосовно професора Буйко... Здається, щось мені розповідав про нього цей негідник Михайло.

– Та невже?! – Спартак одразу пожвавішав. Що ж до Валерки, то він здригнувся й почав із занепокоєнням позирати то на оповідача, то на приятеля. – І що ж вам відомо про героїчного професора, цікаво взнати?

– Та-а-а... Власне, те, що фашисти стратили його так само, як і гоголівського Тараса Бульбу: до дерева цвяхами прибили, дровами обклали та й багаття запалили. Це сталося в Ярошивці, що на Фастівщині...

– Ага-а-а, он воно що! – тепер Спартак остаточно зрозумів усе. – Ярошівка розташована неподалік від Мотовилівки, як і Порадівка з Руликовим!

– Так-так, після війни у Мотовилівському дитбудинку прихистили дівчинку з Ярошівки, від неї Михайло і дізнався про загибель професора Буйка.

– Скажіть, а про що іще він розповідав?

– Та-а-а, власне... – пафосний вираз вмить сповз з обличчя оповідача. – Власне, більш нічого, отак-от. Цей Михайло Дубяга – він, знаєте, загалом такий жахливий покидьок, що й не передати, отак-от!..

– Та невже?!

– Професоре! Хіба не бачиш, до чого потужний у нього захист?

У Валерчиних очах читався явний докір, проте Спартак лише посміхнувся і захожувально підморгнув оповідачеві.

– Тому я намагався уникати спілкування із цим покидьком Михайлом, отак-от! Бо якщо мою дружину Варюню та нашу донечку Лолочку стратили фашисти, то цей мерзотник Михайло Дубяга сам винен у загибелі своєї сім'ї, отак-от!.. Про що ж розмовляти радянському герою-підпільнику Веніаміну Панібудьласку з таким жалюгідним людиськом?! Самі подумайте, отак-от.

– Справді, він опирається щосили, – пробурмотів собі під ніс Спартак, – і все ж таки я його розколю...

– А втім, краще послухайте про мою нещасну Варюню і про нашу Лолочку, отак-от! Отже, коли окультисти-містики з Аненербе подивилися в глиб своєї кришталевої кулі й побачили, що я вганяю в їхнього біснуватого фюрера сім срібних куль пострілами з Пістолету Помсти, то вони схопили мою нещасну Варюню й нашу ніжну дівчинку Лолочку...

Протягом наступних п'ятнадцяти хвилин Спартак був змушений вислуховувати маячно про те, як на очах нещасних батьків катюгигестапівці поливали маленьку Лолу добірним авіаційним бензином, як після цієї процедури підпалили і як з полум'я до нещасного батька долинали жахливі оглушливі зойки, благання про допомогу і прохання повідомити бузувірам шифрокоди, які відпирали таємні двері, що вели до тунелів, ще у довоєнний час завбачливо прокопаних від Києва до Москви гетьманом Скоропадським. А потім настала черга розповіді про те, як ті ж гестапівці умертвлювали кохану дружину Варюню.

От тоді-то «герой-підпільник Веніамін Панібудьласка» і збожеволів. Зрозумівши, що ніяких кодів вони так і не дізнаються, фашисти розстріляли збожеволілого від горя чоловіка й батька. Розстріляли – але промахнулися. Тоді Веніамін поповз до лінії фронту. Повз він, повз... Отак і доповз до цього санаторію, де його божевілля взялися вилікувати найкращі в світі радянські лікарі-психіатри. За що оповідач цим лікарям нескінченно вдячний...

– Кажу ж тобі, що у нього занадто потужний захист, – прошепотів Валерка приятелеві так, щоб не почув оповідач. – Тобі цей захист не пробити, бо ти не фахівець. От моя б мама... якби тільки схотіла!..

– Але ж вона не хоче, – так само пошепки заперечив Спартак.

– А нащо це їй треба?! У неї в неврології своя програма, вона вам, заїкам, дихалку ставить за методом Стрельнікової, а тут...

– Ну так, так, маєш рацію. І все ж таки я спробую.

– Професоре, ти!..

– Цить, Валерко! Мені ж треба хоч якось компенсувати всю вислухану маячню про нібито недостреленого «єврея-підпільника»...

– Це небезпечно, врешті-решт!

– Нічого, нічого, все буде добре, ось побачиш.

І справді, дочекавшись слушного моменту, коли оповідач тьохкав соловейком, нахвалюючи місцеве «санаторне харчування», Спартак раптом спитав, зазираючи просто йому в очі:

– А скажіть, Веніаміне, чи знаєте ви, що сьогодні не просто понеділок, але й тринадцяте число? Щоправда, у нас на календарі липень місяць та й рік вісімдесят перший. Тоді як рівно двадцять років тому – в шістдесят першому – понеділок, тринадцяте число припало на березень. Ви щось колись чули про те, що сталося тоді в Києві на Куренівці?..

Схвильований Валерка схопив друга за руку, проте тепер Спартак відповів міцним потисканням долоні, немовби заспокоюючи його. Що ж до оповідача, то з дедалі наростаючим жахом він відчув, як Веніамін миттєво вилетів із нього, немов боксер легкої ваги вилітає за канати рингу, діставши хука зліва від важковаговика. А замість Веніаміна з мороку свідомості насунувся...

О жах!..

* * *

– Плыл кора-а-аблик голубо-о-ой... А на нем и я с тобо-о-ой...

Ледь почувши це хрипке, дещо фальшиве наспівування, юнаки одночасно стрепенулися, й Валерка прошепотів з неприхованим подивом:

– Ну-у-у, Професоре... здається, ти таки пробив його захист!

– Авжеж пробив. Ти ж сам бачиш, що він просто поведений на датах. Причому не на простих, а на календарних – з днем тижня!..

– Так-так... Недарма тебе в нашому класі Професором прозвали.

– Звісно, що недарма. Але тепер не заважай мені, будь ласка! Дай нарешті поговорити з ним про справжніх його рідних.

– Ну гаразд, давай. Тільки обережно, прошу!..

– Ти ж сам казав, що він не буйний – хіба ні?!

– Ну-у-у... Казати казав, бо буйного не випустили б на прогулянку без особливого нагляду. Та навіть невеличка істерика буде зараз вельми недоречною, тому обережніше, обережніше, прошу!..

– Не переймайся.

Спартак поплескав приятеля по плечу і спитав принишклого оповідача:

– Ви хто?

– Я хто?.. Лайно я собаче, от хто, – зітхнув той, скривившись від огиди.

– А чи можна уточнити? Ви герой-підпільник чи все ж таки...

– Якщо через тебе загинули твої близькі, ти не можеш називатися героєм! Ти не герой і навіть не тварина, ти – тварюка огидна!..

– Михайло?..

– Та хіба ж міг я знати, що Варюня не побіжить за мною?! І що Лолочка, наша люба донечка, не побіжить також?!

– То фашисти не поливали вашу Лолу бензином, щоб спалити живцем?

– Які ще фашисти?! – спересердя оповідач аж сіпнувся. – До чого тут фашисти, коли я сам...

– Валерко, не намагайся повернути цього брехуна Веню, – прошипів крізь зуби Спартак, роздратовано зиркнувши на приятеля. На щастя, оповідач залишився у своєму справжньому, а не вигаданому образі:

– Я сам побачив, як у напрямку від Бабиного Яру просто на наш дім несеться височезна чорна стіна! Це й був селевий потік, але тоді ще ніхто не розумів, що воно таке. Я теж не розумів. Просто побачив небезпеку, крикнув дочці й жінці: «За мною!» – і кинувся рятувати цю радіолу... Цю клятву радіолу!..

– Чому?!

– Бо не знав, що вони мене ослушалися! Бо навіть припустити не міг, що Варюня з Лолочкою не побіжать слідом за мною!.. Але вони так і лишилися на нашій кухні. Варюня там і досі п'є розчинну каву зі свіжонарізаними канапками, а Лолочка робить паперові кораблики. Уже стільки років минуло, а вони все там, на нашій кухні. Того ранку ми з Лолочкою збиралися запускати паперові кораблики у величезній

калюжі, що натекла з Бабиного Яру. Плыл кора-а-аблик голубо-о-ой...
А на нем и я с тобо-о-ой...

– Чому ви вважаєте, що вони й досі там?

– Бо Варюня час від часу приходиться до мене й нашу Лолочку з собою приводить. Варюня завжди приносить простеньку канапку – тільки булка з маслом, не більше. Вона все одно з’їсти її не може, бо обидві мої нещасні... мої любі задихнулися мулом!.. І тепер мул у них скрізь: і повен рот, і ніс, і вуха, й очі... Тому Варюня не може їсти, все мене пригостити намагається, дурненька. Але канапка щоразу щезає: випаровується, чи що?.. Не знаю. Щоправда, ті кораблики, які приносить Лолочка, щезають також. Плыл кора-а-аблик голубо-о-ой...
А на нем и я с тобо-о-ой...

– Де саме це сталося?

– Де саме?.. Та тут, неподалік. Ми на пагорбі, можна сказати, а будинок наш унизу, на Фрунзе, сто двадцять шість дріб два.

– О-о-о, то це справді поруч!

– Ну, так, я ж і кажу... Та й добре, що так, бо їм тепер близько ходити мене навідувати. Отож добре, справді добре.

– Кому це «їм»? Вашій дружині та...

– Природно, Варюні й Лолочці!

– То ви що... вірите в позасвіти?..

– Ні, не вірю.

– Але як же тоді?..

– Я просто знаю, що позасвіти існують. Іще в той день Варюня сказала мені: мовляв, наше місце тепер там, де ми всі загинули.

– Неймовірна фантазія... – не втримався від коментаря Валерка.

– Та яка там фантазія! – сумовито посміхнувся оповідач. – Ніяка це не фантазія. Не вигадка. Вони і справді там, у вічній темряві, на березі потойбічного озера, в яке зібралися не виплакані людські сльози...

– Як-як?! Як ви кажете?!

– Професоре, що це з тобою?..

Валерка дивився вираченими очима на приятеля, який не тільки скочив на прями ноги, але навіть позадкував трохи, немов побачивши перед собою щось неймовірно жахливе.

– Я кажу, що там, під землею, зібралося ціле озеро сліз, яке так і не виплакали люди, поховані у Бабиному Яру, – спокійно пояснив оповідач. – От саме тому там не можна нічого будувати. Ніяких споруд.

Бо рано чи пізно все попливе, як попливла дамба у гирлі Бабиного Яру. Як попливли паперові кораблики моєї Лолочки. Плыл кора-а-аблик голубо-о-ой...

– І все-таки, Михайле...

– Га?..

– Все-таки скажіть, чому ви кинулися рятувати радіолу?

– Бо у нас в квартирі, що на вулиці Фрунзе, й досі стоїть новенька радіола «Латвія М». Якщо хочете, можемо сходити туди й подивитися.

– Що, отак-от просто?!

– Я ж кажу, що вулиця Фрунзе сто двадцять шість дріб два – це поруч, буквально рукою подати. Ключі від квартири лишилися у мене, хто ж сторонній туди зайде, скажіть на милість?

– І все ж радіола...

– У вас вдома теж є така?

– Ні. В ті роки у нас був лише старенький телевізор КВН, а коли я до школи готувався, батьки взяли в розстрочку більш сучасний «Електрон».

– Ну, тоді вам мене не зрозуміти. Бо за нашу радіолу ми встигли сплатити кредит лише за три місяці – за січень, лютий і березень. А брали ж ми його на три роки!.. То як же було не рятувати нашу покупку?..

– Але ж дружина і дочка!..

– Так, я знаю і шкодую. Й ніколи собі не пробачу. Однак нас із братом...

Оповідач раптом здригнувся і перелякано замовк.

– Що там з вами сталося? – долинуло до нього здивоване запитання Спартака. Втім, відповіді Михайло не встиг, бо його вже затягувало у п'ятьму, тоді як замість нього в тіло увійшла...

* * *

– Тоді був базарний день, отож я й поїхала до Василькова, щоб...

– Що-о-о?!

Тремтячий юнак пильно вдивлявся оповідачці у самісінькі очі, потім схопив її за плечі й почав щосили трусити, примовляючи:

– Михайле!.. Михайле!..

– Тю! Чуєш, хлопе, ти, мабуть, з глузду з'їхав, якщо матір із сином поплутав. От хто б розповів – не повірила б, їй же богу!..

– Це я не повірив би, що так буває.

Юнак відпустив оповідачку і звернувся до товариша:

– Чуєш, Валерко, поясни, що каже наука психіатрія, коли чоловік починає розмовляти голосом з жіночим тембром?

– Психіатрія такі випадки лише фіксує, однак пояснення вельми туманні, – знизав плечима Валерка і своєю чергою звернувся до оповідачки:

– Перепрошую... а як вас звать зараз?

– Горпиною люди звать. А ти можеш тіткою Горпиною звати. Я жінка проста, неманірна.

– Це ж треба!..

І знов до товариша:

– Ну так, захист у нього непробивний.

– Це ви, часом, не про Михайлика мого, чи що? – оповідачка переводила підозрілий погляд з одного юнака на іншого. – Ну так... Я гадаю, зобидити себе мої хлопчики не дадуть – що молодшенький Михайлик, що старшенький Славко. Отож коли я у Васильків відлучилася...

– А що там такого у Василькові? – обережно поцікавився Спартак. Відповідь змусила обох відсахнутися:

– Та ярмаркувати я поїхала. На базар себто. Нащо б мені ще з дому виїжджати... Хто ж міг знати, що фрици у той день облаву через вилазку партизанів влаштують, заручників похватають і повісять?! Отож-бо, що ніхто. Просто так сталося.

– То ви-и-и?.. – Спартак лише очима блимав від несподіванки.

– Ну так, повісили мене фрици, а що такого?! Нібито мене одну повісили... – оповідачка зітхнула. – Коротше кажучи, не повернулася я з ярмарку до своєї Порадіївки додому. Але хлопці мої – молодці, зобидити себе таки не дали. Особливо старшенький Славко. Шкода тільки, що по війні він на міні підірвався: от із нього вийшли б люди, неодмінно вийшли б, еге ж!..

– Стривайте, стривайте... Звідки ви про долю старшого сина дізнались, якщо він загинув уже після війни... після вас... після вашої...

Оповідачка почала щось пояснювати, однак Валерка підхопив приятеля під лікоть і потягнув геть зі словами:

– Все-все, годі на сьогодні, годі тобі!

– Але ж я вперше бачу подібне...

– Зате я не вперше бачу, – парирував Валерка. – Зокрема, із цим мені все зрозуміло: його справжня особистість витісняється вигаданим героєм-підпільником Веніаміном Панібудьласка... До речі, це ж іще треба було таке ім'ячко вигадати! Щоб Панібудьласка – і раптом єврей!.. Нічого собі фантазія у чоловіка працює.

– А чого тут такого?! – знизав плечима Спартак. – Візьми моїх батьків для прикладу: тато Андрій Сивак – українець, мама Агата Литвак – сам розумієш хто... А прізвища ж до чого схожі: Сивак, Литвак!

– Усі люди – брати, – підтакнув Валерка.

– От тільки чому брат братові стільки капостей робить?!

– Це ти про себе?

– Я?! Про себе?!

– Авжеж.

Коли вони відійшли від хворого (який і досі стояв там, де його залишили хлопці, й розмовляв сам із собою грубим жіночим контральто) на достатню відстань, Валерка зупинився, розвернув Спартак обличчям до себе й мовив доволі різко:

– Послухай, Професоре, я на тихих шизофреніків устиг надивитися, ще коли мама в Ташкенті працювала. Тому якщо я кажу тобі, щоб ти зупинився, або хоча б роблю знак, щоб ти припинив розпитувати про щось, то ти припиняєш, а не продовжуєш гнути свою лінію! Зокрема, візьмемо цього Дубягу: у нього альтернативна особистість, як ми вже з'ясували: це герой-підпільник з дивним, як для єврея, прізвищем Панібудьласка, який мало не пристрелив самого Гітлера й сім'ю якого закатрупили гестапівці. Але більше того: є іще одна альтернативна особистість – реальна мати Михайла Дубяги, яку фашисти повісили як заручницю! Отож у його випадку має місце подвійне витіснення: реальна особистість Михайла витісняється його матір'ю, а вона своєю чергою – героєм-підпільником.

– Але ж я знайшов тригер, що дозволяє «включити» реальну особистість Михайла Дубяги! Варто заговорити з ним під тим чи іншим соусом про «понеділок, тринадцяте березня», як він приходить до тями.

– У сьогоднішній розмові ти двічі повертав його до стану реальної особистості, згоден. Але ж ти бачиш, до чого йому некомфортно бути

самим собою! До чого нестерпно усвідомлювати, що саме через його фатальну дурість загинули дружина й дочка! Ясна річ, значно комфортніше уявляти, нібито виною всьому окультисти-містики з Аненербе, катюги-гестапівці та інші неприємні персонажі. То невже тобі так хочеться побачити, як уявний підпільник Веня вкотре витіснить повішену тітку Горпину?! Бо мені це, знаєш, якось вже набридло...

– А я все ж хотів би ще раз поговорити з його справжньою особистістю.

– З Михайлом Дубягою?

– З ним, з ним.

– Але навіщо?! Здається, він і без того розповів тобі достатньо.

– Про Куренівську трагедію – безумовно. За що тобі величезна подяка.

– А-а-а, облиш... – відмахнувся Валерка. – Якби у цього Дубяги не було невеличкого логоневрозу^[38], я б не побачив його картки у маминому кабінеті на столі. Й, відповідно, не показав би тобі цього пацієнта.

– Але ж ти побачив, хіба ні?

– Побачив.

– Ну от! А в останнє «пришестя в себе» цей Дубяга, між іншим, сказав одну дуже цікаву й незвичайну річ. І я тепер собі думаю...

– Ох, Професоре, Професоре! – мимоволі зітхнув Валерка. – Що там він сказав? І що ти вже собі надумав?

Спартак відповів не одразу і явно неохоче:

– Озеро сліз.

– Чого-чого?!

– Озеро сліз під землею.

– Ну то й що у цих словах такого?

– Через це озеро і зруйнувалася дамба у гирлі Бабиного Яру.

– Тю! Звичайнісінька шизофренічна маячня. Ти хоча б приблизно уявляєш, скільки ґрунтових вод... річок і струмків?..

– Уявляю. Цікавився. Недарма ж місцевість, де знаходився Бабин Яр, називається Сирець: таку назву мав ручай, що колись протікав тут і пішов під землю. Через ручай цей місцина була «сирою», звідси й назва.

– От бачиш...

– Отож, що «бачу»!

Не стримавшись, Спартак несподівано схопив приятеля за руку, міцно стиснув і зашепотів:

– Отож, що я це «бачу»... точніше «бачив» саме це підземне озеро невиплаканих сліз!.. Вода в ньому мертва... мертвотно-чорна. Важка, немов свинець чи ртуть. Тільки ртуть не срібляста, а попелясто-чорна. І ще обпікає льодовим холодом, коли її торкаєшся.

– Професоре, – Валерка відштовхнув руку товариша, – чи відомо тобі, що деякі психічні хвороби дуже навіть заразні?

– Гадаєш, я заразився шизофренією від цього Михайла Дубяги?

– Ще не заразився, але... Якщо так піде й надалі, то не можна виключати, що з неврологічного відділення від моєї мами Гелі ти рано чи пізно перекочуєш до тихих божевільних. Тоді говоритимеш із цим Дубягою скільки тобі заманеться.

Спартак знов помовчав, а тоді запропонував:

– Гаразд, давай я тобі розповім усе як є, і тоді ти зможеш сам оцінити ситуацію. Давай так, домовилися?

– Ну, давай.

– Тоді слухай. Коли мені було п'ять років, мама Гатя під величезним секретом розповіла мені про Куренівську трагедію й одразу ж після того наказала про все забути. От як би ти вчинив на моєму місці, га?

– Е-е-е, не треба!.. Тобі ж довелося обирати, не мені. Ти маму ослушався, а щодо мене, то це не має жодного значення.

– Ну, припустимо. Ну так, маму я ослушався й вирішив розшукати живих свідків цієї події. При цьому з'ясувалося, що майже всі дорослі бояться на цю тему навіть говорити. І правильно бояться, бо це...

– Бо це люта, махрова антирадянщина.

– Так! Але ж це правда, й, окрім мами Гаті, за ці роки я самостійно розшукав іще чотирьох свідків.

– То ти нарешті скажеш, хто вони? Окрім Рюрика, звісно...

– Валерко, ти ж і сам знаєш, що навіть балачки про Куренівську трагедію означають антирадянську агітацію! Сам же щойно сказав.

– Сказав, але...

– Отож чим менше знаєш, тим спокійніше спиш. А про Рюрика я тобі розповів лише тому, що після нашої розмови він згорів у підсобці кабінету історії. До речі, як тобі це подобається? Схоже на містику?..

– Краще назвемо це збігом обставин.

– Гаразд, нехай так. Я знаю, що ти мені не віриш. Ти не вірив навіть у те, що Куренівська трагедія справді сталася, аж доки раптово сам не натрапив на цього Михайла Дубягу.

– Так... Чесно кажучи, тільки тепер я повірив остаточно, – через силу зізнався Валерка.

– От бачиш! А він, між тим, став шостим свідком, з яким я бесідував. А якщо відкинути маму Гатю – то п'ятою чужою людиною, яка мені довірилася. Та найцікавіше в іншому: коли це сталося, га?! Що скажеш?

– А-а-а... коли саме?

– У вісімдесят першому році. Скільки часу минуло від моменту Куренівської трагедії – від шістдесят першого року?

– Двадцять.

– А скільки років від Куренівської трагедії минуло до сорок першого року, коли почалися розстріли у Бабиному Яру, без чого його б не замивали?

– Знов-таки двадцять.

– А за двадцять років до розстрілів у Бабиному Яру що в Києві було?

– А-а-а... що ж такого тут було?..

– У країні – Громадянська війна і жахливий голод. А Київ тієї зими замерзав без днів. Боярську вузькоколійку тому й тягнули з лісу, бо там були дрова, а Київ замерзав. І голодав, бо продовольство вивозили у РРФСР.

– Стоп-стоп, ти щось плутаєш, – спробував зупинити приятеля Валерка. – Голод був у тридцять другому чи тридцять третьому роках, це мені Марек пояснював, він у темі...

– То вже другий голод. А перший був під час Громадянської війни, я цим теж спеціально поцікавився.

– Ну так, ти ж у нас Професор, а не Марек...

– Отож. А тепер останнє. Під час Громадянської війни у Києві перебували мій прадідусь Арон Маркович і моя бабуся Соня, тоді ще маленька. Отож саме вони і були свідками голоду й холоду двадцять першого року. Згодом – у сорок першому році – уже доросла бабуся Соня і прабабуся Юдіф Бенціонівна ледь вивезли всю нашу сім'ю з Києва. У шістдесят першому під час Куренівської трагедії ледь не

загинув дідусь Сьома, а мама Гатя його розшукувала і все це бачила. А тепер вісімдесят перший рік і я – наступне покоління цієї сім'ї – збираю по крихті відомості про те, що сталося... Й навіть ти, Валерко, хоча й не вірив у це, але саме ти вивів мене на шостого свідка, на цього Михайла Дубягу!..

– Ти хочеш сказати...

– Я хочу сказати, що все це не просто так. У двадцятому столітті кожні двадцять років у Києві стаються якісь катастрофи. Невідьзвідки, але я знаю про ціле озеро непролितих сліз, що існує під Києвом. Я його бачив, торкався свинцевої води, що обпікає холодом... А про Куренівську трагедію всі бояться навіть заговорити, тому моє завдання... Ні, якщо хочеш – то навіть моя місія полягає в тому, щоб усе це знання зібрати до купи.

– Але навіщо?!

– Не знаю. Можливо, для того, щоб досягнути всю цю інформацію, коли Київ накриє черговою катастрофою.

– Та тьху на тебе!.. – розчарований Валерка навіть відвернувся і тихо пробурмотів: – Щось у тебе суцільний апокаліпсис виходить. Мабуть, ти все ж таки заразився шизофренією від цього Дубяги.

– Твоя мама Геля сказала, що я нормальний, сам знаєш. Просто через те, що Світланка мене кинула, що обізвала занудою... що цілувалася з іншим...

Спартак не договорив, тож Валерка закінчив замість нього:

– Ну так, через це ти почав заїкатися, причому не в побуті, а в аудиторії, коли треба відповідати викладачеві. Отож мама Геля оглянула тебе й погодилася взяти у логопедичну групу...

– А тут ти мені взяв та й шостого свідка підкинув!!! Ну то зізнайся, хіба це не містика?..

– Містика буде, коли в Києві чергова катастрофа станеться.

– Так, коли Київ накриє.

– «Накриє»?! Чому ти таке сказав?

– Не знаю, – зітхнув Спартак. – Точніше знаю лише, що «накриє», а чому?.. Сказати не можу. Відчуття таке, що буде біда, яка «накриє»...

– Ось уже понеділок, тринадцяте липня. Більш ніж півроку минуло...

– Я, Валерко, і сам чекаю, чим нинішній рік скінчиться.

– А якщо раптом ніякої катастрофи не станеться?

– Якщо так...

Спартак трохи подумав, а потім твердо пообіцяв:

– Якщо в Києві нічого не станеться, то всі мої побоювання – це і справді маячня, не варта виїденого яйця! Тоді я нарешті зможу спокійно повикидати з голови все те лайно і жити так, як інші живуть.

І якось щиро посміхнувся.

Слідчий ізолятор Комітету державної безпеки УРСР, Аскольдів провулок, № 3, Київ, 7 вересня 1981 року

Схоже, настав час творчо переробити одну з його улюблених народних пісень наступним чином:

*Вівці мої, вівці,
З вами я лишився.
Тільки, тільки от при цьому
Чи не помилився?..*

Справді, от сидів він собі спокійно в Пермській області^[39], «мотав строк», що називається... Як раптом без найменших пояснень його етапували сюди, до Києва! І тільки тут розщедрилися в буквальному сенсі на пару слів:

– На профілактику.

Це могло означати лише одне: попереду нескінченно-довгі «профілактичні бесіди», що матимуть на меті схилення «відступника» Олександра Павловича Бердника на бік найсправедливішого у світі радянського правосуддя. А якщо «відступник» таки погодиться піти назустріч цим... з дозволу сказати – «профілакторам»... Ну що ж, тоді термін перебування в місцях позбавлення волі та наступного заслання можуть скоротити дуже суттєво – у найкращому разі аж до фактично відбутого. Але для цього потрібно...

Ясна річ, від нього вимагатимуть «співпраці» в якійсь черговій справі стосовно Української Гельсінкської групи чи когось із її учасників. Звісно, чекісти можуть вигадати що завгодно, але, найімовірніше, все впиратиметься у діяльність УГГ, одним із членів-засновників якої був Бердник. От цікаво, з чого б це радянському керівництву починати «гратися» у Гельсінкський процес?!

Демонструвати Заходу «добру посмішку при поганій грі», робити вигляд, нібито права людини в СРСР бодай щось означають...

І раптом на Олеся Павловича немовби зійшло благодатне осяяння: але ж видихається Радянський Союз, явно видихається! Інакше б керманічі на чолі з Леонідом Іллічем Брежневим не «гралися» б у демократію та права людини, а готувалися б повним ходом до Третьої світової війни! Якщо ж «граються», якщо не готуються до війни... якщо авантюри в Афганістані для них уже виявилось забагато!..

Отже, таки справді видихлися.

Питання лише в тому, наскільки видихлися?.. І чи видихатимуться й надалі?! Бо хочеться ж... ох, до чого ж хочеться стати свідком розвалу імперії! Бо на її уламках має постати... так – неодмінно постане Нова Україна! Україна Духовна!..

Духовна Україна?..

Українська Духовна Республіка – краще так.

Ох, як же ж хочеться дожити до того часу, коли ця ідея втілиться в життя. Але чи стане сил дожити... а може, дотягнути до того часу?..

Невідомо ж, як піде справа і що доведеться робити: доживати чи все ж таки дотягувати, збираючи в кулак останні сили...

А хочеться ж дожити! Ох, до чого ж хочеться!

Вівці мої, вівці,

З вами я лишився.

Тільки, тільки от при цьому

Чи не помилився?..

1982. Смерть Генсека

Будинок по вул. Правди, № 2, Рівне, липень 1982 року

Уже посутеніло, коли в двері квартири подзвонили.

– Хто там? – спитала Лікерія Марківна, хоча заздалегідь знала, кого чекати о цій порі. Тому відкрила, не дочекавшись, доки із сходового майданчика відгукнуться. Й одразу ж:

– Мамалушо, а хіба ж можна відчиняти двері отак-от залюбки першому стрічному? А раптом це був би не я, а хтось інший?..

– По-перше, мій любчику, я б тебе також попрохала про дещо.

– Про що саме?

Микита зупинився у передпокої й запитально подивився на матір.

– Скажи мені, синочку, що це ти за «Мамалушу» вигадав? Чому не можна вимовляти ці слова роздільно – «мама Луша», отак? І чому ти просто «мамою» ніяк мене не назвеш...

– На те є причина, Мамалушо. На все є своя причина.

– Глупство це, а не причина!

– Мамалушо...

– Мамо!..

– Що там друге?

– Ти міг би скористатися ключами. Я ж тобі запасні ключі від нашої квартири видала, чому не користуєшся ними? Навіщо дзвонити у двері?

– О-о-о, Мамалушо, Мамалушо... Ти мене з кимось іншим сплутала. Я ж політичний, а не домушник! Тому зламувати замки...

– Це не злам, синку, це наша з тобою квартира. Твоя і моя.

– Злам. Або прирівняна до зламу дія: ключ у замку туго обертається, треба б змастити, бо зовсім заклинить, чого доброго.

– То взяв би та й змастив! Тепер у нашому домі чоловік є – це ти, синку. Отож хазяйнуй, як належить чоловікові.

– Мамалушо! Ти ж знаєш, куди мене на бесіду викликали, так? – розвівши руками, Микита покрутив головою. – Отож нічого не зробиш, мушу ходити. Відтепер раз на тиждень у них відмічатимусь.

– Тоді завтра змасти замок. Завтра ж тобі до ментів йти не треба?

– Гаразд, завтра. Це все?

– Останнє: пішли на кухню вечеряти.

– Липень. Спекотно. Мені б пивка, а не вечері!.. – посміхнувся він.

– Ходімо, я окрошки свіжої накришила. З квасом окрошка буде.

– Ага-а-а!.. Якщо з квасом, то це добре. Ходімо. І ще б зі сметанкою...

– Так-так, синку, буде тобі і квас, і сметанка.

Вони пішли на кухню, там Лікерія Марківна насипала у дві великі миски дрібно нарізану суміш овочів, запашистої зелені та вареної ковбаси, залила холодним темно-коричневим квасом, посолила, додала по ложці густої сметани й підсунула одну з мисок синові:

– Ось тобі, смачного! Мабуть, там у вас окрошки не було... мабуть, забув уже, яка вона на смак...

– Не було, – погодився Микита, ретельно перемішуючи сметану й спостерігаючи за тим, як пузириться й нуртує квас. – А що, Мамалушо, ти хіба без мене не вечеряла?

– Синку!.. – вона виструнчилася й закусила губу. – Синку, я ото скільки років чекала, щоб разом з тобою повечеряти. Отож якось перечекала, доки менти з тобою наговоряться. Ти давай їж, їж!..

– Ну що ж, дочекалися ми з тобою амністії.

Микита нарешті відправив до рота першу порцію окрошки, ретельно прожував, проковтнув і деякий час сидів із заплющеними очима, смакуючи.

– Смачно?

– Смачно, Мамалушо, ой, до чого ж смачно!.. Я і справді забув.

І раптом без жодного переходу:

– Мабуть, це нелегко, коли то чоловік сидить, то син... Хіба це не правда, Мамалушо? Скажи, га?

– Правда, правда, – зітхнула вона.

– Але ж за татом ти поїхала слідом, мене на дідуся й бабусю полишила. А за мною не поїхала.

Микита трохи помовчав і повторив останнє:

– Не поїхала...

– Бо мусила жити тут, у Рівному, заради квартири. От тепер ти додому повернувся, бо у тебе дім є. Якби я слідом за тобою поїхала, не було б куди вертатися, бо бабуся з дідусем померли й у нас би квартиру забрали.

– Але ж коли тато сидів, у нашій квартирі жили зовсім не дідусь із бабусею, а Осавулюки.

– Бо тоді з ними вдалося домовитись. А тепер би це не вийшло: у них свої діти підросли, їх у цю квартиру тільки пусти!.. Ні-ні, я мусила.

– Гаразд, приймається.

Деякий час їли мовчки, як раптом Микита знов запитав:

– А що, Мамалушо, доки я сидів, до мене ніхто з приятелів не заходив?

– З приятелів?.. – вона наморщила чоло. – Вілька твій... Його немає в Рівному, він тепер у Миколаїв перебрався.

– Про Вільку я знаю. Я про іншого питаю.

І, трохи помовчавши, прошепотів:

– Бідосик...

– Ах-ха-а-а... Бідосик, питаєш?

– Так, він.

– Ти знаєш... Попервах, як ти ще у психіатричці був, Бідосик сюди ходив постійно, мало не ночував тут. Як ти перші три роки сидів, то заходив спочатку раз на тиждень, потім раз на місяць. А потім припинив ходити. Я чула, у нього справи вгору пішли, він тепер у нас в Рівному велике цабе...

– Так. Справи у нього вгору пішли після того, як він мене кадебістам здав з усіма тельбухами, – облизавши досуха ложку, Микита поклав її у спорожнілу миску і втупився в обличчя матері уважним поглядом.

– Що-о-о-о?! Бідосик?! Оце нещастячко?!

Здивуванню Лікерії Марківни також не було меж.

– Він, падло, він! Мені в ментовці показували і його донос, і протоколи.

– Але ж Бідосик!.. Ти ж йому... для нього!..

– Так отож! І тепер я мушу вирішити, як із цим на світі жити.

Після цього і мати, і син поринули у тривалу мовчанку.

Харків, кінець серпня 1982 року

– Мамо, ну ти ж і ненормальна, їй же богу! – не втрималася від їдкого зауваження Римма, побачивши, як мати наливає ополоником свіжозварений зелений борщ у півлітрову банку з рештками сметани на стінках. А поруч на столі – три великі скибки хліба з салом і пучок зеленої цибулі... І все це для якогось безхатченка?! Та вона точно з глузду з'їхала!..

– А тобі аж так шкода, чи що? – Ірма спокійно й діловито закрила банку салатоміною пластиковою кришкою та почала упаковувати частування у полотняну торбинку, додавши: – Онде повна каструля борщу, бери та їж.

– Шкода, не шкода...

Дочка наморщила гарненький кирпатий носик і мовила з відразою:

– Але як ти не боїшся ходити до нього?! Він же такий смердючий, мабуть. Ф-ф-фу-у-у!..

– З чого ти взяла?

– Овва, ніби я не знаю, як смердить потом, сечею та ацетоном від безхатків, які місяцями не минуться. Тим паче зараз, в літню спеку. Бр-р-р!

– Нічого подібного. Я йому дещо зі старого татового одягу віднесла, а в лазню він сходив буквально...

– Ти?! Одяг нашого татуса Корнія?!

– Усього лише сорочку і брюки, які він носив, коли ще до мене залицявся. Тато відтоді дуже змужнів, ні брюки сорок четвертого розміру, ані сорочка на ньому не застібуються, отож він цей мотлох ніколи не носитиме. А Мирославу Сергійовичу цей одяг саме впору.

– То ти ще й дізналася, як цього безхатка звати?

– Аякже! Він же чоловік, не собака. Люди між собою завжди мають по-людськи поводитися, якщо хочуть...

– Ой-йо-йой, тільки не починай оці свої страсті-мордасті знов! Не вірю я у твої солоденькі шмарклі, отак-от.

Ірма невдоволено підігнала губи, бо справді збиралася уже вкотре розповісти про німецького лейтенанта, який під час війни подарував їй життя. Причому сталося це тут, у Харкові! Якось вона навіть розшукала те місце, де по дорозі в гетто у автівки на лютому морозі

раптом заглух двигун і де офіцер запропонував втекти з-під варти або матері, або донечці, після чого повів відлік: «Eins!.. Zwei!.. Drei!.. Vier!.. Fünf!..» – і так до ста. А потім пристрелив бранку, яка лишилася, – маму Маріам.

Від приглушеного виючим вітром і чималою відстанню звуку одинокого пострілу, що пролунав у майже суцільній пітьмі, Ірма ще й досі час від часу прокидалася посеред ночі в холодному поту. А прокинувшись – мовчки лежала і плакала без жодного схлипування. Сльози повільно текли з очей, доки не приходило усвідомлення: лейтенант не збрехав – ти врятувалася, а постріл був поодиноким – отже, її люба матусенька померла одразу, вона принаймні не мучилася.

Але як не прикро це визнавати, невідомо з яких причин Римма не бажала слухати всі ці «страсті-мордасті» або по-іншому – «солоденькі шмарклі». Варто було Ірмі поринути у спогади, як Римма щоразу здійснювала рішучі протести. Важко сказати, ставалося це через юнацький максималізм чи з якоїсь іншої причини, проте дочка схилилася до того, що життя ускладнювати не варто. Усе просто: фрици – це фрици, пекельні створіння без жодних виключень, а наші – це наші, це безумовне втілення абсолютного добра. А те, що бабусю Маріам здав окупантам підлий зрадник Вітчизни, а маму Ірму в дитбудинку записали «росіянкою Седовою»... То це, вважайте, сама доля! А отже, «всякі єврейські штучки-дрючки» її, Римми, не стосуються. Й не треба напихувати її усілякими дурнуватими байками про буцімто «добрих німчиків», які, бачте, були «виключенням з правила».

Усі заперечення дочки Ірма знала наперед, тому, не бажаючи вступати у безглузду полеміку, тільки прошепотіла:

– Ти хоча школу закінчила й навіть в ХАІ^[40] поступила, але все ще нетямуща. Якби той лейтенант не повівся по-людськи, тебе б на світі не було.

– Ой-йо-йой, можна подумати! Була б я на світі, от тільки в інших батьків народилася б, а не у таких забобонних, як ти.

– Ми не забобонні...

– Ну, тоді вибач, у дурнуватих! – з переможним виглядом сплеснула руками Римма. – Вибач, ти сама на цей комплімент наразилася...

– Риммо, як тобі не соромно?!

– А тобі не соромно виносити з дому їжу та одяг для якогось там безхатка?! А татові не ой-йо-йой дивитися крізь пальці на те, що його дружина посеред ночі бігає в кочегарку до незнайомого чоловіка, га?!

– Що ти верзеш?

Однак Римма вже махнула рукою і кинулася у свою кімнату. Невдовзі з-за зачинених дверей долинула якась сучасна надскладна «космічна» музика. Чи то «Space», чи то «Зодіак»^[41] – хто їх там розбере...

– Риммо, пізно вже! Сусідів розбудиш, – нагадала Ірма.

Однак за зачиненими дверима нічого не змінилося. Тоді жінка допакувала торбинку з їжею, перевзулася, змінивши капці на босоніжки на низеньких підборах, вийшла з квартири, спустилася у двір. Озираючись навсібіч, прислухалася. Переконавшись, що, окрім неї, інших людей довкола нібито нема, пройшла на сусіднє подвір'я, підсвічуючи шлях невеличким прямокутним ліхтариком. Там знову прислухалася і вже тоді попрямувала до старої занедбаної кочегарки – невеличкої будівлі, зусібіч зарослої дикою шипшиною. Саме завдяки цій щасливій обставині продертися всередину приміщення можна було лише через розсохлі двері, навішені на роздовбані проіржавілі петлі.

Утім, не зовсім так: сховавши тут від людських очей Мирослава Сергійовича, жінка принесла з дому недопалок парафінової свічки й ретельно понатирала петлі, щоб не рипіли на все подвір'я. А щодо решти...

Наскільки ризиковано це все було? Хтозна, хтозна... Харків як перша столиця УРСР завжди утримувався у зразковому порядку, отож усіх підозрілих осіб без жодних вагань відправляли на 101-й кілометр^[42]. Особливо прискіпливо вичищали місто від «небажаного елемента» в олімпійському – 1980-му році. Щоправда, відтоді минуло вже два роки... Однак, за великим рахунком, Мирославу Сергійовичу належало перебувати не тут, а в Охтирці. Тоді як приїхавши сюди, він ризикував повернутися за ґрати на пару років за рецидив «соціального паразитизму», що виражалось у бродяжництві.

Саме від такої долі Ірма і врятувала старого тиждень тому...

* * *

У той день після закінчення зміни вона як завжди передала справи змінниці й зазбиралася додому. Всі думки тоді були спрямовані на те,

чим би допомогти дочці, у якої з 1 вересня починалися заняття у ХАІ. Поганим було те, що ні сама Ірма, ані її чоловік не мали найменшого поняття про особливості навчального процесу в технічному виші, отож нічого конкретного поради Риммі не могли.

Отож, заглибившись у власні думки, жінка прямувала до виходу з будівлі залізничного вокзалу, як раптом почувла гучне:

– А нумо пред'являй документи!

Здригнувшись від несподіванки (хто це у неї документи вимагає?!), вона озирнулася й побачила двох міліціонерів з їхнього лінійного відділу, а перед ними – сухорлявого дідуса у доволі-таки поношеному одязі та зі скуйовдженою бородою. І треба ж такому статися, що, немовби відчувши на собі погляд Ірми, дідусь у свою чергу глянув на неї. І стільки болісної досади й безпорадності, стільки жалісливого благання про допомогу було у погляді старого, що Ірма зреагувала миттєво... і до того ж в абсолютно несподіваному для себе ключі, скрикнувши з докором у голосі:

– Тату, ось де ви, виявляється! Ну і скільки ж можна вас розшукувати по всьому вокзалу?!

– Ой, дочко, а я тут заблукав трохи... – абсолютно незнайомий дідуганчик миттєво підіграв їй. І на додачу дуже приязно запосміхався.

– То це що, твій тато, чи що?.. – презирнувшись з товаришем, спитав Ірму один з міліціонерів.

– Мій, мій, – піднесеним тоном запевнила його жінка, водночас напружено розмірковуючи, який поїзд нещодавно прибув на їхній вокзал. – Татові треба було всього лише з Куп'янська приїхати й чекати на мене о-о-он там, біля о-о-он тих дверей...

Вона вказала очима, біля яких дверей нібито мала зустрічати уявного тата, й додала, знов звернувшись до старого трохи суворіше:

– Татоньку, ви хіба не зрозуміли, де мусили чекати на мене? От скажіть, чого вас сюди понесло?.. Ох, тату, тату!..

– Я тебе знаю, ти касиркою працюєш, – перервав Ірму інший правоохоронець. – А скажи, чому твій батько такий занедбаний, немовби тільки-но з місць не надто віддалених звільнився, га?

– І де твоя мати... ну-у-у, його жінка? – спитав перший міліціонер.

– Отож-бо, що біда у нас сталася! – скрушно зітхнула Ірма, на ходу приноровлюючись до ситуації. – Померла мама два місяці тому, поховали ми її. Я тоді ж татові пропонувала: давайте-но заберу вас до

себе додому, не зможете ви сам-один у Куп'янську. Але він вперся – не хочу, і все!.. Отож лише проживши останні два місяці як бурлака якийсь...

– Так-так, я не хотів мою Маню полишати там, у Куп'янську, – при цих словах нижня щелепа старого чомусь дрібонько затрусилася. – Її там поховали, як же вона без мене?! Хто до неї на могилку сходить?..

– А все ж таки і татові догляд потрібен, – перервала його Ірма, – отож хоч як це важко...

– Гаразд, усе в порядку. Розбирайтеся самі зі своїми сімейними справами, – мовив другий міліціонер і кинув товаришеві: – Ходімо далі, у нас іще купа справ, якщо ти не забув.

Міліціонери пішли до виходу на першу платформу. Натомість Ірма попрямувала до виходу в місто, кивком голови запрошуючи старого слідувати за собою. Той почимчикував за рятівницею, міцно притискаючи до грудей невеличкий клуночок з речами. Й лише опинившись на Привокзальній площі, порівнявся з жінкою й мовив:

– Ой, донечко, я тобі такий вдячний, такий вдячний за те, що...

– Облиште це, сирота я. У дитбудинку виросла, – перервала його Ірма. – Скажіть-но краще, як вас звати? Бо якби мене про це міліціонери спитали, а потім у вас документи перевірили, то...

– Авжеж, авжеж. Мирославом Сергійовичем мене звати. А прізвище моє – Сусло. Якщо не вірите, то я дійсно можу документ...

– Гаразд, не треба, – заперечила вона й додала, упередивши його запитання: – Ірмою мене звати. І ще, знаєте... Якщо вже так сталося, розкажіть, що там з вами таке трапилося, що вас міліція зупиняє. І як це так у нас вийшло... Ви не актор, часом?

– Ніякий я не актор, донечко. Ніколи не був і не думав навіть...

– Кажу ж, не називайте мене донечкою! Я дитбудинківська...

– Гаразд, донечко, не називатиму.

– Овва! – скрушно зітхнула Ірма. – Що з вами поробиш?.. Ну гаразд, називайте, якщо хочете. Тільки розкажіть про себе. І давайте-но все ж відійдемо звідси подалі, бо раптом щось... Ну його! Краще відійти.

Вони попрямували до будівлі Управління залізницею, присіли на вільну лавку. Тоді Мирослав Сергійович і розповів свою сумну історію... в тих межах, в яких вважав за можливе посвятити малознайому людину. Ірма багато про що запитувала, однак якщо

старий не бажав відповідати, то міцно притискав до грудей клуночок з речами і тихенько просив:

– Для твого ж блага, донечко, для твого ж блага! Не треба тобі про це знати. Мені бач як від життя перепало – а тобі воно нащо?..

Ірма погоджувалася й слухала далі.

...Отже, до війни Мирослав Сергійович встиг поплюсарити на Калінінському вагонобудівному заводі^[43]. На фронт намагався потрапити з першого дня війни, проте через «броню» з рідного підприємства його попервах не відпускали. Й лише у липні 1941 року його мобілізували і разом з іншими робітниками-«калінінцями» включили до складу поспіхом сформованої 260-ї стрілецької дивізії, яка восени того ж року брала участь у битві за Москву у складі 50-ї армії.

Тут Мирославу Сергійовичу, можна сказати, «пощастило»: він дістав поранення і був відправлений лікуватися в тил до того, як 50-та армія була оточена під Брянськом, після загибелі командувача, генерал-майора Михайла Петрова, була змушена з боями прориватися до своїх так званим «перевернутим фронтом» і була при цьому практично повністю знищена. Таким чином, після лікування повертатися не було куди, отож Мирослава Сергійовича, як «перевіреного вогнем і ворожою кулею» фронтовика, направили на курси командного складу. По закінченні курсів він доволі швидко дослужився до командира батальйону.

І от в липні 1944 року в ході битви під Бродами сталася подія, що перевернула шкереберть усю його подальшу долю. Якось до них у полон потрапив «хохол-есесівець», роттенфюрер дивізії СС «Галичина» Георгій Храпливий. Ясна річ, кривавого зрадника Радянської Батьківщини розстріляли – туди йому й дорога... Однак перед тим належним чином допитали, і під час допиту роттенфюрер зізнався, що його справжнє прізвище зовсім інше, а Храпливим його назвали у дитбудинку...

– То він мав батьків чи не мав? – не втрималася від запитання Ірма, мимоволі торкнувшись сивої прядки волосся на своєму чолі.

– Зараз розкажу, донечко, зараз усе розкажу, потерпи трохи, – мовив дідуганчик і продовжив свою розповідь.

...Отже, «хохол-есесівець» розповів, що його батько був вченим, який разом із сім'єю жив та працював у Харкові. Ба більше, він нібито

зробив якесь карколомне відкриття, що мусило б його прославити на весь Радянський Союз! А можливо, й більше, ніж на весь СРСР...

– Тільки не запитуй мене, донечко, що за відкриття то було! Не треба тобі цього знати, небезпечно це! – попередив Сусло і повів далі.

...Тепер уже достеменно невідомо, що там сталося насправді. Але за словами роттенфюрера, спочатку заарештували його батька, потім матір, потім збездестили старшу сестру, яка наклала на себе руки. Батьки так і зникли безслідно, хлопця ж віддали на спецвиховання до дитбудинку як дитину ворогів народу. Через проявлену до його сім'ї несправедливість Георгій Храпливий зненавидів радянську владу і при першій-ліпшій нагоді здався фашистам, щоб боротися проти «тиранії більшовиків».

– А яким було справжнє прізвище цього роттенфюрера? – замислено спитала Ірма. Й одразу ж почула у відповідь перелякане:

– Ой, донечко, не треба тобі знати зайвого! Ти далі слухай, далі...

...Отже, поставлений на коліна «хохол-есесівець» дістав кулю в потилицю, а комбат Мирослав Сергійович Сусло продовжив прибирати «коричневу чуму» спочатку з рідної радянської землі, а потім і з теренів Європи. Однак передсмертна історія, розказана роттенфюрером «Галичини», ніяк не давала йому спокою. Тому після закінчення війни він не став повертатися до Калініна, а оселився у Харкові, одружився, вивчився на інженера-електрика, пішов працювати на Харківський завод тепловозного електрообладнання, дослужився там до начальника цеху.

Коли ж життя більш-менш унормувалося – потроху розпочав любительське розслідування (якщо ці його пошуки можна було назвати таким словом) відомостей, записи про які від літа 1944 року зберігалися у потертому фронтівому планшеті. Розпочав попри те, що останніми словами роттенфюрера «Галичини» було попередження подумати зайвий раз, перш ніж пхати носа в дивну у всіх відношеннях справу його батька- вченого.

– Так-так, попереджав він мене, попереджав! А я, дурень, не послухався, – скрушно зітхнув Мирослав Сергійович.

...Просуваючись у справі свого любительського розслідування, він переконався, що розшукуваний вчений колись дуже давно в Харкові справді працював. Щоправда, його син вважав, нібито батько

винайшов якусь тканину, тоді як насправді це була зовсім не тканина, а швидше якась речовина, що мала відношення до ракетної техніки.

– До ракетної техніки?! – Ірма не вірила власним вухам. – У нашому Харкові?! Ще до війни?!

– Донечко, ти вже почула трохи більше, ніж тобі належить знати. Мені це знання все життя поламало, а ти забудь, забудь! – зітхнув дідуганчик.

...Отак усе й тривало, доки у травні 1952 року його не заарештувало МДБ. Після тривалих нелюдських катувань у підземному гаражі Мирослава Сергійовича заслали на десятилітнє «трудове виправлення». Щоправда, не відмотавши й половини строку, він був звільнений за амністією на честь 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції^[44]. Повертатися до Харкова йому не дозволили, дружина ж не тільки розірвала їхній шлюб, але й заборонила бачитися з дітьми. Але ж жити якось було треба!..

Тому Мирослав Сергійович перебрався в Охтирку. Там на труболиварному заводі зустрів чудову жінку Маню з такою самою поламаною війною долею, як і у нього...

– Маню, кажете?.. – Ірма мимоволі здригнулася. – Отже, її Марією звали?

– Так, її звать Марією, – зітхнув Сусло. – Вона жива-здорова, досі живе в Охтирці з нашою донечкою Камілою. Дарма я сказав міліціонерам, що вона померла і похована у Куп'янську, але мені важко було вигадувати на ходу щось інше. Сподіваюся, любій моїй Мані від цього гірше не зробиться. Як думаєш, донечко, не зробиться, га?..

– Нічого страшного, ви були вимушені збрехати, – заспокоїла старого Ірма. – Продовжуйте, я слухаю.

...Отже, новоутворена сім'я тихо-мирно жила собі в Охтирці, маленька Каміла підросла на радість батькам, а зрада першої дружини поступово забувалася за побутовими клопотами. Як раптом до цього провінційного містечка нагрянув чоловік, якого Мирослав Сергійович назвав «Бендером».

– Пройдисвіт ще той! Це було видно і по його хитрющих очах, і по обличчю. По всьому було видно! – ледь стримуючи огиду, пояснив дідуганчик. – А насправді він газетним кореспондентом з Харкова був. Газета якась... Не пам'ятаю. Але що звідси, з Харкова – це так, точно.

– Хитрющий, кажете? З очами такими... хитрими?

– Так-так, пройди світ зятятий, точно.

– А-а-а... як його звали, пам'ятаєте?

– Навіщо тобі його ім'я, донечко?

– Та так, знаєте...

Ірма відвела очі.

– Зрозумій, донечко, я ж для твого блага тільки. Не треба тобі знати більше. От не треба, і край.

– Я розумію.

– Ну, отож слухай далі...

«Бендер» одразу ж не сподобався ані Мирославу Сергійовичу, ані його другій дружині Мані. Та й поведився підозріло: стверджував, що звідкись йому відомо про любительське розслідування колишнього комбата і про сенсаційні попередні результати цього розслідування; при цьому просив розповісти докладно про все, що тільки вдалось дізнатися слідчому-любителю; пропонував спільно, у співавторстві написати газетну статтю про розвиток ракетної техніки у першій столиці Радянської України напередодні Великої Вітчизняної війни...

Ясна річ, Мирослав Сергійович одразу ж запитав себе: звідки цьому пройди світу відомо те, про що його допитували люди з МДБ?! Відповідь була аж надто очевидною, тому «Бендер» був негайно відправлений на словах туди, куди й належить відправляти провокаторів. Однак у відповідь той лише сміявся і від наміченої жертви ніяк не відчеплявся. Навпаки, проявляв настирливість, при цьому тримався панібратськи. В Охтирку приїздив неодноразово – і все заради чергової безплідної зустрічі із Суслем.

Та лише в останній його приїзд сталося щось незрозуміле.

– Бачиш, донечко, діло таке... – дідуганчик дивився на неї ошаленим поглядом. – Прямою я додому, «Бендер» цей довкола мене бігає і як завше торочить щось своє про те, до чого значуща справа може вийти з моїх спогадів і як це патріотично. І тут раптом я знепритомнів.

– Як це знепритомніли?! – не зрозуміла Ірма.

– А отак! Йшов собі, йшов. Усе було гаразд. Як раптом немовби всю свідомість мені начисто відібрало! Що зі мною сталося – не знаю. Але отямився я вже в якомусь приміщенні, сидячи на пригвинченому до підлоги стільці. Біля мене був пошарпаний канцелярський стіл, за

яким сидів чоловік у цивільному. На столі переді мною лежав протокол мого допиту...

– Тобто?..

– Так і було, чесне слово! – старигань аж сіпнувся всім тілом. – І протокол був, і на кожній його сторінці мій власний підпис стояв. І ще були показання «Бендера» того, кореспондента. Чоловік у цивільному мовив: «Отже, паскудо, тобі першого разу замало виявилось? Що ж, доведеться вдруге виховувати, якщо з першого разу не розумієш...»

Зі слів Мирослава Сергійовича виходило, що тепер йому впаяли вже не «десятку», а цілий «четвертак»! Очевидно, розраховували на те, що вдруге він з-за ґрат просто не вийде, що його винесуть ногами уперед. Мабуть, так би і сталося, але ж він захворів на туберкульоз у закритій формі. А тут приспіла ще й амністія на честь 60-річчя СРСР, під яку він підпадав як учасник Великої Вітчизняної війни та чоловік, старший від 60 років. Ну, ще й туберкульоз... Навіщо на зоні хворого доходягу тримати?

В результаті Сусла звільнили й на прощання попередили: мовляв, забийся у свою Охтирку, сиди там тихесенько як мишенятко і подихай, не рипаючись та з жодними підозрілим «кореспондентами» ні про що не розповідаючи. Він і збирався додому їхати... Як раптом на якомусь полустанку зістрибнув з поїзда і, плутаючи сліди, пересідаючи з електрички на електричку, за пару тижнів таки дістався Харкова – міста, навіть наблизитися до якого не мав жодного права.

А все тому, що захотів наостанок розшукати діточок від першого шлюбу. Колись перша дружина – та сама розлучниця – категорично забороняла Мирославу Сергійовичу навіть бачитися з ними... і навіть листи їм надсилати!.. Але ж не може бути так, що вони батька рідного бодай перед смертю побачити не захочуть? То все вона, розлучниця самозакохана, винна! То все її надумані підступи!..

– І от я в Харкові, – завершив розповідь старигань. Його нижня щелепа знову дрібонько тремтіла від надлишку почуттів, а в куточках очей набрякли старечі каламутні сльози.

– Отже, ви приїхали сюди після відсидки? – спитала замислено Ірма.

– Не стану приховувати, так, – кивнув він і додав: – Міг би тобі збрехати, донечко... Але відчуваю, що мушу тобі правду сказати всю, яка б гірка та правда не була. Отож і кажу про все, як є.

– Тоді скажіть краще, яке таке відкриття зробив батько отого вашого есесівця, якого в сорок четвертому розстріляли?

– І-і-і, ні-ні! Тільки не це, тільки не це!.. – замахав руками Сусло. – Наскільки я зрозумів, те його відкриття хтось вкрав і собі привласнив. Хтось дуже-дуже іменитий. І сталося це не без участі Ка-Де-Бе... чи еН-Ка-Ве-еС... чи як воно в ті роки називалося?! Тим-то вони й пильнують, аби ніхто не пхав носа в ту давню історію. Мені життя зламали, спаплюжили. Отож не суйся до них, донечко, не треба ризикувати.

Ірма надовго замислилася. З одного боку, зв'язуватися з «органами» їй було... м'яко кажучи – ну дуже небажано! Адже у неї в минулому був чоловік зі шрамом на обличчі, який разом з поліцаями заарештував її з мамою й передав німцям. Була й дружина цього негідника, у якої ледь-ледь вдалося відібрати спочатку калиновий кулон, а потім і сережки до нього. Звісно, обидвоє вони ще в середині 1950-х були похилого віку і напевно вже давно померли... Втім, трапляється й таке, що люди столітню межу перетинають. Отож Ірма ще й досі вдягала мамині прикраси лише у себе вдома на великі свята. І досі перестраховувалася.

З іншого ж боку, жінка відчувала, що розповідь стариганя була правдивою наскрізь, від першого до останнього слова. Це добре, що туберкульоз у нього поки що має незаразну форму. Але що буде, коли захворювання перейде у відкриту форму?! І головне, коли це станеться?.. І скільки часу після цього Мирослав Сергійович протягне... Отже, зараз він і справді має чи не останній шанс розшукати вже дорослих дітей від першого шлюбу і впорядкувати з ними стосунки.

А з третього боку...

Була, ох, і справді була в розповіді стариганя певна деталька, причому дуже правдоподібна! Адже Ірмі доводилося працювати в касі, де обслуговувався спеціальний контингент пасажирів. Зазвичай ці люди мали зовнішність нічим особливим не прикметну, можна навіть сказати – сіру. Тим помітніше виділявся на їхньому безбарвному тлі чоловік, який підходив під характеристику «Бендера» так точно, що сама Ірма подумки називала його «аферюгою». Очевидно, чоловік цей роз'їжджав багацько, бо купував квитки щонайменше три-чотири рази на півріччя (бувало й частіше) – тому і запам'ятався.

От тільки червона «корочка», яку він недбало демонстрував у віконце спецкаси, була справжньою. І «корочка» ця не залишала сумнівів щодо приналежності її власника до певного відомства. І це була ніяка не газета, звісно ж... Тим не менш, ця обставина дуже добре пояснювала, чому з Мирославом Сергійовичем сталося все те, про що він розповів. То як же було не допомогти небораці у здійсненні, мабуть що, останнього бажання?..

Отож обдумавши всі нюанси почутого, зваживши всі «за» і «проти», Ірма зробила те, що могла зробити за даних обставин. У дворі будинку, суміжного з їхнім, стояла стара занедбана кочегарка. Відколи в їхньому мікрорайоні протягнули центральне опалення, необхідність у кочегарці зникла. Усе обладнання, яке тільки можна, звідти познімали. Час від часу там збиралася місцева шпана, але не влітку: коли надворі тепло, є багато інших цікавих місць, де можна просидіти до глибокої ночі, дудлячи дешевий портвейн, граючи у преферанс і ведучи задушевні бесіди...

От саме до занедбаної кочегарки Ірма й відвела нового знайомого. За пару годин принесла туди ж деякі старі речі свого чоловіка – нехай поношені, але ще цілком пристойні. До цього додала нашвидкуруч зібрану вечерю. Відтоді навідувалася туди двічі на день – рано вранці й пізно ввечері, коли вже ґрунтовно посутеніє. Вислухавши пояснення дружини, Корній лише сумно зітхнув, низав плечима і мовив:

– Роби як знаєш. Аби нам через те нічого не було.

Натомість дочка висловлювала невдоволення, як тільки могла. Однак її спротив виключно словами й обмежився: перешкоджати матері, а тим паче діяти проти неї Римма не насмілилася.

Що ж до самого Мирослава Сергійовича, то перші дві доби він просто відсипався у найвіддаленішому від входу куточку кочегарки, відгородженому своєрідною «етажеркою» з поламаних дерев'яних ящиків і ганчір'я, залишених у приміщенні від посиденьок місцевої шпани. На третій день він сходив до громадської лазні, а разом і підстригся. І вже привівши себе до ладу, вдався до пошуків своєї першої сім'ї, зв'язок з якою давно вже втратив. Яким буде результат пошуків, передрікти було важко. Принаймні поки що на всі запитання Ірми старигань лише сумно зітхав.

* * *

От і зараз, завмерши на самому порозі кочегарки, Ірма тихесенько прошепотіла у п'тьму:

– Мирославе Сергійовичу!.. Мирославе Сергійовичу, це я!.. Чи ви тут?

Проте з внутрішньої п'тьми не долинало жодного звуку. Тоді жінка знов засвітила ліхтарик, спрямувавши його промінчик у підлогу, й огледіла приміщення. Як не дивно, у кочегарці нікого не було. А куди ж подівся її підопічний дідусь?! Що з ним сталося?..

Намагаючись освітлювати лише підлогу і в жодному разі не спрямовувати ліхтарик у бік закіптюжених віконць чи дверей, Ірма обережно підійшла до саморобної «етажерки» з ящиків. І тут побачила, що на купі ганчір'я лежать три аркушки паперу, списані тремтливим старечим почерком. Поруч лежав олівець, який вона принесла Мирославу Сергійовичу разом з тонким шкільним зошитом «в лінійку», звідки й були видрані аркуші. Передчуваючи недобре, жінки нахилилася до лежанки, підняла списані папірці та за допомогою того ж таки ліхтарика прочитала наступне:

Донечко! Дякую тобі за все, що ти для мене зробила. Дякую, що серед усього теперішнього паскудства дозволила відчутти справжнє людське тепло, про яке я вже став забувати, яким воно буває. Але я більше не маю права обтяжувати своєю присутністю ні тебе, ані будь-кого іншого.

Сьогодні все скінчилося: я нарешті бачився з обома своїми дітьми від першого шлюбу – і з сином, і з дочкою. Й обидва сказали, що ніколи не мали бажання бачити мене. І надалі теж не хочуть. Бо я нібито спаскудив життя не тільки їхній матері, але й їм самим. Бо краще не мати батька взагалі, ніж мати такого, як я. Отож як їх мати навчила, так вони всім і розповідають, що я не повернувся з фронту. Що загинув героєм-комбатом, воюючи з фашистською гідрою за нашу Радянську Батьківщину. А живим я їм не потрібен. І нікому іншому не потрібен також. Так вони кажуть.

Якби ж вони знали хоча б про тебе або ж про другу мою сім'ю! Якби хтось із них хоча б пожалів мене, тоді жити далі мало б сенс.

Але тепер настав край: усім від мене суцільні клопоти й неприємності, то навіщо чіплятися за життя?

То що ж, лишатися безхатченком або, як пишуть у міліції, БОМЖем? Якщо й надалі буду переховуватися в оцій кочегарці, а ти продовжиш мене підготовувати, ні до чого доброго це не призведе. З туберкульозом цю зиму я все одно не переживу. Навіть у цій кочегарці. Та ще й тобі, донечко, і твоїм близьким зайвих клопотів завдаватиму. Як був я за ґратами доходягою, то одне. А коли на волі доходягою лишився, це геть інше. Треба із цим кінчати.

Звісно, я знаю, що в Охтирці мені зрадіють і там мене приймуть. Проте і моя друга дружина, люба моя Маня, і наша донечка-гарнюня Каміла – вони занадто хороші, світлі та чисті, щоб псувати їм життя, щоб наражати їх на небезпеку. А отой «Бендер», який мене занастив, – який же він небезпечний! Він дуже-дуже небезпечний, кажу тобі! Якщо повернутися в Охтирку, то він знайде спосіб зайнятися моєю другою сім'єю. Отож туди для мене шлях заказаний.

А тому прощавай, донечко. Я зникаю з твого життя назавжди. Я так вирішив, іншого виходу не бачу. Міг би повіситися тут же, у кочегарці, – однак повішені мають жахливий вигляд, а я не хочу лякати тебе. Для тебе ж буде краще не бачити мене мертвого. Та й якщо удавлюся тут, у Харкові? Раптом почнуть шукати, хто я і звідки? Раптом вийдуть на тебе? Я не хочу такого, тому забираюся звідси.

Прощавай, не поминай лихим словом. Дякую ще раз, що ти зігріла мої останні дні. Прошу наостанок лише про одне: не шукай мене ні тут, у Харкові, ані в Охтирці. Це не має сенсу. Я знайду тихе місце, де можна звести рахунки з життям без сторонніх очей. Щиро твій,

М.С.

Завершивши читання, Ірма на прямих негнучких ногах вийшла з кочегарки надвір, привалилася спиною до найближчого дерева і так стояла близько години, стискаючи в руках полотняну торбинку з нікому вже не потрібною вечерею.

Спілка письменників УРСР, вул. Орджонікідзе, № 2,

Київ, 10 листопада 1982 року

Піднявшись сходами на другий поверх, Венедикт буквально вперся у величезне погруддя Леніна. А тепер куди – ліворуч чи все ж таки праворуч?.. Вахтерка, яка сиділа за столиком біля входу в будинок, йому пояснювала. Однак впавши в ейфорію уже від самого факту знаходження в Будинку письменників... Забув! Геть-чисто забув!..

Отож тепер треба перегнутися через бильця донизу і спитати... Ні, незручно якось. Або назад повернутися... Погана прикмета. А якщо не те й не те – доведеться самому вирішувати, ліворуч чи праворуч. Та-а-ак... «Наліво» ходять, коли дружину зраджують, – еге ж? Але ж він не такий!.. Не розпусник себто. Отже, піде направо. Або, як кажуть тутешні люди, до яких він і досі не звик за всі минулі роки, – праворуч.

Праворуч.

Право-руч.

По праву руку.

Одне слово замість трьох! Гм-м-м, дивний язик...

Ой! Власне, не язик, а мова. І це також дивно.

Судячи з усього, напрям подальшого руху він обрав правильний. Адже варто було повернути праворуч і зі сходового майданчика увійти в широкий чи то коридор, чи то передпокій до основних кімнат, а там уже були люди.

– Пробачте! Ви не підкажете часом...

Як раптом... Ой!

– Ох, вибачте!.. Ви ж... Ви – товариш Загребельний? Я не помилився?

– Не помилились, – зсунувши окуляри ближче до кінчика носа й прискіпливо оглядаючи прибульця поверх солідної масивної оправы, мовив Павло Архипович Загребельний. – Це, якщо вам досі невідомо, приміщення Спілки письменників.

– Відомо, авжеж відомо!

– А тому годі й дивуватися, що тут, у цьому будинку, можна зустрітися з головою нашої організації. То чому ж ви так здивовані?

– О-о-ой, пробачте, я, мабуть, таки не в той бік звернув. Вахтерка все ж таки, мабуть, сказала, що наліво, а я направо... От навіть від важливої бесіди відірвав вас, товаришу Загребе-е-е...

Тепер Венедикт перевів погляд на того, з ким розмовляв спілчанський голова, і здивувався ще більше:

– Не може бути! Та цього просто не може бути! Товаришу... Товаришу Гончар, невже це ви?!

– Так, а я справді Гончар Олесь Терентійович власною персоною. А що в цьому такого незвичайного? Чом би справді двом українським письменникам – Павлу Загребельному й Олесеві Гончару – не розмовляти у справах, стоячи в коридорі Будинку письменників? Поясніть, прошу.

Венедикт хотів пояснити, що неймовірно щасливий зустріти тут одразу двох голів такої поважної організації – нинішнього та колишнього. Однак вчасно схаменувся. Справді, хтозна, як відреагує на подібне пояснення Олесь Терентійович Гончар. А раптом йому шкода, що він уже колишній голова Спілки письменників?! Хтозна, хтозна...

Тому Венедикт промовчав, тупцяючи на місці.

– Ну, гаразд. Вибачте, добродію, але у нас і справді серйозна розмова, в яку ви втрутилися... чесно кажучи, не зовсім ввічливо. Тому скажіть для початку наступне... щоб від вашого втручання хоч якась користь була: ви щойно з вулиці, я не помилився?

– Не помилились.

– А скажіть, жалобні прапори там нарешті вивісили?

– Перед входом?

– Так, звісно, перед входом.

– Вивісили. І прапор СРСР, і прапор УРСР.

– Похилені?

– Похилені, так. І з чорними стрічками.

– Ну, хоч це перевіряти не треба, – з явним полегшенням зітхнув Загребельний. – Тепер повернімося до мети вашого приходу. Отже, навіщо ви тут?.. Скажіть нарешті.

– Та я-а-а... м-м-м...

– Та кажіть вже, годі тягнути, справді! – підтримав голову Спілки письменників Гончар.

– Та я, власне, прийшов з'ясувати, як сюди документи на вступ подаються. Які папери складати. Може, потрібні рекомендації якісь чи щось подібне. А може, якісь бланки існують?..

– Нічого собі ви день обрали! – мугикнув Загребельний і знов заходився розглядати відвідувача. – Ви хоча б знаєте, що в країні сталося, чому жалобні прапори скрізь вивішують?

– Авжеж знаю. Помер Генеральний секретар Це-Ка Ка-Пе-еР-еС, голова Президії Верховної Ради еС-еР-еС-еР, товариш Леонід Ілліч Брежнєв.

– Отож... І ви в такий день займаєтеся питанням вступу до Спілки письменників?! Не розумію... Невже не можна було знайти інший час?

– Та отож, що не можна! У нас зараз усе зупинилося, всі забігали, заметушилися, очікують невідомо чого.

– А-а-а... цікаво, чого саме очікують? – обережно поцікавився Гончар.

– Та кожен свого. Отож я й відпросився у начальства: чи можна мені у Спілку письменників з'їздити й одразу ж назад? Начальство тільки рукою махнуло: мовляв, іди собі, не до тебе зараз. У мене на роботі всі знають, що я вірші пишу. Іноді навіть на замовлення, якщо у когось там ювілей абощо...

– То ви поет?

– Поет я, поет, так. І мої вірші подобаються...

Вільною рукою Венедикт потягнувся до замка портфеля, в якому зазвичай носив документи. Мабуть, письменники вмить уявили, як з портфеля на світ з'являються зошити або тека з віршами, тому Загребельний зупинив відвідувача:

– Ні-ні, не треба нам віршів читати посеред спілчанського коридора.

– А раптом я приніс щось не гірше від «Мами і нейтронної бомби»^[45]?

– Все одно не треба. Поетичні твори мають оцінювати насамперед поети, тоді як ми з Олесем Терентійовичем усе ж таки прозаїки.

– Але ж це поезія!..

– Послухайте, добродію... До речі, перепрошую, як вас звать?

– Венедиктом. Доброткаль Венедикт.

– Отже, товаришу Доброткаль, ви сюди прийшли про необхідні документи на вступ дізнатися?

– Саме так.

– Хоч це й невчасно, але ви справді помилилися напрямом. Отож, будь ласка, пройдіть о-о-он цим коридором, – Загребельний кивнув,

тим самим вказуючи напрям руху. – Йдіть до самого повороту коридора. Там на розі будуть двері праворуч. Зайдете туди, і вам пояснять, які документи на вступ подавати потрібно, у кого і скільки рекомендацій брати і все таке інше.

– Дякую, красно дякую! – посміхнувся Венедикт.

– До речі... Ви де працюєте? – несподівано запитав Гончар.

– Я?.. Та в системі Мінвузу УРСР^[46]. А що?

– В системі... Це як?

– Якщо конкретно, то в Управлінні соцрозвитку і капбудівництва.

– Тобто ви не освітянин?

– Ні, я будівельник.

– Гм-м-м... І як же вас занесло до Мінвузу?

– Звільнився з минулого місця роботи, перейшов сюди. Нічого такого.

Венедикт побоювався, що тепер Олесь Терентійович спитає про причини звільнення, і йому доведеться розповідати про участь у проектуванні дамби у гирлі Бабиного Яру, згадувати жахливі події двадцятирічної давнини. А між іншим, він і звільнився з попереднього місця роботи через нічні жахи, які час від часу навалювалися на нього. І не було від тих нападів іншого спасіння, окрім як складати вірші, які ніхто б ніколи й нізащо не опублікував. Такі вірші навіть показувати іншим не годилося – бо можна було вмити у КДБ заgrimіти. Отож він вірші спочатку писав, а потім нещадно знищував. Писав і знищував, писав і знищував... Спочатку шмагував папери, а потім спалював, ретельно слідкуючи, щоб усе перетворювалося на попіл.

От яких розпитувань відверто побоювався Венедикт. Але дізнавшись про Управління соцрозвитку і капбудівництва Мінвузу, Гончар втратив до нього найменший інтерес. Що ж до Загребельного, то він лише повторив:

– Отож йдіть туди, вам там усе пояснять.

На тому живі класики сучасної української літератури повернулися до перерваної раніше бесіди, а Венедикт попрямував указаним коридором.

1983. Як танцювати «андропчик»

Жданов, 22 липня 1983 року

Повернувшись з роботи, Ждан навіть не підійшов до матері, а попрямував до своєї кімнати. Невдовзі звідти долинула приглушена мелодія – отже, він поставив на вельми пошарпану стареньку «Весну-202»^[47] й увімкнув ту саму «жалісливу музику»...

Це була дуже тужлива лірична мелодія – здавалось би, дуже простенька річ чи то для флейти, чи для сопілки і, здається, для рояля.

Звучала вона у паскудно-брехливому кіно про бандерівців, від якого в пам'яті Ольги лишилася тільки назва – «Високий перевал»^[48]. Більшого про сам фільм навіть згадувати не хотілося... Але музика^[49] з нього, почута бодай один-єдиний раз, хапала за душу кожного мертвою хваткою і вже не відпускала! І краяла серце, краяла безжально... і жалісливо водночас!..

Очевидно, на Ждана ця мелодія вплинула ще потужніше, бо молодий чоловік не заспокоївся, доки не записав її на свій касетний магнітофон, куплений одразу ж після повернення з армії. І відтоді завжди вмикав у хвилини глибокого хвилювання. «Знаєте, мамо, це якась дивина. Як можна було написати таку пронизливу річ для такої нікчемної стрічки?!» – дивувався він. Ольга лише мовчки знизувала плечима.

Оскільки молодий чоловік увімкнув цю музику одразу ж після повернення з роботи – отже, там щось сталося. Щось дуже важливе... Втім, знаючи його запальний характер, Ольга вважала за краще не чіплятися з розпитуваннями, а спокійно займалася вечерею. Вона чудово розуміла: не втерпить! Невдовзі сам вийде до неї на кухню і сам усе розповість.

– Мамо, мамо! А знаєте, про що у нас сьогодні на комбінаті говорили?

Ждан стояв на порозі кухні, притулившись до одвірка, склавши руки на грудях і зосереджено дивлячись на матір.

– І про що ж, синку?

– Отож уявіть собі, що люди, які слухають по радіо «голоси», стверджують, ніби в Польщі чи то збираються надзвичайний стан скасовувати, чи, може, вже навіть і скасували, – бо інформація ж іде не напряду, а запізнюється. Але уявіть собі, генерал Ярузельський^[50] сів за стіл переговорів з опозицією, це точно!.. Уявляєте, що це означає?!

Ольга дивилася на синочка, який ледь стримував внутрішнє збудження, і не знала, як реагувати на почуте. З одного боку, вона ніколи не забувала, що насправді не тільки була вдовицею героїчного бандерівця, але ще й красеня-сина від нього народила. А бандерівці з поляками ніколи не ладнали... Та й скільки горя від них натерпілися всі «закерзон-ські»^[51] українці! Взяти хоча б жахи «пацифікації», про які Ользі колись розповідала покійна бабуся...

З іншого боку, що у теперішньої Польщі, що у пригнобленої «совітами» України зараз один спільний ворог – КДБ, який посадив генерала Ярузельського в крісло тамтешнього генсека, аби він твердою рукою розчавив польську революцію під проводом «Солідарності»^[52]. Однак тепер зрозуміло, що з цієї затії нічого путнього не вийшло! Якщо генерал Ярузельський почав перемовини з опозицією про скасування надзвичайного стану, то це кінець комуністичного терору!

Ну-у-у... майже кінець: бо ще ж «совіти» можуть назвати Ярузельського «зрадником ідеї» й кинути на Польщу танкові дивізії так само, як на Угорщину в 1956 році чи на Чехословаччину в 1968 році. А от якщо не кинуть, якщо не ризикнуть!.. От лише тоді!..

Тим не менш, її Жданчик продовжував радіти:

– Ви розумієте, мамо?! Це ж означає, що поляки більш не танцюватимуть «польку-ярузельку». То, можливо, й ми «андропчик» не танцюватимемо також?! Як думаєте, мамо?! Припинимо, еге ж?..

Що «андропчик», що «полька-ярузелька» у відомому анекдоті описувалися однаково: встати з табірних нар струнко, руки завести за спину, притиснути одна до іншої, кулаки стиснути, рот закрити, підборіддя притиснути до грудей – і підтюпцем по тюремному двору коло за колом, коло за колом, коло за колом...

Ех, синку, синочку!.. Мрійник отакий – весь в батька.

– Не знаю, Жданчику, що й відповісти тобі, – знизала Ольга плечима. – Як то кажуть, дай Боже, щоб і справді припинили.

– Припинимо. Зараз поляки, а невдовзі й ми, – впевнено мовив Ждан, знов широко посміхнувся та ніжно обійняв матір. А з кімнати долинала приглушена лірична мелодія, що хапала за душу і краяла серце.

Будинок по вул. Зої Гайдай, № 6, Київ, 23 липня 1983 року

– Доню! Як я помру, то мене саме ти ховатимеш, – часто повторювала в останні роки життя свекруха, звертаючись до Агати.

– Мамо, ну чого це раптом я?.. У вас же рідна дочка є, а я лише невістка. Як-то кажуть, чужа кістка, – якомога м'якіше заперечувала вона.

Проте стара, зігнута життям жінка негайно заперечувала:

– А бо-о-о-о!.. Моя Лідка?! Та вона ж все поплутає, ти ж її вже взнати мусила за стільки-то років. Отож давай повторимо, де і що у мене лежить...

І свекруха знов і знов розповідала невістці, де відкладена «на смерть» та сама пречудова білизна, яку Лідка позаторік привезла матері аж із самої Болгарії, де вона була суддею на міжнародних легкоатлетичних змаганнях. Ця нетямуща гадала, що стара мати носитиме подарунок?.. А дзуськи! Таку чудову, з витонченим мереживом білизну тільки «на смерть» можна лишати.

За білизною йшли інші предмети гардероба – усі з розряду «панських»: темно-сірі фетрові боти на гумовій підшві з сяючими застібками-блискавками, новенькі панчохи, темно-сіра (в тон ботам) спідниця, сніжно-біла гіпюрова «кохточка», кримпленовий жакет кольору сіро-синюватого передсвітанкового неба, ультрамаринова газова косинка в парі з рябою, у чорно-сіро-білих тонах хусткою.

– І не забудь, доню: спочатку вдягнеш на мене косинку так, щоб жодної волосинки з-під неї не вибивалося, а вже потім пов'яжеш поверх неї хустинку. От тоді я постану перед Богом як справжня тобі пані! – зітхала Гапка. Після чого, розчулена уявною сценою свого побачення із Всевишнім, вона тихенько плакала. А потім додавала, немовби схаменувшись: – І носовички, доню! Носовички покладеш мені в обидві кишені жакетки цієї – і в ліву, і в праву. Бо раптом я розплачуся, перед Богом на колінах стоячи, та й забуду, в якій кишені носовичок лежить, – то хай краще в обох... Так-так, хай в обох кишенях буде по носовичку, щоб я не шукала їх, стоячи перед Богом, а могла б одразу ж витягти з будь-якого боку. А Лідка моя не збідніє на те, щоб зайвого носовичка матері покласти, о!

– Все так, мамо. Але ж ці жахливі боти?.. Це ж ПРОЩАВАЙ МОЛОДІСТЬ^[53] справжня, – намагалася м’яко заперечити Агата.

– Е-е-е, доню, доню! Хтозна, як там воно на тому світі?.. Ондо космонахти в Космос літали – кажуть, холодно. А якщо холодно, то саме боти мені там і знадобляться. Тим паче, вони ж новенькі, жодного разу ще не вдягнені. Не ботики – суцільне тобі задоволення!.. А як буде на небі тепло, то я й босоніж по хмарах побігаю, як у дитинстві, коли в наймах була та панських корів пасла. Гадаєш, тоді у мене багато обувки було? Е-е-ет, тільки на зиму! А так усе босоніж та й босоніж... А про такі боти я тоді тільки мріяти могла, щоб і теплі, й легкі, і красиві. Отож хай будуть».

Завершивши з одягом та взуттям, вони переходили до інших пунктів поховального обряду. Агата повинна була знати, де лежать усі документи, необхідні для якнайшвидшого оформлення всіх необхідних процедур у бюро ритуальних послуг. А також орієнтуватися, як розшукати у Покровській церкві на Пріорці священника і про що з ним домовлятися. А також яке місце на Берковцях^[54] бажано обрати...

– Ти, доню, якщо там щось тре’, то грошей не жалій! Якщо на лапу тре’ буде комусь дати – давай! Де гроші на це діло відкладені, ти знаєш.

– Гаразд, мамо, не хвилюйтеся. Все зроблю, як кажете.

– Доню, а ти точно охрещена? Бо я знаю, як там суворо із цим у вас, у жидів!.. – раптом починала хвилюватися Гапка.

– Хрещена я, мамо, хрещена. В Покровську церкву піду, як ви сказали, – запевняла свекруху Агата. І на підтвердження розповідала про свавільний вчинок куховарки Алевтини, від якого в житті виявилось несподівано багато користі... хоча й неприємностей вистачало, особливо з єврейською ріднею.

Коли за подібними розмовами їх заставав Андрій, він тільки скрушно зітхав і, щосили трусонувши головою, йшов геть, не насмілюючись вставляти у подібні розмови свої «п’ять копійок». А от дочка Ліда, навпаки, безсоромно читала матері довгі «атеїстичні» лекції в насмішкуватому тоні, причому її чоловік Касим охоче вторив дружині. Й лише онуки не переймалися тим, про що там без упину патякає баба Гапка. Що Павло, що Рустам, що Роберт – усі троє росли жвавими, здоровими, сповненими сил та енергії. Їм би тільки на вулиці з іншими хлопцями ганяти, а решта... Решта їх не стосувалася.

Єдиним, хто завжди дуже уважно дослухався до «смертних» бесід дорослих, був Спартак. Але зрозуміти, про що думає ця «панська дитина» (як називала цього онука бабуся Гапка), з «професорським» виразом на обличчі вислуховуючи розмови дорослих, було геть неможливо. Окуляри з астигматичними скельцями лише посилювали враження, ніби вчений оцінює результати карколомного експерименту... Але ж не може онук ставитися до власної бабусі таким чином, нібито вона – зразок легованої сталі, який піддали термообробці й властивості якого тепер потрібно вивчити в лабораторних умовах?! Його власна бабуся й мати – вони ж найближчі йому люди, а не лабораторні зразки!..

– Спартаку, ти що ж, засуджуєш бабусю Гапку? – про всяк випадок запитав Андрій, укотре помітивши, до чого уважно син спостерігає за дорослими. – Чи ти сумніваєшся в тому, чи виконає мама Гатя те, про що її просять, чи ні?..

Чесно кажучи, на відповідь він очікував з прихованим побоюванням. Однак нічого страшного не сталося:

– Ну, з чого б це раптом? Це ж рідня, – знизав плечима юнак і одразу ж поправив окуляри у важкій оправі, які з'їжджали переніссям від кожного поруху. – Нічого я не засуджую... Тобто нікого. Тим паче бабусю Гапку.

– А чого ж ти тоді так... отак-от?..

– Та так, – Спартак знов знизав плечима і знов поправив окуляри. – Просто пригадав твої розповіді про повоєнні часи, як бабуся Гапка вас із тіткою Лідою змушувала день і ніч молитися Богові, щоб той витягнув вас із злиднів. І як зрештою сказала: мовляв, запам'ятайте, діточки мої, немає ні Бога, ані диявола – нікого нема! Є ми самі, й ніхто нам не допоможе. Що, скажеш, хіба не було такого?

– Було... – неохоче погодився Андрій і чомусь відвернувся, лише додавши непевно: – Але ж і маму Гатю твою теж охрестили були...

– Ну-у-у, оте хрещення можна назвати повним непорозумінням. То їхня куховарка Алевтина зробила, не спитавши нікого з дорослих. А мамі Гаті це сподобалося, до речі! Вона ще питала дорослих, чи можна охрестити також її кішку Хірохіту Єрмолаєвну Рабінович.

– А що ж іще могло цікавити маленьке дівчисько, яке не тямало, що там з нею відбувається? Щось хотіти від неї...

– Ти не зрозумів, тату. Нічого я від мами не хочу. Я навіть вдячний, що коли вона студенткою до Володимирського собору ходила свічки за чергову сесію ставити, то мене із собою брала. Там у соборі та-а-ака краса!..

– Ну от, бачиш, синку...

– Бачу. Але я не про маму Гатю, а про бабусю Гапку. Виходить, що замолоду вона була такою собі ідейною, прогресивною, а тепер... До речі, наскільки я зрозумів, вона в сільських активістках ходила. Хіба ж ні?

– З чого це ти взяв? – чи то заперечив, чи то спитав батько.

– Дуже навіть просто. Якось бабуся сказала: мовляв, як у нас в селі «комезан» з'явився, то й я до нього, до «комезана» того, подалася. Тітка Ліда на те заперечила: то ви, мамо, вже на голову трохи ослабли, бо не «комезан», а, мабуть що, комісар. А бабуся Гапка їй на те: багато ти знаєш, якщо я кажу, що «комезан», то значить – «комезан». Вони засперечалися, а я Тичину згадав... Ой, тобто Малишка! Про що їм і сказав.

– А-а-а... до чого тут Малишко?

– Як, себто, до чого?! – здивувався юнак і негайно процитував:

*І провесінь з Леніним, провесінь плеще низами,
І трактором борозну першу ведуть комнезами...*

– Це що, Малишко написав? – невпевнено поцікавився Андрій.

– А ви хіба такого в школі не вчили?

– Ні^[55].

– Ти мусиш пам'ятати, адже Малишко – він теж Андрій, твій тезко.

– Кажу ж тобі, що не вивчали ми такого.

– А нам вивчати довелося, – зітхнув юнак. – Отож я згадав цього вірша й одразу ж второпав, що бабуся Гапка таки має рацію! Тільки от слово вона перекрутила трохи: не «комезан» у них в селі був, а КОМНЕЗАМ. Ну-у-у, я і сказав їм про це.

– А вони що?

– Тітка Ліда негайно губи так собі підібгала і сказала, що мені почуття рідної тітки байдужі – аби лише на своєму наполягти й показати, до чого я весь із себе розумний! А бабуся Гапка її підтримала і сказала, що я і справді такий себелюбний та черствий тому...

– Спартаку!..

– Я себелюбний та черствий тому, що мама Гатя тільки мене одного вибздила, а вибздити більше дітей не спромоглася.

– Спартаку, як би ти б язика прикусив, га?!

Андрію було несила чути, як їхній з Агатою любий синок розмовляє про його матір (і про свою бабусю, між іншим!) у подібному зневажливому тоні. Однак син ніяк не бажав вгамовуватися:

– Але ж я не брешу, тату! Те, що вони говорили, – це правда.

– Безперечно, моя матуся має рацію: ти закінчений егоїст, от що ти таке! Ні з ким не рахуєшся, на рожен так і лізеш, нічиїх почуттів не поважаєш...

– Як це не поважаю?! Дуже навіть поважаю. У даному випадку я просто хотів підтримати бабусю Гапку щодо «комезанів», які насправді комнезами. Вона ж сама сказала, що «подалася до комезана того». Отже, це правда, що замолоду вона була сільською активісткою.

– Та кому вона потрібна, ця твоя правда?! – не стримавшись, Андрій аж скрикнув. – Може, ти з «органами» познайомитися захотів?! Теж мені правдолюб знайшовся, ви тільки на нього погляньте...

Проте Спартак лишився напрочуд спокійним:

– Правда потрібна хоча б тобі, тату. Ти ж у нас не просто рядовий партієць, а парторг свого відділу. Тобі хіба не соромно, що твоя власна мати хоч замолоду в активістках ходила, на старості років у релігію вдарилася, га? От зізнайся чесно, соромно чи ні?

– Спартаку, запам'ятай: ніколи не засуджуй старших! Ні-ко-ли-и-и...

– Та хто ж тобі сказав, що я засуджую хоч тебе, хоч нашу бабусю? Я просто так запитую. Цілком нейтрально.

– Але...

– Тату, та я все розумію: людина стара дбає про душу – це у дорослих так називається. Окрім того, по війні ви всі таке пережили, що не тільки Богові, а й чорту лисому молитися почнеш.

– Спартаку, я тебе!.. я ось тобі...

– Нервуєшся, – зітхнув юнак. – Ох, до чого ж ти нервуєшся, тату!.. А з чого б, здавалося?! От тому я й хочу твою думку про все це дізнатися. Тобі як парторгу відділу за все це не ай-я-яй? Як ти із цим змирився? Змирився так само, як коли маму Гатю не взяли працювати в Інститут електрозварювання через те, що вона єврейка?

– Спартаку! – аж підскочив Андрій.

– Твою дружину не взяли у провідний інститут Академії наук через «п'яту графу», що є прямим порушенням принципу неприпустимості антисемітизму, озвученого товаришем Брежнєвим з трибуни з'їзду КПРС, – а ти це проковтнув, товаришу парторг. Ну так, я знаю: після випадку з мамою ти тричі писав заяву на звільнення зі свого інституту, але все ж таки змирився!.. То як це тобі вдалося, тату? Поділись досвідом, будь ласка.

– Навіщо воно тобі? Чого ти до мене в душу лізеш...

Відверті розмови з сином ставалися нечасто, але завжди неабияк виснажували Андрія. Отож і тепер його аж тіпало. Хоча при цьому він чудово розумів, що це був усього лише їхній з Агатою єдиний синочок. Проте час від часу Спартак уявлявся батькові не звичайнісіньким юнаком, а мало не університетським професором чи навіть академіком. А спробуй-но прослідкуй за думкою такої поважної людини!.. От і зараз юнак відповів таке, про що й подумати було неможливо:

– Навіщо це мені, питаєш? Бо я намагаюся прикинути, до якої міри твоє знайомство з мамою Гатею було наперед визначеним.

– Ти-и-и... Ти про що це?

– Про те, що попервах, іще напередодні війни покійна бабуся Соня, живучи в Бородянці та працюючи у тамтешньому розпліднику, пожаліла молоду вдову з трьома дітьми й допомогла їй викрутитися з кепської життєвої ситуації. Й одним з дітей тієї удовиці, чоловік якої на Фінській війні загинув, був не хто інший, як ти, тату. Що, хіба не так?..

– Ти-и-и... Звідки тобі про це відомо?! – ледь спромігся запитати ошелешений батько.

– Та від дідуся Сьоми, звідки ж іще! Доки дідусь живим ще був, то й розповів якомсь, що дуже засуджував свою дружину – бабусю Соню – за оту «гру в благодійність» і «вияв міщанства», як він вважав. Лише згодом оцінив, до чого добрим був її вчинок. Адже, допомагаючи бабусі Гапці, бабуся Соня разом рятувала і тебе – свого майбутнього зятя. А вже потім, через багато-багато років після війни, ти зустрівся з мамою Гатею. У тебе колись наречена була – найкраща подруга тітки Ліди, але вона померла...

– І все ти знаєш, – промимрив остаточно знесилений Андрій. – Звідки?

– ...А коли подружка тітки Ліди і твоя наречена померла, ти й познайомився з мамою. Після того почали знайомитися ваші батьки, як раптом... «О-о-о, Софіє Аронівно, це ви?.. Галино Опанасівно, хто б міг подумати, що ваш маленький Андрійко виявиться тим самим хлопчиком?! Дивина, та й годі». А хлопчик таки виявився тим самим. І я так дивлюся, ви з мамою Гатею пов'язані по життю так міцно, що віддалитися одне від одного не в змозі. Той самий хлопчик і та сама дівчинка...

Тут виникла напружена пауза. Спартак очікував, що скаже на все це батько, однак Андрій розгублено мовчав. Так і не дочекавшись жодної зв'язної відповіді, юнак продовжив:

– Отож я й намагаюся прикинути, якою є вірогідність усього того, що з вами сталося. Наскільки ймовірним було бабусі Соні спочатку допомогти бабусі Гапці, яка вже народила тебе, потім народити дочку Агату, а потім щоб дочка бабусі Соні й ти побралися. З точки зору математики.

– І-і-і... давно це тебе цікавить? – промимрив ошелешений батько, аби лишень спитати будь-що.

– З дев'ятого класу, якщо чесно.

– З дев'ятого?..

– Так. Я навіть намагався написати програму на ФОРТРАНі^[56], за допомогою якої подібну вірогідність можна було б обчислити.

Вислухавши відповідь сина, Андрій ледь не вхопився за голову. З дев'ятого класу, подумати тільки! Ехе-хех-х-х, недарма ж він був проти того, щоб Спартака віддали до класу, в якому чи не вперше на весь Київ готувалися програмісти-обчислювачі! Це Агата була у захваті: мовляв, програміст – це надзвичайно модна професія!.. Мовляв, у її шкільної подружки Сюзанки був колись залицяльник Костя, то він, подекують, нібито аж у самому Інституті кібернетики працює! Шкода, що стосунки у них так і не склалися: хлопець був безбачченком, зростав у дитбудинку, отож відомі на весь Київ лікарі Голландери навіть знати не хотіли, щоб їхня дочка пов'язала своє життя з подібним «пройдисвітом».

Зрештою, саме на цьому ґрунті давні подруги розсварилися: Агата не розуміла, як можна зраджувати щире кохання, тоді як Сюзанка не уявляла, що таке піти проти волі сім'ї... Утім, ще у другій половині сімдесятих років Голландери всією мішпохою^[57] вирушили до США,

що остаточно позбавило Агату можливості довести вередливій «лікарській дочці» свою правоту. Навпаки, на прощання рудоволоса красуня високомірно процідила: мовляв, у Штатах на неї вже чекає «правильний» наречений із заможної єврейської родини, який подобається всім її родичам, – от з ним вона й пізнає повне щастя! А безрідний Костя Нехай... Нехай він сушить мізки над своїми програмами і тихесенько заздрить!..

Ну що ж, Сюзанка свій вибір зробила. Тим не менш, Агата час від часу згадувала її відставного кавалера. І коли дізналася, що в її рідній школі, де після неї навчався Спартак, формується 9-А клас, учні якого отримують профільну освіту програміста-обчислювача, то зробила все можливе, аби синочок потрапив саме до цього класу. А тепер, будь ласка! Ось, виявляється, яким глупством займалися майбутні програмісти... Добре, що юнак вирішив кинути всю цю екзотику і тепер навчався у КПІ на інженера-металурга. І правильно вирішив! Ну його до біса, те програмування кляте.

Тим не менш...

– І чим же всі твої шукання скінчилися? – обережно поцікавився Андрій, коли мовчанка стала нестерпною. – Обчислив ти вірогідність чи ні?

– Нічого у мене не вийшло, – заперечно мотнув головою Спартак і поніс якусь абракадабру: – Завдання слабко алгоритмізується, а без алгоритму...

– Синку... а по-людськи з рідним батьком говорити можна?

– По-людськи? Гм-м-м... Якщо по-простому, на пальцях, то мені не вдалося навіть сформулювати таке завдання й намітити шляхи його розв'язання. Хіба що пару підпрограмок написав...

– І що там з тими... з підпрограмками, як ти кажеш?

– З ними трохи краще, – юнак криво посміхнувся. – Наприклад, я таки розписав детально процедуру обрахунку ймовірності того, що двоє молодих людей, які проживають в одному населеному пункті з відомою кількістю населення, випадково зустрінуться й одружаться.

– Отже... таку зустріч можна... як його... запрограмувати? Я правильно зрозумів? – з недовірою мовив Андрій.

– Я запрограмував лише розрахунок ймовірності такої зустрічі, – терпляче пояснив Спартак, – і це якраз найлегше.

– Але ж ти сам сказав, що зустріч випадкова! То як можна запрограмувати випадковість? Нісенітниця якась.

– Ну, чому ж одразу нісенітниця... Ти просто не в курсі, що існує так званий генератор випадкових чисел. Цікава штукенція, знаєш!.. Але я не знаю, як тобі пояснити роботу цього генератора.

– Гм-гм-м-м... Ну, так, гаразд, я в тому справді нічого не розумію. Тому скажи просто: що ця твоя підпрограмка показала і чи розп'ятав ти серед однокласників, що ця задачка насправді про твоїх тата з мамою?

– Та-а-ату-у-у! Ти мене недооцінюєш як завжди, – пересмикнув плечима юнак. – Звісно, про справжнє призначення програми я не сказав нікому. Для загалу було достатньо дізнатися, що хочу за допомогою комп'ютера майбутню дружину собі відшукати.

– А-а-а... – з полегшенням зітхнув Андрій. – Ну то як, спрацювало?

– Ковтнули. Звісно, посміялися трохи: мовляв, Професор як завжди з вибриками. Але потім відчепилися. А щодо результату...

Спартак задоволено мугикнув:

– Вийшло значення мізерне, як я не знаю що. Втім, цього і слід було очікувати. І це тільки підпрограмка, умову якої такі: юнак і дівчина народилися й від початку проживали разом в одному місті, нікуди не переїжджаючи. Наприклад, у Києві або в тій-таки Бородянці. Але ж дідусь Сьома та бабуся Соня жили спочатку в Бородянці, потім, напередодні війни, – у Києві, потім він був на фронті, вона – в евакуації в Абакані. Й лише потім повернулися до Києва. А бабуся Гапка з тобою після Бородянки переїхала в Лісники, потім в Одесу, а вже тоді теж до Києва. А ти ще й в армії служив у чорта в зубах.

– Ну, чому ж?.. Усього лише в Смоленській області.

– Тим не менш, ти міг би там лишитися після служби. Міг би, правда ж?

– Правда.

– От бачиш! А це зменшує ваші з мамою шанси майже до нуля. Та й спробуй таке алгоритмізувати... ну-у-у, завдання сформулювати спробуй.

– Якщо так, навіщо було з усією цією абракадаброю мізки сушити?

– А ти хіба не розумієш?

– Ні.

– Ех, тату, тату!.. – юнак був явно розчарований. – Ти подумай, що вийшло в підсумку: ваш із мамою шанс зустрітися й побратися практично наближався до нуля – тим не менш, ви зустрілися й побралися. І в результаті народився я. Ти розумієш, наскільки це неймовірна подія?

Вони знову мовчки дивилися один на одного. Андрій явно не розумів, куди хилить син, Спартак же не приховував свого розчарування. Нарешті, він не витримав:

– Отже, ти так і не второпав... Та простіше припустити, що ви з мамою зустрілися зовсім не випадково! А отже, я також народився не випадково. А тому все, що бабуся Гапка каже про Бога...

– Чо... чого-чого?! – Андрій аж підскочив від несподіванки. – Ти хоч розумієш, що верзеш, дурку?! Ні-ні, ви на нього тільки погляньте: він узявся доводити існування Бога за допомогою програм своїх! Це ж треба...

– Я кажу, що, з точки зору математики, неймовірну подію надійніше запланувати, ніж сподіватися, що все якось складеться саме собою.

Звісно, батько заходився палко переконувати сина в тому, що вся його затія з тією дурнуватою програмою й ламаного шеляга не варта. А крім того, зрозуміло, куди хилить Спартак: він, мовляв, особливий!.. не такий, як усі!..

– Ти що там собі понавигадував?! – кип'ятився батько чим далі, тим сильніше. – Я тебе, хвалька, розкусив! Тебе не ми з мамою цікавимо, тебе цікавить якась твоя вигадана особлива місія... Але запам'ятай: усе це маячня! Усі твої потуги довести, що ти якийсь не такий, як інші... що ти особливий... що ти геній!.. Запам'ятай же, причому добре запам'ятай: ти найзвичайнісінький хлопець! Та навіть ні, ти просто ідіота кусок, якщо таке собі надумав!.. Ач, у генії він претесья – погляньте на нього... Генії знаєш коли народжуються?!

– І коли ж? – спитав юнак зверхньо й насмішкувато, хоча давно вже знав стандартну батькову відповідь.

– Коли у тата й мами велика різниця у віці! Років хоча б двадцять, як не сорок. Коли батько старий, а мама – молода дівчина.

– Мама народила мене у дев'ятнадцять, а ти старший її на сім років.

– Ах ти ж ідіота кусок! Сім років – занадто мала різниця у віці, з таких дітей генії не виходять! Ідіоти виходять, такі як ти, а не генії!..

Утім, було надто очевидно, що Спартакові набридло вислуховувати батькові повчання. Отож розчаровано зітхнувши, він мовив:

– Тату, тату... І чому ти не віриш в силу науки? Ти ж як із заводу пішов, так усе життя працюєш то в Інституті Патона, то в Інституті надтвердих матеріалів. Попитай тамтешніх інженерів, чи сумніваються вони в силі математики? Я розумію, що бабуся Гапка на старості років ударилася в релігію. Розумію, що це погано – хоча з її забаганками всі ми миримось. Але ж сумніватися в силі математики... Навіщо?!

І знизавши плечима, залишив батька на самоті з його роздратуванням.

* * *

Утім, подібні розмови припинилися десь приблизно позаторік. Насамперед тому, що з невідомої причини до невпізнанності змінилися умоластрої старенької матері: старенька раптом злякалася, що, при першій же нагоді обговорюючи свій майбутній похорон, можна ненароком і смерть накликає! А вона ж іще пожити хоче...

– Бог дав, щоб я діждалася аж чотирьох онуків, – шамкала Галина Опанасівна беззубим ротом, утираючи каламутну старечу сльозу, що зрадницьки сповзала по зморшкуватій, немов печене яблуко, щоці. – А мо', ще й правнуків на руках потримаю, га?! А чого ж, хіба не може такого бути?..

– Та може, мамо! Звісно, може таке бути, – підтакувала Ліда, аби тільки заспокоїти стареньку. Хоча про себе сумнівалася у подібній можливості, бо у неї з Касимом народилося троє хлопців, у Андрія також син. А хлопці зазвичай гуляють досхочу, аж поки не переситяться отією своєю холостяцькою «свободою». Тільки тоді одружуються... якщо до цього доходить, ясна річ. Бо є такі герої-коханці, які на самоті живуть, на самоті й помирають.

– А мо', й дівка у когось із моїх онуків народиться? – продовжувала хвилюватися Гапка. – Бо я б із задоволенням хоч би одне дівку поняньчила. А то що у тебе, що у Андрійка – все хлопці та й хлопці...

– Можливо, мамо, все можливо, – зітхала Ліда.

Проте, як виявилось, Лідчині сумніви були зовсім недаремними: у самий розпал липневої спеки не витримало зношене серце старенької

матері, і вона тихо померла уві сні.

– Померла, немов заснула, – шепотілися поміж собою бабусі-сусідки, сидячи на лавці біля під'їзду зранку, доки денне сонце ще не почало припікати. Й додавали зовсім тихенько: – Так відходять праведники. Дай-то Боже всім нам такої ж тихої смерті! Дай-то Боже...

Їм вторила численна рідня, яка понаїхала з усієї Житомирщини загалом і Хомутця зокрема. Усі злагодженим хором зазначали, що говорити про покійницю можна різне, але про таку смерть, якою вона померла, можна тільки мріяти! Й виснували:

– Отже, виходить, чимсь та й заслужила таку смерть в очах Господа Бога.

Бідолашного Андрія така ситуація дуже напружувала. Найбільше, що хвилювало сердегу, – це те, яким чином рідня із Житомирщини довідалася про київську адресу родички, яку на батьківщині давно вже ніхто не бачив. І чи не підказав їм «хтось, про кого усі знають», де слід шукати Лідчине сімейство, яке піклувалося про стареньку?..

– Знаєш, Андрію, облишив би ти свої страхи, – змирявши брата зневажливим поглядом, відповіла на це Ліда. – Я так подивлюся, ти все боїшся хтозна-чого, боїшся... А нащо боятися?!

І перш ніж той встиг хоч би щось промовити, сестра додала:

– Це я знайшла наших житомирських родичів. Я, а не мама.

– Ти-и-и?! – Андрій не повірив власним вухам.

– Так, саме я.

– Але яким чином?..

На це Ліда відповіла, що коли позаторік їй випало судити міжобласні спортивні змагання легкоатлетів-юніорів, то прізвище однієї з учасниць видалося віддалено знайомим: «Покотило». Перебираючи у пам'яті всіх знайомих, вона несподівано второпала, що це – дівоче прізвище її матері. Переконавшись, що бігунка Анфіса Покотило родом з Брусилова, вивідала її хатню адресу.

Все інше пішло як по маслу. Вже не особливо напружуючись, Ліда з'ясувала, що юна спортсменка та її сім'я насправду були їхніми віддаленими родичами по лінії діда Опанаса. А далі звістка про те, що несподівано знайшлася «та сама Галька, яка за великого начальника колись до війни заміж вискочила», повільно розповзлася всією Житомирщиною.

І хоча в самому Хомутці лишилася вже зовсім сьома вода на киселі, а не близька рідня – тим не менш, час від часу в гості до Турсунових заїжджали то якісь троюрідні сестри, то четвероюрідні племінники чи племінниці. Ясна річ, називати їхню матір, як колись, – «курвисаркою» ніхто навіть не думав, навпаки, ввічливо цікавилися: як здоров'я Галини Опанасівни, як там інші члени родини поживають?

– А-а-а... чому я про все це не знав? – спитав Андрій. В очікуванні сестриноного зізнання він повсякчасно озирався навсібіч. Вони з Лідою стояли у тамбурі їдальні, розташованої в Будинку побуту, мікрорайону, де мешкало сімейство Турсунових. Зважаючи на велику кількість гостей на поминках, простіше було винайняти їдальню, чим приймати всіх вдома, а потім прибирати за всіма... Однак їхню розмову міг почути хтось сторонній. Добре, якби це сталося ненавмисно. А якщо, навпаки, навмисно?! Якщо розмову брата з сестрою підслуховують, щоб доповісти «куди слід»?..

– Бо ти, відверто кажучи, вже всім набрид зі своїми необґрунтованими страхами, – зневажливо зітхнула Ліда, помітивши, як Андрій кидає навсібіч знервовані сторожкі погляди. І додала: – Зважаючи на це, я про тебе майже не розповідала. Казала тільки, що ти у простих робітниках ходиш, що одружився з єврейкою і що у вас один лише син. Між іншим, кожен другий після цього цікавився, яка це муха тебе вкусила, що ти на жидівці оженився і чи не міг знайти якусь нашу дівку?

– Серцю не накажеш, яку побачив, ту й покохав, – знизав плечима Андрій. – Але про мої опасіння... От скажи чесно, невже ти й справді вважаєш їх необґрунтованими? Я все думав...

– Знов ти за своє! – сплеснула руками Ліда.

– Знов. Бо це мене мучить. То скажи, будь ласка...

– Я справді так вважаю.

– Ну звісно, тобі легко казати: твій батько справді у Фінську війну загинув, на відміну від мого.

– Але ж мати у нас із тобою одна!..

– Була одна мати, була, – поквапився виправити він сестру. – Була та й померла. Мамо, мамо!..

Його голос мимоволі здригнувся.

– От тільки не треба плакати, Андрійку, – повчальним тоном мовила Ліда. – Плакати за померлою мамою – це я можу, бо я жінка. А

ти мусиш бути твердим і мужнім, бо тепер ти у нас в сімействі найстарший.

Він пригадав, як невдовзі перед тим на Берковецькому цвинтарі Ліда заламувала руки, била себе в груди, падала на коліна перед виритою могилою і волила крізь рясні сльози: «Мамо, матусенько моя лю-ба-а-а!.. На кого ж ти нас поки-ну-ла-а-а?.. Чому ж я не померла разом з тобою-у-у?.. Ото прийде час, і я лежатиму ту-у-уте-чки-и-и, поруч із тобою-у-у, моя люба матусень-ко-о-о!..»

Треба зазначити, що Агата спрацювала на совість, виконавши від «А» до «Я» все, що наказувала колись свекруха. Отож вибила дуже завидне місце для поховання: всього лише у п'ятому ряду на ділянці, розташованій неподалік від третього лівого повороту з центральної алеї. До того ж тут і до крана з водою було зовсім близьенько. Годі й казати, дивне місце!..

І найголовніше – для другого поховання поруч із розкритою могилкою ще місце лишалося. За всіма правилами, поруч з дружиною тут мав би лежати хтось із чоловіків – чи то Федір Леонтійович Сивак, чи Онисим Трохимович Пустовгар. От тільки останній спочивав у братській могилі десь у далекій Фінляндії, тоді як перший... Хтозна, що загалом сталося з тілоохоронцем товариша Косіора?! Отож Ліда й заявила крізь рясні сльози однозначну претензію на місце вічного сну поруч із мамою.

Якщо чесно, то Андрієві теж хотілося колись спочити тут, на Берковцях. Однак, по-перше, він давно вже звик в усьому поступатися любій сестричці. І якщо вільного місця вистачить тільки на одне поховання – нащо йти наперекір їй?! Ондо яка Ліда нещасна, невтішна... Подивися – і серце крається, кров'ю так і обливається!.. А по-друге, вони з Агатою вже все давно вирішили: як жив він у приймах – так і після смерті спочиватиме на Байковому кладовищі в могилі, де поховані тесть із тещею. Хоч їм думати про смерть ще надто рано, Агата вже все розпланувала: їх обох кремують, а урни з попелом закопають збоку – там, де зараз квітничок.

До чого ж розумна і передбачлива його дружина! Що ж, у такому разі місцем на Берковцях поруч з мамою можна і поступитися – хай буде так... Тим паче під час похорону Ліда так побивалася, так побивалася!..

Тим не менш це не виправдовує її нерозсудливість. Як можна було листуватися й передзвонюватися з далекими родичами із Житомирщини?! А тим більше спочатку приймати гостей, а потім повідомляти їх про смерть мами... Нерозсудливо це. Необачно. Ох, до чого ж необачно!..

– Так, Лідо, після смерті мами я тепер найстарший, – мовив Андрій стримано. – А тому, як найстарший, дуже тебе прошу: якнайменше контактуй з житомирянами цими. Хтозна, як там воно буде...

– Боїшся, – зітхнула сестра. – КДБ ти й досі боїшся.

– Так, авжеж, – просто підтвердив він.

– І навіть після того, як...

– Зрозумій, Лідо: хоча мама у нас одна була, тим не менш, це не твого, а мого батька розстріляли! Отож як мені не боятися, що якось і нас усіх... і мене, й Агату, і нашого Спартака?..

Сестра зміряла брата нищівним поглядом і просичала крізь зуби:

– Ти от що... не лізь до мене зі своїми страхами, бо ще біду накличеш!..

– А ти поведься обачніше.

– Не вчи мене жити.

– Давай не будемо! У нас усе ж таки мама померла.

– Гаразд, не будемо, – погодилася Ліда. І пішла в залу до гостей, які вже встигли порозсідатися за довгим столом.

* * *

Пом'янули Галину Опанасівну як слід.

Та чого там скромничати: кращих поминків ніхто з присутніх просто не міг пригадати! Усе відбулося настільки зразково, що прискіпатися хоч би до чогось не було жодної можливості. Й хоча Андрій у глибині душі побоювався, що його Агата з якоюсь дрібничкою обов'язково не впорається, побоювання вийшли абсолютно марними. Дружина і місце на Берковцях для спочилої свекрухи вибила, можна сказати – королівське, і в Покровській церкві на Пріорці зі священником про все домовилася. І чи не найголовніше: мобілізувавши дівчат-співробітниць на приготування поминальної трапези, разом з цими «поварихами» приперла до їдальні такі огроменні сумки, що директорка закладу зауважила крізь губу:

– Ну знаєте, моя мила!.. Ви ж і у нас щось мусите замовити хоч би заради пристойності, а то все з собою і з собою... Ні-ні, це нікуди не годиться.

– Не переймайтеся, замовимо, – заспокоїла директорку Агата. – Он подивіться лишень, скільки гостей понаїхало.

І дійсно, вільних місць за довгим (через всю обідню залу) столом просто не лишилося, тому поїли все, що принесли в сумках Агата з дівчатами, а назамовляли ще більше. Отож задоволеними лишилися всі. Головне, що гостям дуже сподобався не тільки сам Андрій, але і його дружина також. Бо навіть прощаючись, дехто затримувався разом з ним у тамбурі й шепотів так, щоб інші ненароком не почули:

– Послухай сюди, Андрійчику... Ото я тебе вперше у житті бачу, то скажу чесно: надумати встиг про тебе всяке! Бо як дізнався, що син Галини Опанасівни на жидівці оженився... ох, чого тільки не подумаєш, почувши про таке! А тепер я все зрозумів: ти на ній оженився, бо господиня вона у тебе – м-м-м!.. Таких і серед наших нечасто знайдеш, от що я тобі скажу. Так-так. І ти чоловік хороший, і вона у тебе. Ви обоє – чудова пара! От тільки синок ваш... Ох-х, паскудник!.. Ох-х, підвів!.. Це ж треба так зазнатися, щоб до власної бабусі!..

– Та за кордоном він. За кордоном, я ж казав...

– Та я знаю, що казав! Все одно негарно. Але давай не будемо. Нема вже на світі Галини Опанасівни, отож давай не будемо.

– Так, не будемо, – зітхав Андрій сумно.

– Тим паче що ви з Агатою – просто чудова пара! Я за вас радий, що нарешті з вами познайомився... Ну що ж, будете у нас на Житомирщині – обов'язково заходьте у гості! І навіть із цим вашим... зі Спартакoм, з паскудником цим розгильдяйським, заходьте. Зайдете, як будете у нас, га?..

– Зайдемо, авжеж! Неодмінно зайдемо, – запевняв він.

– Ну, от і добре. Бувай здоровий.

– І вам усім не хворіти.

Про одне лише шкодував Андрій: не було серед гостей такої собі Клавдії Осташко – дуже давньої та дуже вірної маминої подруги. Загалом, Галина Опанасівна не любила згадувати про все пережите до війни, виходячи з гранично простого принципу: менше знаєш – міцніше спиш. Тим не менш, хоча на відвертість її пробивало дуже

нечасто, але бувало й таке. Отож Андрій знав, що якби не ця Клава, то не втекли б вони з матір'ю від чекістів, які вже їхали до Хомутця, щоб заарештувати сім'ю Федора Сивака – особистого тілоохоронця самого товариша Косіора.

Отож було б дуже добре, якби серед гостей була ця сама тітка Клавдія. Але, на жаль, не судилося: доля їхньої рятівниці склалася не найкращим чином. Спершу на війні загинули її чоловік та старший син, потім молодший продався фашистам за пайку сірого хлібу. Після війни доля над Клавдією несподівано змилостивилася – вона навіть вискочила заміж за житомирського хлопця. Однак далі сліди їхні загубилися. В Житомирі лише ходили чутки, що нового чоловіка Клавдії нібито відрядили працювати кудись на Західну Україну, а там їх обох упіймали та замордували на смерть криваві недолюдки-бандерівці.

Годі й казати: хорошим людям вижити нелегко, зате всяка паскуда виживає дуже навіть запросто! І не просто виживає, але й виживає з шиком і блиском!!! І треба ж, щоб їхній з Агатою синочок зганьбив батьків ну просто на рівному місці!.. Знічев'я, можна сказати, зганьбив.

Андрій навіть гидливо поморщився, думаючи про це.

Річ у тім, що на похорон «любої бабусі Гапки» і, відповідно, на поминки також Спартак не з'явився тому, що перебував за кордоном. У своєму КПІ він навчався з такою самою легкістю, як і в школі – на самі лише п'ятірки. А тому був навіть цим... як там його?.. Ну авжеж – Ленінським стипендіатом. Отож коли на літніх канікулах із студентів їхнього інженерно-фізичного факультету сформували групу, яка в рамках міжвузівського обміну відправилася на два тижні до Чехословаччини, Спартак цілком природно опинився серед щасливчиків. За перший тиждень їхня група мала відвідати Прагу, Карлови Вари, Маріанські Лазні, Пльзень та Братиславу. Весь другий тиждень був присвячений перебуванню у Брненській вищій технічній школі, зі студентами якої, власне, й відбувався обмін. Оскільки в ці дні місто Брно приймало міжнародну технічну виставку «Fond-Ex – 1983», на неї теж планувався студентський «десант». Так, програма була насиченою.

Про смерть бабусі онук дізнався телефоном на сьомий день закордонної поїздки, перебуваючи у Братиславі. Ясна річ, Андрій

просто не міг не попросити його кинути свою групу і всіма правдами й неправдами повернутися з Чехословаччини додому. Однак усе розбилося об одне-єдине просте запитання:

– І як ти собі це уявляєш, тату?

Тільки тут Андрій остаточно усвідомив, що це й справді неможливо, а його прохання виглядає, щонайменше, нерозумним. Та й загалом, на похороні цілком вистачить його з Агатою присутності. А синок?.. Якщо нагородили його поїздкою за кордон – нехай так і буде!

Отож він промимрив:

– Ну гаразд, тоді сиди собі там у своїй Пльзені чи Братиславі, чи де ти там зараз сидиш.

– У Братиславі, тату, в Братиславі. А завтра готуємося їхати в Брно на...

Однак, не дослухавши пояснень сина, Андрій розчаровано повісив слухавку.

Але на цьому не окошилось: на поминках сталося щось незрозуміле – серед гостей пішов поголос, нібито Спартак поїхав за кордон... уже після смерті Галини Опанасівни! От щойно дізнався про сумну подію – одразу ж і втік, не побажавши проводити любу бабусю в останню путь.

Звісно, це була повна дурня, однак, не розібравшись у ситуації, гості повірили почутому. Хтось із них навіть спитав Андрія, як онук міг вчинити таке неподобство і в яких стосунках він перебував із бабусею?! Ясна річ, вони з Агатою поквапилися заперечити недолугі плітки... хоча остаточно їм, здається, так і не повірили.

Хтось же запустив цей поголос, хто саме сподобився на таке?! Ось що цікавило Андрія найбільше. Розпитавши гостей як слід, він таки вирахував джерело плітки. А тоді міцно схопивши за плече Руслана, вивів його у тамбур і коротко спитав:

– Ну, і навіщо ти про Спартака розказуєш отаке?!

– Не лише я, ми з Робертом удвох, – відповів середній син Ліди, похнюпившись і шморгаючи носом.

– Тим паче, ви з Робертом удвох. Спартак же вам двоюрідний брат, хіба ж ні? То навіщо?..

– Цей інтелігент очкастий... він нам не брат! – негайно зірвався на крик Руслан. – Наш брат – це Пашка!

– Тихо, тихо... – намагався заспокоїти хлопця Андрій. – Він брат, просто не рідний, а двоюрідний...

– Це через вашого інтелігента паршивого Пашка зараз в Афганістані, а Спартак, бачте, по закордонах собі роз'їжджає!..

Почувши істеричні скрикування сина, у тамбур прибігла Ліда, і вони удвох ледь-ледь спромоглися заспокоїти Руслана. «Бідолашні хлопці! Вони так переживають через смерть бабусі, що самі не тямлять, що коять», – подумав Андрій, разом із сестрою та племінником повернувшись до гостей. Так-так, надто очевидно, що вони перехвилювалися. Причина саме в цьому.

Водночас десь в Андрієвій підсвідомості зародилася і поступово зміцніла... справжня досада на Спартака! Так, формально його неможливо було звинуватити ні в чому. Тим не менш, суто по-людськи він завинив і перед померлою бабусею, і перед невтішною тіткою, і перед розгубленими двоюрідними братами. А якщо завинив – мусив спокутувати провину. Тому щойно юнак переступив поріг їхньої квартири, поставив на підлогу коридора маленьку чорну валізу і був розцілований щасливою Агатою, як батько заявив таким категоричним тоном, на який лише був здатен:

– Ну от що. Завтра субота, у мами моєї, а твоєї бабусі Гапки, дев'ять днів. Вдома у тітки Ліди будуть нові поминки, то дивись мені – поїдеш з нами як миленький! Мама Гатя наготувала поминальних наїдків, то допоможеш їй везти сумки. Бо минулого разу справжнє стидобище було, коли їй допомагав не дорослий син-здоровань, а співробітниця. І ще хотів нагадати, щоб ти подбав про подарунки з-за кордону як не для тітки Ліди й дядька Касима, то хоча б для Руслана з Робертом.

– Але ж, тату! Завтра моя Евка вперше їде з сестрою на Кавказ, і я хотів...

– Чого ти там собі хотів, про те я нічого не знаю і знати не хочу. Я собі лише одне мислю: розумний в гори не піде, а твоя Евка не просто сама в гору преться, а з сестричкою... з цією своєю... Як там її?..

– З Касею.

– З Касею цією, так. Мабуть, від свого тата-циркача понабиралися дурні.

– Він у них музикант, на тромбоні грає й на арені не виступає.

– Ну, тоді не від батька понабиралися дурні, а невідомо від кого з циркачів! Жінка має вдома сидіти й дітей ростити, а не по горах лазити.

– Але ж!..

– Отож ніяких більше «але»! Якщо хочеш з Евкою попрощатися, то встанеш раненько, змотаєшся до них у гості – а потім щоб назад! І з нами на поминки. Все.

– Але ж, тату!..

– Й не обговорюється. А тепер скажи, що ти Русланові з Робертом подарувати збираєшся?

– Ну-у-у, я не знаю... – Спартак почухав потилицю, знизав плечима і мовив: – Я подарунки тільки вам з мамою привіз. Тобі справжнього пльзеньського праздрой пляшку, мамі Гаті – косинку...

– Ну, от і добре! Праздрой я Касиму відвезу, а мама віддається косинкою перед тіткою Лідою.

– Але ж це вам... – спробував заперечити юнак, проте Агата поквапилася підтримати чоловіка:

– Безперечно, тато має рацію! Про тебе рідня й без того думає погано, отож мусимо їм щось подарувати – бо негарно виходить. А ми без дарунків твоїх обійдемося, ти не переймайся, синку.

– А братам своїм що подаруєш? – повторив Андрій.

– Хіба те, що для себе купив...

– І що ж це?

– Пляшку «Бехерівки» з Карлових Вар.

– Що це таке?

– Чеський лікер. Точніше, трав'яна настоянка.

– Міцна?

– Ще б пак! Тридцять вісім градусів – майже як горілка.

– І це все, що ти привіз?

– Привіз також невеличку чарчинку із бравим солдатом Швейком. Я її придбав у тому самому трактирі «U Kalicha»^[58], який описав сам Ярослав Гашек у своєму романі.

– Не годиться, – зітхнув Андрій. – Руслан лише в десятий клас переходить, Роберт – у восьмий. Не можна школярам таке підносити.

– Я знаю, – мовив Спартак, навіть оком не моргнувши. Це негайно розлютило Андрія, й він grimнув на сина:

– Ви тільки гляньте на цей олімпійський спокій! Усе прорахував заздалегідь, як завжди! Негідник! Бога із себе вдаєш, так?!

– Ну-у-у, чому це одразу Бога...

– Та я тебе наскрізь бачу!..

– Заспокойся, Андрійчику!.. Андрієчку!.. – кинулась на шию чоловікові Агата, заходилася його голубити і водночас спитала через плече сина: – А ти б краще замість того, щоб дратувати нашого татуся, подумав би ще, що міг би подарувати двоюрідним братам.

– Ну-у-у, якщо подумати добре... Хіба що кубик Рубіка.

– О-о-о, бачиш! Згадав, як захотів. Кубик Рубіка – це добре, це якраз підходяща для школярів головоломка.

– Але ж я сам хотів його поскладати, – спробував заперечити Спартак, – тому вже відкрив упаковку.

– Нічого, нічого! Як відкрив, так і закриєш. У крайньому разі скажемо, що ти перевіряв, чи добре у того кубика крутяться секції. Нічого!..

– Але ж я хотів для себе...

– Вистачить з тебе й «Бехерівки» з чаркою, – твердо мовив Андрій і додав: – Ти ж не хочеш, щоб усі вважали тебе жадібним егоїстом? Чи все ж таки хочеш... А нумо давай, зізнавайся?..

– Не хочу, звісно, – зітхнув юнак. – От тільки тітка Ліда і дядько Касим теж за кордон їздять. Вони ж обидва спортсмени: тітка Ліда – спортивна суддя, дядько Касим – тренер. Вони б теж могли Руслану і Роберту кубики Рубіка звідти привезти. Кожному свій, а не один на двох – бо у мене один.

– Бо ти егоїста кавалок, про себе тільки думаєш, – зверхньо мовив Андрій і додав твердо: – Коротше, це не обговорюється. Сім'я найважливіша, і край. Закрили тему.

– Так, синочку, тато беззаперечно має рацію, – підтакнула чоловікові Агата. – От поглянь на мене: усі мої близькі повмирали, коли я ще зовсім дівчиськом була, можна сказати. І кому я в цьому світі потрібна?! Окрім як тобі й татку нашому Андрієві – нікому! Отож подаруй той кубик своїм кузенам, не будь махровим егоїстом.

* * *

Поминати Галину Андріївну «дев'ять днів» сімейство Сиваків прибуло у повному складі. Спартак цього разу поведився зразково.

Коротко попрощавшись із своєю пасією та її старшою сестрою, швиденько повернувся додому, де допоміг матері спакувати дві здоровезні сумки з наїдками, які потім сам же і тягнув, тримаючись на два кроки позаду батьків.

Прибувши на місце, вручив приготовану для батька пляшку пльзеньського праздрою дядькові Касиму, приготовану матері косинку – тітці Ліді, а свій кубик Рубіка – Русланові, як старшому з кузенів, які лишилися вдома з батьками. Коли у відповідь тітка Ліда вручила йому п'ять карбованців зі словами:

– Дякую, племінничку! Ось тобі «п'ятірка», купи щось смачненьке і пом'яни бабусю Гапку як слід, – повівся так, як і належало. Себто тихесенько, щоб ніхто не бачив, передав ці гроші татові. Андрій же так само непомітно поклав «п'ятірку» на книжкову шафу під портрет матері, перевитий чорною жалобною стрічкою. Адже юнак знав, що у стосунках із сестрою батько свято дотримується принципу: старший брат заміняє батька сімейства, отож він обдаровує всіх, а не навпаки.

Хоча найбільшим випробуванням для Спартака, мабуть що, став момент, коли миттєво заплутавши новенький кубик Рубіка і не зумівши його скласти, Руслан з Робертом знервовано завередали, потягнули головоломку на кухню і там роздовбали шипастим алюмінієвим молотком для відбивання м'яса. Дивлячись на бешкетників, юнак навіть бровою не повів, тільки промимрив філософічним тоном:

– Бідолашні братики! Нерви у них обох нікуди не годяться.

Упродовж усіх поминок поведився тихо і стримано. За виключенням урочистого тосту, виголошеного у пам'ять бабусі у такій проникливій тональності, що у всіх присутніх мимоволі сльози навернулися на очі. Коли ж після цього Спартак хвацько опрокинув до рота порцію охолодженої експортної «Столичної» горілки, наливої у кришталеву чарчинку, одразу проковтнув, хукнув в кулак і вміло закусив квашеним огірком, присутні закивали головами й загомоніли:

– О-о-о, а це козак! Добре сказав, добре випив... Видно, що любив бабусю... Так-так, видно, що любив... А ми на минулих поминках вирішили, що навпаки. А дарма, здається. Ох, дарма.

Тільки чи то Роберт, чи Руслан прошепотів з ненавистю:

– Ач, інтелігент-очкарик!..

Проте цього ніхто не почув. Чи лише зробили вигляд... А втім, яка різниця! Головне, що думка родичів про Спартака змінилася на краще.

– Синку!..

Андрій сидів на лавці біля входу в під'їзд сестриного будинку із запаленою цигаркою між пальців. Загалом-то він кинув палити вже давненько і дозволяв собі «подимити» лише у крайньому разі. «Дев'ять днів» за матір'ю були саме таким випадком, коли від правил можна і відступити.

– Що, тату?

Спартак теж вийшов подихати свіжим повітрям. А може?..

– Іди сюди, синку... Ти як, куриш собі потихеньку?

– Ні, тату, не курю.

– Серйозно?

– Серйозно.

– Може, скажеш також, що й горілочки не п'єш...

– А навіщо мені брехати? За столом ти сам усе бачив.

– Та бачив, бачив... Де ти так навчився, щоб горілку одним ковтком?..

– Так ви ж із мамою завжди мене на різні застілля брали, отож я просто дивився, хто як випиває, – знизав плечима юнак. – В якому стилі, маю на увазі. Бо хто вміє красиво випити, того поважають. А це буває потрібно.

– Так, сьогодні тебе заповажали. Шкода лише, що на дев'ять днів людей зібралось значно менше, ніж на поминки, – кивнув Андрій і додав: – Ти тільки дивись, не втягуйся, бо воно... того...

– Не бійся, тату, я своєї норми ще не набрав, – і на підтвердження цих слів юнак запропонував: – Хочеш, я пройдуся о-о-он по тих «класиках»?

А тоді кивнув на квадратики, розчерчені крейдою неподалік на асфальті.

– Після застілля?! Пф-ф-ф, трепло!.. – засміявся батько.

Тим не менш, Спартак бадьоро прострибав по «класиках» туди й сюди, а потім ще прокрокував по прямій, не збившись жодного разу.

– Ну-у-у, ми могьом!.. – покрутив головою Андрій. На що син відповів у стилі головного героя кінофільму «В бій ідуть лише СТАРИКИ»:

– Не могьом, а мógем.

Посміялися трохи, після чого батько поплескав по лавці та запропонував:

– А ти присів би поруч зі мною, бо все стоїш та стоїш... Сідай, синку. Давно ми з тобою не сиділи просто так... поруч...

– Дякую, – Спартак опустився на лавку поруч з татом.

– Ти не ображаєшся, що я на тебе вчора ввечері так накинувся, щойно ти поріг квартири нашої переступив? Усе ж тільки з дороги, а я...

– Нічого, тату, то нічого. Я розумію, у тебе мати померла... Розумію.

– А у тебе бабуся.

Помовчали. Андрій раптом зрозумів, що майже ніколи не розмовляв зі Спартаком, як то кажуть, по душам. Він сам увесь час стирчав на роботі та й на роботі, по вихідних господарював удома. Синок же що колись у школі, що зараз в інституті вчився так добре й охоче, що ніяких проблем з ним не виникало. Отож про що їм зараз говорити?! Хтозна, хтозна...

– Смурний ти все ж таки, – мовив нарешті Андрій, прискіпливим поглядом озирнувши сина. – Чому?

– Ти ж сам знаєш, що ми на поминках за бабусею Гапкою. Хіба ж на поминках веселяться?

– Так, на поминках... Ти любив бабуся?

– Авжеж любив, – спокійно мовив Спартак. – От тільки мене вона не доглядала так часто, як Руслана з Робертом. Не кажу вже за Пашку, який зараз в Афгані з душманами воює. Ось кого бабуся Гапка виростила! Їм за нею й тужити, а я... так... того... Егоїста кавалок.

Він з безнадійним виглядом махнув рукою.

– Образився, – глибоко зітхнув Андрій. – Ти, синку, образився, що всі твої подарунки, нам з мамою приготовані, дісталися дядькові Касиму і тітці Ліді. А кубик Рубіка твій вмить розмолотили на друзки.

– Та ну, скажеш теж! – уперше за цей день Спартак слабко посміхнувся. – Я давно вже звик до ролі старшого кузена, речі та іграшки якого доношують і доламують молодші. Кубик Рубіка – не перший і не останній. От розшматованих книжок мені шкода значно більше... але не будемо за це.

– Не будемо за старе, гаразд, – погодився Андрій. – Але чого ж ти такий зажурений? Може, через те, що Евку свою не проводив як слід, га?..

Раптом нова думка заволоділа Андрієм. Він мугикнув і додав:

– Ну так, через Евку, звісно! А я, дурень старий, і не второпав, що ти з нею по-особливому попрощатися хотів, а я тобі не дав... Ну, то нічого, синку: прохолодним було розставання, палкою буде зустріч.

– Ти про що це, тату?.. – почав Спартак підозріло.

Проте в цю мить хвиля батьківської турботи заповнила Андрієву душу, і він менторським тоном додав:

– Тільки дивись, синку, попереджаю тебе по-доброму: купи презерватив! Бо якщо Евка твоя від тебе понесе – одружишся й оком моргнути не встигнеш. Бо інакше вона заяву за зґвалтування подасть, буде тобі на горіхи.

Юнак хотів щось сказати, але, проковтнувши вже народжену подумки фразу, аж підскочив з лавки і скрикнув обурено:

– Тату, ти про що це?! У нас із Евкою все пристойно, нічого такого ніякого, про що ти собі надумав!!!

– Знаю я це ваше «нічого такого ніякого»! – передражнив Спартак батько. – Можна подумати, я не був молодим. Чи у тебе ще «женилка» не відросла як слід?..

– Не тобі міряти, – з неочікуваною злістю огризнувся юнак. – Схоже, що свою міру оковитої сьогодні вибрав не я, а саме ти, якщо кажеш таке.

І було в його різкій відповіді стільки зневаги, що Андрій аж відсахнувся, а потім пробелькотав миролюбно:

– Гаразд, обличмо це. Вважатимемо, що під час поминок не місце відвертим чоловічим розмовам на неприємні теми.

– Так, вважатимемо, – пробубонів Спартак, відвернувшись.

– Тільки знай одне: коли у вас з Евкою нарешті по-серйозному все почнеться, а не як зараз, то... купи презерватив!.. Ото й усе. І більше ми цю тему чіпати не станемо.

– Я тебе почув, тату. І коли у нас дійде до серйозного... я вже якось сам розберуся з усіма нашими проблемами.

Сказавши це, юнак попрямував до дверей під'їзду.

– Стривай-но!..

Він не зупинився, отож Андрій кинув синові у спину:

– Стривай, ти так і не відповів. Якщо не через речі й не через Евку свою, то чому тоді ти смурний такий?

Спартак завмер буквально на порозі під'їзду й мовив, трохи обернувшись:

– Знаєш, тату... Це вже не має значення! Дещо так і не сталося... Я чекав, а воно не сталося. І смерть бабусі Гапки мені про це нагадала зайвий раз. От і все тобі пояснення.

– Що там не сталося?.. – почав було Андрій, та син лише рукою махнув:

– Не сталося, то й не сталося. Отже, я помилився. Мабуть, з мене таки нікудишній програміст вийшов би, отож добре, що я на металурга вивчитися вирішив. Тому все правильно... Але говорити про це не варто. Тим паче, ти вже перебрав оковитої й навряд чи щось зрозумієш.

Не встиг Андрій спитати, що означають ці загадкові слова, як Спартак пірнув у неосвітлені надра під'їзду тітчиної багатоповерхівки.

1984. Дихання на ладан

Они сражались за Родину

Приватний будинок по вул. Каблукова, Київ, 1 квітня 1984 року

– Ма-а-а, а хочеш, я тобі анекдот розповім, га?

– Який ще анекдот? – залишивши кухню, Тося зазирнула до кімнати.

– Ховають чергового генсека у Москві на Красній площі біля кремлівської стіни. А тут раптом на трибуну якийсь дідуганчик старий преться, аж вищить. Ясен перець, охорона його не пускає: мовляв, куди тебе чорт несе, старий ти ідіот?! Тут же, мовляв, похорон. А дідок і каже охоронцям: мовляв, усе вірно – у мене абонемент на всі похорони генсеків! На всі минулі, теперішні й майбутні!

Не дочекавшись материнної реакції, Максик гучно зареготав. Однак, схоже, мати не поділяла веселого настрою сина, тому зауважила через губу:

– І нічого смішного тут нема.

– Як, тобто, нічого смішного?! – здивувався хлопець. – Як же не смішно, коли абонемент?! На похорон... Усіх генсеків!..

– Це політичний анекдот, – зберігаючи суворість, додала Тося.

– Ну, ма-а-а-а, розслабся! Сьогодні ж Перше квітня – День сміху...

– І що з того?

– Як-то що?! Як-то що?! Весело! – Максик знов зареготав. – Про нашого нинішнього товариша Черненка теж подекують, що він довго не протягне. Отож спочатку Брежнєв, потім Андропов, а невдовзі й він...

– Максику, а нумо цить! – Тоня grimнула на сина так суворо, що він вмить прикусив язика.

Найгірше полягало в тому, що її любий синочок, беззаперечно, має рацію. Та й усі, схоже, знають, що товариш Черненко на цьому світі довго не протягне. Попереднього генсека – товариша Андропова – ховали під час лютих лютневих морозів. Коли телекамери крупним планом показали трибуну Ленінського мавзолею, то всі глядачі звернули увагу на те, що товариш Черненко стоїть весь огорнутий пасмами пари, що утворювалася під час дихання. У їхньому госпіталі наступного ж дня усі тихесенько перешіптувалися: мовляв, товариш Черненко дуже хворий, бо дихає важко.

А його р-р-раз – і обрали черговим генсеком!.. Тепер от анекдоти розповідають. А її юне дурбецало, нещасний цей петеушник, переказує те, що почув від інших, таких самих юних дурників! Либонь, вирішив що коли його мати працює у Центральному госпіталі КДБ УРСР, то він може собі дозволити що завгодно! Що мамка його з будь-якої біди за вухі витягне! Ах ти ж дурбецало таке!..

Й підпустивши в голос якомога більше суворості, Тося розпочала безжальну, але дуже необхідну в даному разі «мозкомийку»:

– Та ти б хоч подумав би своєю нещасною головою, які такі анекдоти мені розповідаєш, горе ти моє лукове! Ти скажи мені краще, коли вже з уроками своїми розберешся нарешті?! Ох, ти ж все-таки й ідіота кавалок, Максику! Ох, ти ж ідіота кавалок!.. У всіх інших діти як діти, а у мене що це за нещастячко?! От скажи мені чесно, Максику, в кого ти таким дурнуватеньким уродився?..

Синок трохи знітився, спочатку дивився на матір мовчки, потім опустив очі й пробурмотів невиразно:

– Мамо, та ти ж сама знаєш, що або у тебе, або у тата, або, у крайньому разі, в когось із дідусів-бабусів...

– Не смій чіпати свого тата, стався до нього з повагою! – миттєво вибухнула мати. – Він у тебе все ж таки полковником був...

– Майором, – попри обурення матері, все ж таки наважився заперечити Максим. – Ти ж сама казала, що майором він був.

– Казала, і що з того?! – Тося навіть ногою тупнула від збудження. – Батько твій іще ж відносно молодим був, коли його не стало. Сорок два роки – хіба ж це вік для мужика?.. А отже, якби він продовжував жити й Батьківщині служити, то неодмінно б дослужився до полковника. А може, й до генерала, хтозна!.. А тому якщо я сказала, що полковником – то полковником. І не сперечайся з матір'ю!..

– Так, мамо, – якимось по-дитячому шморгнувши носом, тихо мовив Максимко. Ну, от що будеш робити з таким миленьким хлопчиком?! От що з ним робити, справді?..

Тосине материнське серце вмить розтануло. Навшпиньках підійшовши до столу, за яким намагався робити уроки (або, мабуть що, все ж таки валяти дурня) синок, вона нахилилася до хлопця, рвучко чмокнула його в маківку та й мовила тепер уже дзвінко й весело:

– А втім, Максику, ти не зважай. Не зважай на те, що я тут говорю, мій хороший... Ну так, дурна у тебе мамка, дурна дурепа, і більше

нічого! Поду-у-умаєш, усього лише медсестра в шпиталі!.. Зате рука легка – так усі кажуть. І тато твій покійний це також казав, на тому ми з ним і зійшлися. Отже, у мене ти вдався, синочку, у мене – ні в якому разі не в батька свого! Та й батьки мої, дідусь твій Захар і бабуся Люба, теж невеликого розуму люди. Куркуляки святошинські – теж мені, поду-у-умаєш!.. Усе життя то на базарі, то при землі.

– Ага, а тепер мене літературою навантажують, – кумедно випнувши пухкі губки, поскаржився матері хлопець.

– Ну, Ма-а-аксику, ну що ти зробиш з ними, з вчителями вашими!..

– Я зі школи у ПТУ втік спеціально, щоб на всяких мудрених предметах не напружуватися. От та ж таки література – кому вона нахрін здалася?!

– Ой, не лайся, Максику! Ти ж знаєш, не люблю я цього, – вмить посуворішала Тося.

– Ну, ма-а-амо!..

– Ну, Ма-а-аксику!..

– От скажи мені чесно, нащо закрійникові література?! От нащо, га?!

– Ну, Ма-а-аксику, ну-у-у... я не знаю!..

– Отож-бо, що не знаєш, – синок знов випнув губки, тепер уже зневажливо. – Я ж закрійником хочу бути, а не цим... не інтелігентом якимсь в окулярах і в маминій кохточці!.. Це інтелігенти нехай з літературою паряться, а я майстром-закрійником стану. Можна сказати – чорноробом у професії пошиття костюмів. Отож на літературу цю мені...

– Ну, Ма-а-аксику!.. А от уяви, що ти не простим закрійником у цеху станеш, а-а-а... Скажімо – майстром в ательє! Отож придуть до тебе шити костюм... ну-у-у... я не знаю хто. Референт там якийсь міністерський, я не знаю... Або, наприклад, завмаг чи інший інтелігент. І захоче з тобою про ту ж літературу поговорити, доки ти з нього мірку для костюму зніматимеш. Ото про що ти з ним говоритимеш, коли...

– Ой, мамо, мамо, що ти таке кажеш?!

Тепер син дивився на неї з неприхованою іронією.

– Ну а що?! Ондо у тітки Ангеліні... Ти ж Ангеліну мою знаєш, з якою я разом у госпіталі працюю?

– Та знаю, авжеж знаю.

– Ну, отож у неї чоловік – він же ж референт у Мінплодочговоспі УРСР. От бачиш, я ж кажу – інтелігентний чоловік, як-не-як!..

– А завмаги – вони теж суцільні інтелігенти, скажеш?

– Ну, Ма-а-аксику!.. – Тося молитовно склала руки перед грудьми: – Ти ж зрозумій, якщо програма вашого ПТУ вимагає, щоб ви вчили хоч якусь там літературу, то якось же треба її скласти.

Тепер мати і син дивилися одне на одного мовчки, з німим докором. На превеликий жаль, з літературою у Максима не лагодилося ніколи. Буквально з першого класу він усе розпитував то у матері, то у бабусі, яка його практично й виростила: «От що та дурепа-вчителька від мене хоче?! Щоб я книжки читав і їй потім переповідав – от нащо воно їй?! А от я не люблю книжки читати, то що, мене примушувати до читання? Я їй що, найнявся?! Книжки ті засрані читати – тільки очі псувати! Не люблю, і все тут».

Хлопець дуже сподівався, що його не чіпатимуть з традиційними «читанками» хоча б у професійно-технічному училищі. Тим не менш, бодай якийсь мінімум вимагали навіть тут. Отож щоб урятувати любе чадо від ганебного провалу, Тося випросила у подруги дитинства Гаті чернетки хоч би якихось шкільних творів її сина Спартака. Адже знала, що Гатин чоловік Андрій відвозить усі старі речі свого сина (та й не тільки старі, між іншим...) своїй сестрі. То, може, двоюрідним братам пішли і його шкільні твори?..

Виявляється, все було точнісінько так, як і припустила Тося: Спартак акуратно зберіг усі чернетки, щоб передати їх кузенам... От тільки, виявляється, з якогось дива кузени повернули всі чернетки назад, при цьому заявивши, що Спартак, бачте, знущається з них! Мовляв, ціни собі не складе, медалістик нікчемний!.. Гатя жалілася подрузі, що у них навіть сімейний скандал стався через ці чернетки, бо двоюрідні брати обзивали її розумника-синочка різними негарними словами. У чім річ?! Тося нічого не розуміла, Гатя ж без зайвих подробиць зісковзувала на інші теми.

У будь-якому разі оскільки Андрієві племінники повернули всі чернетки Спартакові, то тепер стос старих зошитів припадав пилом у нього вдома. Отож на перше ж прохання Тосі увесь цей «скарб» перейшов у повне й беззастережне розпорядження її Максима. Гатя навіть пораділа, що все це згодиться бодай майбутньому закрійникові...

Але де там! Чернетки шкільних творів Спартака вразили спочатку Максима, а потім і Тосю довершеністю форми і стилю викладення! Це були справжнісінькі літературні мініатюри, пересипані яскравими порівняннями. І якщо навіть Максик, маючи патологічну ненависть до читання, смакував ці чернетки з неприхованим задоволенням – що могло краще охарактеризувати явні літературні здібності сина Тосиної подружки?!

Ось, наприклад, як виглядав лише один крихітний фрагмент його твору, присвяченого гоголівським «Мертвим душам»:

«Там царь Кащей над золотом чахнет», – написал однажды великий русский поэт Александр Сергеевич Пушкин в поэме «Руслан и Людмила». В отличие от сказочного Кащея, Плюшкин чахнул не просто над золотом, но буквально над каждой ниточкой вне зависимости от материала, из которого ее изготовили. Да что там говорить: если бы хоть шерстяную, хоть льняную нить измочалить, изрезать в прах – скаредный помещик чахнул бы даже и над столь жалкими нитяными останками, над этой грязной корпией... Такова была патологическая жадность Плюшкина!

– А знаєш... мені принаймні здається, що Спартак має явний літературний талант. Якщо він написав таке ще у восьмому класі!..

Тося перевірила напис на обкладинці зошита-чернетки, потім додала зі скорботним виглядом:

– Пригадую, Гатя мені якось скаржилася, що її син запитує всіх і кожного, чи вийде з нього письменник... Вони з Андрієм ледь-ледь вмовили його облишити дурнуваті мрії та вивчитися на простого інженера. Пам'ятаю, я Гатю за це похвалила. Але от тепер, почитавши його чернетки, подумала: а чи не помилилася моя люба подружка, викрутивши руки своєму хлопцеві?! Може, йому дійсно було б краще вчитися на письменника... чи я там не знаю... А ти як вважаєш, Максику, – краще чи ні?..

– Я як вважаю? А я тут до чого... – Максим лише рукою махнув. – Спартак ондо школу з золотою медаллю закінчив і в КПІ пішов, мені б його проблеми! Тут не знаєш, що з літературою цією сраною робити... щоб їй!..

– А переписати оце ніяк не можна?

– Переписати, в сенсі, щоб своїми словами? – хлопець кивнув на безладно розкидані по столу чернетки. – Ні, не вийде. Я вже пробував, тут хоч однесеньке слово зачепи – весь текст міняється. Я так не зможу, це точно. Та й ніхто інший, мабуть, не зможе також.

Тут і Тося нарешті пригадала, за що саме двоюрідні брати зненавиділи Спартака: якщо вони точно, слово до слова, переписували його твори з чернеток – то отримували «двійки» без жодних пояснень, якщо ж намагалися викласти у своїй манері – виходило щось безладне. Отож кузени й запідозрили, що медаліст просто задирає ніс до неба і знущається над рідними. Це і стало причиною сімейної сварки.

Втім, це розуміння жодним чином не покращувало становища її власного петеушника. Отож залишивши його сушити мізки над старими зошитами, Тося пішла на кухню чаклувати над обідом, наостанок порадивши:

– І все ж, Максику, подумай, як краще скористатися чернетками Спартака. Це ж таке багатство!.. І що ж, хіба нічого не можна зробити?

– А що тут зробиш! Переписати своїми словами не вийде, якщо ж дослівно перекапати те, що є, наша викладачка одразу ж зрозуміє, що це не я написав, і без зайвих вагань вліпить мені «пару».

«Ох, яка ж історія! Все точнісінько так, як і з Андрієвими племінниками», – встигла подумати Тося, перемішавши наваристий борщ у величезній емальованій каструлі та приготувавшись обережно скуштувати на пробу ложечку паруючої рідини. Проте із-за вхідних дверей раптом долинуло тихе жалісливе скавучання, потім шарудіння кігтів по дошках...

– Максику, там Чучка прийшла, її впустити треба!

Допоки була жива Любов Савівна, вони не могли тримати ніяких хатніх тварин, окрім кролів та курей, яких розводили заради м'яса. А от відколи «баби Люби» не стало, навпаки, позбулися «м'ясної» живності, зате розжилися дівчинкою-двіртер'ером, яку Тося назвала на честь відомої композиції американського джаз-оркестру Глена Міллера «Chattanooga Choo Choo». І хоч якою безпорідною була їхня Чучка, проте цей недолік з надлишком компенсувався ласкаво-миловидним виглядом собачки. До того ж вона не потребувала особливого догляду – хіба що випустиш тваринку двічі чи тричі на день, аби справила десь на вулиці відомі «справи»... Ото й весь догляд, щоб впустити й випустити!

– Ма-а-а-а, мені ліньки! Сама впусти, – між тим відгукнувся з кімнати хлопець. От же ж ледаря кавалок!..

– Максику, і тобі не соромно?! – обурилася Тося. – Я тут, між іншим, не байдикую, а нам обід готую, а ти...

– А у мене твір не витанцьовується ніяк, ти ж знаєш.

– Ну, Ма-а-аксику-у-у!..

– Ну, ма-а-а-а!..

Жалісливе скавучання за дверима повторилося, й Тося не втерпіла.

– Ах ти ж лінтюх! Ледаря ти кавалок!.. – лайнулася вона, кинула на кухонний стіл ложку, потім підійшла й відчинила вхідні двері...

Й ледь не знепритомніла від переляку!

Так-так, на ганку за дверима стояла їхня Чучка, але ж господи – до чого жахливий вигляд мала їхня собачка! Уся заляпана брудом, вона ледь могла повзти на передніх лапках, а задні лише тягнула по землі – оскільки ближче до хвоста її хребет був перебитий! І головне, за саморобний нашійник був заткнутий якийсь пожмаканий папірець!..

– О-о-ой, Чученько, бідолашна дівчинко, що це з тобою?!

Тося вже впала на коліна і, доки ледачий синок не вийшов з кімнати, миттю вихопила з-за нашійника папірець і прочитала промовистий напис:

Забирайтеся з ділянки, бо буде з вами те, що і з вашою сучкою

– О-о-ой, ма-а-амо-о-о!.. А що це сталося з Чучкою?!

Почувши скрикування матері, Максик теж підбіг до вхідних дверей.

– Мабуть, під автівку потрапила, – тремтячим голосом мовила Тося.

– Йй боляче?!

– Не кажи дурниць! Тобі б так!.. Тьху, вибач! Не дай Боже...

– Бідолашна Чучка... о-о-ох-х-х!..

Поки Максик відволікся на домашню улюбленицю, Тося встигла непомітно сховати до кишені свого халатика зіжмакану записку. Виходить, це добре, що її любий двійочник-петеушник полінувався впустити бідолашну Чучку. Бо якби записку знайшов синок – довелося б пояснювати, що кілька днів тому, вертаючися пізно ввечері з чергування, вона побачила у блідому місячному світлі білий конверт, заткнутий у шпарину між хвірткою і парканом. Уже вдома розпечатала

чистий, без жодних написів конверт і прочитала листа, що був усередині. А в тому листі містилася пропозиція продати одному чоловікові їхній дім разом з городом за символічну суму й забиратися хоч світ за очі, хоч до дідька лисого. «Тільки нікому анічирк, інакше пожалієш», – було обіцяно наостанок. Очевидно, те, що невідомий мерзотник зробив із бідолашною Чучкою, мало додатково настрахати жінку.

Ну, то що ж тепер робити?!

Так, можна було б і в міліцію заявити, й на роботі повідомити. Тим паче, госпіталь у неї не простий, а від республіканського КДБ. Але ж з іншого боку, вони з Максиком живуть тут самі! Хто їх охоронятиме?! Кому вони потрібні?! А якщо з синочком щось станеться – вона ж собі того не пробачить, ніколи не пробачить!..

Можна було б також попросити допомоги у якогось знайомого чоловіка. Наприклад, у того ж Едуарда Рустамовича... З іншого боку, він уже старий і чого гріха таїти – не зовсім здоровий, м'яко кажучи. Отож чи захистить їх?..

А якщо ні?!

Отже, треба подумати, перш ніж діяти. Треба добряче подумати!..

Але чи чекатиме негідник, доки вона на щось таки наважиться?!

Ох, треба подумати! Треба!..

Підсобне приміщення гастроному, пр. Карла Маркса, Дніпропетровськ, 7 жовтня 1984 року

Якби хтось сторонній подивився збоку на цих вантажників, які регулярно працювали пліч-о-пліч по півдня, то навряд чи хто зміг би припустити, що, попри вікову різницю, між ними налагодилися доволі тісні дружні стосунки. Адже з усіх точок зору, з якої не поглянь, Горинич та Ремка відрізнялися кардинально. Тим не менш...

Хтозна, чому старшого прозвали саме Гориничем. Сам він стверджував, що так сталося через його ПІБ – «Денис Є-ГОРО-вич ГО-лощокін». Мовляв, якимось після роботи він зустрів двох приятелів, з якими упився в устільку і, не дійшовши додому буквально пару кварталів, привалився до стіни будинку, сповз на землю та й заснув собі. На щастя, час був пізній, а місце погано освітлене, отож міліція «стомленого громадянина» тривіально не помітила.

Також вантажникові пофартило, що на нього натрапили невідомі жалісливі громадяни. Побачивши більш-менш пристойно вдягнутого чоловіка, який усього лише «маньохо не розрахував свою дозу», перехожі заходилися розштовхувати його й розпитувати, хто він такий і де живе. Втім, нічим добрим їхні зусилля не увінчалися, окрім незрозумілого белькотання, що разом із випаровуваннями «плодо-вигідного»^[59] долинали з якихось утробних глибин враженого алкоголем організму:

– Є-е-е!.. Є-го-о-о!.. Є-е-е!.. Го-ро-о-о!.. Го-ло-о-о!.. Го-ро-о-о!..

Так тривало, доки небораці не пощастило втретє. Пристаркувата сусідка сімейства Голощокіних того вечора виявила, що вдома немає не те що макаронів і кефірчику, а навіть найменшої хлібної крихти, – отож тепер шкандибала до найближчого продмагу. Вона й розповіла жалісливим перехожим, хто це прилаштувався на «відпочинок» попід стінкою. Оскільки до кінцевої мети шляху було зовсім недалеко, незнайомці таки спромоглися підняти і поставити на ноги Дениса Єгоровича, а потім відвели додому, поклали на підлогу в його під'їзді одразу за вхідними дверима та й пішли собі далі. Коли за деякий час щаслива сусідка верталася додому з половинкою батону, то подзвонила у квартиру Голощокіних. Тоді дружина й дочка Дениса Єгоровича нарешті затягнули його в квартиру.

Можливо, на тому б усе й окошилося. Проте коли наступного ранку вантажник не зовсім твердою ногою (після вчорашнього «передозу») вийшов з під'їзду, маючи залізний намір у будь-який спосіб допетляти до роботи (себто до підсобки свого гастроному на проспекті Карла Маркса), його престаріла рятівниця вже сиділа біля парадних дверей на лавці разом з іншими сусідськими бабульками. Отож посоловілий здоровань негайно почув на свою адресу:

– Ну, Денисе, ти й видавав учора! Знай собі «йо-го-го» та «го-ро-ро»... Гудів не згірше від сурми ерихонської. Чистісінький Змій Горинич – отакої!..

Відтоді до нього і приліпилося оте саме прізвисько: попервах розгорнуте – «Єгорич Змій Горинич», що поступово спростилося до «Горинича». Утім, він не ображався й анітрохи не комплексував, навпаки, ставився до ситуації з певним гумором. Справді, якщо назвали тебе «Гориничем», то хай так! Бувають значно гірші прізвиська...

Загалом Денис Єгорович являв собою тип незламного кремезного здорованя, в минулому неабияк побитого життям, проте від цього лише подобрілого – хоча він, навпаки, і мав повне право озлобитися. В робочому колективі гастроному його не просто поважали, а навіть по-своєму любили. А коли хтось здогадувався поглянути на невеликий стенд «Вони воювали за Батьківщину», що приткнувся в одному з кутків бакалійного відділу, то знизу ліворуч міг бачити вилягале фото хвацького офіцера-артилериста, оздоблене внизу скупим написом: Голощокін Д. Є.

Після чого мимоволі починалися запитання:

– Гориничу, то це ти?! Ти що ж, воював... та ще й неабияк!.. І нагороди маєш?! Та не одну... То як же ти дійшов до такого життя?!

– Батареею командував, було таке, – бубонів у відповідь здоровань. – Нагороди?.. Нагороди є, й не за гарні очі вони мені дісталися. А як я до такого життя дійшов?..

Тут Денис Єгорович робив паузу і резюмував:

– Був у мене на фронті друг, розвідкою відав. То він казав таке: «Язык не тільки до Києва доведе, але й до ставки самого Гітлерюги! Тільки «язика» треба правильного взяти і по дорозі не придушити надмірно, тоді все буде ляля. Тоді й до лігва Гітлерюги дістатися можна залюбки». Хто ж міг знати, що вже не на фронті, а в мирному

житті язик і мене до такого життя таки справді доведе? Але ж от взяв та й довів...

Більш детальних пояснень Денис Єгорович не давав, усе відмахувався. А для особливо настирливих була заготовлена остаточна відповідь:

– Той самий фронтовий друг-розвідник повторював також: «Хто забагато знає – той наглою смертю помирає, якщо судити за «язиками», яких я з фашистського тилу притягую». Отож не треба тобі знати те, що не треба! А тому відчепись собі, реп'ях. Відчепись і не займай.

Якщо ж розпитування не припинялися навіть після цього, погляд Горинича ставав таким смурним і важким, що бесіду мимоволі доводилося переривати. Єдиним, для кого Денис Єгорович зробив несподіване включення, став Ремка – студент історичного факультету Дніпропетровського державного університету. Чому?! Важко стверджувати напевно... Мабуть, через те, що у нього теж була своя вельми специфічна таємниця, про яку мало хто здогадувався.

Справді, важко було припустити, що з походженням дуже промовистого прізвища Богораз не все чисто... принаймні з радянсько-канцеляристської точки зору. Дійсно, в найулюбленішому анекдоті, який дуже часто розповідав Ремка, уважно розглядаючи співрозмовника крізь трохи примружені повіки, фігурували зовсім інші прізвища:

– Приходить мужик у відділ кадрів «поштової скриньки» та й запитує тамтешнього інженера-кадровика:

«Скажіть, будьте такі люб'язні, а чи приймають на роботу на ваше підприємство людей з прізвищами на -ОВИЧ?»

«Ні, не приймають».

«А з прізвищами на -ЄВИЧ?»

«Ні».

«А з прізвищами на -ШТЕЙН?»

«Ні».

«А з прізвищами на -БЕРГ?»

«Ні».

«А з прізвищами на -БЛУМ?»

«Ні».

«А з прізвищами на -МАН?»

«Ні».

«А з прізвищами на -ЕР?»

«Ні».

«А з прізвищами на -ІС?»

«Ні».

«А з прізвищами на -ЗОН?»

«Ні».

«А з прізвищами на -ФЕЛЬД?»

«Ні».

«А з прізвищами на -ГОЛЬД?»

«Ні».

«А з прізвищами на -ГОЛЬЦ?»

«Ні».

«А з прізвищами на -КО?»

«Так, будь ласка! З прізвищами на -КО приймаємо».

«Тоді ось вам моя трудова книжка! Моє прізвище – КО-ган».

Зазвичай співрозмовник сміявся й запитував:

– А у тебе, студенте, яке прізвище? На «-БЕРГ» чи на «-ШТЕЙН»?

На що Ремка відповідав розважливо й солідно:

– А прізвище моє знамените – Богораз!

Тоді співрозмовник із задоволеним виглядом поплескував його по плечу або легенько тицяв кулаком у груди й робив висновок:

– Ну от, бачиш! Таким чином, ти міг би легко на ту «поштову скриню» влаштуватися, якби тільки захотів.

– Пхе! І нащо воно мені треба?! Я ж на історика навчаюсь, то з якої ласки гуманітарію йти на завод ішачити? Що я там не бачив, на заводі вашому?

– І те вірно! Ач до чого кмітливий, – дивувався співрозмовник.

Так ставалося майже з усіма. Майже – бо Горинич виявився єдиним, хто відреагував на анекдот нестандартно. Вислухавши Ремку спокійно, із закам'янілим обличчям, кремезний здоровань прогудів:

– По-перше, студенте, ти не знаєш, що це таке – ішачити на заводі. Тобто не ішачити зовсім, а працювати. І не на простому заводі, а на «поштовій скрині». Й не дізнаєшся ніколи. А я, на відміну від тебе, знаю. А по-друге, хоча ти й хизуєшся прізвищем своїм Богораз, однак з паспорту «п'яту графу» не приховаєш. Хіба ж ні?..

Під поглядом важким, немов чавунна двопудова гиря, Ремка трохи навіть знітився, кахикнув і неохоче визнав:

– Ну так, правда ваша.

– Отож, студенте. Хай буде тобі це уроком.

– А ви звідки про прізвище моє знаєте? Можливо, про етнографа Богораза^[60] щось читали, чи не так?

– Ні про якого твого етнографа нічого й ніколи не чув, – трохи побурмотівши собі під ніс, заперечив Горинич. – Це так... Ти навряд чи зрозумієш... навряд чи повіриш тобто.

– А чому ви вирішили...

– Бо то на фронті було. Ми воювали разом.

– На фро-о-онті...

– Так.

– А ви танкістом були чи?..

– Артилеристом.

– А мій дід на «тридцять четвірці» до Потсдама дійшов. Це майже поруч з Берліном. Але самого Берліна так і не побачив, бо їхній танк у Потсдамі тому фаустпатроном я-а-ак жахнули!..

За допомогою кулака й розчепіреної долоні Ремка показав, як саме жахнули фаустпатроном по дідовому танку, потім докінчив:

– Добре, що дід встиг з люка вистрибнути, бо як боєкомплект рвонув – так башту і знесло до бісової матері. Проте все ж обгорів знатно, отож його у шпиталь. А як стан трохи покращився – на санітарний ешелон і додому. Так і не побував мій дід у Берліні. Тільки у Потсдамі, зовсім поруч...

– Та яка, власне, різниця? Головне, що він фашистів бив зі свого танка, а я з гармати... Попервах, тобто, з однієї гармати, а вже потім, як батареєю командувати став – то вже цілою батареєю, можна сказати, лупив.

– А-а-а... Богораз тут до чого? – трохи несміливо нагадав Ремка.

– А Богораз на сусідній батареї командиром гарматного розрахунку був. В нашому ж дивізіоні, тільки батарея сусідня. Богораз Мойсей Аврумович.

– Ні-ні, мого діда інакше звали...

– Та ясна річ, що просто однофамільці! Ще й танкіст, – Горинич слабо посміхнувся, проте одразу ж посумнішав: – А мій Богораз... він добрим артилеристом був. І все повторювати полюбляв: «Можна

подумати, що я Бога вражаю, що це таке у мене бійцівське прізвисько, а не прізвище. Але ж це таки так – прізвище! І не Бога я вражаю, а фашистів, недолюдків цих. Бив, б'ю і битиму, доки живий». І справді, доки живий був – бив так, що тільки дим стовпом і кишки по деревах розвішані лишалися.

– Доки живий був, кажете?..

Горинич остаточно набурмосився й неохоче кивнув.

– Отже, він... А як загинув? І де саме?

– Цікаво взнати, еге ж?

Кремезний вантажник зміряв Ремку настороженим поглядом з-під насуплених, зсунутих до перенісся брів.

– Авжеж цікаво! Все ж таки однофамілець. До того ж я студент істфаку все ж таки, мене історія, знаєте, як цікавить?

– Исто-о-орія його цікавить, бачте, – Горинич щось мугикнув собі під ніс і нарешті вирішив: – Гаразд, якщо будеш добре поводитися, розповім тобі про артилериста Богораза із сусідньої батареї. Тим паче...

Він несподівано замовк.

– Що «тим паче»? – не втерпів нарешті Ремка.

– Тим паче, такої історії, про яку я тобі розповім, ти більше ніде не прочитаєш і не почуєш навіть. Бо ні в школі, ані в інституті не розповідають про таке, про що знаю я.

– Ух ти!..

– Тільки пообіцяй, що не патякатимеш про те, про що я тобі розповідатиму. То як, студенте, не станеш зайве язиком молоти?

– Зуб даю!

Горинич тільки розсміявся у відповідь. Так вони й потоваришували – немолодий уже кремезний вантажник на прізвисько Горинич і студент університету, який підробляв вантажником у тому ж гастрономі, що на проспекті Карла Маркса, всю другу половину дня – від закінчення обіду й «до скільки буде треба». Жоден від роботи не ухилився, перекурами не зловживав, тягав будь-які вантажі, при цьому поводячись украй обережно й акуратно – особливо з делікатною склотарою.

Зате коли наставала пауза в роботі, вони сідали поруч на металевого возика, на якому зазвичай катали ящики з продуктами, й починали теревенити на будь-які довільні теми. Могли обговорювати

походження прізвищ, починаючи з того ж таки Богораза^[61] й завершуючи представником районної санепідемстанції Нетудихатьком. Або завзято й аргументовано сперечатися, що символізує ім'я Рем – отців-засновників Компартії^[62] чи одного з легендарних близнюків-засновників Давнього Риму^[63]. Могли переповідати один одному життєві бувальщини чи сімейні спогади. Могли професійно оцінювати твори, надруковані у «товстих» літературних журналах, які ходили по руках від знайомого до знайомого. Могли думати-гадати, яку таку крамольну пісню проспівала Алла Пугачова, що її довгий час не показують по телевізору, або чи покажуть ще колись двосерійний мюзикл «31 червня»^[64], знятий за мотивами однойменної повісті Джона Б. Прістлі. Могли навіть дискутувати про покайну статтю «Вертаючись додому» Олеся Бердника, надруковану 17 травня 1984 року в «Літературній Україні», – але вже обережніше, пошепки, бо йшлося у покайні видатного літератора-косміста (і за сумісництвом – буржуазного націоналіста) про такі небезпечні матерії, як Гельсінкський рух та американське ЦРУ, а також згадувалися Микола Руденко та Левко Лук'яненко. А раптом хтось сторонній почує?..

Коротше кажучи, не було таких тем, які б вони не могли залюбки обговорювати поміж собою.

Але буквально тричі на рік отакі розмови набували особливого характеру. Ну так, так: немолодий кремезний вантажник алкоголем особливо не зловживав... та іноді навіть він давав собі волю! Так сталося й сьогодні – ввечері в неділю, на День Конституції СРСР. Або як її називали – «брежнєвської» Конституції, на відміну від «сталінської» 1936 року. Коли вже наблизився вечір, Денис Єгорович раптом змовницьки мотнув головою, і коли Ремка підійшов, то пробубонів у своїй звичній манері:

– Чуєш, студенте... Ти мене того... підстрахуй сь-о-о... сьодні. Добре?

– А-а-а?..

Та не встиг студент сформулювати запитання, як Горинич мовив:

– До кінця роботи буквально пару годин лишилося, а мені тре... треба того... душу зігріти. Сьодні. Зрозуміло?

– А-а-а... з чого б се раптом?

– Бо день сь-о-о... сього-одні такий.

Ремка посміхнувся і спробував перевести все в жарт:

– *Сталин выиграл войну,
Ленин – революцию,
Деньги поменял Хрущев,
Брежнев – Конституцию?..*

– Гірше. Сьогодні рівно п'ятнадцять років, як...

– Гориничу! Конституцію ухвалили у сімдесят сьомому, то про які ж п'ятнадцять років, коли тільки сім відтоді, як?..

– І все тобі знати треба! – Денис Єгорович мугикнув щось собі під ніс і додав: – Стривай-но, я ось зараз підігру душу, потім розповім, що й до чого і що сталося тут, у цьому самому гастрономі, рівно півтора десятка років тому!.. А зараз давай підстраховуй, бо душа вже горить, болить і скніє, аж не може, горопашна душенька моя!

– То ви розкажете?..

– Та розкажу вже, розкажу! Ти лишень підстрахуй.

– Ну гараз, давайте. Що вже з вами поробиш? Підстрахую.

– Дякую, Ремко.

– Нема за що.

Таким чином, коли їхня робоча зміна скінчилася, Денис Єгорович був уже такий розігрітий, що аж «тепленький», зате Ремка – вкрай стомлений і готовий слухати здорованя хоч до ранку. Хоча вранці буде понеділок, і студентів треба буде бігти в університет на пари.

Але пари – то дурниці! Ремка був молодий і завзятий, отож будь-які труднощі лише додавали йому життєвих сил. У результаті енергія до того насичувала всі його м'язи, що в очікуванні чергової цікавої життєвої історії від Горинича він був готовий гори звернути, а не те щоб самотужки допрацьовувати за двох усю зміну. А пари...

Та що там ті пари?!

Саме на перших двох можна було як слід виспатися, бо що естетика, що етика, що естетика разом з етикою – це все фуфло, це лише для повноти його майбутнього диплому. Для «корочки», коротше кажучи. А справжня освіта, справжня історія справжнього, а не вигаданого життя – вона не в університеті, вона тут, у підсобці гастроному на проспекті Карла Маркса, що у славетному місті Дніпропетровську, яке виховує таких славетних людей, як Двобровий Орел^[65] – покійний Льонька себто!..

Так-так, Ремка ані секунди не жалів, що поїхав подалі від батьків з Києва вчитися в цей обласний центр. Бо на що міг розраховувати в Києві юнак-єврей, який захотів стати професійним істориком?! Поступити в Університет імені Шевченка?! Ага, так його й чекали в цьому кублі прихованих націоналюг-бандерівців!.. Ні-ні, у «червоний» Універ таких, як-от Ремка Богораз, і на гарматний постріл не допускають. Хай навіть це не «поштова скринька» з анекдоту, та й прізвище у нього закінчується не на «-ШТЕЙН», «-МАН» чи «-БЕРГ» – все одно його вирахують, зганьблять і виженуть, навіть якби примудритися туди поступити.

Тим паче безглуздо було випробовувати долю в Москві чи в Ленінграді. Там і своїх охочих вистачало. Без Ремки Богораз.

Був іще один варіант – поступати в якийсь технічний вуз. Наприклад, у Київський розплідник ідіотів^[66] чи в Інститут харчових технологій^[67], чи на крайняк вскочити у ЛІВТ^[68]. Та от біда: Ремка був чистим гуманітарієм, так би мовити – «ліриком», поведеним на історії. Математику, фізику й інші точні науки він не міг терпіти в принципі, а тому удавати з себе технаря навіть не збирався. Та нізащо!..

То який же вихід? Після тривалих роздумів Ремка вирішив поїхати якомога далі в глибинку від республіканської столиці. Дніпропетровський універ для цього підходив ідеально! Отож хоча навчання тут обернулося необхідністю поселитися в гуртожитку та підробляти вантажником у гастрономі, молодий чоловік не скаржився. Навпаки, пишався, що проходить майже такі самі «Мої університети»^[69], як і великий пролетарський письменник Горький. Сьогодні вночі чергову історичну лекцію йому готувався прочитати Денис Єгорович Голощокін – що ж, тим краще! У передчутті цікавої історії Ремці вже несила було терпіти...

Звісно, він дотерпів. Але почув зовсім не те, на що сподівався. Бо, як писав колись його улюблений літератор – О.Генрі: «Отже, нам є про що розповісти. Можливо, ця повість особливо припаде до вподоби не надто розбірливому вуху Моржа, бо в ній справді можна знайти і шхуни, й чоботи, й сургуч, і капустяні пальми, і президентів – замість королів. Додайте до цього трохи кохання та змов, щедро посипте цю мішанину тропічними доларами, зігрітими не так жарким сонцем, як гарячими долонями шукачів щастя, – і ви можете вважати, що перед

вами саме життя, таке просторікувате, що й найбалакучіший із Моржів утомився б, слухаючи його»^[70]. Отож і Ремка приготувався вислухати щось незвичайне, але все ж жахливо банальне, натомість почув таке, що й на вуха не налазило, як заведено казати у подібних випадках...

– Після зустрічі, що сталася в кафетерії нашого гастроному рівно п'ятнадцять років тому, мене викинули з «Південмашу». Точніше, відсторонили від деяких робіт, пов'язаних з Космосом. А пішов звідти я вже сам – бо не схотів працювати над тим мотлохом, над яким мені пропонували працювати після того, як... як мене відсторонили... як заборонили... Ну-у-у, коротше, після всього того, що сталося. Отакі-от кепські справи, Ремко.

Чесно кажучи, студент розгубився, хоча подібне і ставалося вкрай рідко. Але з іншого боку... Перед ним на грубо звареному металевому возику розсівся криво усміхнений здоровань-вантажник, який дихав Ремці в обличчя густою сумішшю горілчаних випарів з ароматамипряного оселедця і квашених огірочків. І при цьому варнякав щось малозрозуміле про їхній гастроном, «Південмаш» і Космос!

І як же тут не розгубитися, скажіть на милість?.. Ясна річ, Ремка зажадав пояснень. На що Денис Єгорович не повівся:

– Е-е-е, ти диви, студенте, знай своє місце!.. Якщо хочеш довчитися у своєму університеті, а не як-от я... недопрацював там, у конструкторському бюро... Тоді знай своє місце! Пайняв, хлопчисько?

– А що, можна і не довчитися?

– Це вже дивлячись, як глибоко ти зас-с-сун-неш с-свого носа туд-ди, куд-ди сув-вати не с-с-слід. От я, наприк-клад, с-с-сунув...

– А от мені так здається...

– Коли щось здається, х-хреститися треба, – зітхнув здоровань. – Якщо я с-с-сьогодні трохи тойво... трохи випив навіть...

Тільки що здорованя була легка пропасниця, однак він спромігся опанувати себе, помахав долонею перед обличчям і спитав:

– Мабуть, тхне від мене, га, студенте?

– Справжній п'яний «факел», такий, що ого-го! – кивнув Ремка. – немовби ви дійсно не хто інший, як казковий Змій-Горинич.

– Таке життя...

– Але все ж таки, що ви робили на «Південмаші»? І що сталося в нашому кафетерії п'ятнадцять років тому?

– Всього я тобі не розповім, а лише те, що можна розповідати.

– Ну давайте вже, не тягніть...

Денис Єгорович ще раз потужно дихнув «факелом» у бік студента. І заговорив. Майже не зупиняючись, на одному диханні розповів про бесіду в кафетерії гастроному з кореспондентом харківської газети Остапом Гапочкою, якого так і хотілося назвати Остапом Бендером, який справляв на співрозмовника не дуже приємне враження... і якому, разом з тим, несила було відмовити! Більше того, хотілося викласти все, що знав – хоча про предмет розпитувань (якісь компоненти ракетного палива, винайдені у Харкові ще напередодні війни) Голощокін не мав найменшого уявлення. І якби цей товариш Гапочка не посилався на рекомендацію, отриману від товариша Буштинця – співробітника Інституту електрозварювання імені Патона, з ним навіть розмовляти було б не варто.

З іншого боку, кореспондент цей повсякчасно згадував такого собі Мирослава Сергійовича Сусла – а хто він такий, Денис Єгорович не мав найменшого уявлення! Про що і поспішив завірити товариша Гапочку. Але той усе не відставав: мовляв, розкажіть та й розкажіть!.. Довелося пояснити йому предмет науково-пошукової та конструкторської зацікавленості товариша Голощокіна. Пояснити так, щоб не розкривати суть секретних конструкторських робіт. Але ж водночас надокучливий кореспондент мав би зрозуміти, що ні до яких секретних компонентів палива, зокрема ні до якого «штучного перкалю», він жодного відношення не має!.. Ну, він і пояснив, як тільки міг пояснити у тій ситуації.

– Ага-а-а... Ага... І за це вас поперли з «Південмашу»?

Нарешті Ремка почав бодай про щось здогадуватися.

– Ні, не за це.

Горинич чомусь здригнувся, потім гучно гикнув, знов дихнув на співрозмовника густим оселедцево-огірковим перегаром і продовжив:

– Точніше, формально за це. Але лише формально... А чи ти знаєш, студенте, якою є найбільша і найжахливіша помилка того, хто сідає «розписувати пулю» з професійним шулером-картярем?

– Не знаю, – чесно зізнався Ремка. – То яка ж?

– Найбільша помилка в тому... – кремезний вантажник суворо погрозив відстовбурченим пальцем з поламаним, облямованим брудною кайомочкою нігтем комусь невидимому. – В тому полягає його найбільша помилка, що він загалом зголошується зіграти у

преферанс із тим, обіграти кого не має найменшого, наймізернішого шансу! Отак-от, студенту...

Ремці дуже не сподобався занадто сумний тон співрозмовника, і щоб розрядити ситуацію, він наважився розповісти один із найулюбленіших своїх анекдотів:

– Гориничу, а знаєте анекдот, як батюшка у преферанс програвся?

– Ні, не знаю.

– Ну, тоді слухайте... Отже, приходять якимось піп у «наливайку» і каже бармену: «Послухай-но, чадо, а налий мені кухоль пивка і дай тараночки!»

«Батюшко, а чи не подати вам до пивка ще й горілочки? Адже пиво без горілки – це, вважайте, гроші на вітер! І з чого це така скромність – тара-а-аночки?.. Ви ж завжди не просто тараночку, а воблочку замовляєте. Або баличку, ікорочки...»

«Та я б із задоволенням, – каже священник, – от тільки не вийде, бо не при грошах я».

«А чого це раптом не при грошах?..»

«Бо у преферанс програвся я, чадо. Просто в пух програвся, отож і не маю тепер грошей».

«Ба-а-атюшко, ну що ви таке кажете?! Ви ж такий досвідчений преферансист – і раптом програтися?! Та не може того бути!.. Не вірю».

«І тим не менш, чадо, тим не менш».

«То як же це ви програтися?»

«Та от... зіграв тотус^[71] без козирного туза».

«Ба-а-атюшко! Але ж як можна зіграти тотус без козирного туза?!»

«Можна, чадо, можна: повалили й відібрали...»

Вантажники реготали хвилин зо п'ять, аж поки Ремка не пробелькотав, витираючи кутики очей тильним боком долоні:

– Ну гаразд, я розповів анекдот, а що там було з вами?..

– Ох, студенте!.. Ох, ти ж і любиляєш анекдоти!.. Х-х-ху-у-ух-х-х...

Звісно, на це треба було відповісти в дусі: «А хто ж їх не любить?» й розповісти чергову веселу історію, потім ще і ще. Однак зрозумівши, що таким чином колега намагається зісковзнути з теми, Ремка на провокацію не піддався й мовчки чекав на продовження.

– Однак, бачу, тобі не тільки анекдоти до вподоби, – констатував Денис Єгорович.

Студент лише мовчки кивнув.

– Ну добре, твоя взяла, – зітхнув Голощокін. – Отже, після задушевної бесіди з Остапом цим... з Гапочкою... М-да-а-а... Попервах усе було спокійно, але потім – десь так через рік після тієї зустрічі – один із супутників серії «Космос»^[72] накрився мідним тазиком.

– А-а-а... що сталося з тим супутником?

– Не знаєш?

– Та звідки ж мені знати! Адже хоча в ті роки я пішки під стіл вже не ходив, тим не менш навіть до школи мені було ще далеченько.

– А як не знаєш, то краще тобі й надалі не знати, що ми на орбіту запускаємо, а воно потім звідти прилітає^[73] назад... або не прилітає. Та й невідомо, що краще: коли прилітає чи коли на орбіті губиться?.. Отак-от.

– То виходить, що ви розробляли той супутник, який?..

– Послухай-но, студенте, от чого я терпіти не можу, то це приписувати собі чужі досягнення! – Горинич скептично скривив губи.

– Отже, ви кажете, що й справді супутник розробили?

– Я того не казав, – здоровань знову скептично подивився на співрозмовника і попрохав: – Ти ж зрозумій мене тільки, прошу! Якщо я скажу, що не розробляв той клятий «Космос», – тоді все, вважай, видав таємницю державної ваги! Якщо почну хизуватися, що розробляв... Буде те саме.

– Ну гаразд, як хочете, – пересмикнув плечима Ремка. – Діло хазяйське. Але тоді виходить, що якщо не сам супутник ви розробляли, то-о-о... Тобто ракета-носій^[74], я вірно зрозумів?

– Вірно, не вірно – а я тобі цього не казав.

– Ага...

Помовчавши трохи, перетравлюючи почуте, Ремка знов заговорив:

– Отож виходить, що ви розробляли ракету...

– Був причетний до конструювання певних елементів, якщо бути точним.

– Були причетні до конструювання певних елементів ракети, яка успішно вивела на орбіту супутник «Космос», який зазнав аварії...

Тоді виходить, що з ракетою все було гаразд, так? Адже супутник вона вивела успішно...

– Так, наші ракети – вони загалом найкращі у світі, запам'ятай це, студенте! – із дещо загадковим виглядом посміхнувся Горинич.

– Але якщо так... тоді за що ж було вас звільняти, якщо-о-о...

– Як це – за що?! Ти ще запитуєш?!

– Але ж!..

– Слухай сюди, студентику: з мене зробили цапа-відбувайла, ото й усе. Бо причина аварії могла полягати або в конструкції того супутника «Космос»... чи його конструктивних елементів – назвемо це так... Або причину аварії треба було шукати у ракеті-носії. І байдуже, що ракета чітко, без збоїв відпрацювала по всій траєкторії: вона могла спрацювати на «відмінно» – однак при цьому, наприклад, щось там сталося під час розстиківки з доправленим на орбіту супутником!.. Ну-у-у... припустімо, щось там не роз'єдналося вчасно – от тобі й негативний вплив! І вже подальша низка команд виконувалася неналежним чином. Можливо таке, га?

– Якщо подумати... ну-у-у... цілком можливо.

І Ремка подивився на співрозмовника якимось винуватим поглядом.

– От те саме вирішила й державна комісія, яка вела розслідування. Тим паче що супутник той на навколоземній орбіті залишився й дослідити його не було жодної можливості.

– Як, тобто, на орбіті?!

– М-м-м... Є таке поняття, як орбіта поховання, – озирнувшись навкруги, обережно мовив Горинич. – На цю орбіту відправляють те, що не можна повертати на Землю. І весь цей мотлох кружляє там, кружляє... Теоретично – до нескінченності кружляє й не падає. Бо як впаде, тут, на Землі, велика біда може статися... Ну то як, второпав?

– Приблизно.

– А знати все достовірно ти не можеш! Бо права такого не маєш, – розвів руками Горинич, при цьому широкому жесті втратив рівновагу і мало не звалився з металевого возика. – Отже, комісія не хотіла звільняти нікого, причетного до розробки супутника. Лишилося зіпхнути все на ракету-носія. Що ж... Члени комісії прошерстили склад конструкторського колективу, який працював над ракетою, – отак і знайшли мене! З'ясували, що я бесідував з «Остапом Бендером», з явним падлюкою-провокатором. А з'ясувавши такий факт – перевели

на нижчу посаду й разом відсторонили від робіт, пов'язаних з космічною тематикою.

– І все ж таки не розумію...

– Не розумієш, бо ти – нормальний хлопець, який керується здоровим глуздом. А ті, з подачі яких мене відсторонили, вони просто шукали, кого б зробити цапом-відбувайлом! Зробили мене. Керуючись висновками комісії, з головного інженера проекту мене понизили до інженера-конструктора першої категорії. Ото, власне, і все.

– Тобто... виходить, що вас не звільняли?!

– Та ти зрозумій нарешті: коли після... м-м-м... після найтіснішої, на рівні головного інженера проекту, участі в роботі над однією з найкращих наших ракет тебе силоміць примушують проектувати дитячі візочки!..

– Та ви що! Навіть так?..

– Саме так!.. Отож у мене, сам розумієш, самолюбство є сяке-таке. Отож не витерпів я і звільнився звідти. Вирішив, що краще вже вантажником у гастрономі бути, руками й горбом на хліб заробляючи, ніж отаке знуцання терпіти. Такі-от справи, студенте. І от тепер, коли настає річниця нашої з «Остапом Бендером» бесіди, я дозволяю собі трохи тойво... напитися. А відслідкувати цю річницю легко: благо, товариш Брежнев покійний здогадався в той же день Конституцію свою прийняти. Ну-у-у, десь отак-от...

Ремка лише потилицю почухав, не знаючи, що й сказати у відповідь. Справді, почувши таку незвичайну історію, хто завгодно розгубиться! Невже це правда?!

З другого боку, навіщо Гориничу брехати?! Тільки щоб похизуватися перед напарником, чи що?.. Ні-ні, історія ця на антирадянські побрехеньки не схожа, аж ніяк не схожа: надто вже щирим був кремезний вантажник, розповідаючи її. Але ж якщо почуте ним – це правда... Тоді це все жахливо! Просто жахливо, інших слів не підібрати.

А з третього боку...

Так, з третього боку, розповідь Горинича ну дуже вже нагадує колізію комедії «Блондинка за рогом»^[75] за участю Андрія Миронова й Тетяни Догилевої! Як там все відбувалося?.. Астроном-невдаха розчаровується в житті, співається і йде працювати вантажником в універсам, там закохується... ну, й так далі. А тут ракетного

конструктора понижують у посаді, тоді він звільняється і стає вантажником в гастрономі...

Безперечно, схожість є! То, може, Горинич подивився кіно і вирішив просто прибрехати напарникові?! Але ж він працює вантажником уже не перший рік. Та й з його слів виходить, що відбулося все, про що він розповів, п'ятнадцять років тому. Отже, ще у 1969-му. То може, це не він підлаштував кіно під своє життя, а навпаки?!

А якщо навпаки – то виходить, що... не він один зазнав подібної несправедливості! Виходить, так само як він, постраждали й інші. Але ж це жахливо! О-о-ох, до чого ж це жахливо!..

Бібліотека-музей ім. Аркадія Гайдара, Канів, 26 жовтня 1984 року

Сьогоднішній робочий день був особливим, бо хоча 43-ті роковини з дня героїчної загибелі Аркадія Гайдара – дата жодним чином не кругла, тим не менш деякі заходи вони запланували й успішно провели. До того ж сталося те, чого Ніна Панасівна давно вже очікувала: вловивши момент, коли нікого стороннього поблизу не було, директор звернувся до неї все одно якомога тихіше:

– Дуже прошу трохи затриматися після роботи й зазирнути до мене в кабінет на пару слів.

– Так я ж, власне, і не поспішаю, – так само тихо відгукнулася вона.

– Тим паче! Отож зайдете.

Що ж, ось і відгомоніли напружені некруглі роковини.

А ось і двері директорського кабінету.

– Чи можна увійти, Василю Панасовичу?

– Так-так, Ніно Панасівно, проходите, я на вас чекаю.

Вона увійшла, опустила на стілець біля столу... і чомусь пригадала, як заходила в цей самий кабінет до Елли Ніканорівни – попередниці товариша Берези. Пригадала також, до чого мило вони тут чаювали, як тоненько наспівував чайник на електроплитці, яку старенька директорка вперто називала «корогазом». Ох, як давно все це було!.. Як давно!..

– Ніно Панасівно, сподіваюся, ви розумієте, навіщо я запросив вас на персональну бесіду, еге ж?..

Чи розуміє вона?! Ну ясна річ, що розуміє! Вона ж геть не дурна...

– Ви запросили мене, Василю Панасовичу, бо мені вже виповнилося п'ятдесят п'ять років. Отож зачекавши, щоб ми відсвяткували роковини з дня загибелі Гайдара...

– То що скажете, Ніно Панасівно?

– Скажу вам, Василю Панасовичу, що треба виконувати вимоги чинного законодавства – зокрема, Кодексу законів про працю.

– Ага, он ви як питання ставите...

Не відводячи очей, директор ледь помітно посміхнувся і мовив:

– А я, уявіть собі, навпаки, хотів запропонувати вам не виходити на пенсію, а залишитися працювати в нашій бібліотеці-музеї. Що скажете?

– Це ви-и-и... серйозно?..

– Завіряю вас, Ніно Панасівно: цілком серйозно.

– Та невже?!

– Саме так.

– Це для мене повна несподіванка, якщо чесно...

– То ви лишаєтесь або-о-о... все ж ні?

Якщо бути чесною, то Ніна Панасівна з величезним задоволенням підтвердила, що бажає одного-єдиного: не порушуючи вимог КЗпП, вийти на пенсію. Але ж директор щойно зізнався, що, навпаки, не хотів би цього. Не хотів би, хоча Ніна Панасівна не приховувала своєї нелюбові до теперішнього начальства. І тим не менш їй пропонують лишитися. Але чому?! Чому, чому?..

Не маючи достовірної відповіді на це, неможливо було діяти вірно. А помилитися у такій делікатній справі Ніні Панасівні не хотілося. Ох, до чого ж не хотілося!..

Втім, як і пояснювати Василю Панасовичу, що вона не любить його через те, що він колись працював у музеї Шевченка. А заразом доведеться пояснити свою нелюбов до Кобзаря. Розповісти, як їх з покійною матінкою колись давно – ще у Києві – цькували сусіди. І головне – за що цькували...

А от цього Ніна Панасівна робити не хотіла ну просто нізащо!!!

Але як же тоді їй вчинити?! От як?..

1985. Правило бумеранга

Будинок по вул. Хорива, № 4, Київ, кінець травня 1985 року

Несподівано у Валерчиній родині сталися зміни настільки великі й несподівані, що аж не вірилося. Коли два роки тому батько проходив чергову медкомісію в Жуковському, то додому приїхав не тільки відпочилим, але й з новими далекосяжними планами: він вирішив трохи перекваліфікуватися й літати на «ІЛх».

– Дивись, Валерко! – аж захлинаючись від щирого захвату, говорив він, демонструючи синові фотографію Іл-76: – Оце літак – усім літакам літак! Поглянь тільки на цього красеня і відчуй, яка це міць, яка сила!..

Переймаючись якимись своїми думками, Валерка неухважно ковзнув поглядом по фотографії, але ніякого особливого захвату чомусь не відчув. Літак йому видавався звичайним, не кращим, але й не гіршим від інших – от тільки хіба що якимсь... величеньким, чи що?..

Натомість тато, охоплений полум'яним бажанням підкорити і цю сталеву «пташку», рухався до своєї мрії досить швидко й цілеспрямовано. Отож іще до початку літа 1985 року Леонід Семенович склав іспити та закінчив курс із вивчення літаків Ілюшина. Тоді й потрапив до складу ташкентського льотного загону. Тепер його посада звучала як «бортінженер літака Іл-76».

– Синку, скоріше закінчуй свій виш і будемо працювати разом! – обійнявши Валерку за плечі, говорив тато: – Ех-х-х, шкода все ж таки, що ти не послухався мене і до КІЦА^[76] не пішов навчатися!.. Бо з твоєю професією інженера-зварювальника підшукати посаду в аеропорту буде проблематично. Ну нічого, якось ми це залагодимо.

І похлопавши сина по спині, додавав захоплено:

– Ех-хе-хех-х-х, бачив би мене на цьому літаку мій улюблений вихователь – Семен Опанасович Калабалін... Мабуть, він навіть уявити не міг, яких висот досягнуть його вихованці! Досягнуть, між іншим, у буквальному сенсі слова: знаєш, яка у нього висота польоту?.. Від дев'яти до дванадцяти кілометрів! Якщо точніше, то від дев'яти тисяч ста до дванадцяти тисяч ста ке-ме! А?! Як тобі?! А максимальна дальність польоту?.. О-о-о, синку, цей літак – це таки щось!..

Однак попри весь татів ентузіазм, Валерка лише ввічливо посміхався, не більше: адже літаки його особливо не цікавили. Тим паче їхати в Ташкент... Тому, заощаджуючи сили й нерви, молодий чоловік продовжував старанно вчитися, мріючи про те, щоб розробляти якісь новітні технології зварювання, за допомогою яких можна будувати мости, зводити електростанції тощо. Зрештою, це не менш важливо, ніж польоти в небі загалом і транспортні та пасажирські авіаперевезення зокрема...

Невдовзі тато переїхав жити і працювати до Ташкента, тоді як мама з Валеркою лишилися в Києві. Гелена Сергіївна працювала в лікарні

ім. Павлова і була на хорошому рахунку. Щоправда, від посади заступника головного лікаря вона відмовилася одразу – бо з неї вистачило і ташкентського досвіду... Однак завідувачкою чоловічим відділенням погодилася стати без зайвих умовлянь і переконуваль.

Здавалося, тепер усі були по-своєму щасливі... чи принаймні занурені у поточні турботи настільки, що на відчуття хоча б якогось дискомфорту зовсім не лишалося часу. Та через три місяці розлуки тато відверто занудьгував, після чого почав надсилати Гелені Сергіївні сповнені туги листи, після яких вона заметушилася, не наважуючись здійснити вибір між сином і чоловіком.

Минуло ще пару місяців. У Валерки закінчувався останній навчальний семестр п'ятого курсу. Іспити він складав легко, переважно «автоматом» – бо навчався з усією можливою старанністю, на яку тільки був здатен. Попереду, після сесії, були літні військові табори й іспит «на лейтенантські погони», потім п'ятимісячна переддипломна практика. А взимку наступного, 1986-го, року – захист диплому, розподілення і нарешті вихід на роботу. Отже, найближчий рік, можна сказати, проглядався в усіх деталях, немов на долоні.

Отож прекрасно розуміючи тугу батьків через розлуку, хлопець сам запропонував Гелені Сергіївні поїхати в Ташкент до батька. Вона погодилася одразу, не вагаючись, взявши безстрокову відпустку за власний рахунок, відбула до чоловіка.

Втім, на прощання не обійшлося без сюрпризу: нехай суто формально, але мама залишила сина під опікою своєї далекої родички-одеситки – троюрідної сестри Владислави. Звісно, це було просто смішно! Ніякої особливої опіки Валерка не потребував. З дитинства його привчали до існування в спартанських умовах – бо і мама, й тато віддавали роботі дуже багато сил і часу. І якщо Гелена Сергіївна затримувалась у справах, а тато перебував у черговому рейсі – на кого міг розраховувати їхній син?! Тільки й виключно на себе... Отож і привчився жити без особливих запитів.

Тим паче одеська тітонька була старшою від нього всього лише на дев'ять років, тому Валерка тримався з нею швидше як із старшою сестрою, називав по-простецьки – або «тіткою-одеситкою», або «Владою», або й загалом «Владкою». Так звана «опіка» з її боку була скоріш приємним моментом. Тітонька навідувалася до Києва доволі хаотично – найчастіше на вихідні, щоб походити по музеях чи

виставках, відвідати той чи інший театр або просто погуляти чудовими київськими парками, з оглядових майданчиків яких відкривалися запаморочливі краєвиди. Коротше кажучи – заради отримання насолоди.

Коли ж тітка-одеситка більш-менш освоїлася у республіканській столиці, то характер її «набігів» дещо змінився. Оскільки Владка працювала швачкою-надомницею, то почала планомірно прочісувати галантерейні крамниці у пошуках ниток, прошви, гудзиків та мережива. На книжковому ринку можна було дістати дуже цінний журнал «Burda Moden» – справжній скарб для тих, хто спеціалізувався на індивідуальному пошиві одягу. А що вже говорити про дуже цінну клієнтуру!..

Оскільки житлової площі у подільській квартирі було явно з надлишком, тітка-одеситка через раз брала з собою якусь подружку, іноді не одну. А щоб Валерка не «голодував» – неодмінно привозила повні сумки різної смакоти, купленої частково на знаменитому Привозі, частково лише у її відомих місцях «південної Пальміри» або дбайливо вирощеної та зібраної на дачі. Природно, все закінчувалося бурхливими посиденьками... Бо що не кажи, а тітка-одеситка любила попоїсти та й готувала теж чудово!

Внаслідок такого нагляду Валерка навіть став набирати зайву вагу, отож почав навідуватися на спортмайданчик середньої школи № 19, розташований на розі Верхнього Валу та Межигірської вулиці. Щоправда, особливих тренажерів там не було – тільки турнік, бруси і шведська драбина, причому все недолуге й дебеле, зварене з труб і вкрите вилущеною олійною фарбою. Але молодому чоловікові вистачало й того, аби щовечора крутити на турніку «сонечко». У нього навіть з'явилася невеличка компанія фанаток-школярок, які приходили на спортмайданчик увечері ніби випадково – повітрям подихати, а насправді ж – поспостерігати за гімнастом-аматором.

Село Княжичі, Київщина, ніч на 22 червня 1985 року

Повітря було запашисте, лагідне й надзвичайно прозоре, настояний на зубрівці первак – не менш запашистим і таким міцним, що аж колінки мимоволі підгиналися.

– Чуєш, Толю?

– Так?..

– А давай-но я зараз портрет твій напишу!..

Якось так склалося, що Анатолій Федорович останні місяці майже безвилазно просидів у Києві. Оце нарешті Тетянич запросив у гості до батьківської оселі – він і поїхав...

Ох, до чого ж добре тут, у Княжичах!

Але добре саме під склепінням бездонно-чорного неба, на якому розсіяні повні пригорщі чудернацьких зірочок...

І це чудове повітря!..

І не менш чудовий первак!.. Або, як його називає Федя, – Напій Свободи «РВАЧОК-ПЕ». Бо якщо нескінченно повторювати слово «ПЕРВАЧОК» – вийде саме воно:

...РВАЧОК-ПЕ-РВАЧОК-ПЕ-РВАЧОК-ПЕ-РВАЧОК-ПЕ...

Краса та й годі!..

А от якщо портрет писати – то це треба йти до хати. А там – стара мати Феодосія. Навіщо будити стареньку?..

– Облиш, Федю. Навіщо воно тобі здалося – портрет мій писати?

– Ні-ні, Толю, ти не зрозумів: саме тому, що така чудова БЕЗМЕЖНА ніч – я, як Живе Безмежжя, хочу подарувати тобі цей портрет.

– Федю, поясни одне: навіщо?..

– Кажу ж, ти не розумієш. Згадай Париж після Першої світової війни. Пам'ятаєш змагання художників?.. За одну лише ніч вони мусили написати одну картину – лише одну-єдину... картину... Потім виставляли їх в салоні й порівнювали, виявляючи переможця. Пам'ятаєш?

– Так.

– Ти ж бував у Парижі?

– Авжеж бував. Три роки тому я там пам'ятник Шевченкові встановлював. Я тобі хіба не розповідав, до чого тепло мене приймав паризький мер Жак Ширак?.. А знаєш, як він до мене звертався? «Маестро Ігнаценко»! «Маестро» – отже, «Майстер»!..

– Розповідав, отож я й запам'ятав. Тому і хочу написати твій портрет.

– Федю... Ну, припустімо, художники у повоєнному Парижі змагалися один з одним. А ти з ким хочеш змагатися? Хіба що зі мною... хоч я й не претендую на лаври саме художника. На мою думку, цехову приналежність треба всіяко поважати, ото ж архітектор у моїй особі...

– З собою.

– Що-що ти сказав?..

– Толю, я змагатимусь виключно сам із собою.

– Отже, ти хочеш перевірити, чи встигнеш написати мій портрет усього лише за одну нинішню ніч, я правильно зрозумів?

– Правильно, Толю, правильно.

– Притому, що ніч на двадцять друге червня найкоротша в році?!

– Це не має значення. Я – це втілене Безмежжя навиворіт, ото ж усередині мене безліч часу. Безліч часу, безліч часу, безліч часу...

...БЕЗЛІЧАСУ-БЕЗЛІЧАСУ-БЕЗЛІЧАСУ-БЕЗЛІЧАСУ...

...ЧАСУБЕЗЛІ-ЧАСУБЕЗЛІ-ЧАСУБЕЗЛІ-ЧАСУБЕЗЛІ...

Помовчали. Феодосію Костянтиновичу було цікаво обдумати нову звукову конструкцію. Натомість Анатолій Федорович не хотів відмовляти щодо прохання про портрет: у січні помер батько його товариша – Костянтин Кирилович. З одного боку, відмучився, сердега. Але з іншого...

Так, Феодосію важко. Суто з моральної точки зору важко. Ото ж і запросив знайомого архітектора провести разом з ним цю ніч – пам'ятну ніч... Ту саму, коли в 1941 році на їхню землю прийшла війна...

Як можна було не відповісти на таке запрошення?!

Але ж тепер – ось, будь ласка, портрет йому писати закортіло!..

– Федю, я б погодився попозувати тобі, якщо хочеш. Однак іти до хати... Сам розумієш: тут тобі й повітря, і простір, а в хаті твоя мати спить.

– А ми на вулиці попрацюємо!

– Ти серйозно?

– Авжеж. Я зараз станок принесу, пензлі й фарби. І свічок якнайбільше. Ми прекрасно прилаштуємося тут, на подвір'ї.

– А якщо хтось із односельців побачить?

– Ну то й що?! Нехай побачать. Вони знають, що я – Фріпуля, що я – вільний, що я – саме Безмежжя! А тут світ безмежний!.. Небо безмежне!.. Навіщо йти в хату?! Ми чудово влаштуємося тут до ранку, і я нарешті дізнаюся, чи пережену самого себе навіть у найкоротшу ніч року!..

Анатолій Федорович замислено подивився на товариша. Якщо не треба йти в хату, якщо запашисте повітря, чудовий первак, простір, небо, зірки... Якщо все це лишається в їхньому розпорядженні до ранку!..

– Гаразд, Федю, я згоден. Давай неси все необхідне.

– Я напишу тебе у вигляді циганського барона. Цигани – люди вільні. Я – Безмежжя, яке напише портрет вільного циганського ватажка... Ба-рон-рон-Ба!.. Ба-рон-рон-Ба!.. Ба-рон-рон-Ба!.. Щось у цьому є, як вважаєш?

– Прекрасна ідея. Давай зробимо це, справді...

– Давай, Толю, давай.

Потяг «Київ–Єйськ», червень 1985 року

Нарешті всі іспити були складені, й тепер попереду були військові табори. І тут несподівано почалися щовечірні дзвінки від матері. Гелена Сергіївна дуже раділа за сина – і це було нормально. Водночас із незрозумілої причини вона аж надто палко запрошувала Валерку приїхати до Ташкента хоча б на кілька днів... Ну хоча б на день!..

– Мамо, у нас попереду табори, це дуже важливо, – нагадував він.

– Ну, си-и-иноч-ку-у-у!.. Ну, хоч би на деньок!.. Хоч би побачити тебе!.. – в якійсь дуже не характерній для себе формі майже благала мама.

– Облиш, будь ласка! Краще уяви: я поїду туди всього на два місяці курсантом, потім іспит у Києві на спецкафедрі КПІ – і ось я вже лейтенант! Ну що, уявила?.. І як тобі?..

– Ой, синочку, синочку!..

Після кількох невдалих спроб нарешті поговорили чесно та відверто. Виявляється, надивившись на молодих пацієнтів, психіка яких серйозно постраждала під час перебування в Афганістані, в голову Гелені Сергіївні тільки й лізли жахливі думки про підступних «душманів» та інша різна нісенітниця, яка не давала спокійно спати ночами. От тому мама й обривала телефон щовечора, аби тільки почути голос синочка і дізнатися, що у нього все добре...

Насилу Валерці вдалося заспокоїти маму, запевнивши, що війська протиповітряної оборони не входять до числа тих, кого кидають у пекло війни першочергово. До того ж бути в армії лейтенантом краще, ніж «рядовим ненавченим», – а тому Гелені Сергіївні краще не відволікати сина від такої важливої речі, як літні табори...

Відколи мама зрозуміла все це, їхні телефонні розмови (хоча знов-таки щовечірні) переключилися на тата. З приїздом дружини Леонід Семенович якимось заспокоївся, набув упевненості, й тепер уже ніхто не сумнівався, що невдовзі він успішно увійде до складу ташкентського льотного загону і таки літатиме на омріяному Іл-76.

– Ну от, мамо, бачиш? Все добре!

– Ох, Валерко, Валерко!.. – зітхала Гелена Сергіївна.

Минув тиждень відпочинку по завершенні сесії, й спецкафедра КПІ оголосила початок військових зборів. Речі у Валерки були давно

спаковані. Отож у призначений день і годину хлопець прибув на викладений квадратними бетонними плитами майданчик, затиснутий між бібліотекою Київського політехнічного інституту, навчальним корпусом № 7 і ще недобудованою актовою залою. Там студентів попервах згуртували в окремі групи по факультетах, потім вишикували в колонни. Після чого був оголошений наказ по спецкафедрі КПІ, найголовнішими положеннями якого буди кінцевий пункт призначення (Єйськ) та ряд проміжних пунктів слідування (Полтава, Харків, Луганськ, Ростов-на-Дону). Далі всі, включно з проводжаючими, вирушили на залізничний вокзал.

Для перевезення майбутніх курсантів було виділено два плацкартних вагони, полишати які на маршруті слідування категорично заборонялося. Валерка увійшов у їхній вагон одним з перших і одразу ж зайняв два нижніх місця, на одне кинув наплічник з речами, на інше – сумку з їжею, яку дбайливо напакувала тітка Владка. Чому він це зробив? Важко пояснити... На жаль, трохи спантеличений штовханиною у натовпі під бібліотекою, він не додивився, які ще факультети зібралися там, окрім зварювального. В усякому разі на друге зайняте місце можна пустити того, з ким в дорозі буде не нудно протягом доби, якщо не більше. Також можна поступитися місцем тому, кому заманеться...

Молодий чоловік вийшов на перон. Народу було повно: студенти, їхні ридаючі дівчата, дружини й матері, а також батьки, які трохи зверхньо й усміхнено спостерігали за розведеною жінками «мокротою» та спокійно палили цигарки чи папіроси. Валерка подумав: як добре, що він категорично заборонив тітці-одеситці проводити себе! Адже Владислава теж хотіла їхати на вокзал і відмовилася, лише коли племінничок категорично заявив, що не візьме продуктову сумку, до якої вона напхала навіть мед і варення! Природно, все це було тихенько викладено і заховано в кухонну шафу, але чом би не налякати непомірно турботливу тітоньку?..

Повертвшись трохи на платформі, Валерка пірнув назад у вагон. Трохи попотівши, відчинив у їхньому купе вікна... Як раптом помітив на пероні знайому вайлувату фігуру і дуже характерну ходу, яку ні з ким не сплутаєш!..

– Спартаку! – крикнув він з вікна й додав для певності: – Професоре!..

Той миттєво зупинився, повернувся на крик. Так, це був його шкільний друг Спартак власною персоною.

– Валерко, ти?! І теж у Єйськ?

– Ага!

– Ух ти! А часом не знаєш, де тут п'ятий вагон?..

– То ось же він, п'ятий вагон! – весело відповів Валерка. – Я тут уже й місця зайняв, між іншим...

– То що ж це виходить, ми в одному вагоні?..

– Виходить, що так.

– І можна до тебе присусідитися?

– Та заходь уже швидше, бо зараз народ як розбереться, що й до чого... Сам розумієш, що почнеться. Давай свої речі у вікно.

Спартак передав другові свій невеличкий наплічник, який Валерка одразу ж тицьнув у багажний відсік під лежанкою, залишивши нагорі тільки свою сумку з продуктами. Щойно він це зробив, як до розчухнутого вікна підбіг один з офіцерів спецафедри й несамовито заволав:

– Курсанте Уханьський, нумо зачини вікно! Негайно! Вікна вагонів, виділених для перевезення курсантів, відчиняти суворо заборонено на всьому маршруті слідування!

– Так спекотно ж... – спробував заперечити Валерка, проте офіцер зарепетував іще дужче:

– Курсанте Уханьський, виконуйте команду – і без балачок в строю мені тут! Я вам підполковник чи хто?! А ви курсант чи папуас?!

Довелось зачиняти вікно. Втім, головне полягало в тому, що обидва шкільних товариша вже сиділи один навпроти одного, цілком задоволені собою, і чекали на відправлення, щоб досхочу наговоритися.

Адже поговорити було про що. Вони жили в сусідніх будинках, вчилися в одному інституті, хоча й на різних факультетах, іноді стикалися на перервах між парами. Двічі сходили разом у кіно, іноді просто сиділи у дворі Валерчиного будинку на лавці, вкопаній у землю під кучерявими бузковими кущами. Але хоч як це сумно говорити – спільної мови не знаходили.

А все через Марєка! Беручи приклад з друзяк, у далекому вже 1980 році Мар'ян думав, думав та й надумав раптом також поступати до КПІ. Але Спартак як золотий медаліст задля вступу мав право скласти

на відмінно лише один іспит – і склав. Так само Валерка зі своїм п'ятибальним атестатом дістав право скласти на відмінно лише два перших іспити – і склав їх так само успішно.

Проте що Спартак, що Валерка готувалися до вступних іспитів дуже довго й наполегливо. Марек же весь час піднімав їх на сміх і стверджував, що, маючи звичайний атестат, успішно складе всі чотири іспити: математику письмову, математику усну, фізику і письмовий твір з російської мови. І тоді без жодних зусиль проскочить на теплоенергетичний факультет... Отож і доведе обом «зубрилкам», що жити треба легко й весело!..

Звісно, скінчилася ця авантюра плачевно: перші три іспити Мар'ян склав слабенько – на четвірку і дві трійки. Враховуючи поганенький середній бал в атестаті зрілості, його не могла врятувати ніяка «п'ятірка з трьома плюсами» за письмовий твір. Хоча не відомо, чи дотягнув би він навіть до «четвірки»... Тому на останній вступний іспит Марек... просто не пішов! Стверджував, що проспав. Проте Спартак з Валеркою зрозуміли: він просто не хоче ганьбитися, демонструючи очікувано поганий результат і тим самим підтверджуючи власну хвалькуватість.

Кожен з них переживав провал Мар'яна, як свій власний. Попервах кожен з друзів звинувачував себе за те, що завчасно не напутив невдачу і не допоміг готуватися до вступних іспитів наполегливіше. А потім, коли Марек пішов в армію, вони взагалі перестали бачитися. І тільки тепер, зустрівшись на залізничному вокзалі перед літніми військовими таборами, обидва відчули, до чого скучили один за одним! Тому і Валерка, і Спартак зраділи можливості проговорити всю дорогу до Єйська...

Тієї миті, коли потяг зрушив з місця, до вагона забігла трійця студентів із групи Спартака і почала шукати вільні місця – але марно, бо все було зайнято. У принципі, в зайнятому Валеркою купе й досі були вільними два верхніх місця та ще й два бічних... Але трійцю верхні місця не дуже цікавили. Лише пробігшись уздовж усього вагона, вони повернулися до Спартака й Валерки.

Трійця запеклих нехлюїв складалася з двох довготелесих тупуватих лобуряк – Зеки і Сіми, якими керував низькорослий, не по роках полисілий, дуже неприємної зовнішності тип на прізвисько Ляля. Трійця частенько задиралася майже до всіх студентів групи, але з

особливим задоволенням вони діставали Спартака – і все через особисту неприязнь до нього «командира» Лялі. Хоча самі по собі що Зека, що Сіма намагалися триматись подалі від опецькуватого розумаки через непередбачуваність його реакції. Проте Лялі це не стосувалося. На відміну від інших, Спартак не вибачав коротуну його злостивих витівок: хоча суто фізично він і не міг впоратися з трійцею, проте ніколи не упускав нагоди «мокнути пикою в багнюку» в моральному плані, терпляче дочекавшись слушного моменту. При цьому все виглядало так комічно, що над Лялею реготала вся їхня група.

Зараз самозакоханий коротун вирішив скористатися зручною ситуацією: адже в усьому цьому купе (4 нормальних місця та 2 бічних) опинилася тільки їхня нехлюйська трійця, Спартак і якийсь незнайомий студент – очевидно, чи то зі зварювального, чи з електротехнічного факультету. Коротше кажучи, явний чужак... Отож озирнувшись навсібіч, Ляля з виглядом господаря гепнувся на нижню полицю поруч з вайлуватим розумакою, а Зека і Сіма завбачливо присіли за столик на бічні місця.

– Ну що ж, Академіку, давай! Лізь не верхню полицю! – наказним тоном гримнув Ляля. Спартак навіть вухом не повів. Тоді коротун зірвався з сидіння на ноги і заверещав: – Ну, ти сам нарався, придурка кавалок! Не хочеш, значить, по-доброму?! То буде, як ти любиєш – по-поганому!

Але Спартак сидів біля вікна незворушно, не звертаючи уваги на «командирську» істерику. І тоді Ляля припустився помилки: він схопив сумку з продуктами, демонстративно кинув її на підлогу і голосно зареготав, за ним зареготали Зека і Сіма, копіюючи ватажка.

При падінні на підлогу в сумці щось розбилося. Це розлютило Валерку: він терпіти не міг, коли чіпали його речі, а тим паче – коли псували їжу. А тут якийсь коротун, за яким стоять двоє лобуряк, явно знущається з його друга! Валерка не зреагував одразу лише тому, що з не зовсім зрозумілої причини Спартак зберігав цілковитий спокій...

Між тим, на підлозі купе з'явилася і почала розповзатися рожева калюжка.

– О-о-ой, погляньте лишень сюди! Схоже, тут хтось насцяв просто на підлогу купе! Академіку, це тебе енурез здолав, чи як?.. – підступно

захихотів Ляля, переможно дивлячись на Спартака. І тільки тоді розумака посміхнувся та відповів жартівливою пісенькою:

Он выбросил в окно мой чемоданчик!..
Он выбросил в окно мой чемоданчик!..
Он выбросил в окно!..
Он выбросил в окно!..
Он выбросил в окно мой чемоданчик!..
Он выбросил в окно!..
Он выбросил в окно!..
Он выбросил в окно мой чемоданчик!..
А это был не мой чемоданчик!..
А это был не мой чемоданчик!..
А это был не мой!..
А это был не мой!..
А это был не мой чемоданчик!..
А это был не мой!..
А это был не мой!..
А это был не мой чемоданчик!..

Щойно він доспівав, як Валерка підхопився з місця і вправно вивернув руку Лялі, та так, що той уткнувся носом у підлогу, заволавши:

– А-а-а-а, відпусти руку, зар-ра-а-за-а-а! Зламаєш нахрін!..

Зека скочив зі свого місця і кинувся на допомогу Лялі, але був негайно відкинутий назад влучним ударом ноги в груди. При цьому на його білій футболці, вдягнутій під «будзагонівською» брезентовою курточкою^[77], що була розстебнута через спеку, відбився слід Валерчиної кросівки.

– Слухай, ти, огризок, мотай до провідниці за ганчіркою, бо на тебе чекає прибираннячко! – проскреготав роздратований Валерка. – І дивись мені, не загубися випадково у лабіринтах нашого вагона, бо твоя косметичка з речами лишатиметься у мене, доки не витреш насухо всю підлогу. Отож обирай, чим витирати: ганчіркою чи твоєю мармизою...

Тут себе вирішив проявити Сіма, махнувши здоровезним, немов кувалда, кулаком. Та Валерка не втрачав пильності, тому, ухилившись від удару, гучним ляпасом відкинув Сіму назад. У цей час потяг трохи

занесло на повороті, отож Сіма з гуркотом покотився у прохід і вилетів у сусіднє купе. А між тим Валерка спокійно опустився на своє місце, немовби нічого й не сталося. Ляля очманіло глянув на нього і хрипко прошепотів:

– А ти хто такий, га?.. Чого б це одразу битися?

– Він ще запитує, – спопеляючи коротуна поглядом, мовив Валерка.

– То це твоя сумка?.. Слухай, та я ж не знав!.. Ну, вибач. Ми просто хотіли по-дружньому пожартувати над нашим Академіком, от і все.

– Нічого собі жарти...

– Валерко, не дивуйся, до нашого Лялі завжди туго доходить.

– Ах, то він ще й Ляля!.. – криво посміхнувся Валерка й одразу ж grimнув на коротуна: – А ти мотай за ганчіркою, кому сказано!

Ляля підстрибнув від несподіванки, Зека здригнувся, Сіма гепнувся головою, намагаючись підвестися. Тоді Валерка згріб Сіму за комір брезентової курточки, підняв і посадив на бічне сидіння, потім видобув із сумки ще холодну пляшку «Боржомі», притиснув до гулі на потилиці:

– Сиди й тримай отак.

Тут нарешті прийшли старости обох їхніх груп. Довелось розповідати, що все гаразд, а Сіма впав у прохід випадково, не втримавшись на ногах, коли потяг трусонувало.

– Тут хтось, я так подивлюся, занадто борзий, – мовив невдоволено староста «інженерів-фізиків». – То ви дивіться мені... Майте на увазі, що за бійку під час проходження літніх таборів можуть відрахувати зі спецафедри, а отже, і з інституту всіх учасників без розбору – і того, хто правий, і того, хто винуватий. А нам, як старостам ваших груп, а також і командирам ваших навчальних взводів, теж перепаде на горіхи. Отож давайте надалі без ексцесів, гаразд?..

– Ти про що? – Спартак дуже натурально удав повне здивування. – Ми з Валеркою тихо-мирно сиділи, нікого не чіпали, тут прийшла наша трійця... Потяг трусонувало, Сіма впав... Усе гаразд.

– Ну, то ми вас опередили, – кивнув староста «зварювальників».

Після того усі розсілися по місцях. Поки Ляля ходив до провідниці за ганчіркою, Валерка і Спартак повиймали з сумки усе їстівне. Виявляється, розбилася вчасно не помічена Валеркою пляшка газованої солодкої води, яку поклала племінникові в дорогу турботлива тітка-одеситка. Продукти в сумці не надто постраждали.

Коли Ляля мовчки виніс і витрусив до смітничка у тамбурі вагона осколки, а також витер насухо калюжу, Валерка розклав на столику стару газету, виклав на неї продукти і на знак примирення запросив трійцю приєднатися до них зі Спартаком.

Сіма зжував канапку з копченою ковбасою і влігся на верхню полицю: після падіння у прохід у нього розколювалася голова. Спартак зітхнув, відкопав у своєму наплічнику упаковку «трійчатки» й виділив постраждалому пару таблеток. Ляля їсти відмовився, він усівся на бічне місце і втупився у вікно з виглядом гордовитим і незалежним. Зате Зека їв за двох, увесь час захоплено позирав на Валерку і всіляко вибачався перед Спартаком. На першій зупинці, де поїзд простояв хвилин десять, Валерка вийшов до тамбуру, де було хоч трохи прохолодніше. Не минуло й десяти секунд, як слідом за ним прибіг Ляля, зробив Валерці знак нахилитися нижче, після чого збуджено зашепотів йому на вухо:

– Ти, як я подивлюся, хлопець непоганий. Навіть можна сказати – хороший. А ось за гівнюка цього, за Академіка, ти даремно заступився! Ти просто не знаєш, але він постійно мене принижує, я просто не міг далі терпіти його підлість... І за сумку теж вибач, я не знав, що вона твоя, а не цього ушльопнутого Академіка!..

Валерка якраз щойно заспокоївся, але тепер лють знов почала наповнювати його. Він ледве стримувався, щоб не заїхати цьому мерзенному коротуну. Пам'ятаючи напучування обох старост, довелося всього лише поплескати Лялю долонею по плечу так, що той притиснувся спиною до облупленої металеві стінки тамбуру, й тихо прошепотіти:

– Мені все одно, що там сталося між тобою і Спартаком. Але одне обіцяю твердо: якщо ще раз почую від тебе або твоєї зграї щось погане про мого друга, або ти на нього просто подивишся якимось не так, косо чи криво... То май на увазі, я тобі мармизу твою намну! Причому намну ґрунтовно. І не тільки мармизяку... Отож Спартак – він хороший. Засвоїв?..

Після цього Ляля і Зека окупували обидві боковушки їхнього купе і до самого Єйська більше не контактували ні зі Спартаком, ні з Валеркою, які всю дорогу не могли наговоритися. А Сіма проспав, лежачи на одній з верхніх полиць.

726-й навчальний центр військ протиповітряної оборони, Єйськ, Краснодарський край, липень 1985 року

Прапорщик Малюта Нілович Коврига служив у Єйському навчальному центрі ППО вже понад 15 років. При ньому змінилися чотири безпосередніх начальника, постійно «миготіла» решта офіцерського складу: хтось ішов на підвищення та їхав у різні завидні місця, а тих, кому не пощастило, відсилали подалі – аж до Камчатки чи Сахаліну. Але що було незмінним – то це наявність «прапора» Ковриги! А все тому, що цей, здавалося б, недалекий чоловік умів робити висновки і дуже професійно ховав кінці у воду! Багато комісій намагалися викрити його підступи, бо всі прекрасно розуміли, що він нечистий на руку... Але як його не ловили, проте упіймати «на гарячому» не могли. Отож у будь-якого командира цей слизький тип перебував на доброму рахунку.

Почалося все це дуже давно – ще коли одразу по закінченні школи прапорщиків Малюта Нілович потрапив до однієї з підмосковних військових частин, де крали всі – включно із солдатами строкової служби! Уже на другий день новоприбулий прапорщик поцупив з актової зали і «штовхнув» на місцевому базарчику не «12 стільців», як у Ільфа з Петровим, а цілих тридцять! Виручені за обладку гроші миттєво надіслав матері поштовим переказом. Наступного ж дня військову частину (яка давно була під підозрою) накрила комендатура, почалася перевірка. Але от дивина: усі бачили, як Коврига вивозив на базар стільці, але жодного з них на балансі військової частини так і не знайшли! Копатися у загадковій справі далі не стали, хоча новоприбулого «прапора» про всяк випадок перевели в Єйськ – аби лише подалі від Москви!..

Завдяки цьому досвіду Малюта Нілович переконався, що безкарно вкрасти можна все що завгодно – аби воно не «світилося» у документації. Отож весь перший рік перебування в Єйському навчальному центрі ППО він тихо і скромно жив у гуртожитку, якщо цупив – то якісь дрібниці. Але як і в Підмосков'ї, всі гроші переказував матері. Будь-яка перевірка його діяльності оберталася черговою

бездоганною характеристикою прапорщика. А все тому, що документи у нього завжди були в порядку – комар носа не підточить!..

Одного разу під час видачі святкових спецпайків офіцерам він помилився і відпустив зайву баночку ікри одній майорші, а вона, не додивившись, підмахнула накладну. «Крадіжка» була помічена майже одразу. Майорша навіть не встигла вийти за територію військової частини, як Малюта Нілович наздогнав її і буквально на КПП склав протокол. Хоча винен у цьому був виключно «прапор», майоршу вдалося налякати тим, що її чоловік матиме клопіт. Відтоді Коврига взяв на озброєння такий метод впливу на людей, як шантаж. Через це деякі легковажні дружини офіцерів опинилися у нього під п'ятою, бо «легковажили» вони не тільки з документами. Отак товариш прапорщик почав обростати таємними коханками.

Наступний командир виявив великий педантизм у підборі персоналу, тому звільнив майже всю бухгалтерію і набрав нову. Минуло ще три місяці, й під час перевірки на продуктовому складі, підпорядкованому Малюті Ніловичу, раптом виявили надлишки. «Якщо є надлишки, є і крадіжки», – констатував перевіряючий. Як виявилось, помічниця головбуха отримала пайок з простроченими консервами, отож ініціювала перевірку складу Ковриги на предмет термінів реалізації продуктів харчування. Усе прострочене посписували, але залишили на складі – отак і з'явилися «надлишки»!

Малюта Нілович зробив належні висновки й почав ретельно слідкувати за термінами зберігання продуктів. Зовсім нещодавно прострочене формально утилізувалося за рапортом, фактично ж потрапляло або в солдатську їдальню, або на базар, натомість заощаджувалися цілком придатні до споживання продукти. За деякий час у Ковриги з'явилася добре обставлена кооперативна квартира, він же почав замислюватися про сім'ю...

Останній начальник був більше солдафоном, ніж господарником, отож Малюта мало не розслабився... Однак його дружина виявилася просто акулою у комерційній сфері! Усе почалося з дачної ділянки. Здавалося б, нічого особливого... Але на ділянці товариша майора у найкоротший термін вироста справжня двоповерхова вілла, на якій і жила тепер його сім'я. За господарством доглядали військовослужбовці.

Поруч містилася скромна ділянка товариша прапорщика з невеликим затишним – зовсім за статусом Ковриги! – дачним будиночком. А поруч з обома ділянками розташовувалися теплиці й садок, що цілком офіційно належали навчальному центру військ ППО – от саме там і працювали, згідно з документами, військовослужбовці! Ну, а якщо їхніми турботами були охоплені сусідні ділянки... Тут усе просто: командири ставили завдання «вскопати від сих до тих» чи «обробити там і там, і ще там» – солдати й виконували що наказано...

А ще спритна майорша здавала дачу прапорщика приїжджим на відпочинок, дохід ділила з Малютою Ніловичем. Ще й обламувалося трохи «батькам-командирам», які розпоряджались дачними роботами. До речі, оплачувалася дача Ковриги з бюджету військової частини... Що ж до товариша майора, то він в усі ці обладунки носа не пхав. Він займався тим, чим і мусив займатися: підготовкою кадрів для ППО, інше цього суворого солдафона не обходило.

* * *

Якось, оглядаючи територію навчального центру, товариш прапорщик наштотхнувся на дуже симпатичне юне створіння, яке змусило його серце калатати з шаленою потугою. Це була Ксюшенька Муратова – одна з найкрасивіших дівчат Єйська. Вона була чи то грузинкою, чи то циганкою, а тому зовнішність мала явно нестандартну. Навчалася заочно на фармацевта, працювала в аптеці та ще й підробляла медсестрою у місцевій поліклініці. Усі методи спілкування з особою жіночої статі, випробувані Ковригою раніше, зазнали краху: дівчина сором'язливо ховала очі й вважала за краще піти геть, ніж і далі перебувати поруч з таким розв'язним типом...

Але ж ні – не на того напала! З виглядом переможця Малюта Нілович привів юне створіння на КПП, намагаючись з'ясувати її особу. Втім, черговий лейтенант, незважаючи на його протести, провів дівчину до свого кабінету, а за кілька хвилин вивів її за територію навчального центру. Всі спроби спантеличеного прапорщика з'ясувати ім'я порушниці зазнали рішучої відсічі.

Побоюючись за свою репутацію, Коврига помчав до товариша майора, але несподівано отримав відповідь: Павло Сергійович гранично зайнятий, а ви, товаришу прапорщик, ідіть на свій склад,

будь ласка... А хвилин за десять туди влетіла розлючена майорша і, не звертаючи уваги на кількох солдатів і сержантів, учинила справжню істерику – ще й із застосуванням образливої нецензурної лайки. Виявляється, медсестра прийшла робити уколи товаришеві майору, а також принесла ліки! Ніхто ні про що не повинен був дізнатися, а тепер Малюта Нілович усе зіпсував...

Наступного дня винуватець скандалу півдня тупцяв біля КПП і все ж таки перестрів медсестричку. Він щиро вибачився, обґрунтувавши свою поведінку зайвою підозрілістю. До того ж поскаржився на раптові напади головного болю, що дедалі частішали. А ще останнім часом його наздоганяли раптові стрибки кров'яного тиску.

– Лікарі нічим не можуть зарадити, – сумно завершив Коврига, розглядаючи юну красуню з виглядом побитого пса. Дівчина вислухала його дуже уважно й пообіцяла допомогти. Наступного дня принесла прапорщикові якусь мікстуру, але категорично попередила, що її не можна пити після вживання алкоголю. Малюта випив пахучу рідину, після чого його стан і справді покращився.

Ксюшенька приходила до навчального центру щодня, вони регулярно бачилися і приязно віталися. Поступово Коврига знов почав замислюватися про одруження. Він уже й обручку придбав, і гроші відкладав – але освідчитися все не наважувався.

Сам же прапорщик усе й зіпсував, необережно поділившись своїми матримоніальними планами з майоршею. У відповідь вона мерзенно розреготалася просто йому в обличчя:

– Ти чого це надумав, хробак мерзенний?! Щоб ця ніжна троянда впала в лапи такому чудовиську, як ти?! Аякже, розкатав губу!..

Справи із зароблянням грошей – це одне, але ж почуття власної гідності треба берегти... Розгніваний прапорщик вирішив помститися – і майорші, і її чоловікові також. Малюта Нілович настроїв анонімку, де розповів про все – і про дачу, і про роботу військовослужбовців на ній, і про правдиві та вигадані на ходу способи заробляння грошей майоршею. Лист із повідомленням про вручення хотів відправити з міської пошти сам, але через купу справ відлучитися з військової частини вдень ніяк не вдавалося...

Час минав, отож нарешті Коврига наважився відправити листа через молодого лейтенанта. Той обіцяв зробити все як слід і через два дні приніс корінець відповідної поштової квітанції.

Минуло два тижні, але відповіді так і не було... Як раптом на них звалилася комісія з позаплановою перевіркою! Потім поповзли чутки про те, що майора з їхнього навчального центру...

«Ось вона, відплата!» – подумав Коврига. І на radoщах напився.

Але, як виявилось згодом, майора підвищили до підполковника і відправили для подальшого проходження служби кудись під Смоленськ. Почувши таке, Малюта Нілович немовби сказився. Та що ж це таке коїться на білому світі?! В анонімці він виклав усе так старанно і з такими подробицями, а вони не оцінили... Але чому?!

Майор саме здавав справи і підписував обхідні листи, коли до засмученого і спантеличеного Ковриги звернулася майорша з пропозицією придбати їхню прекрасну двоповерхову дачу за відносно невеликі гроші. Малюта Нілович погодився, тоді майорша зайнялася оформленням документів. Через день вона попросила занести їй договір з дачним кооперативом, але скільки прапорщик не шукав, його ніде не було.

– Ну нічого, вирішимо й це, – пообіцяла вона.

І ось нарешті Коврига отримав документи на розкішну дачу, оформлені на його ім'я. Майор з майоршею благополучно поїхали на Смоленщину. А до Єйська приїхав черговий безпосередній начальник – теж майор, цього разу моложавий і неодружений. Поки він входив у курс справ, прапорщик мотався, немов солоний заєць. А коли все увійшло в робочий режим, Малюта Нілович знов перестрів біля частини Ксюшу. Вона на когось чекала. З Ковригою привіталася привітно – як і належить вітатися з давнім добрим знайомим. Тоді він нарешті наважився: підігрітий усвідомленням того, що його статки зросли на двоповерхову віллу, успадковану від попереднього начальника, намацав у кишені обручку і простягнув дівчині зі словами:

– А як вам, Оксанонько, ось це?..

Вона взяла з його рук заповітну коробочку, захоплено вигукнула:

– Яка краса! Вона така мила, просто обручка мрії!.. Будь-яка жінка буде щаслива прийняти такий подарунок.

Але далі... з байдужим виглядом закрила коробочку і простягнула її Ковризі назад! Нещасний прапорщик відчув, що у нього знов несподівано підстрибнув тиск. Задихаючись, він намагався щось сказати, але... впав непритомний!.. У цей час через КПП пройшов хвацький капітан. Розгублена Ксюша замахала йому руками. Капітан

підбіг, вони удвох перетягли прапорщика на КПП, викликали начмеда їхнього центру, а коли стан Малюти Ніловича стабілізувався, службовою автівкою перевезли його на скромну дачу і поклали в ліжко.

Ксюша ще трохи затрималася у прапорщика, пару разів виміряла тиск, приготувала йому чай і нарешті вирушила додому, наостанок оголосивши:

– Завтра і післязавтра вам краще побути вдома. Тут, на дачі, повітря чудове, вам це на користь. Я неодмінно забіжу до вас і принесу настоянку: вам конче треба попити її повторно. Але приділити вам іще більше уваги не можу, вибачайте! У мене зараз роботи багацько, перепрошую... адже в п'ятницю я виходжу заміж.

– Як заміж?! Як так заміж? – у відчаї закричав їй навздогін Коврига. Але цього відчайдушного зойку дівчина вже не почула, бо за нею зі скрипом зачинилися вхідні двері.

Тоді його погляд впав на стіл, де сиротливо лежала заповітна коробочка з підло відторгненою обручкою мрії. Чорні думки повільно заповнювали хворий мозок Ковриги:

«Застрелити цю паскуду!.. Задушити її!.. Згвалтувати!.. Стоп-стоп... Але ж це – слухна думка! Ах ти ж зараза розпутна!.. Ну що ж, не захотіла по-хорошому – буде по-поганому!.. Ти у мене благатимеш, щоб я погодився!..»

Він спробував підвестися, але, знесилений, впав на ліжко.

* * *

Втім, заплановане на п'ятницю весілля довелося відкласти: адже до Сійського навчального центру ППО саме в п'ятницю зібрався заїхати генерал-майор – представник Північно-Кавказького військового округу. Візит мав бути коротким і неофіційним, бо далі генерал збирався у відпустку. А ще подейкували, нібито він хоче зустрітися з племінником... А загалом, як то кажуть: начальству видніше – на те воно і начальство!..

Що ж до Малюти Ніловича, то вже наступного дня він трохи оклигав. І хоча все ж залишився на дачі й майже не вставав з ліжка (навіть незважаючи на скорий візит генерал-майора), почав виношувати план помсти всьому жіночому роду загалом, а особливо – підступній Ксюші Муратовій.

«Ось де ви у мене будете!» – погрожував він кулаком низькій стелі.

Через перенесення весілля Оксана не змогла зайти до хворого, тому попросила свою колежанку Варюньку завітати на дачу до Ковриги. Коли вона подзвонила у двері, то чекала доволі довго. Лише після повторного дзвінка всередині дачного будиночка щось зашаруділо, потім грюкнуло. Лише тоді вхідні двері розчахнулися, й на порозі виник небало одягнений, п'яний в устільку прапорщик. Варюнька тицьнула йому в руки чай, мовила:

– Оксана перепрошує, що не може зайти, тому вона...

– Оксана?! – вирячивши очі й дихаючи перегаром, дико ревував Малюта Нілович, підскочив на місці, змахнув руками так, ніби намагався щось упіймати.

– Це треба заварити... – пробелькотала Варюнька, потроху задкуючи. Вона раптом усвідомила, що, окрім них двох, на дачі нікого більше нема...

Але тут Коврига здійняв високо над головою затиснутий у дужому кулаці пакетик з лікувальним чаєм і знову підскочивши на місці, дико скрикнув:

– Оксанко! Сьогодні я помщуся тобі за зраду!

І похитуючись з боку на бік, кинувся в глиб дачного будиночка. Тоді Варюнька поквапилася захлопнути вхідні двері й чкурнути геть. Від гріха подалі.

Невідомо, чим займався прапорщик решту дня. Прокинувся він просто посеред ночі. Спробував підвестися з ліжка – проте спіткнувся об порожні пляшки з-під шампанського і коньяку, розставлені біля ліжка, й гепнувся на підлогу. Жалібно дзеленькнувши, порожні пляшки розкотилися навсібіч.

– Мав рацію товариш майор: пити шкідливо! Добре, що я таки подолав цю хмільну бридоту... цього «зеленого змія»... – пробелькотів Малюта Нілович, згадавши лекцію, прочитану в контексті антиалкогольної кампанії^[78], ініційованої не просто Партією й Урядом, але особисто Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем Горбачовим. Погано лише, що після цієї запеклої боротьби у нього просто розколюється голова!..

Тоді прапорщик, доклавши неабияких зусиль, підповз до стіни, все ж таки підвівся, увімкнув світло й озирнув розорену кімнату в пошуках знеболювальних пігулок. Натомість із подивом побачив, що

все його ліжко всіяне якимсь зіллям. Принюхавшись, упізнав аромат настоянки, якою його постачала ця підступна дівка Ксюша.

– О-о-о, а ось і чайок!.. чайочок!.. А Ксюша ця... підла шлюха... зар-раз-за така казала... що чаю нема. То ось же він! Бери – не хочу!.. Щас-с-с!..

Як міг, Коврига згріб з ліжка зілля пригорщею і поплівся на кухню заварювати лікарський чай. Ясна річ, про дозування він не мав найменшого поняття, а тому, щоб не промахнутися – всипав до чашки повну жменю, закип'ятив чайник, залив зілля окропом, почекав приблизно півгодини, випив єдиним залпом одразу все...

Доки дійшов до ліжка – уже відчув полегшення. Біль спочатку стишився, потім зник зовсім. Натомість потягнуло на сон... Тоді Малюта Нілович розтягнувся на дивані на повен зріст і одразу заснув.

Решту ночі марилося прапорщику, що на його дачу з'їхалися всі невірні дружини усіх офіцерів їхнього навчального центру – із цими шльондрами він і розважався аж до світанку! А з першими променями сонця до веселої розпусної компанії приєдналася хитра майорша з підступною Оксанкою. Обидві ганялися за Ковригою з величезним батогом, клацаючи ним просто у прапорщика перед носом... Так він проспав майже дві доби!..

У п'ятницю прокинувся рано-вранці. Все ліжко відсиріло від поту і сечі, тому жахливо смерділо. Зате йому стало значно краще! Малюта Нілович відчував приплив сил і неймовірної енергії. Тому, прийнявши душ і поголившись, він поснідав тим, що відшукав у холодильнику, задля профілактики повторно залив окропом рештки зілля в чашці, почекав півгодини, випив і вирушив до навчального центру.

За межами КПП життя ніби вимерло. Черговий офіцер доповів, що згідно з наказом заїжджого генерал-майора і під його керівництвом майже всі виїхали на стрільбище, а на території центру залишилось мінімум людей.

Був полудень – наближався час обіду. Сонце палило нещадно. Коврига безцільно вештався спорожнілим центром, як раптом його погляд зупинився на незграбному солдатику в звичайному однострої, на голову якого замість пілотки був чомусь насунутий крилатий капелюх-панам. Такі зазвичай носять вояки у пустельних регіонах СРСР та «афганці». Незграбний довготелесий юнак з довгими Х-подібними ногами тримав в одній руці невеличкий пензлик, а в іншій –

відерце з яскраво-зеленою фарбою. Він завмер посеред двору і наче щось шукав. Нарешті сам собі кивнув і попрямував до газону, де на найвиднішому місці, просто посередині, жовтіла вигоріла трава. Опустившись на коліна й озброївшись пензликом, юнак заходився старанно розфарбовувати траву.

Тут з ідальні вийшли двоє курсантів, що приїхали до навчального центру, здається, з Київського політехнічного інституту. Вони про щось захоплено сперечалися, але, побачивши дивного «художника по траві», забилися в зону невеличкої тіні, яку кидав окраєць даху ідальні під сонцем в зеніті, й почали тихо перемовлятися між собою:

– Ти глянь, Професоре! Цікаво, це мені здається чи я бачу це насправді?

– Так, Валерко, подібне буває не тільки в анекдотах. Але ж це відбувається в реальному житті...

– Хто б міг подумати!..

І вже не стримуючись, вони голосно зареготали.

От саме їхній сміх і вивів прапорщика із заціпеніння. Малюта Нілович з рішучим виглядом наблизився до новоспеченого муляра, схопив його за комір, як слід трусонув, розпрямив, поставив на ноги і без жодних пояснень розмахнувся та зацідив кулаком по пиці. Вискочивши з ріденької тіні, курсанти кинулися до газону. Що ж до прапорщика, то він горлав щодуху:

– Ти що, гнидо, робиш?! Ти де вкрав фарбу? Стояти!.. Струнко!..

Горопашний солдатик щосили намагався не впасти. Однією рукою він поправляв однострій, іншою витирив кров з носу. Малюта Нілович знов штурхонував недолугого муляра, і той полетів на землю, вронивши відерце з фарбою і пензель. Голосно лаючись, прапорщик заніс ногу для удару по ребрах, але солдатик якимсь дивом ухилився, відкотившись убік.

Хтозна, чим би скінчився цей нерівний поєдинок, якби між муляром і прапорщиком не виріс Валерка. Він був попереджений щодо бійок і розумів, що неприпустимо навіть пальцем чіпати старшого за званням. Тому курсант легко підхопив худорлявого солдатика на свої широкі плечі й підтюпцем побіг до медпункту.

В цей же час з ідальні почали виходити інші курсанти. Вони бачили сцени побиття солдатів-новобранців і раніше, проте Коврига ще ніколи нікого не бив з такою люттю. Отож коли Валерка із солдатом на плечах

пробіг повз них, курсанти зімкнули ряди просто перед носом прапорщика-переслідувача. Той раптово почервонів і, розмахуючи кулаками, кинувся на курсантів, і ті розбіглися навсібіч.

Тоді сталося щось незрозуміле: Малюта Нілович раптом зупинився різко, немов укопаний, і... надзюрив собі у штани! Прапорщиківі здалося, що хтось облив його з водяного пістолета... Жахливо лайнувшись, він озирнувся довкола, але, побачивши лише здивовані обличчя курсантів, знову завмер, а потім повільно поплентався на склад, щоб перевдягтися.

Але на цьому біди Ковриги не скінчилися. Коли до навчального центру повернулися всі, хто брав участь у стрільбах, на чолі із явно задоволеним генерал-майором, товариш прапорщик доповів про зухвалий напад на нього не своєму безпосередньому начальникові-майору, а самому товаришеві підполковнику – начальнику їхнього центру. І при цьому просто посеред рапорту... обмочився знов, але тепер уже на очах начальства!

Ситуація виглядала дикою до незбагненності. Начальник центру із кам'яним обличчям наказав Малюті Ніловичу прослідувати до медпункту на предмет термінового обстеження. Але Ковригу немовби перемкнуло: він недолуго підстрибнув на місці, штовхнув кулаками в груди здивованого начальника центру й заволав щодуху:

– Яке ще обстеження?! Нащо мені в медпункт?! Я здоровий як буйвол! Та чого там, лише вчора я вертів на своїй женилці всіх ваших бабів! І твою!.. І твою!.. І твою також!.. У мене на дачі це було!.. Усіх, усіх я мав, як хотів!.. То який медогляд, я питаю?! Я ж усіх!.. І твою!.. І твою!..

Прапорщик заходився тицяти пальцем навсібіч.

– Але у мене немає дружини! – обурено вигукнув його безпосередній начальник-майор.

– Це ти так кажеш! А я от знав, що у найвідповідальніший момент ти відмовишся від своєї дружини, щоб не ганьбитися!..

Хтозна, яких іще нісенітниць наговорив би Коврига, якби начальник центру не наказав іншим доправити розбурханого прапорщика на медогляд силоміць. Лише тоді Малюту Ніловича відвели в медпункт. Оскільки ж він ніяк не припиняв буянити – довелося вантажити його в автівку і везти до Ростова-на-Дону в окружний військовий госпіталь.

З Валеркою для початку провів жорстку розмову лейтенант – командир його навчального взводу. В доволі жорсткій формі він пояснив, що за інших обставин курсантові, можливо, загрожували б суд і «губа», а чим усе скінчиться зараз – невідомо... Перепало і Спартакові за те, що не утримав товариша від прикрої помилки, перебуваючи поруч.

Але не встиг іще лейтенант завершити прочуханку, як від товариша генерал-майора надійшов наказ: доправити головного винуватця особисто до нього для з'ясування всіх обставин справи. Коли Валерку відконвоювали до кабінету начальника центру, розлючений генерал почав горлати на нього, тупотіти ногами, потім вигнав з кабінету усіх присутніх включно з начальником центру. Й тільки коли вони залишились наодинці – по-батьківськи притиснув Валерку до грудей і зі сльозами на очах зізнався:

– Від того, що ти вчинив, тхне трибуналом. Однак особисто я б тобі дав орден за кмітливість! Або хоча б медаль!..

Виявляється, той самий солдатик, на якого накинувся Малюта, був племінником заїжджого генерала! Саме з ним хотів перестрітись гість...

Пізня дитина, син генеральської сестри, вундеркінд. Молоде обдарування в 14 років закінчило школу, в 16 – університет, у 18 вже захистило дисертацію. І тут йому раптом закортіло в армію! Хоча у нього був цілий «букет» болячок – від пласкостопості до короткозорості...

А ще він мав упертість і всемогутнього дядька-генерала. Останній і прилаштував вундеркінда в бухгалтерію навчального центру ППО. Іноді його возили на стрільбища, і треба віддати належне – вундеркінд дуже влучно стріляв, попри свою короткозорість. А тут така пригода!..

В результаті до самого кінця таборів Валерка і Спартак простояли днювальними «на тумбочці». Ксюшенька Муратова вийшла заміж за свого капітана. Коврига ж потрапив до психіатричної лікарні.

Втім, якби його не покладали туди, то цілком можливо, він пішов би під трибунал за злочинство в особливо великих розмірах з важко прогнозованими наслідками! Адже службове розслідування виявило у Малюти Ніловича, по-перше, декілька оцадних книжок, оформлених на його матір, а по-друге – іще одну дачну ділянку з двоповерховою віллою, яку він нібито придбав у майора, попереднього

безпосереднього начальника. Хоча насправді ця майорська дача... належала йому від самого початку! Але майорша (отака хитрюща баба!) примудрилася стягнути з Ковриги гроші за те, чого продати ніяк не могла.

Втім, було очевидно, що вся ця розкіш продавалася-купувалася за «ліві» гроші. Тому обидві дачі були конфісковані на користь держави. Невдовзі двоповерхову віллу передали дитбудинку. А більш скромний будиночок оформили на навчальний центр, і відтоді там відпочивало місцеве начальство.

Цвинтар табору «Перм-36»^[79], с. Борисово, Чусовський р-н, Пермська обл., 5 вересня 1985 року

Багато кого доводиться перевиховувати за допомогою ударної праці. Й хоча існує навіть така приказка, що кулю з гівна не зробиш, будь-хто з більш-менш досвідчених працівників радянської виправної системи може засвідчити: все можливо під яскравим сонцем ГУЛАГу!.. Хоча власне ГУЛАГ, як «Головне управління таборів СРСР», давно вже ліквідоване, це не має найменшого значення: бо як ти систему цю не називай – вона була, є й буде. Бо лише в часи наївної романтики, що запанувала в головах одразу ж після Великої Жовтневої соціалістичної революції, люди вірили, що мине рік-другий... ну максимум – років п'ять-десять, і вся злочинність розвіється, мов вранішній туман, зникне сама собою.

Але вже за сталінських часів було відкрито великий закон, що проголошував: спротив міжнародної буржуазії, світової контри та всілякої мерзоти зростатиме тим більше, чим ближче насуватиметься на все людство торжество комунізму в світовому масштабі! Теоретично коли людство здолає не тільки стадію соціалізму простого, але й соціалізму розвиненого, і до комунізму буде буквально рукою подати – отут всесвітня реакція й кинеться у свій останній і рішучий бій! І якщо не буде тоді... ну гаразд, припустімо, ГУЛАГу вже немає, але ж є нинішня виправна система! Отож без цієї системи загине весь прогресивний світ! Загине неодмінно!

Тому значення їхнього виправного табору не зменшиться ніколи. Тому все нові й нові хвилі антирадянщиків, злісних запроданців і підлабузників, заради кавалка запліснявілого хлібу готових цьомкати

світову буржуазію в її смердючу дупу, проходитимуть через «Перм-36». Все нові й нові, нові й нові, нові й нові... Аж до нескінченності.

Ну так, так. Проходити – проходитимуть, але ж не всі виходитимуть назад на волю, перековані й перевиховані. Дехто виходитиме ногами вперед – як-от цей сьогоднішній придурок-віршомаз...

Нестор Євтихійович кинув презирливий погляд на нефарбовану домовину, грубо сколочену з необструганих соснових дощок. Він ніяк не міг збагнути, навіщо цей зажмурений придурок затіяв суперечку, яка скінчилася для нього так трагічно?! Справді, хіба цьому віршомазу стало краще після розташування його тіла у «дерев'яному макінтоші»?.. Легше – можливо. Бо хтозна, з якими зусиллями він переносив суворий режим виправної колонії. А от чи стало краще?.. Питання більш ніж спірне.

Тим паче, чи варті якісь там вірші...

Віршаки...

Віршата...

Коротше кажучи, чи варто все це «дерев'яного макінтошу»?!

Адже що воно таке – віршомазтво оте?!

– *Чижик-пыжик, где ты был?*

– *Из фонтана водку жрал...*

Чи як там вона звучить, пісенька ця...

Чи взяти будь-який інший шедевр, наприклад:

Я стою у ресторана:

Замуж поздно, сдохнуть рано...

Пхе! Та щоб такого понавигадувати, ні особливого розуму, ні хисту, ані наснаги не треба! Нестор Євтихійович свято вірив: якби він тільки захотів, то понавигадував би отаких «віршеняточок» цілий віз і ще маленький візочок... Добре, що вигадувати щось подібне він не буде навіть під дулом АПСу^[80], бо за час роботи в «Пермі-36» досхочу надивився на отаких придурків, які надумали відкрито перти проти радянської влади.

Зате їм слабо придумувати справжню поезію – таку, як от цей улюблений вірш Нестора Євтихіївича:

*Бережно, сильно и нежно
Люблю я Отчизну свою!
Считаю себя коммунистом,
Хоть в Партии не состою.*

От для такого і потрібен справжній талант, авжеж! Шкода, що він так і не зміг дізнатися нічого конкретного про авторство своїх улюблених рядків. Подейкували, нібито це написала якась Агнія Барто^[81] – але хтозна, хтозна... У будь-якому разі цей невибагливий чотиривіршик підкупав простецьку душу Нестора Євтихійовича своєю щирою відвертістю. А цьому сьогоднішньому жмурику такого не написати, ні-ні, ніколи не написати!..

Тобто...

Ну так, ясно, що, перемістившись у «дерев'яний макінтош», він не напише більш нічого й ніколи через банальну причину – завершення свого нікчемного віршомазтва назавжди. Ну, отож і добре. Ну, отож і нехай!..

Почалося все з того, що при обшуку серед речей в'язня знайшли грубий зошит, на титульній сторінці якого були написані лише два слова: «Птах душі».

Зате сам зошит містив до біса віршиків, написаних, наскільки можна було зрозуміти, хохляцькою балачкою – одним з найогидніших витворів недорізаних міжнародних буржуїв. Природно, читати всі ці нісенітниці ніхто навіть не збирався – та й кому воно потрібно, зрештою?! Хіба що для складання рапортички порахували, що віршомаз примудрився накарябати в зошиті близько трьох сотень своїх витворів...

Один день карцеру за десяток віршиків. Отож в цілому виходило тридцять днів – рівно місяць. Якби на те була воля самого Нестора Євтихійовича, він би присудив мерзотникові по одному дню карцера за кожен нікчемний віршик, а день за десяток – це занадто м'яко. З іншого боку, десять місяців карцеру не витримав би ніхто. Гарантовано! Тому м'якість позиції начальства він розумів.

І щоб життя не здавалося цьому мерзотникові аж надто легким і солодким, саморобна рукописна збірочка хохляцьких віршиків «Птах душі» була урочисто спалена у пічці табірної пральні просто у нього на очах. Цю моральну езекуцію зек переніс зі скам'янілим обличчям

та стиснутими зубами. Однак по завершенні спалення, перш ніж відправитися до карцеру, моральний вилупок оголосив безстрокове сухе голодування.

Сталося все це тиждень тому – 28 серпня. Можливо, саме тоді у начальства й виникло палке бажання: трохи допомогти клятому віршомазові раз і назавжди вирішити усі власні проблеми... а разом і проблеми адміністрації їхньої колонії! Справді, якщо не стане людини – не стане і проблем, які постійно супроводжували бунтівного непоступливого хохла.

«Товаришу Шуригін, прошу зрозуміти, що багаторазовий порушник дисципліни цього разу не повинен вийти з карцеру. І не просто не повинен вийти своїми ногами чи хоча б перейти у розпорядження лепил^[82] – його мають винести звідти ногами уперед. Я зрозуміло висловився чи не дуже?..»

«Зрозуміло, так, авжеж. Куди ж зрозуміліше».

«Чи маєте якісь запитання?»

У принципі, Нестор Євтихійович міг би поцікавитися, чия це ініціатива: його безпосереднього начальства чи, може, вищестоячого?! А якщо друге – то начальству якого саме рівня закортіло прибрати з життя цього нікчому-віршомазу?.. Бо, уявивши рівень, з якого надійшов наказ, можна зрозуміти приблизні мотиви неофіційно винесеного смертного вироку. Одна справа, коли зек чимсь не догодив безпосередньому начальству їхньої колонії, і зовсім інша, коли рішення про його «закмурювання» ухвалене десь дуже-дуже високо – аж до Москви включно!.. Останній варіант може обернутися як посиленням захистом і великою подякою від начальства, так і грандіозним скандалом, якщо його смерть раптом захочуть списати на свавільний «ексцес низового виконавця, не посвяченого у тонкощі справи».

У будь-якому разі Нестор Євтихійович вирішив не пхати носа куди не слід. Бо чим менше знаєш – тим міцніше спиш. До того ж було бажано засинати не в «дерев'яному макінтоші» й не на віки вічні. А так, аби прокинутися наступного дня у доброму здоров'ї й прекрасному гуморі!

Тому він відповів коротко. Якомога коротше:

«Запитань не маю».

«Отож виконуйте».

«Так точно!»

І він виконав доручення начальства. Для цього знадобилося зовсім небагато: несподівано увійти до карцеру й переконатися, що винуватець порушення табірної дисципліни не стоїть струнко, а сперся на стінку – що безумовно забороняється режимом перебування у цьому самому карцері. А далі – один-єдиний, проте точно націлений удар по нирках.

«Стояти струнко! На стіни та будь-які зовнішні предмети не спиратися! Ще раз побачу – буде тільки гірше!..»

Але людський організм, виявляється, штука дуже дивна: б'єш по нирках ввечері, майже проти ночі, – а на ранок зупиняється серце. Від холоду. Бо чи багацько треба тому, хто сам себе катує голодом і спрагою?.. Еге ж, з тваринами такого не буває – тільки з людьми! Особливо з усякими хохляцькими віршомазами...

І ось уже недоумкуватого придурка везуть у нефарбованій труні з необструганих дощок на табірний цвинтар. Точніше, його повезли сюди не одразу – бо попервах, як і належить, зробили «розтин тіла». А точніше – розпатрали його як хотіли, щоб негідник гарантовано не ожив, якщо розраховував на це. Бо від таких, як він, можна було очікувати всього. Але після проведених протягом доби «патолого-анатомічних досліджень на предмет встановлення причини природної смерті» він нарешті розмістився з усім можливим комфортом у труні.

А невдовзі переміститься до ями. Звісно, вже без «дерев'яного макінтоша» – бо забагато честі! Вистачить йому і драної брезентової підстилки. А нефарбована труна повернеться на госпподвір'я в очікуванні нових вантажів, які з'являться рано чи пізно, але неодмінно з'являться. Що ж до порушника дисципліни, то над його могилою буде встановлена лише табличка з табірним номером.

А те, що під номерною табличкою прикопали хохляцького віршомаза Стуса Василя Семеновича, буде записано лише у спеціальному журналі. Бо порядок є порядок! Особливо у них, у «Пермі-36»...

**Гуртожиток Каховського заводу
електрозварювального обладнання, Каховка, жовтень
1985 року**

Багато-багато років тому це місце видавалося йому мало не райським куточком. Хоча, звісно, то був погляд маленького сироти і вихованця дитбудинку, до того ж затаврованого на все життя як «ЧСР». Ну так, він знав, що є місця значно кращі: насамперед, Москва – столиця могутнього й величного Радянського Союзу, чи Ленінград – «колиска Револуції». Та все це були суто теоретичні знання. Картинки з підручників, так би мовити.

Та лише проживши багато років у Києві – всього лише доволі провінційній, трохи міщанській, трохи жлобській республіканській столиці, Вікентій Пилипович нарешті зміг відчутти всіма фібрами своєї душі, до чого глибокою і смердючою дірою є Каховка – колишня межа його мрій!.. Про що можна говорити, коли тут навіть готелю пристойного нема, отож, приїхавши у відрядження, доводиться тулитись у заводському гуртожитку.

Втім, добре, що хоча б сам завод не просто зберігся, але й розвинувся! І тепер працює на повну потужність – у чому є, безперечно, й особиста заслуга Вікентія Пилиповича. От тільки хто про це знає і кому воно треба?..

Овва, та тепер на Каховському ЗЕЗО працівники не знають, що був тут колись такий Ісідор Мартинович, перед яким навіть він сам – Вікентій Пилипович Буштинець – присідав на «п'яту точку»! Але тепер – забули, геть начисто забули такого поважного чоловіка!..

Хоча питання в іншому: навіщо було витягати його сюди?! Невже не можна було перетнутися у тому ж Києві, наприклад?! До речі, припертися до Каховки довелося не тільки йому, але й... «контрагенту» – назвемо його так. Оскільки обидва вони живуть і працюють у столиці УРСР, то навіщо?.. І не лише Вікентію Пилиповичу – їм обом!..

Отже, існує в їхній зустрічі якийсь підтекст, тільки з урахуванням котрого відрядження до цієї діри набуває сенсу. Тоді що це за підтекст?! Зрозуміти його важливо, дуже важливо. Вікентій Пилипович мав щодо цього свої міркування. Але перевірити, наскільки вони близькі до реальності, можна було в єдиний спосіб – зустрівшись із «контрагентом». Його він і очікував...

Легенько рипнули двері.

Без попереднього стуку.

Він, авжеж він...

– Добридень, Вікентію Пилиповичу!
– Добридень. Скажіть, будь ласка, з якої це радості...
– Вас, мабуть, дратує зорганізований нами виклик сюди, на КЗЕЗО?
– Здогадатися про це не так уже й важко. Чи ви вважаєте інакше?
– Ну що ви, Вікентію Пилиповичу, що ви! Ми анітрохи не сумніваємося у ваших розумових здібностях, а тому так і вирішили: насамперед вас цікавитиме, з яких міркувань ми обрали таке несподіване місце зустрічі.

– Тоді навіщо?!

– Вікентію Пилиповичу, прошу не забувати одне з фундаментальних правил нашої співпраці: запитуємо ми – відповідаєте ви! І без додаткового дозволу порушувати це правило не можна. Інакше... самі розумієте.

Чоловік трохи похнюпився, але промовчав.

– Так-так, бачу, ви усе зрозуміли... Ну гаразд, не стану вас втомлювати й надалі. Просто ми вважали за необхідне хоча б на пару днів повернути вас, так би мовити, до висхідної точки – на той самий колишній Каховський завод металоконструкцій, де розпочалася наша плідна співпраця.

– М-м-м... Знаєте, я теж подумав про те саме.

– Ну, от бачите! Я ж кажу: ми ніколи не сумнівалися у вашій кмітливості.

– Але навіщо повертати мене у висхідну точку?! Невже це через...

– Продовжуйте...

– Мені обіцяли переведення до Президії Академії наук УРСР. Обіцяли вже давненько, та скільки я не чекаю – цього поки що так і не сталося.

– І який же висновок звідси?

– А от саме цього я й не зрозумів поки що, скільки не намагався. Адже зі свого боку я виконую всі умови належним чином. Якщо до мене немає претензій, тоді... М-м-м... – Вікентій Пилипович мовчки покрутив у повітрі розчепіреними пальцями й про всяк випадок обережно спитав: – Чи може, претензії все ж таки є? Тоді скажіть, які саме, щоб я міг...

– Ні-ні, Вікентію Пилиповичу, все значно простіше та складніше водночас. Зрозуміло, ваша кар'єрна затримка сталася не просто так. Ми не виконуємо своїх зобов'язань, просто щоб ви на нас... трохи

розлютилися. Зовсім трішечки, зовсім помірно. Але щоб образилися. Вловили думку?

Він відповів заперечним, без жодних слів хитанням голови.

– Створіть якусь громадську організацію демократичної... а по суті – антирадянської спрямованості. Коли створите – тоді вас і переведуть до Президії АН УРСР, можете в цьому не сумніватися.

Якщо чесно, то Вікентій Пилипович очікував чого завгодно. Але щоб так радикально?! Він відмовлявся вірити в почуте, і ця внутрішня відмова настільки ясно відбилася на його обличчі, що «контрагент» мовив:

– Зараз усе зрозумієте. От скажіть, чи чули ви колись приказку: «Якщо не можеш боротися з певним явищем – спробуй його очолити»?

– Чув. Але вся моя попередня діяльність мала протилежне спрямування.

– То було раніше, Вікентію Пилиповичу. А зараз кардинально змінюються умови нашої роботи. А отже, й вашої, відповідно. Невдовзі ви відчуєте, що означає «віяння вітру демократизації та лібералізації».

– І що ж воно таке?..

– У контексті нашої з вами співпраці, – «контрагент» жартівливо погрозив Буштинцю вказівним пальцем, – це означатиме, що з місць не надто віддалених як поодинці, так і цілими пачками почнуть звільнятися ті, хто раніше перебував там на трудовому вихованні. Ці люди мають таку звичку – гуртуватися за інтересами. Насправді публіка ця доволі різношерста, отож «гуртків за інтересами» передбачається чимало. Головне для нас... а отже, й для вас полягає в тому, щоб різномасті гуртки не почали діяти синхронно. Бо синхронізуватися вони можуть лише на одному: на своїй глибинній патологічній ненависті до СРСР. Цього допустити не можна у жодному разі! А значить, у цьому середовищі важливо мати свої важелі впливу, одним з яких і стане зорганізоване вами товариство. Ну як, тепер зрозуміло?..

Вікентій Пилипович довго розмірковував, перш ніж заговорити:

– Мені пропонується створити щось антирадянське, я правильно розумію?

– А кому ж іще, як не вам! – посміхнувся «контрагент». – Ви ж син зрадника Батьківщини, вас утискали раніше й утискають зараз, не

переводячи працювати до Президії Академії наук. Ви образилися – отож і почали діяти у відповідному ключі.

– Побоююсь, ви не надто розумієте психологію вчених, – спробував заперечити Буштинець. – Таким людям, як я, цікаво займатися насамперед наукою та її перспективним розвитком, а не гратися у політику.

– По-перше, Вікентію Пилиповичу, зробіть скидку на те, що йдеться не просто про науковців, а про тих, кого називають дисидентами. Ну так, ніхто з них не є другим академіком Сахаровим з його Єленою Боннер... Тим не менш люди вони специфічні. А по-друге, наукою як такою створене вами товариство не займатиметься. Я ж пропоную інше...

– Що саме?

– Займіться історією науки! Пам'ятаєте, як ви нам допомогли вивести нашу людину на такого собі громадянина Голощокіна, який прилаштувався працювати на «Південмаш»?.. Ну, от у такому десь контексті.

– Ота заіржавіла, ще довоєнна історія зі «штучним перкалем» і харківською групою вивчення реактивного руху?

– Саме так. Але це всього лише одна історія, а їх же насправді більше, значно більше! Ви ж мусите розуміти, що наука прогресує наосліп, намагаючи ті чи інші шляхи, перебираючи варіанти. За таких умов помилки неминучі, тому неминуче виникають незадоволені суб'єкти з величезними, часто необґрунтованими претензіями до нашої Радянської Батьківщини! От їх і належить об'єднати в товаристві... Ну-у-у, наприклад, – у неформальному Товаристві любителів історії науки. Як вам назва?..

– Не годиться, тільки не це, – заперечно замахав руками Буштинець.

– Чому?

– Бо там сама собою складається аббревіатура «ТЛІН».

– Та що ви кажете?!

«Контрагент» трохи подумав, поворушив губами й розсміявся:

– А ви таки маєте рацію! Товариство любителів історії науки і справді складається у «ТЛІН»... Проте це не так уже й погано: ви завжди зможете сказати, що мета вашої громадської діяльності – саме в зупинці «тління» пам'яті про нашу славетну минувшину. А по-друге,

якщо на протывагу вашому «ТЛІНу» раптом з'явиться його антипод... припустімо – «НеТЛІНка»... Це непоганий хід, чи не так?

– Але ж це вже інша організація... – заперечив Буштинець.

– Це все одно віддзеркалення від вашого «ТЛІНу». А отже, вони теж опиняться під нашим контролем.

– А хто ж їх згуртує?

– Це вже не ваше діло. Ви зорганізуєте первинне товариство, після чого вас нарешті переведуть до Президії АН УРСР. Про решту ми потурбуємося. Ну то що, згодні на це, шановний Вікентію Пилиповичу?..

1986. Під знаком мирного атома

Відділ математичних методів досліджень фізико-хімічних процесів при зварюванні та спецелектрометалургії Інституту електрозварювання ім.Є. О. Патона АН УРСР, Київ, 7 січня 1986 року

Сьогоднішній ранок не задався... від самої ночі, якщо можна так висловитися. А все через те, що Костянтину Демидовичу несподівано наснилася... Сюзанка! Наснилася такою ж молодою і гарною, як два десятиліття тому. Вони знов зустрілися на «Жабі», де до запаморочення витанцьовували під «Чорного кота» і «Пінгвінів». А після танців, пропускаючи один за одним рипучі трамвайчики-«тягништовхаї», добрели вулицею Жданова до рогу з Андріївською, поки не увійшли до кафетерію «Морозиво». Там присіли за столик і ласували ванільним морозивом, немов величезна Мати-Ведмедиця та її маленьке Ведмежа, зображені високо над ними на стінній фресці.

Весь цей час Сюзанка мовчки всміхалася, тільки зрідка кидаючи на Костянтина Демидовича звабливі погляди. Цікаво, чого вона хотіла?! Він намагався дізнатись, навіть двічі торсав її за руку, але дівчина лише кумедно морщила носика та мружила очі, від чого гарненьке дівоче обличчя ставало іще гарнішим.

Він прокинувся від сонного белькотіння дружини:

– Костю, чого тобі? Дай поспати, будь ласка, ще ж не ранок начебто...

– Га?! – він аж сіпнувся й підскочив на ліжку від несподіванки. І тільки тут второпав, що це не Аделіна його розбудила, а, навпаки, він торсав її за руку уві сні. Аделька ж напередодні засиділася в гостях у найкращої подружки і повернулася додому дуже пізно – десь близько опівночі. Мабуть, одним з останніх тролейбусів. А тут чоловік раптом серед ночі будить... Ситуація, як у похабному «сімейному» анекдоті, – чесне слово!

Костянтин Демидович мимоволі хихикнув, й Аделіна поцікавилася невдоволенням тоном:

– Чого це ти смієшся?

Щоб не вдаватися у подробиці дивного сну, довелося розповісти анекдот:

– Будить дружина серед ночі чоловіка, він її запитує, з якого це дива? Дружина йому: «І як ти не розумієш, телепню?! Мені потрібен мужчина». А чоловік у відповідь таким сонним голосом: «І де ж я тобі дістану мужчину посеред ночі?..»

Закінчивши розповідати, знов хихикнув. Позіхнувши, Аделька мовила:

– Ну, припустимо, розбудила не я тебе, а ти мене. І розбудив тому, що у вас, у мужиків, лише одне на думці навіть посеред ночі.

– І не кажи, моя люба! Навіть у кандидатів фізико-математичних наук на думці те саме, що й у простих роботяг. Такі вже ми за своєю природою...

– То ти хочеш?.. Ну що ж, давай, тільки недовго, бо спа-а-ати хо-о-о...

Дружина знов солодко позіхнула, але потягнулася до гудзиків піжами.

– Ні-ні-ні, облиш! – зупинив її Костянтин Демидович. – Я не такий махровий егоїст, щоб не давати виспатися коханій дружині.

Щоб якось вийти із ситуації, довелося чалапати на кухню, не вмикаючи світла, випити чашку кефіру, а також відрізати і з'їсти окраєць сиру. Коли ж повернувся до спальні – Аделіна вже мирно сопіла носиком, по-дитячому згорнувшись калачиком на своїй половині ліжка. Він же не міг заснути іще досить довго, оскільки побоювався знов побачити уві сні кохання далекої молодості. А тому виспатись як слід так і не спромігся.

Від головного болю врятувала пігулка «трійчатки», тим не менш робота просто-таки валилася з рук: Костянтин Демидович вперся у простенький, як на перший погляд, поверхневий інтеграл і ніяк не міг второпати, що із ним робити?! І обійти не можна, й розрахунки через це зупинилися – хоч плач!..

Десь о пів на одинадцяті раптом зателефонував Кім Альбертович. З ним проговорили аж цілих чверть години, як то кажуть, буквально ні про що. Навіть про здоров'я Катерини Логвинівни колишній начальник не мав свіжих відомостей, хоча кому ж іще знати, здавалося б!..

Телефонна розмова з Кім-Алем остаточно вивела його з рівноваги. От якби ж свіжозавареної кави ковтнути – хіба що тоді!.. Однак оскільки після Новорічних свят оговталися ще не всі співробітники, начальник математичного відділу тимчасово заборонив короткі денні

кавування. Більше того – «заарештував» у себе в кабінеті колективну кавоварку на піску з усіма шістьма мініатюрними джезвочками. Отже, доведеться чекати обіду – а до нього ще як мінімум півтори години.

Божечки, що ж його робити?! Голова аж гуде!..

Задзвонив телефон. Невже це знову настирливий Кім-Аль?! Є у нього така огидна звичка – влаштовувати повторну телефонну розмову, роблячи вигляд, нібито вони про щось там не договорили... Між тим, Костянтин Демидович прекрасно знав, чого хоче стариган: йому, бачте, незручно, що через примхи «першого відділу» молодого й перспективного вченого викинули геть з Інституту кібернетики – ото ж і шукає примирення... старий пеньок!.. А те, що академіка Глушкова вже нема на цьому світі, що всі роботи над ЗДАС практично згорнуті – це йому так собі, нічого?! Тоді навіщо телефонувати, навіщо всі ці пустопорожні балачки?!

– Слухаю вас! – гримнув він у мікрофон слухавки. Й одразу почув у відповідь переляканий голос дружини:

– Костю, ти таки не виспався чи щось у тебе сталося?..

– Ой, вибач, Аделько! У мене тут робота не лагодиться, та ще й Кім-Аль набридав – а мені тільки його бракувало... Ти мене зрозумієш, моя люба, бо ти сама математичка, тільки у профільному відділі.

– Я одне розумію: що ти не в гуморі зараз.

– Не має значення, – Костянтин Демидович спробував опанувати себе. – Давай кажи, про що хотіла дізнатися?

– Хотіла не дізнатися, а студентика одного до тебе підігнати.

– Якого ще студентика?

– Та є у нас без п'яти хвилин металург, він тут на переддипломній практиці. Спартакком звуть.

– Спартакком?! Серйозно?.. Ото ім'ячко йому батьки обрали.

– Спартакком. Серйозно.

– А він хоч би за «Динамо» вболіває?

– Ти про це сам краще спитай, – посміхнулася на тому кінці дроту дружина. – У хлопця неабияка проблема, він до мене звернувся...

– Невже проблема настільки невирішувана, що математик відділу електронно-променевого переплаву і за сумісництвом – моя дружина не знає, як до неї підступитися?

– По-перше, це не телефонна розмова. По-друге... Повір, Костю, але краще б ти йому допоміг. Втім, якщо тобі незручно, тоді...

– Ні-ні, чому ж, хай підходить.

– Ти певен?..

– Авжеж певен. Чекаю.

Все одно ніякої роботи до обіду не буде, подумав Костянтин Демидович. Оскільки ж клин вибивають клином... то раптом, вникнувши у проблеми незнайомого практиканта, він второпає, що робити з цим паскудним поверхневим інтеграшкою?! Чого тільки на світі не буває...

Практикант-дипломник прийшов за десять хвилин. Невисокий, опасистий, він з порога кабінету оглянув Костянтина Демидовича прискіпливим поглядом з-під примружених повік і, привітавшись, мовив сторожко:

– Як же добре, що ви працюєте в одному інституті! Між корпусами пройтися можна навіть по такому огидному морозу, як-от зараз. Але скажіть... вам Аделіна Єфремівна що саме про мене казала?

– Що б не казала, а я хочу почути насамперед тебе.

Костянтин Демидович кивнув на приставлений біля столу стілець:

– Сідай і викладай, що там у тебе за проблема. Втім, стривай... Давай-но для початку познайомимось. Тебе Спартак звати? А прізвище?..

– Сивак, якщо це вас цікавить.

– Сивак?..

Щось незрозуміле ворухнулося в душі Костянтина Демидовича. Десь він таке прізвище чи то чув, чи то бачив... от тільки де й коли?! І ще перед його внутрішнім поглядом чомусь знов сплив побачений вночі сон про Сюзанку... Але чому?! Містика якась.

Як раптом згадав:

– Стривай-но, стривай... А це не ти у нас у відділі шухлядку застовбив?

Йшлося про величезну, на кілька секцій шафу в коридорі, до іменних шухлядок якої всі інженери розкладали пакети перфокарт із завданнями. Костянтин Демидович раптом згадав, що десь на початку осені з-поміж них з'явилася нова шухлядка з написом: «СИВАК». І ще пригадав, що операторка, яка набивала код на перфокарти, скаржилася на відносно великі завдання, якими навантажував її новачок.

– Так-так, це завдяки Аделіні Єфремівні мені шухлядку виділили, – енергійно кивнув відвідувач.

– А якими такими завданнями ти постійно навантажувеш нашу операторку набору перфокарт, якщо не секрет?

– Та так... Ми з товаришем у темі функціонально-вартісного аналізу^[83] розробили одну невеличку, але дуже корисну новацію, замутили методичку, нашого інститутського викладача ОПУВ^[84] у співавтори взяли. Отож я матриці опитувань обробляю. Це для методички потрібно.

– Ну що ж, молодий чоловіче... Якщо ти такий розумний, що вже на переддипломній практиці обзавівся персональною шухлядкою в математичному відділі, то чим можу допомогти тобі я?

– Мені порада потрібна, – чомусь опутивши очі, мовив відвідувач.

– Тоді у тебе... припустимо, п'ятнадцять хвилин. Вкладешся?

– Я вкладусь навіть у десять.

Легким порухом практикант розстібнув простенький браслетик наручного годинника, постукавши нігтем по скельцю, вправно надягнув його на ліву долоню. А потім розповів дуже дивну історію...

Коротко зі слів Спартака виходило, що завідувач профільної кафедри інженерно-фізичного факультету, де він навчався, дуже хотів, аби після захисту диплому перспективний в усіх відношеннях молодий чоловік не полишав стін alma mater. Натомість молодий чоловік мріяв розподілитися в ІЕЗ імені Патона – тому й проходив переддипломну практику саме тут, у відділі електронно-променевого переплаву. Завкафедрою (він же декан, він же керівник дипломного проекту студента Сивака) наполягав на своєму, молодий чоловік теж не здавався. Дійшло до неприховуваного конфлікту.

Отож відвідавши рідну кафедру буквально вчора, у понеділок, Спартак дізнався приголомшливу новину: виявляється, керівник змінив йому тему дипломного проекту – і це при тому, що захист був призначений на початок лютого, буквально через місяць! На всі протести дістав насмішкувате: «Що ж, можете поскаржитись або своєму завкафедрою, або декану».

– Тобто твій керівник диплому запропонував скаржитись собі самому?

– Оскільки він водночас і завкафедрою, і декан – то так і є. А ще додав до цього: «Я керую твоїм дипломним проектом і маю право

змінити тему хоч за тиждень до захисту, хоч за день. Ти цілком у моїй владі, зрозумів?! Що хочеш, те й зроблю з тобою! І запам'ятай: ти на колінах переді мною повзатимеш і благатимеш, аби я дозволив тобі захиститися!..»

– Ну, а ти що ж?..

– А я сказав, що не приповзу. І щоб він не тішив себе марною надією. На що завкафедрою лише розреготався мені в обличчя.

– А далі?

– А далі я вирішив порадитися з вашою дружиною, вона ж відправила мене до вас. І от я сиджу у вашому кабінеті, – практикант знову постукав нігтем по скельцю годинника і додав: – Вісім хвилин п'ятдесят чотири секунди. Як бачите, я вклався.

– Припустимо, ти розповів мені правду, – кивнув Костянтин Демидович. – Та все одно не розумію, чого тобі треба? Шукаєш, хто б замість тебе диплом написав протягом найближчих трьох-чотирьох тижнів?

– Дипломна записка – це фігня, її я й сам накатаю. Легко.

– А креслення? Скільки тобі креслень потрібно?

– Вісімнадцять аркушів формату А1, – не моргнувши оком, повідомив Спартак. – Для мене це теж не проблема, я і креслення зроблю. Тушшю.

– А в чому ж тоді проблема?

– Де гарантія, що керівник знову не змінить мені тему диплому за тиждень до захисту, як і пообіцяв?! Чи за три дні до захисту?! Чи не витне щось іще?.. Бо я один на всю кафедру витягну на червоний диплом...

– Справді?

– Так. І якщо єдиного кандидата на захист диплому з відзнакою намагаються завалити – отже, все погано. Дуже погано.

– Але ж я не можу вплинути на твого завкафедрою, який за сумісництвом ще й декан, – резонно зауважив Костянтин Демидович.

– Зате ви могли б підказати мені якусь... наприклад, якусь простеньку темку для теплофізичних розрахунків. Із серії математичного моделювання процесу електронно-променевого переплаву. Щоб тільки якнайпростіше.

– Хочеш, щоб кандидат наук написав замість тебе програму?

– Ні-ні, всього лише тему підкажіть! Наприклад, шукати у такій-то книжці, що є в інститутській науковій бібліотеці. Так простіше. А програму мені написати те саме, що два пальці об асфальт.

– Два пальці об асфальт? Кгм-м-м... Ти де програмувати навчився?

– У школі, в старших класах.

– Ну-у-у... припустимо. Але ти хоча б розумієш, який там обсяг роботи?..

– Сьогодні вівторок. Якщо визначитися з темою – програму наваляю на післязавтра. Далі набити перфокарти, у п'ятницю все відлагодити. Отож на суботу можна прогнати завдання на інститутській ЕОМ, а в понеділок забрати готові результати. Зате якщо все вдасться, це вийде ще одна – математична глава мого диплому! Заздалегідь не передбачена.

– Ах, он воно що!.. Гм-м-м!..

Костянтин Демидович відкинувся на спинку стільця, потер підборіддя долонею. Він починав розуміти, чого прагне цей молодий чоловік. Справді, якщо йому все вдасться – результат виглядатиме ефектно! Дуже навіть ефектно... Принаймні для людей, які нічого не тямлять у математичних розрахунках... А у хлопця таки нестандартне мислення! Гм-м-м!..

– А твій керівник нічого не запідозрить? – про всяк випадок запитав Костянтин Демидович.

– Не запідозрить. У нас на факультеті курс «Основні засади програмування і обчислювальної техніки» перший рік почали читати. Я той курс послухав – матінко рідна!.. Темний ліс. Блок-схему розв'язання квадратного рівняння розбирали цілих три пари – уявляєте?! Чотири з половиною години товкли воду в ступі, вибачайте мені!.. Ніхто нічого не розуміє – навіть сам викладач, якому лекції з ОЗПіОТ читати довірили. Та якби ж він мені тільки дозволив, я б їм ту блок-схему за п'ятнадцять хвилин розтовкмачив, бо ми її ще на початку дев'ятого класу пройшли і забули.

– Ну, то чого ж ти розгубився?! Попросив би викладача, щоб...

– Ох, ні! У того гиндика було таке роздутое его, що він би нізащо не погодився!.. Адже якщо його ж студент пояснить навчальний матеріал у вісімнадцять разів швидше від нього – він би того не переніс.

– А ти б перевірів! – усміхнувся Костянтин Демидович. – А раптом?..

– Ні-ні, дякую, – крутнув головою практикант. – У мене в дипломі є три «четвірки», одна з них – за аналітичну геометрію, що на першому курсі була. Тоді викладач навмисно не поставив мені «п'ятірку», щоб провчити.

– І за що ж, цікаво дізнатися?..

– Я надто полюбляв вишукувати нестандартні рішення завдань. Так, це виходило не завжди... але коли виходило, то дуже ефектно! Викладач навіть деякі мої рішення собі занотував. Тим не менш оцінку навмисно занижив.

– І ти зробив висновок?..

– Якщо чесно, то я давно зробив висновок, що поки ти слабкий, демонструвати свої таланти іншим не варто. Бо просто небезпечно! І в школі я свої таланти намагався приховувати, не тицяти людям в очі. Але ж це вже був інститут, перший курс!.. Я гадав, що вже можна, а виявилось – ще ні.

«А він не настільки простий, яким може здатися», – подумав Костянтин Демидович. Але вголос мовив:

– Отже, навчений гірким досвідом, ти не показав викладачеві ОЗПіОТ усіх своїх талантів... Припустимо. Ну, а товаришам? З товаришами як?

– Та-а-а... ніяк, власне. Я намагався їм допомогти, але вони сказали: «Академіку, якщо ти розумніший від нашого викладача, – треба було не в Києві у КПІ вчитися, а їхати в Москву чи в Новосибірськ».

– Вибач, «Академік» – це... хто? Це ти, наскільки я зрозумів?

– Так, я. У школі мене Професором називали, в інституті ж до Академіка підвищили, – він мимоволі посміхнувся.

– А тоді дозволь іще поцікавитися: якщо ти й справді аж такий розумака, то чому обрав Київ, а не ту ж таки Москву, справді?.. Та ще й металургію вивчати кинувся, добре розуміючись на програмуванні... Дивний ти.

– А я Київ люблю! – з несподіваним запалом мовив практикант. – От люблю, і все! Не знаю, як це пояснити... Це моє місто, і край. А от щодо металургії, то тут...

Його очі раптом спалахнули:

– Металургія – це красиво! Я був зачарований розплавленим металом!.. До речі, коли після дев'ятого класу ми були на практиці в

обчислювальному центрі НДІпроектреконструкції...

– Це на бульварі Лесі Українки, двадцять шість?

– Так, це там же, де Інститут ДІПРОмісто. Отож тамтешні програмісти гороскопи обраховували. За їхніми розрахунками виходило, що я – Козеріг, і одна з підходящих професій для Козерога – це робота з металом. Ну-у-у, то я на своєму місці, виходить! І тепер на захисті я усім таку «родзинку» в дипломі піднесу, що ніхто мені не насмілиться пхати дрючки в колеса.

Практикант широко всміхнувся, явно задоволений своєю вигадливістю. Звісно, його план за версту відгонив авантюрою, однак якщо все вийде...

– Ти якими мовами програмування володієш, хвалько нещасне? – спитав Костянтин Демидович трохи насмішувато.

– Ну-у-у, чому ж одразу хвалько?.. – знизав плечима практикант. – У мене за школу, між іншим, золота медаль. А в школі нам давали профорієнтацію на програмістів-обчислювачів. Тому ALGOL і FORTRAN – це наше все. А знаючи FORTRAN, я вже й BASIC вивчив самостійно. У нас на Подолі у двадцятій школі сформувався чи не найперший на весь Київ клас із підготовки програмістів.

– Не найперший, але один з перших, – уточнив Костянтин Демидович. Як раптом його немовби електророзрядом прошило! Невже?..

– Отже, ти на Подолі школу відвідував? І живеш, ма-буть, там?

– Ага, – кивнув Спартак.

– А не підкажеш, як твоїх батьків звати?

– Тата звать Андрієм Федоровичем, маму – Агатою Самсонівною. А ви що, можливо, знаєте їх? Мабуть, знайомі з татом... Він колись працював тут, в ІЕЗ імені Патона лаборантом у відділі електрошлакового переплаву, але вже давно перейшов до Інституту надтвердих матеріалів.

– Так-так, про батька твого йдеться. Звісно, про нього. Ми не те щоб знайомі були, але я просто чув від Медовара^[85] дещо...

Практикант щось відповів, проте Костянтин Демидович не слухав його. Натомість знову замислився про дивний сон, який бачив сьогодні вночі.

Отже, Агата Самсонівна? Та це ж вона – Гатя!.. Ну так, природно, та сама єврейська подружка його колишньої пасії, яка одружилася за

покликом серця, не слухаючи ніяких розумних доводів! Вони обидва шалено закохалися – і ця Гатя, і її Андрій, звичайний селянський син, як кажуть про таких – «пролетар від сохи». Ну так, Сюзанка їх же колись познайомила – як він міг забути?..

То от звідки йому знайоме прізвище СИВАК, написане на шухлядці їхньої шафи, що у коридорі!.. А Спартак цей... То він, по всьому виходить, є сином найкращої подруги дитинства його колишньої пасії?! Золота медаль за школу... Без п'яти хвилин диплом з відзнакою – якщо не завалять... І треба ж, щоб сьогодні вночі йому Сюзанка наснилася! Містика, та й годі. То як можна не повірити, що в житті таки стаються найнезвичайніші речі?..

– Ну гаразд, годі вже, годі, – перервав Костянтин Демидович молодого чоловіка, який продовжував щось бубоніти. – Скажи мені останнє: ти хоча б розумієш, що потім на матеріалі твого диплому хтось із протеже твого завкафедрою спокійно напише й захистить кандидатську дисертацію?

– А мені на це начхати, – практикант раптом зробився серйозним. – Був такий німецький письменник Леон Фейхтвангер, який на час війни емігрував до США. От саме в еміграції Фейхтвангер і написав цикл віршів під псевдонімом «Дж.-Л. Ветчік», один з яких називається «Рер!»), що з англійської перекладається «Начхати!». Розумієте? Начхати – і все! І край.

І він продекламував:

*«Пен» від англійського – rrrrrr-перець... В Америці
це приблизно означає:*

«Начхати! Обійдеться! Тримайся! Вище голову, брате!»

*Особливо якщо нерви здають, або дружина – в істерії,
або зі справами зашився, тоді саме час сказати:*

Пен!

– А без віршів?.. Прозою тобто?

– Якщо прозою, то нехай що хочуть, те й роблять.

– А ти знаєш, що Нехай – це моє прізвище? – запитав Костянтин Демидович з удавано суворим виглядом.

– А моє прізвище Сивак, і що з того? – практикант анітрохи не розгубився. – Я про інше кажу. Головне, щоб мене на захисті не завалили, а по справедливості оцінили. Без всяких пасток, яку готує

мій керівник. Отож якщо принесу вдосконалений диплом з математичною главою – гадаю, що він достатньо розумний, щоб не валити мене. Це в його ж інтересах – дати мені захистити законний диплом з відзнакою, а потім відпустити працювати в ІЕЗ імені Патона. А все інше?.. Інше мені байдуже, і край!

– Який ти щедрий!.. Дивись, не пошкодуй у майбутньому, – Костянтин Демидович навіть пальцем погрозив жартома.

– Та таким уже мене мама виховала, що треба й про себе не забувати, і людям у разі чого допомагати. Отож я їм математичну главу, а вони...

– Гаразд, давай-но підіб'ємо підсумок. По-перше, ніяких розмов ні з Аделіною Єфремівною, ані зі мною у тебе не було. Ми до твоїх справ непричетні жодним чином. Домовилися?

– Домовилися, – енергійно кивнув практикант.

– От і добре. По-друге, сходи до читальної зали нашої інститутської бібліотеки, візьми там торішній липневий номер журналу «Вопросы специальной электрометаллургии». Зокрема знайди нашу з Аделіною Єфремівною та іншими співавторами статтю «Досвід тривимірного математичного моделювання процесу електронно-променевого переплаву титанових відходів». Цю статтю можеш узяти за основу.

– А чогось простішого, часом, нема? Бо тривимірна модель, знаєте...

– Що, студенте, поверхневих та об'ємних інтегралів злякався? – вперше за час їхньої розмови Костянтин Демидович дозволив собі всміхнутися. – Ну от, а кажеш, що медалі-і-іст!.. Груді ко-о-олесом викотив!..

– Нічого я не злякався, – в голосі Спартака знов зазвучала впевненість. – Просто програмувати по трьох вимірах довше, а у мене цейтнот. Вісімнадцять креслень усе ж таки треба переробити. Тушшю. Якщо по одному на день – це вже два з половиною тижні виходить.

– А тому, по-третє, підказую наступне: якщо сумарна площа бічного периметру злитку хоча б учетверо менша його горизонтальної площі, то такий злиток називається пласким. Отож тоді тепловідведення відбувається переважно через верхню й нижню його грані, а тепловідведенням через бічні поверхні можна знехтувати.

– То що, виходить, у випадку плаского злитку складна тривимірна модель перетворюється на простеньку лінійну?.. – на обличчі практиканта розквітла задоволена посмішка. – Отож тепло надходить від електронного променя плюс із краплями розплавленого титану, а відводиться у піддон і тепловим випромінюванням у вакуум...

– Все-все, це ти вже сам домислюй, що й до чого! – замахав руками Костянтин Демидович. – До того ж роби це де завгодно, але не в моєму кабінеті. Бо між нами ніякої розмови не було, ти не забув про це, сподіваюся?..

– Не сумнівайтесь, я завжди пам'ятаю про всі домовленості, – охоче підтвердив Спартак і додав: – А вам величезна подяка! Я ваш боржник.

На що Костянтин Демидович лише рукою махнув.

**Спеціальне відділення Центрального госпіталю КДБ
УРСР, вул. Рози Люксембург, № 11, Київ, кінець
квітня 1986 року**

– Хто це?

– Товаришко Шпунь, опануйте себе, будь ласка.

– Скажіть, хто це?!

– Товаришко Шпунь! Антоніно Захарівно!..

Лікар повернув до медсестри обличчя, на якому, через наявність медичної маски, не було видно нічого, окрім очей і брів. Проте очі лікаря випромінювали таку люту ненависть, що Тося аж зіщулилася і пробурмотіла невиразно:

– Пробачте, я лише... я-а-а...

– Ви у нас медпрацівниця, причому досвідчена, – суворо мовив лікар. – До того ж, якщо не помиляюсь, у вас є діти, так?

– Є син. А що?

– Ну тоді ви не могли не бачити абсолютно оголеного чоловіка. А тоді я не розумію, в чім річ?!

– Але ж він не просто оголений, у нього... У нього шкіри нема отут і ще отут!.. Принаймні частково, – пробурмотіла перелякана Тося, не підозрюючи, що доволі точно повторює знаменитий роман Булгакова:

Азazelло просив не перейматися, запевняв, що він бачив не тільки голих жінок, але навіть жінок з начисто здертою шкірою...

Втім, «Майстра і Маргариту» вона не читала. Й навіть не підозрювала про існування подібного роману...

– Відсутність шкіри – це один з наслідків потужного радіаційного опромінення, – холодним повчальним тоном мовив лікар. Але потім додав трохи м'якше: – Це перший заступник міністра автотранспорту УРСР товариш Рева. Він займався евакуацією людей з Прип'яті, а також із Чорнобиля та навколишніх сіл. Скільки міг, стільки і зробив, поки...

Лікар лише головою мотнув у бік непритомного, який застиг на медичному візку, прикритий до підборіддя простирадлом.

– Аж перший замміністра?! – здивувалася Тося. – Нічого собі!..

– Так, саме так. А що вас дивує?

– Та-а-а... Подейкують, що все високе начальство розбіглося хто куди... Маю на увазі, все начальство, окрім військового та медичного.

І вона винувато глянула на лікаря.

– Дурниці ви мелете, Антоніно Захарівно.

– Це не я, це люди!..

– Люди мелють дурниці, а ви повторюєте. Соромно!.. Бо, як бачите, не всі розбіглися, аж ніяк не всі! Справжні комуністи, Антоніно Захарівно, від небезпеки ніколи не бігають, вони завжди борються за щастя людей. І тепер наше з вами завдання – повернути здоров'я таким героям, як товариш Рева. І не тільки наше з вами...

Лікар трохи помовчав, потім тихо додав:

– Подейкують, наприклад, що там, у Чорнобилі, один кінооператор^[86] дуже сильно опромінився. Той самий, який знімав усе, що можна й що не можна. Отож його до Москви забрали лікуватися, як і перших пожежників. Ну, але ж і нам з вами, Антоніно Захарівно, теж не доведеться сидіти без діла.

І він знов кинув багатозначущий погляд на медичний візочок з непритомним чоловіком на ньому.

Іванківський район, Київщина, 4 червня 1986 року

Відправляючи до Андропова^[87] дружину з їхнім маленьким сином, Данька одного разу стурбовано поцікавився:

– Послухай, Ксю, а чи нема у тебе рідні десь в іншому місті, але в такому, щоб не з такою промовистою назвою?

– Тітка троюрідна ще є, та й вона у Брежнєві^[88] живе. А в чім річ?

– Ох, та що ж це таке?! Що за рідня у тебе, якщо не в Андропові, так у Брежнєві... Це ж треба!..

– Та чого це ти, Данько?

– Ксю, але ж прикинь, як мені тебе до Андропова відправляти?! Це ж все одно, що до самого КДБ.

– Дурко ти, Данько, ох і дурко!.. Це ж, навпаки, добре, бо якщо місто назвали ім'ям багаторічного очільника Ка-Де-Бе, та ще й Генсека потім на додачу, то там із товарним постачанням має бути все добре, без перебоїв і на відповідному рівні. Отож не видумуй мені всякого такого, що не можна. І язиком не ляпай зайвого.

– Ох неспокійно мені все ж, ох і неспокійно! – тим не менш не здавався Данька. – Ондо подекують, що у Прип'яті тій самій у тих енергетиків, які на Чорнобильській АЕС працювали, також було все, чого лише душа забажає. Ну і де воно тепер?! Як гагахнуло на тій станції, так і довелося тікати з тієї Прип'яті з обмаллю дозволених речей. Знайомі водії-автобусники, які в евакуації участь брали, такого мені понарозказували, такого!.. що навіть я, здоровий мужик, набухався вщент.

– Та пам'ятаю я, пам'ятаю той твій «подвиг», – Ксюша подивилася на чоловіка з погано прихованим осудом.

– Але ж, Ксю! Я ж тоді як розпереживався, прикинь?! Та й Артак мені якось розповідав, що «червоненьке» вони – атомники – спеціально п'ють, бо все, що червоне, – всі ці продукти радіацію виводять, отакої!..

– Це який такий Артак? Це той, з яким ти у школі постійно бився?..

– Н-ну-у-у, так вже й постійно... – Данька лише поморщився. – Не те щоб постійно, а просто частенько. Бо характер у нього задерикуватий, сама розумієш, та і я нікому не звик спускати. Але після армії Артак на Запорізьку ТЕС працювати поїхав, а у них там ще

й атомна електростанція буквально під боком. Запоріжжя – це ж колосальна металургія, їм потужностей ДніпроГЕСу давно не вистачає. Отож і нагромадили і теплову, й атомну станції поруч. Артак там на ТЕС працює, він усе знає, що треба.

– Ех, Данько, Данько! Твій розумник рекомендував пити «червоне», а ти чим назюзькався, дурко ти моє, га?! Самодрайкою^[89] ж, самодрайкою!..

– Е-е-е ні! То не просто самодрайка була, то була бурячиха! А бурячиху ту вигнали з найкращих сортів буряку та гички, а вони якого кольору?! От скажи, якого?! Отож-бо що бурякового...

– Ні, це ти скажи краще, до чого тут моя рідня з Андропова?

– До чого?! Гм-м-м... – почухав потилицю Данька, який уже встиг втратити початкову нитку розмови. – Ага! Це до того, що лячно тебе в Андропов відпускати саму з нашим шпінгалетом малим.

– Нічого з нами не станеться, – знову запевнила чоловіка Ксюша. – Втім, якщо хочеш... Поки не пізно, давай я спробую переговорити з троюрідною тіткою у Брежнєві. Там завод дуже важливий, на якому вантажівки збирають. КамАЗи. Там із постачанням теж має бути все гаразд.

– Ні-ні, Ксю, не треба! – відмахнувся Данька. – По-перше, в тих місцях татар багацько, а татари гірші від вірмен, коли скопом на тебе кидаються. Це я по армії пам'ятаю, це ти мені можеш не розказувати.

– Але ж я не збирають ні з ким бійки влаштовувати!..

– А наш шпінгалет? Я ж про нього, я ж не про тебе зовсім.

– Так йому ж лише чотири рочки виповнилося...

– Для бійки вистачить, по собі знаю, – авторитетно зауважив Данька. – Окрім того, якби у Брежнєві твоєму із постачанням все було гаразд, то про це місто по радіо й по телеку не горлали б патріотичних пісеньок.

І зібравши до купи свої жалюгідні співочі «таланти», він зафальшував:

*Такого нигде нет, только на Каме
В Набережных Челнах!..*^[90]

Таким чином, було вирішено евакуюватися все ж таки до Андропова, а не до Брежнєва. Натомість Ксюша змусила чоловіка заприсягнутися всім, що тільки можна, по-перше – не патякати зайвого

про будь-кого з радянських керманічів. З «Мишком Міченим» включно. Ба навіть більше – насамперед, саме про «Мишка Міченого» не треба патякати! Бо Брежнев помер, Андропов помер, Черненко помер, а цей живий... принаймні поки що... По-друге, дружина благала не «залити за комір» за її відсутності – особливо перед відповідальними рейсами. Бо якщо упіймають нетверезого за кермом – можуть і прав позбавити, й посадити. А жити тоді на що?.. І по-третє – по можливості всіляко уникати рейсів у «зону».

– Але ж, Ксю! То діло таке: якщо накажуть – не відкараскаєшся! Не можу ж я йти проти начальства, сама подумай. Бо начальство саме рознарядку отримує, і якщо треба у Чорнобиль когось відправити...

– І тим не менш спробуй не потрапити туди, гаразд?! Моїм здоров'ям закликаю тебе, дурника такого!.. Бо про «зону» ту такі страхи розказують, такі страхи... що аж лячно робиться.

Довелось заприсягтися всім, чим тільки можна, що всі забаганки дружини будуть виконані по максимуму. Дотримуватися заборон було тим легше, що, прибувши із чергового рейсу, вкрай знесилений Данька падав на ліжку й засинав, навіть не попоївши як слід, – от скільки роботи привалило наприкінці весни вісімдесят шостого року!..

Хоча Ксюшині родичі й жили в місті, що носило гордовите ім'я колишнього головного кадебіста й генсека, хатнього телефону вони не мали. Втім, не було телефону і вдома у Красноштанів. Отож попервах від дружини надійшла коротенька телеграмка про успішне прибуття до родичів у Поволжя, далі був лист, в якому Ксюша скупо описувала деталі (здебільшого позитивні) їхнього побуту в так званій «евакуації». У другому листі вона надіслала заяву на продовження відпустки за власний рахунок на весь наступний місяць: ліквідація аварії на Чорнобильській АЕС усе затягувалася, отож вертатися до Києва з їхнім чотирирічним синочком ніхто не збирався.

Єдине, що не виконав Данька, то це через втому не завіз заяву дружини на завод «Арсенал». Судячи з цидулок, що він пару разів знаходив у дверях квартири, представники підприємства до них навідувалися – але виключно в той час, коли він був на роботі у своєму автопідприємстві. Лише на третій раз представник відділу кадрів зустрівся із чоловіком перекірливої співробітниці. Коли Данька тицьнув йому в руки заяву на продовження відпустки за власний рахунок, той попервах відмовився брати папірець. Більше того, почав

кричати, що Ксюшу виженуть з «Арсеналу» буцімто за прогули і «дармоїдство». Потім трохи охолов і напівшепотом зізнався, що не одна Ксюша дременула у самовільну «евакуацію».

– Так у нас же на автопідприємстві те саме! – підтвердив Данька. – Усі баби, у кого малі діти, всіма правдами й неправдами роз'їхалися світ за очі, а ми їх прикриваємо... То що, всі вони «дармоїдки», скажеш?..

Кадровик пом'якшав остаточно й зізнався, що і його дочка теж сидить в «евакуації» в Краснодарському краї. Тільки, на відміну від Ксюші, вона перебуває у декретній відпустці, їй можна. Але загалом ситуація гнила і паскудна до неможливості. Й нехай би провалився той клятий Чорнобиль попід три чорти разом з усією радіацією...

Тоді, порушивши напучування дружини, Данька приволік з кухні пляшку бурячихи, дві чарки й дві канапки з салом. Посміхнувшись і розвівши руками, мовив:

– Суто символічно, по капочці! Мені б поспати трохи, а потім в рейс, тому напиватися не будемо в жодному разі.

Отож, стоячи у передпокої, вони перешили по чарочці за те, «щоб усе це скінчилося», зажували канапками. Після чого кадровик смачно вибатькувався, таки забрав Ксюшину заяву і зник з їхньої квартири. Данька ж завалився спати, а майже за п'ять годин уже гнав до Пирятина свою вантажівку. Між іншим – КамАЗ зібраний у тому самому місті Брежнєві, куди дружина з їхнім чотирирічним шпінгалетом так і не поїхала.

А буквально вчора – у вівторок, 3 червня, його несподівано викликали не кудись там до тещі на млинці, а у самісінький райком комсомолу!..

– Ти не знаєш, часом, якого біса від мене хочуть? – поцікавився Данька у комсорга автопідприємства, подумки підозрюючи, що це таємні підступи кадровика з «Арсеналу», який і бурячиху випив, і салом закусив, але тим не менш вирішив влаштувати їхньому сімейству якусь підлоту.

– Не знаю, – пробубонів комсорг, уткнувши носа в якісь списки.

– Але ж мені в рейс треба!..

– Як повернешся з рейсу, так і підеш в райком.

– То вже буде година сьома вечора, якщо не восьма...

– Звернешся до чергового, там на тебе чекатимуть. Усе, товаришу Красноштан, іди собі, не заважай. У мене й без тебе, знаєш...

Комсорг пошелестів у повітрі списками й поморщився.

Що ж, діло таке: повернувшись із рейсу, Данька поїхав до Радянського^[91] райкому ЛКСМУ. Добре, що він був розташований зовсім поруч із метро «Політехнічний інститут», – бо водій мало не засинав на ходу... Тим не менш на інструктора райкому, якого залишили чергувати на ніч, Данька накинувся з криком:

– Ви тут зовсім показалися чи що?! Я тут з ніг падаю, якого дідька мене аж в райком викликати?! Мені вже зранку на Жашків автівку гнати...

– Прізвище ваше яке?.. Підприємство?.. – незворушно-сонним голосом спитав черговий. Коли ж Данька назвався, продовжив у попередньому тоні:

– Усі ми з ніг валимося, товаришу Красноштан, усі не досипаємо. Час такий, знаєте... Батьківщина у небезпеці. Ліквідація аварії.

– Усі з ніг падаємо, але ви тут розсілися в райкомах дупами на стільцях, а я баранку вантажівки кручу на трасі! Є різниця, – парирував Данька.

– Ну, то завтра крутити баранку не будете, трохи змінете профіль роботи.

– Га?.. Чого-чого?.. – не второпав він. – Я що, погано працюю?

– Навпаки, ми попросили відібрати найкращих.

– Тоді незрозуміло...

– Хто там у вас комсоргом? – інструктор райкому пошукав у списках: – Кречунов, чи що?.. От же ж розгильдй! Він же мав вас попередити про все.

– Про що попередити?!

– Що завтра ви відправляєтесь на суботник. Отже, ваш рейс на Жашків, чи куди там ще, скасовується. Нехай хтось інший на той Жашків їде, а ви щоб о восьмій нуль-нуль були біля входу в наш райком. Зараз мотайте додому, відпочивайте, а зранку – знов сюди. Форма одягу робоча, з собою мати якийсь «тормозок» і пляшку води, щоб руки перед обідом помити.

– А-а-а... То завтра ж середа! Що ж то за суботник у середу може бути?! – Данька розгубився від несподіванки, тому не знав, про що загалом питати.

– Суботник комсомольський, ударний. З прибирання території, – терпляче пояснив інструктор.

– А-а-а... що за територія?

– Наша підшефна. У тому сенсі, що підшефна нашому району.

– А де це?

– Куди привезуть, там і прибирати будете.

– А-а-а...

– Товаришу Красноштан, прошу зрозуміти: це відповідальне завдання Батьківщини! Висока місія, без перебільшення. А тому завтра сюди на вісім нуль-нуль, форма одягу – робоча, «тормозок» і вода з собою. І не запізнюйтесь. Все, до побачення!

– А-а-а... це не має відношення до Чорнобиля? – спитав він підозріло.

– Якби мало, ми б з вами по-іншому розмовляли. Все, йдіть додому. І завтра не запізнюйтесь. До побачення, до завтра.

Сяк-так відпочивши за ніч, Данька повернувся до Радянського райкому ЛКСМУ наступного ранку в середу, о 8:15. Біля входу його зустрів той-таки інструктор, який виглядав іще більш жалюгідним і втомленим, ніж напередодні.

– Товаришу Красноштан, я ж просив не затримуватися! – процідив він крізь зуби, люто тицяючи пальцем у черговий список. Втім, з'ясувалося, що Данька був не останнім, бо до автобуса всі завантажилися аж о 8:25.

– Ну все, їжджайте, – махнув на прощання рукою інструктор. Чмихнувши сизим димом, автобус зрушив з місця, спустився до Борщагівської вулиці, потім, трохи попетлявши, виїхав на проспект Перемоги, доїхав до Кільцевої дороги.

– Здається, ми на Гостомель прямуємо? – спитав Данька мовчазного хлопця, що сидів поруч, з яким досі не встиг познайомитися.

– Так, нібито в бік Гостомеля, – підтвердив той.

– А це, часом, не в бік Чорнобиля?..

– Точніше, Прип'яті.

– Ну так, так... Не туди?

– Якби туди, нас би по-іншому трохи везли, – авторитетно зауважили звідкись із задніх сидінь. Ця фраза вмить розслабила пасажирів автобуса. Всі одразу загомоніли й одразу почали

знайомитися одне з одним. Компанія підбралася доволі різношерста: були тут і робітники, й працівники столичних науково-дослідних інститутів, й молодший обслуговуючий персонал. Але при цьому всі як на підбір – комсомольці та ударники праці.

– Вже яким хуліганом я у школі був, а тепер у такій добірній компащі опинився! От же ж ніколи не думав, не гадав!.. – здивувався Данька. Після чого розповів про парочку найяскравіших «подвигів», здійснених спільно з найліпшим друзякою Йоською Гороховським.

– А що ж ти без друга свого?.. – поцікавилися дівчата з авторемонтного заводу, з якими Данька був трохи знайомий по лінії свого автопідприємства.

– На жаль, Йосьчина сім'я років п'ять тому виїхала на ПМЖ до США, – скрушно зітхнув він.

– Ага, зрозуміло, зрозуміло... Друг-хуліган забурився у Штати, а тебе, мабуть, дружина до рук прибрала, отож ти став значно більш розсудливим. То ти як, оженився вже чи досі холостякуєш?

– Оженився, – Данька трохи посумнішав. – От тільки моя жінка разом з нашим сином зараз у родичів в Андропові відсиджується. Отож я тимчасово холостякую, можна так сказати. Поки все тут не устаканиться.

– Он воно що, – кивнув хлопець із сусіднього сидіння. Але щоб компанія не впала у розпач – негайно розповів «в особах» один зі свіжих анекдотів:

«Миколо, Миколо! Там до сусіднього гуртожитку дівчат привезли, ходімо з ними знайомитися!»

«А звідки дівчата?»

«З-під Чорнобиля».

«Ой не піду я до тих дівчат, хай їм грець!»

«А чому ж не підеш?»

«Та вони ж раді'активні, дівчата ті твої!..»

«Миколо, так це ж, навпаки, добре! Вони ж і раді, й активні!..»

Оповідач анекдоту негайно дістав від однієї з дівчат потиличника – але несильно і з веселим сміхом! Інші пасажери автобуса реготали довго й завзято. Після того хлопці з НДІ, назви якого Данька не запам'ятав, презирнувшись між собою, продемонстрували присутнім саморобний приборчик, змонтований на базі звичайної мильниці. Молоді вчені стверджували, що їхній пристрій міряє рівень радіації:

отож якщо автобус тільки наблизиться до Чорнобильської зони, реакція не забариться.

– Ну, а який рівень радіації, приміром, зараз у нас в автобусі? – спитали працівниці заводу скловиробів.

– Шість одиниць, – із глибокодумним виглядом констатував один із вчених, зазирнувши у віконце, прорізане збоку мильниці.

– Яких таких одиниць?

– Ну-у-у... тих одиниць, в яких радіацію вимірюють.

– А це багато чи мало?

– Та та-а-ак... знаєте, терпимо.

Відповіддю був новий вибух реготу. За подібними веселощами час проминув непомітно. Нарешті автобус зупинився, і комсомольський «десант» висадили на околиці якогось дивного села. Усі тутешні садиби (новенькі, що називається – з голочки) були збудовані за типовим проектом і скомпоновані у три паралельні вулиці, що витягнулися зі сходу на захід. При цьому село було абсолютно порожнім, за винятком огрядного лисуватого чоловічка, який зустрів «десант» емоційною промовою:

– Товариші комсомольці! Наш народ звів це поселення ударними темпами спеціально для розміщення людей із зони Чорнобильського лиха! Ваше завдання нескладне: берете будь-яку вулицю, заходите в оселі, прибираєте будівельне сміття, зносите сюди на околицю. Працюєте до вечора, доки за вами не пришлють автобус. Інвентар ось...

Чоловічок махнув рукою у бік дерев'яних нош, кошиків, лопат і додав:

– Пам'ятайте, чим швидше ви приберете сміття – тим швидше постраждали від аварії на ЧАЕС отримають нове житло. В обід вам привезуть питво, ввечері вас забере автобус. У мене все, працюйте.

Завершивши інструктаж, чоловічок сів в автобус, який розвернувся і поїхав дорогою назад.

– А все-таки де це ми? – спитав хтось. – І що там на приборчику?

– П'ять одиниць радіації, – авторитетно сповістив один з молодих вчених. – Менше навіть, ніж було в автобусі.

– Принаймні Чорнобиль на півночі від Києва, а нас відвезли на північний захід, – додав Данька. – Оскільки село ще навіть не добудоване, то воно навряд чи має назву. Безіменне воно, найшвидше.

Почувши все це, комсомольці заспокоїлися, розібрали інвентар і взялися прибирати новозведені, з голочки садиби. Але щоб раптом не засмутитися, учасники десанту супроводжували прибирання різними жартами й розіграшами. Окрім того, незважаючи на літню спеку, час від часу комсомольці влаштовували перегони: їм було цікаво, яка пара носіїв сміття добіжить до кінця вулиці швидше, не розсипавши вантаж по дорозі.

В обідню пору до них приїхала вантажівка, позаду якої були причеплені дві діжки квасу. Одну з них водій відчепив. Прибиральники негайно вишикувалися в чергу і, передаючи одне одному емальовані кружки (бо прихопити їх здогадалися далеко не всі), почали втамовувати спрагу.

– Пийте, випивайте хоч усе, – мовив водій вантажівки, – діжку я лишаю у ваше повне розпорядження. От тільки...

Він з неприхованим осудом покрутив головою, оглядаючи стовпи пилуки, здійняті молоддю під час прибирання, і додав:

– От тільки я б на вашому місці працював акуратніше. Радіація – вона штуkenція така... Уредна штука, я б так сказав. А помитися тут ніде.

– Яка ще радіація?! – негайно здивувалися прибиральники.

Водій подивився на них, немов на недоумків, і пояснив:

– А ви хіба не знаєте? Це ж Іванківський район. Над цими територіями у перші дні після аварії проходили хмари радіації, з них випадав пил.

– Але ж нам сказали, що це не Чорнобильська зона! І якби була небезпека, нам би хоч ватно-марлеві пов'язки видали!.. хоч би «пелюстки»!..

– Так, це не тридцятикілометрова зона, – підтвердив водій, – але це стокілометрова зона. Тут радіація хоча й не така, як у Прип'яті, але теж вистачає. На всіх вас скопом її вистачить, повірте.

– А як же сюди людей переселяти збираються, якщо тут фонить?!

– Ну-у-у... як тобто?.. З тридцятикілометрової зони хочуть відселити сюди, а звідси, зі стокілометрової зони, – у зовсім чисті райони.

– Та хто ж сюди поїде?..

– Ото вже не знаю. І загалом, моє діло маленьке...

Він подивився на ручний годинник, причмокнув і мовив:

– Мені потрібно ще в сусіднє селище другу діжку квасу завезти, оскільки тамтешні комсомольці теж пити хочуть. Отож ніколи мені тут... А ви дивіться, прибирайте акуратніше, щоб без цієї куряви.

На цьому й поїхав. Учасники ж «десанту» довго мовчали, перетравлюючи почуте. Потім як могли вимили руки та обличчя, пообідали й поновили прибирання. Тепер уже рухалися повільніше, не гасали наввипередки, старалися не знімати куряву і не сміялися. Й навіть не цікавилися, скільки «одиниць радіації» показує саморобний прилад, змонтований у мильничці. Хто мав носовички – зробив собі бодай якусь подобу респіратора.

– Я приб'ю того інструктора райкому, – раптом пробурмотів Данька під час одного з перекурів. – Він знав, куди нас відправляють, і мав попередити.

– А-а-а, облиш, – махнув рукою його напарник по ручних ношах. – І ти сам знаєш, і я знаю, і всі ми знаємо, що ніхто нікого не приб'є. Маячня...

– Все одно та сволота заслуговує, щоб по пиці дістати!

– Заслуговує – то діло таке... Але ж хто ризикне?! Тим паче що якби нам учора розповіли все як є – більша половина нікуди б не поїхала, погодься. Отож в райкомі просто змушені були приховати правду.

Данька лише зітхнув, розуміючи, що напарник має рацію.

Ташкент, 22 серпня 1986 року

Отож у квітні – невдовзі після захисту диплому й розподілу – Валерка Уханський приїхав до батьків і тепер працював на Ташкентському заводі ім. Антонова інженером 3-ї категорії.

Сьогодні під час зміни стало зле головному технологу Якову Натановичу: серце не витримало спекотної задухи, хоча він не такий уже й старий... Добре, що Валерка опинився поруч: отож викликав «швидку» і поїхав до лікарні як супроводжувач. Тому вдома опинився раніше навіть від матері, у якої по п'ятницях був короткий день.

Зате тато сьогодні загалом мав вихідний, а тому, попри серпневу спеку, крутився на кухні, чаклюючи над мисками і каструлями. Після операції з видалення вени його «приземлили» на цілих три місяці. У перший політ він відправився буквально днями, позавчора повернувся з Мурманська, звідки привіз величезну рибину зі звучною і водночас смачною назвою – кета, а також літрову банку, по вінця наповнену червоною ікрою.

– Це остання, – оголосив він урочисто, – тепер до наступного року більше не чекайте ні червоної рибки, ані ікорки.

Мама полегшено зітхнула, але одразу ж, немовби захищаючись, заявила:

– Леоніде, якщо ти очікуєш, що я зараз усе це готуватиму, то ти глибоко помиляєшся! До плити я ні сьогодні, ані завтра підходити не збираюся.

Батько особливо не засмучувався, натомість побіг на кухню бадьорим підтюпцем і цілий вечір чистив та різав здоровезну рибину, відправляючи частину до морозилки, а частину під прес на засолювання.

Сьогодні на вечерю стараннями батька була окрошка, заправлена холодним діжковим квасом, ароматний зелений чай № 125 та морозиво-пломбір. Під вечір повітря посвіжішало, тому всі із задоволенням повечеряли й пішли до вітальні, де по чорно-білому телевізору «Рекорд В-312» уже йшли новини. Далі батьки усамітнилися у своїй кімнаті, а Валерка почав повільно засинати під монотонний голос диктора. І коли вже остаточно знесилений юнак нарешті вирішив вимкнути осоружний «телеящик», його увагу раптом

привернули знайомі краєвиди Києва, а вірніше – Старого Подолу. Валерка прислухався до слів диктора... і завмер від несподіванки:

– У Славутичі оперативно провели дезактивацію заражених територій, і тепер туди масово повертаються люди. Цілі родини знову займають тимчасово полишені квартири. А в села Іванківського району між тим приїхали колгоспники. Життя поступово налагоджується і входить у звичайний, звичний усім робочий ритм...

Далі якась чисто вдягнена, з наманікюреними нігтями жіночка середніх років заходилася віщати добре поставленим голосом про те, що лише одна лопата селітри, розсипана на городі, начисто вбиває геть усю радіацію – і стронцій, і цезій, не кажучи вже про йод.

– Що за маячня?! Кляті лицеміри, брехуни!!! – обурено скрикнула мама, вбігаючи до вітальні, після чого негайно вимкнула телевізор.

– Мамо... а раптом це правда? – із сумнівом в голосі питав Валерка.

Гелена Сергіївна поглянула на сина здивовано і тихо мовила:

– Синку, чи добре ти подумав, про що кажеш?.. Зрозумій, на відміну від казок, у житті чудес не буває, тут усе підпорядковано певним законам і правилам. Це у нас уряд не відповідає перед народом, отож вони і впливають на уми людей через «ящик»... Але ж ти фаховий інженер, ти ж мусиш зрозуміти!.. Дивуюсь я тобі, синку, чесне слово!..

Мама кивнула на вимкнений телевізор.

– Отож і віщають безкарно явну нісенітницю, вкладаючи у свідомість співгромадян уявну надію на щасливе майбутнє. Але ж так званий «мирний атом» далеко не такий уже й безпечний!.. І перш ніж будувати атомну станцію в якійсь сотні кілометрів від республіканської столиці, відповідальні особи мали би продумати систему захисту населення від можливої аварії.

Але ж головний жах Чорнобильської трагедії не просто в руйнівному вибуху і страшній пожежі, в якій були понівечені й загинули працівники станції та ліквідатори. Суть лиха в тому, що зруйнований генератор АЕС вивільнив страшну болісну смерть, що вражатиме не одне покоління жителів не тільки нашої країни, але й планети в цілому! Це смерть від небезпечного невидимого ворога, породженого «мирним атомом», – радіації. Саме вона ще довго і монотонно вбиватиме все живе!.. Радіацію дуже складно виявити, бо

вона не має ні смаку, ні кольору, ані запаху. Але вона здатна за лічені миті змінити формулу крові просто на очах лаборанта, перетворюючи здоровий життєздатний організм на купу неживого м'яса, що розкладається.

А керманічі країни замість того, щоб кинути всі сили на усунення причини радіоактивного зараження і захист людей від цієї біди, переписують довідники так, щоб небезпечні норми стали прийнятними! Вони не забезпечують населення лічильниками Гейгера, щоб люди перебували в невіданні, та ще й запускають брехливу інформацію про повернення жителів Славутича, тільки б усіх заспокоїти. При такому ставленні ми і наші нащадки ще довго хворітимемо й вмиратимемо від наслідків Чорнобиля. Якби уряд Японії не боровся з наслідками атомного бомбардування, японці б до початку третього тисячоліття виродилися б і вимерли. Не можна приховувати, не можна брехати!.. Треба визнати помилки, треба боротися за майбутнє!..

Валерка слухав матір, при цьому у нього в голові несподівано запаморочилося від страшної і важкої правди, від якої не втечеш, не сховаєшся! Бо правда ця наздожене твою свідомість і чи то знищить, чи то змусить працювати – звісно, якщо прокинеться совість. Але совість, на жаль, прокидається не у всіх, далеко не у всіх...

Мати пішла спати, а Валерка ще довго і болісно розмірковував над сказаними нею словами. Адже для нього особисто все могло скластися зовсім по-іншому...

Вкрай втомлений, він постелив собі на канапі, зручно вмотився і почав повільно провалюватися у глибокий сон. Усі події останніх двох років неквапом прокручувалися перед його очима, неначе у сповільненій зйомці.

* * *

Усе почалося в березні 1985 року. Навчаючись на останньому курсі КПІ, Валерка постійно розмірковував: куди б піти працювати?.. Між тим, на їхню кафедру стали часто навідуватися представники величезних промислових гігантів, будівництва, спеціалізованих фабрик, заводів та НДІ. На спеціальних лекціях вони розповідали про свої підприємства і специфіку роботи на них, при можливості возили студентів на екскурсії.

Багато хто ще під час виробничих практик домовлявся про майбутнє працевлаштування, але деякі довго не могли визначитися. Ось і Валерка ніяк не міг вирішити, де хотів би розпочати трудову діяльність. Йому подобалися і різні НДІ, і завод ім. Антонова. І все ж таки по-справжньому його зачепила за живе екскурсія на Чорнобильську АЕС! Він навіть примудрився побувати там двічі, щоразу дивувався і впадав у захват від глобальності й величі станції!.. Під час других відвідин у відділі кадрів йому навіть пообіцяли надіслати запит на молодого фахівця. Можливо, навіть не на одного...

У другій половині лютого 1986 року відбулася розподільча комісія, на якій новоспечений інженер-зварювальник Уханський Валерій Леонідович отримав престижний, як на ті часи, розподіл на Чорнобильську АЕС. Однак ейфорія тривала недовго: його раптово викликали в деканат та повідомили, що сталася якась нестиківка, отож запит на інженера-зварювальника для ЧАЕС скасовано – таким чином, питання з його працевлаштуванням зависло.

Валерка зателефонував батькам у Ташкент, сподіваючись отримати хоч якусь пораду. Тато перебував у черговому рейсі, отож удалося поговорити лише з мамою. Гелена Сергіївна спробувала повернути сина на «пошуки справедливості», однак молодому чоловікові це не сподобалося...

Насамкінець він вирішив взяти «вільний диплом», після чого пару тижнів тинявся Києвом у пошуках роботи. І ось парадокс: робота була – але не за фахом, а якщо за фахом – то брати новоспеченого інженера без найменшого досвіду та професійних навичок чомусь не хотіли... Врешті-решт Валерка прийшов у відділ кадрів київського заводу ім. Антонова. Там підтвердили потребу в інженерних кадрах, причому навіть з «вільним дипломом» і без найменшого досвіду роботи! Саме те, що потрібно...

– Заповніть анкети, – не відриваючись від якихось серйозних на вигляд паперів, мовила «кадровичка».

– Які саме? – спробував уточнити Валерка. – Їх тут стільки, що...

– Молодий чоловіче, ви інженер чи хто?! – «кадровичка» все ж таки відірвала погляд від паперів, але в її очах не читалося нічого, окрім зневаги.

– Інженер. Між іншим, дипломований.

– Ну, тоді розберіться, які анкети вам заповнювати, а які не вам.

- А ручка у вас є?
- Ще й ручку йому подавай!..

Оскільки «кадровичка» знов уткнулася у свої важливі папери, Валерка згріб з приставного столика по три примірники кожної з розкладених там анкет і вийшов у коридор із твердим наміром розшукати ручку будь-де.

І треба ж такому статися, щоб у тому коридорі він буквально ніс до носу зіткнувся з «агітатором», який влаштував другу екскурсію на Чорнобильську АЕС! Саме ту, під час якої він остаточно вирішив, що надалі працюватиме саме там, на атомній станції...

– О-о-о, молодий чоловіче!.. Перепрошую, як вас звати?! Забув, знаєте...

– Валерієм Леонідовичем, – доволі прохолодно мовив той. – У вас ручки немає часом? Бо мені тут анкети для відділу кадрів заповнити треба.

– А-а-а... хіба до нас уже йти роздумали?..

– Я не роздумав, – відкарбував Валерка вже зовсім крижаним тоном, – це ви роздумали мене брати.

– Що-о-о?! Як це?!

– А так...

І Валерка коротко розповів про всі перипетії, через які йому довелося пройти протягом останніх тижнів.

– Н-ну-у-у, я ж їм голови повідриваю! – проскреготав «агітатор». – Нічого собі!.. Інженер-зварювальник потрібен саме в моє господарство, а вони!.. Ну я ж їм задам, щойно повернуся. А вам скажу наступне...

Після чого повідомив, що саме зараз на ЧАЕС завітала комісія із самої Москви, яка набирає для роботи на станції молодих фахівців різного профілю. Більше того, якщо у Валерки зараз нема ніяких особливих справ і якщо він згоден зачекати буквально півгодинки – «екскурсовод» підкине його просто у Прип'ять просто на станцію! Бо він тут у відрядженні з водієм на легковому, йому прихопити пасажира зовсім не складно...

Звісно, Валерка погодився! І звісно ж, усі анкети, прихоплені у відділі кадрів заводу ім. Антонова, відправилися в його потертий студентський дипломат. Бо не заносити ж їх назад, справді?! Можливо, для чогось і згодяться! А не згодяться – то так і буде.

«Екскурсивод» не підвів, і того ж вечора Валерка втретє в житті опинився у Прип'яті. З'ясувалося, що він встиг дуже навіть вчасно – бо висока московська комісія влаштувала співбесіду наступного дня.

Цього разу розглядалися кандидатури десяти претендентів, з яких насамкінець відібрали трьох. Наскільки Валерка міг судити, за результатами тестування у нього були найкращі показники порівняно з усіма іншими. До того ж при співбесіді він дуже сподобався головному енергетику. І врешті-решт комісія відзначила його високі лідерські якості, вміння працювати в екстремальних умовах і технічну грамотність.

Тим не менш остаточне рішення було залишено на розсуд адміністрації. На тому робота комісії завершилася, й вона відбула назад до Москви.

– А з нами як же? – запитав один із трійки «фіналістів» відбору.

– Заповніть по одній невеликій анкетці, з вами зв'яжуться.

Як і всі інші, Валерка написав на стандартному бланку прізвище, ім'я, по батькові, свою київську адресу і домашній телефон (добре, що мама і його «пробити» спромоглася!), після чого на останні гроші придбав автобусний квиток і поїхав додому, подумки святкуючи успіх.

Яким же було його розчарування, коли наприкінці наступного тижня зателефонували з відділу кадрів ЧАЕС і повідомили, що беруть на роботу іншого! Того самого «фіналіста» з остаточної трійки, результати анкетування якого виявилися найгіршими!

– Як таке можливо?! – здивувався Валерка. – З якого це дива?!

– Загалом-то ми не зобов'язані давати пояснень, – повідомив голос зі слухавки, – проте... ви, Валерію Леонідовичу, аж надто амбітні.

– А він?!

– Той, якого ми беремо на роботу?

– Так!

– А він натомість зговірливий. З точки зору психологічної цілісності трудового колективу ця якість цінніша, ніж лідерські амбіції.

– Стривайте, а як же?..

– На все добре, Валерію Леонідовичу. Зичимо подальших успіхів.

Отримати другу поспіль відмову – це була справжня катастрофа... або радше неподобство! Адже і комсомол, і Комуністична партія закликають до підкорення вершин, до проявів трудової доблесті – чому ж тоді на явно призначене йому місце взяли «більш зговірливого», а не

цілеспрямованого, наділеного лідерськими амбіціями претендента?! Як це пояснити?

Ця божевільна думка розжареної голкою випікала свідомість, знищувала Валерчину особистість, провокувала депресивний стан. Він продовжував обходити різні підприємства у пошуках роботи, але тепер на співбесідах поведився невпевнено і розсіяно, не міг зосередитися на поставлених запитаннях. І навіть отримавши схвальне рішення, так і не наважувався працевлаштуватись на те чи те підприємство. А все тому, що молодого чоловіка розчарувала і пригнічувала сама лише думка про тотальну, всеохопну «зрівняйлівку».

Хоча насправді ситуація була іншою. Коли змучені засиллям нероб і п'яниць «кадровики» зустрічали такого позитивного кандидата, як він, то просто не вірили власним очам! Бажаючи виявити у Валерки бодай якісь недоліки, починали закидувати його додатковими запитаннями, що нерідко не стосувалися прямого виконання його майбутніх посадових функцій. Але, на жаль, молодий чоловік цього не розумів. І хвилювався іще дужче.

А все ж таки що йому робити, як вчинити правильно?..

«Тікати, їхати треба з Києва, бігти геть!» – підказувала свідомість.

Як раптом він згадав про купу анкет, набраних на заводі ім. Антонова. Розкрив старий пошарпаний дипломат, де й досі лежали ті папірці... І раптом побачив на них помітку, яку раніше випустив з уваги:

Завод ім. Антонова, Ташкент, УзРСР

Але якщо це так... тоді чом би не пошукати місця на ташкентському авіазаводі, де колись починав його тато?! Батьки зараз живуть у столиці Узбекистану, отож принаймні питання з квартирою не виникатиме... Мабуть, кращого виходу не придумаєш!

Зрозумівши все це, Валерка заповнив усі необхідні анкети, вказавши там київський домашній телефон і адресу, після чого надіслав листа до Ташкента. Якщо говорити відверто, як то кажуть – поклавши руку на серце, то після всіх пережитих перипетій він не надто вірив в успіх. Тим не менш за кілька днів йому зателефонували із заводу і запропонували роботу у відділі головного механіка! Вакансія інженера 2-ї категорії була вільна до кінця квітня, але, як на зло, дістати квиток на літак до Ташкента не вдалося.

Валерка провів цілий день під телефоном, замовляючи міжміські переговори з Узбекистаном на всі номери батьків, які тільки знав, проте всі його потуги поговорити з ними виявилися марними. Довелося надсилати телеграму-блискавку з проханням зв'язатися з ним... Через день пізно ввечері в його подільській квартирі пролунав характерний міжміський дзвінок. Чути було дуже погано, отож крізь тріскотіння поміж він ледь-ледь розібрав мамин голос:

– Тато... В Китаї... В лікарні... Вимушена... Посадка... Все гаразд...

– Чому в лікарні?! – кричав Валерка. – Що сталося?!

Мати щось відповідала, але слів було не розібрати.

– Мамо, я хочу приїхати до вас із татом, а квитків на Ташкент немає! Хтось може допомогти?! Чи ти? Чи тато? Мені квиток потрібен! Квиток на Ташкент! Терміново! Один! Мені!

Валерка прокричав це все декілька разів поспіль, але так і не второпав, почула його мама чи ні... Вночі спав погано: чомусь наснилася йому жахлива пожежа! Палала зруйнована вибухом будівля, палали автівки. Люди кричали від переляку. Пожежні намагалися загасити вогонь із землі – але марно. Тоді пожежу спробували приборкати, піднявши у повітря спеціальні вертольоти. Але полум'я було таке високе і потужне, що один з пожежних вертольотів не впорався з керуванням і гайнув просто у вогняний епіцентр...

Молодий чоловік кілька разів прокидався, дослухався до нічної тиші. Але щойно заплющував очі, як жахливий сон повторювався. Ледь заснув уже на світанку... і невдовзі його розбудив новий міжміський дзвінок! Спросоння Валерка зірвав слухавку надто різко, ледь не скинувши телефон з тумбочки на підлогу.

– Привіт, синку! – це був батько. Чути було так добре, що складалося враження, нібито він розмовляє із сусідньої кімнати. Голос був гучний, рівний і спокійний.

– Тату, привіт!!! – радісно скрикнув Валерка. – Ти де?! У Києві?..

– Ні, синку, я в Жуковському, під Москвою. Мені зробили операцію.

– Тату, що за операція? Як ти почувашся?!

– Не перебивай, синку, дай сказати. Квиток для тебе на мамине ім'я заброньований на п'ятницю, двадцять п'яте квітня, на дев'яту

двадцять ранку. Квиток на мамине ім'я – не забудь! Платити не треба, але забери сьогодні до обіду. Обов'язково сьогодні до обіду, чуєш?..

– Тату!..

Але тут у навушнику слухавки несподівано залунали короткі гудки: розмова обірвалася...

Квиток Валерка забрав, як і було сказано, до обіду. Попервах касирка довго не могла знайти цю бронь, потім довго охкала й бідкалася через безкоштовну пільгу. Мабуть, очікувала, що молодий чоловік якось їй «віддячить». Однак той робив вигляд, нібито нічого не розуміє. Набурмосившись, касирка нарешті віддала йому жаданий квиток.

У четвер він прибрав квартиру, все, що можна, розсував по шухлядах. Спакував свої речі. Рештки їжі, за винятком пари канапок з докторською ковбасою і чашки кефіру, відніс у подарунок Спартакові – добре, що його шкільний друг жив по сусідству... Заповив таксі.

У п'ятницю прокинувся посеред ночі, з'їв приготовані канапки, запив кефіром, вимив посуд. Перекрив у квартирі газ, воду, вимкнув електрику. Трохи посидів «на доріжку». Таксі чекав, стоячи на вулиці біля під'їзду. О 6:00 прибув до Борисполя. Щоправда, виявилось, поспішав дарма: рейс на Ташкент трохи затримали...

І все ж таки близько 23:00 Валерка вже сидів за столом у ташкентській квартирі, з апетитом сьорбав зварений мамою овочевий суп, їв манти і з задоволенням вдихав аромат свіжих перепічок. Як же він, виявляється, нудьгував за ним з того часу, як їхня родина полишила Ташкент!.. Тоді він був іще зовсім малим!..

За цей шалений тиждень Валерка так вимотався, що почав засинати, ще сидячи за столом. Отож розтягнувшись на м'якому махровому простирадлі, поклавши під голову невелику подушку і сховавшись під пухнастим пледом, він відчув теплу розслаблюючу млість, що повільно розливалася по всьому тілу, і подумав: мабуть, у давнину неосвічені люди саме таким уявляли божественний райський відпочинок... Молодий чоловік солодко позіхнув і повільно занурився у тиху лагідну дрімоту.

Снилася йому тепла весняна ніч – власне, така сама, яка огорнула зараз усе довкілля. Була субота – теж як зараз... Люди мирно спали після робочого тижня. Хтось іще з вечора виїхав на риболовлю: цілі компанії сиділи біля багаття, розкладеного поруч з наметами, варили

юшку. Ті, хто залишився на нічну риболовлю, мирно дрімали у човнах з бамбуковими вудками в руках, загорнувшись у теплі пледи чи ковдри. А в місті нічними алеями бродили закохані парочки, взявшись за руки й цілючись під кожним деревом. Ті, хто стомився від прогулянок під оксамитовим небом, осяяним сріблястим місячним сяйвом, сідали перепочити на широких паркових лавах, міцно притулившись одне до одного. Вони замріяно дивилися на зірки, насолоджуючись кожною секундою щастя...

Як раптом цей прекрасній сон був перерваний потужним поштовхом.

– Мамо! – злякано скрикнув Валерка.

– Я тут, синку.

Виявляється, увесь цей час мама сиділа поруч у кріслі й дивилася на нього. Мабуть, дуже скучила, доки він жив у Києві, а вони з татом – тут, у Ташкенті!.. Валерка трохи заспокоївся й запитав насторожено:

– Мамо, що це був за поштовх?! Землетрус?..

– Ні, ніякого поштовху не було. Спи, синочку, вже дуже пізно!

Валерка подивився на годинник: було 1:23 ночі...

– Але ж, мамо, я щось відчув! Нібито щось під землею таке... Ну-у-у... Пам'ятаєш, коли я був зовсім маленьким?.. До речі!..

Валерчині очі раптом округлилися, він мовчки поворушив губами, нібито щось підраховуючи, й додав:

– Послухай-но... Але ж це сталося рівно двадцять років тому! Землетрус тут, у Ташкенті! Теж двадцять шостого квітня, в цей самий день... От тільки сьогодні субота, а тоді який день тижня був?..

– Спи, мій маленький, – спробувала заспокоїти сина мама. – Це все поганий сон, тобі лише наснилося!..

Він поправив подушку, заплющив очі, й тепер уже міцний сон знов огорнув його. Валерка ніби ширяв над землею і знов бачив тихе спляче місто, чув плескотіння води і квакання жабок на річці. Декілька закоханих парочок прощалися біля дверей під'їздів.

І раптом вибух страшної потужності пролунав на всю округу! Земля здригнулася, будинки хитнулися, з вікон полетіли шибки. Слідом за першим вибухом пролунав другий – іще більш потужний і оглушливий!..

Далі він чомусь побачив ту саму Чорнобильську АЕС, куди весь цей час рвався працювати. З реакторної зали сяйнув вогняний стовп,

перекриття приміщення зігнулося, деформувалося, його середина злетіла в повітря й розлетілася розпеченими уламками на дах, а також по всій околиці. Разом з вогняним стовпом із реакторної зали вилетіло якесь здоровезне заліз'яччя, що потім із жахливим гуркотінням впало назад.

Палаючі уламки значно розширили зону пожежі. Вогонь шаленів, з'їдаючи й руйнуючи все на своєму шляху. Валерка бачив, як збитий з ніг вибуховою хвилею крихітний (у порівнянні з будівлями станції) чоловічок підвівся і кинувся просто в охопленій полум'ям пункт пожежної частини для того, аби передати сигнал тривоги. Саме він викликав пожежників, а також увімкнув гучну тривожну сирену.

Але поки підняті за сигналом тривоги пожежники з Прип'яті та Чорнобиля поспішали на місце аварії, в розпечених, задимлених, напівзруйнованих приміщеннях ЧАЕС гинули живі люди – працівники нічної зміни. Вони не були готові до того, що сталося: когось придавило уламками, хтось задихався від їдкого чорного диму, хтось горів живою свічкою, хтось втрачав орієнтацію й безладно метушився серед диму й полум'я... Інші ж навпаки – цілком усвідомлено йшли назустріч вогню, намагаючись запустити систему охолодження, відкачати мастило, прибрати водень з генераторів і замінити його безпечним азотом, збити полум'я. Вони ж знаходили в завалах поранених, зупиняли наляканих і виводили їх з небезпечної зони. По суті, саме ці люди не дали аварії розростися до масштабів вселенської катастрофи.

Проте навіть ці сміливці не знали, що разом зі страшним вогнем з надр реактора вирвалася вбивча радіація, яка миттєво вражала усе, що траплялося на її шляху. Більше того, високо в повітрі – там, куди здіймався стовп вогню й диму, невидимі часточки радіоактивного пилу підхоплював потужний вітер і розносив навсібіч – туди, куди вистачало сил донести... Радіоактивний пил осідав на землі, на будівлях, на рослинах і на всьому живому включно з людьми, руйнуючи і вбиваючи... вбиваючи і руйнуючи...

І ніхто про це ще не знав, бо ніхто до такого не готувався! А відчути радіацію на запах чи на смак, побачити на око – неможливо!

До місцевих пожежників почала прибувати підмога із сусідніх районів. Останні осередки загоряння були придушені до 6:00 ранку.

Але з людьми коїлося щось незвичайне. Знадобився певний час, аби зрозуміти, що це...

Автівки «швидкої» повезли в лікарні обпечених, уражених шаленими дозами радіації пожежників, охоронців і працівників зміни, де вони болісно вмирили, заражаючи радіацією тих, хто надавав їм першу допомогу: медичний персонал, який не був попереджений і підготовлений до боротьби з радіацією. А між тим, вітер продовжував розносити радіоактивний пил не тільки територіями України та Білорусії, але й усією Європою!..

Коли мама прокинулася вранці й увійшла в кімнату до сина, то побачила, що блідий змучений Валерка нерухомо лежав на ліжку, втупившись у стелю застиглим поглядом. Гелена Сергіївна кинулася до нього і ніжно обійняла. Він пригорнувся до мами, немов у далекому дитинстві, і тихо прошепотів:

– Мамо, ти знаєш... Сьогодні на Чорнобильській станції сталася біда.

– Що ти таке кажеш, синку?! – здивувалася вона. – Звідки ти взяв?!

– Я знаю, мамо.

– Але звідки?..

– Мені наснилося.

– Валерко, не видумуй! Кажу тобі знов і знов: це всього лише сон.

– Ні-ні, мамо, я точно знаю, що це не просто нічне видіння.

Вони трохи помовчали, після чого син заговорив першим:

– Але що ж це виходить, мамо?.. Я ж так рвався туди – у це саме пекло... Тобто це тепер там пекло!..

– Синку!..

– У будь-якому разі виходить, що якась невідома сила уперто виштовхувала мене звідти, не давала туди потрапити. Що ж це таке?!

– Мабуть, синку, комусь там, нагорі, видніше.

– «Нагорі» – це?..

– Нагорі, синку, це там, нагорі. Й можливо, ти народжений для інших, не менш важливих справ, ніж ті, від яких тебе відтіснили. Нехай же буде так.

При цих словах Валерка підвів голову і здивовано зазирнув у широко розкриті материнські очі. Гелена Сергіївна відвернулася й подивилася у розчахнуте вікно. Як раптом йому здалося, що мамин

погляд яскраво спалахнув! Слідом за тим пролунав оглушливий гуркіт грому...

І в цю ж мить з неба пролилася суцільною стіною небаченої сили злива! Немов звільнившись від непомірно важкого тягаря, який мучив його душу останні пару років, Валерка мирно опустив голову на коліна матері й заснув. А Гелена Сергіївна пестила його розпатлане волосся ніжно й ласкаво, немов у дитинстві. А довгоочікувана злива, ритмічно вистукуючи небесними краплями по висушеній тлінній землі, попутно змивала увесь негатив спогадів зі зраних душ, вливаючи натомість цілющу силу, мир і спокій.

1987. Дружба – Freundschaft!^[92]

Охтирка, 9 травня 1987 року

Цьогорічний День Перемоги виявився для Марії Явтухівни дуже-дуже незвичайним: напередодні їй передали невеличку посилочку від Дори Різберг – причому, як з'ясувалося, посилка була аж із самого Ізраїлю! І нібито нічого особливого – якісь там щедро залиті медом фрукти з назвою, що її в Охтирці навіть і не чули ніколи. А все одно до чого ж приємно!..

Різберги емігрували з України позаторік. Виїжджали дуже не просто, а з кількарічною «витримкою» без роботи й засобів до існування. Тим не менш вони все витримали і, зрештою, таки вирвалися з негостинних обіймів «еСеСеРу-батюшки». Тепер Дора із чоловіком Веніаміном обживалися в якомусь кібуці, а молода перспективна художниця Рина, вдягнута у польовий однострій «піщаного» кольору, пішла служити в ЦаХал^[93] – віддавала борг честі новій батьківщині.

– Ото Дора накоїла лиха собі та своїм! – обурювалася Марія Явтухівна, прочитавши вкладеного у посилочку листа. – Поїхала з чоловіком світ за очі, щоб у колгосп записатися... Адже люди кажуть, що кібуци їхні – це те саме, що й колгоспи^[94] у нас. То що ж, треба було їхати світ за очі в іншу країну, щоб з городянки колгоспницею стати?..

А війна?! Ізраїль же постійно з сусідами воює! Це ж Схід, там же всі налаштовані проти всіх, у їхніх суперечках сам чорт ногу зламає!.. У нас тут мир і дружба, а там що ні день, то ракетні обстріли, то диверсії, то біженці, то се, то те, то п'яте, то десяте, то п'ятдесяте... То Шестиденна війна, то Війна Судного дня... А якщо там навіть дівчата в армії служать!.. От тепер і її Ринку служити забрали – куди це годиться?! Невже моя Дора забула, що таке війна?! Сама ж від Бабиного Яру ледь врятувалася, у мене під ліжком всю окупацію прожила! І чим вона думає?! От скажи, чим?!

– Мабуть, там їм живеться краще, ніж тут. Навіть попри війну, – зітхала Каміла, яка приїхала з Полтави до матері на День Перемоги.

– Та що це за життя таке, якщо постійна війна?!

– Мабуть, добре життя.

– Не мели дурниць, доню. Не буває так, щоб було добре, коли війна!

– Якщо розібратися як слід, то Радянський Союз теж воює... – Каміла чомусь посумнішала.

– Та що ти таке кажеш, донечко?!

– А Афганістан?..

– О-о-о, де він там, той Афганістан!..

– Згодна, далеко. Але ж у нас, наприклад, однокласник в Афгані загинув.

– Це той Вітько кирпатий, якій на сусідній від тебе парті сидів?

– Він самий.

– То він же ж в Угорщині служив, здається, Вітько твій. З ним же просто нещасний випадок стався на навчаннях військових...

– Ага, так ми всі й повірили! Цинкову труну прислали, всередину не зазирнеш. А що в Угорщині він нібито служив? Так це ж могли сказати, аби тільки не розкривати правду, що тіло з Афгану доправили!.. Коротше, ніхто з нас у це не повірив. З його матір'ю включно. Бо цинкові труни зараз відомо звідки косяками йдуть. Отак СРСР не воює, мамо.

– Ох, доню, доню...

– Ну гаразд, не будемо про це. Скажи краще, як ти ставишся до того, що Дора твоя написала про музей Яд Вашем?

Дійсно, у вкладеному в посилочку листі повідомлялося, що в ізраїльському музеї Яд Вашем, виявляється, складаються списки так званих «праведників народу світу» – тих, хто рятував євреїв від винищення німцями під час Другої світової війни. Отож Дора Різберг захотіла неодмінно побачити у тих списках ім'я «М. Я. Шепетун». Проте сама Марія Явтухівна дотримувалася іншої думки:

– Ой не треба воно мені, ой не треба!.. Не для того я Дорку рятувала, щоб у списки якісь там потрапити. Ні, не хочу.

– Але ж, мамо, ці праведники, що у списках, дістають право до Ізраїлю емігрувати! І їхні нащадки також...

– До Ізраїлю?! – Марія Явтухівна подивилася на дочку з пересторогою. – Звідти, де мир, їхати туди, де війна?.. Знаєш, доню, я ще при здоровому розумі.

– Мамо! Хіба ж не сумно, як починає ламатися наше життя?..

– Дурниці все це, маячня суцільна, – не здавалася Марія Явтухівна. – Я ондо до тебе в Полтаву перебиратися не хочу, бо звикла вже до Охтирки. А ти про Ізраїль кажеш, де війна! Ні-ні, все це дурня. Не хочу, і край.

**Районна санітарно-епідеміологічна станція, вул.
Поштова, № 52, Цюрупинськ, кінець травня 1987
року**

З-поміж інших працівників СЕС Діна Порфирівна (завжди яскраво «наштукатурена» товстунка невизначеного віку, що наближався до

похилого) вирізнялася феноменальною тупістю – інакше не скажеш. З якого переляку її, колишню випускницю педучилища, поставили керувати аж цілим санітарно-гігієнічним відділом?! Хтозна, хтозна... Подейкували, ніби товаришка Прозорова має надійну «волохату лапу» десь у Херсоні. А блат, як відомо, вищий від Раднаркому, стверджує мудре прислів'я.

– Нічого, нічого! Дурна я там чи не дуже – значення ніякого не має. Головне, щоб підлеглі у мене були вумні як вутки, а я вже щоб ними правильно командувала й розпоряджалася. Отаке маю завдання, – відповідала зазвичай Діна Порфирівна на подібні закиди, виблискуючи ідеальним манікюром на пальцях. До речі, саме з приведення до ладу кожного нігтика починався кожен її робочий ранок. А як же невідкладні справи санітарно-гігієнічного відділу?!

– Ми маємо справи з мікробами, їх все одно не видно. А от мої нігтики видно! То хай краще мікроби всі повиздыхають, а марафет я таки наведу, – не здавалася вона. Й займалася насамперед тими справами, якими вважала за потрібне займатися.

Отож якщо начальниця СГВ викликала до свого кабінету якогось співробітника, перш ніж зробити манікюр, це можна було розцінювати лише як грандіозну подію вселенського масштабу, аж ніяк не менше! Це завершувалося або епічним провалом викликаного (аж до звільнення), або, навпаки, пролиттям на його ошчасливлену голову цілої зливи благ.

Але чим же завинив перед такою важливою персоною лаборант Вася Ярмошко?! Ну так, колись він жив неподалік республіканської столиці (до речі, мама його й досі там живе), навчався у київському університеті... Коротше кажучи – мав усі перспективи для подальшого зростання. Та щось «не те» чи не тому необережно ляпнув, що й обернулося відсидкою в місцях не надто віддалених, плюс заборона на проживання в радіусі сотні кілометрів від великих міст. Отак Вася Ярмошко і почав трудитися в лабораторії санітарно-гігієнічного відділу Цюрупинської районної СЕС.

І все ж таки чого такого він утнув напередодні, що начальниця викликала його до себе просто із самого ранку, навіть не навівши блиску на свої нігтиках?! Однак дуже швидко – буквально з порога – з'ясувалося, що лаборант Вася не накоїв нічого жахливого. Причина начальницького поспіху була геть іншою: вчора по телевізору після

програми «Время» продемонстрували американський художній фільм «Наступного дня», де були показані наслідки обопільних ядерних бомбардувань Радянським Союзом території Сполучених Штатів і навпаки. Отож Діну Порфирівну цікавило: а чи правда, що в момент ядерного вибуху крізь шкіру можна побачити усі кістки?! А чи правда, що сила ударної хвилі обдиратиме з кісток м'ясо й спалить усе живе?! А де потужніше гагахнуло: вчора в кіно чи торік у Чорнобилі?..

От що стало причиною надзвичайно раннього виклику Васі Ярмошка до начальницького кабінету. Бо він же вчився колись аж у київському університеті, а тому мусив пояснити Діні Порфирівні всі ті «страсті-мордасті». Бо вона й так не спала всю ніч. А Вася – він же ж голова, він же ж «НАУКА»! Ну, а що відсидів трохи – то нісенітниця, яку можна всерйоз не сприймати. Поду-у-умаєш, відсидка!.. Дрібниця. Начальство ж треба заспокоїти негайно, й саме Вася впорається з цим, як ніхто інший.

Розібравшись, у чім річ, лаборант спочатку не стримав щирого реготу, потім довго виправдовувався, що він ненавмисно й загалом не хотів образити товаришку Прозорову. А вже після того прочитав цілу лекцію про комбіновані зйомки та різноманітні спецефекти в сучасному кіно.

Уважно вислухавши всі пояснення, Діна Порфирівна нарешті заспокоїлася, а потім і резюмувала:

– Ох і дурять же наш народ, ох і дурять! Я хоча б думала, що американці тут чесніші, але як подивишся на це все – то аж зло бере! Скрізь дурять простих людей, скрізь і всюди. А тобі, Васю, велике спасибі. Заспокоїв. Можна сказати, від сердешного інфаркту спас – бо я вже не знаю, щоб то було, якби не ти.

А лаборант, подумки посміхаючись, подумав, що одна річ у світі воістину не має меж. І зветься та річ довірливістю пересічних людей... яких так і хочеться назвати іноді «нікчемними людиськами».

От чесне слово, хочеться!..

Дніпрорудне, Запорізька область, вересень 1987 року

Видихаючи струмінь цигаркового диму, Олег обережно й ненав'язливо, буквально краєм ока позирнув на опецькуватого молодого чоловіка... щоб не сказати – юнака, який сидів на лавці поруч із ним. Потім спробував уявити його в ліжку разом з дівчиною, яку знав недовго, проте зовсім з іншого боку, аж надто незвичного як для їхніх реалій.

Ну так, виходить, що зовсім недарма люди стверджують: у тихому болоті чорти плодяться. Спартак та Евка... Евка та Спартак...

Гм-м-м-м!.. Дивно все це, як не крути. Але що ж поробиш, якщо воно є саме так, а не інакше?!

– Чуєш, Олеже...

– Що?

– Я розумію, що відтоді вже більше місяця минуло. Але чи не міг би ти повторити ще раз, що тобі сказала Евка тоді, під час сходження? Ну-у-у, перед тим як вони з Касею... Бо тоді... в Києві ти сказав, але якось непевно й побіжно, а я хотів би удостоверитися, що...

Не договоривши, колишній однокурсник замовк. Втім, його погляд благав красномовніше за будь-які слова.

– Навіщо це тобі, Академіку? Хочеш сказане нею фломастером на папірці написати і в рамочці на стіні повісити?

– От тільки не верзи дурниць, – просичав крізь зуби Спартак.

– Ні, я серйозно: нащо воно тобі?..

– Здається, сьогодні ми лише по парі келишків шмекнули. Але тобі, мабуть, і цього вистачило, щоб перепити.

– Я серйозно в тому сенсі, що й подумати не міг, що ти раптом...

– А-а-а, про що з тобою говорити!..

Спартак розчаровано махнув рукою і замовк. Хоча й не пішов геть... А мусив би піти, якщо образився! Але ж лишився сидіти на лавці поруч з Олегом. Отже, сподівається на продовження.

Ну точно: в тихому омуті!.. Ось тобі й відмінник, ось тобі й комсомольський активіст. І знаходилися ж у них на потоці розумаки, які вважали Спартака ні на що не спроможним імпотентом! А тут раптом – на тобі: Евка-скелелазка...

Та все ж той факт, що настільки різні люди можуть зійтися й жити разом щасливо, ну просто ніяк не бажав укладатися в голові! У такій життєвій шараді без півлітри «біленької» не розберешся. Місцеву «наливайку» вони вже відвідали і дівчат пом'янули – але трішечки, буквально парою «порціонів». Бо Олег ще не був готовий до того, щоб напиватися як слід у компанії цього відморозка – Академіка.

Справді, в інституті дивака мало хто сприймав як нормального хопця. Головним чином тому, що занять він майже не прогулював і вчився не те щоб фанатично... Швидше – просто засвоював знання з будь-якого предмету без особливої напруги і в неймовірних обсягах. Мабуть, якби їм викладали квантову фізику, радіобіологію, генну інженерію, угорську чи китайську мови – він би і тут був попереду всього курсу! Добре, що такі мудрені дисципліни майбутнім інженерам-металургам були ні до чого.

Окрім того, Спартак був абсолютно байдужий до цигарок – а тому не мав шансів зблизитися з іншими студентами під час спільних перекурів. Не грав він ні у преферанс, ані в покер – отож і в цій царині не мав шансів на визнання. Нарешті, не був помічений також у любовних пригодах... Отож і складалося враження, що хлопець здатен лише вчитися й активничати у громадському плані – бо вже на третьому курсі очолив «Комсомольський прожектор» їхнього факультету й відтоді всі завзяті прогульники мали в його особі неабияку проблему...

Якісь нормальні слабкості, притаманні пересічним людям, проривалися крізь цю непроникну машкару вкрай рідко. Наприклад, при всій своїй любові до дисципліни Спартак завжди й охоче давав іншим читати свої конспекти лекцій, які він вів майже із стенографічною точністю. Щоправда, розбирати написане було важкувато, бо спеціально для конспектування розумака вигадав цілу систему піктограм, які замінювали не тільки слова, а навіть словосполучення й невеличкі фрази. Отож усі, хто хотів читати чудові конспекти, мусили вивчати цю «мову символів» слідом за її автором.

Іншою неочікуваною навичкою цього дивака було вміння випивати. Коли на другому курсі студенти-ливарники зустрічали в гуртожитку Новий рік, то одnogрупники буквально дістали Спартакa примовкою: «І що ти за чоловік?! Не куриш, не п'єш, за дівками не бігаєш». Він довго не звертав уваги на ці закиди, але, нарешті втративши терпець,

попросив налити у півлітрову банку по самісінькі вінця горілку. Прохання виглядало так незвично, що негайно було виконано. Тоді, навіть не поморщившись, дивак єдиним духом осушив банку, потім спокійно зажував півлітри однією-єдиною котлеткою, навіть не похитнувшись, наблизився до книжкової полиці, зняв із неї підручник по сопромату, попросив присутніх відмітити там на свій розсуд два десятки перших-ліпших завдань і протягом наступної години розв'язав 17 з них.

Зазвичай вміння побороти «зеленого змія» викликає в молодіжному середовищі неабияку повагу, проте витівка Спартак з півлітрою горілки навпаки неприємно шокувала присутніх. Усі чудово розуміли, що подібні навички здобуваються або величезним стажем «алконавта», або лудженою від природи горлянкою й абсолютно «мідним» чолом. Ні те, ані те ніяк не стикувалося з образом відмінника навчання та комсомольського активіста. А чого люди не розуміють – те їх мимоволі відлякує.

Надалі Спартак час від часу продовжував підносити однокурсникам шокуючі «сюрпризи», й вони все менше й менше розуміли дивака. Адже виходило, що десь глибоко всередині під непроникно-гранітною зовнішністю він насправді нормальний... але що ж за загадки ховаються у глибині його душі?! І головне – навіщо це ховати?.. На всі спроби з'ясувати подібні речі молодий чоловік відповідав однаково:

– Є у мене така слабкість: хочу вивчитися на інженера й отримати диплом про вищу освіту! Ну от скажіть, чи маю я право хотіти цього, якщо вже поступив у КПІ?! А якщо маю право – то що ви від мене хочете?! Дайте мені спокійно вчитися й самі вчіться. Ми ж тут нібито саме для цього зібралися, а не щоб пиячити, курити і «пулю» розписувати!.. От закінчимо навчання – тоді буде інше життя. А поки що прошу, дайте мені спокій!..

Зрештою, так і сталося: охрестивши молодого чоловіка Академіком, його залишили у спокої й турбували лише, коли треба було розібрати черговий «пиктографічний» конспект мудреної лекції. На що Спартак лише зауважив з філософським виглядом:

– У школі мене Професором називали, в інституті до Академіка підвищили. Прогрес очевидний, поза всяким сумнівом!

А з його дипломом загалом сталося щось незрозуміле. Восени 1985 року всі дізналися про те, що Спартак відмовився по закінченні навчання розподілятися на їхню кафедру – хоча цього придурка ладні були забрати туди не просто з руками і ногами, але й з усіма прогнилими тельбухами. Своїм небажанням упертюх нажив смертельного ворога – їхнього завкафедрою та водночас декана, який до того ж керував дипломом цього дурбеліка... Олег пам'ятав, як у середині січня вони зіткнулися в їхньому корпусі КПІ, тоді ж Спартак поскаржився, що буквально кілька днів тому декан змінив йому тему дипломного проекту, що тепер усе треба переробляти й він катастрофічно не встигає.

– Нічого, нічого! Це тобі, придурку, найголовніша наука: не сци проти вітру! – мовив Олег, міряючи зневажливим поглядом зубрилку.

– Але ж це підло й нечесно, – обурився Спартак.

– Вас, ідіотів, тільки так і треба вчити. По-іншому до вас не доходить.

На це Спартак нічого не відповів, тільки рукою махнув і попрямував інститутським коридором з виглядом побитої, обливої помиями шавки.

І що ж?! Захищалися вони в один день, отож Олег прекрасно бачив усе. Спартак заявився на кафедру з тим самим похмурим виглядом, як і завжди. Ні з ким ні про що не розмовляв. Коли настала його черга – видобув з чорного пластмасового тубуса й розвісив на спеціальних рамках 18 креслень формату А1, виконаних на ватмані тушшю. Мовив:

– Я готовий. Починати?..

Однак тут підвівся завкафедрою (він же і декан, і керівник дипломного проекту) – і почався якийсь «цирк на дроті»:

– Дякую, товаришу Сивак. Гадаю, в даному разі ми обійдемося без зайвих формальностей. Товариші співробітники кафедри, чи є у когось запитання?.. Зауваження?.. Дякую всім. Дякую, товаришу Сивак! Вітаю з успішним захистом. Побільше б таких яскравих та оригінальних дипломних проектів, як ваш... Усе, можете бути вільним.

Академікові лишалося познімати з рамок бездоганні креслення і здати секретареві. Оце й весь його захист!.. При тому, що інших дипломників ганяли, немов сидорових кіз. А тут – жодного тобі запитання, жодного зауваження! І ще ці слова про «яскравий та оригінальний» проект...

І головне, подібні речі з ним ставалися протягом усього часу навчання! Завжди хтось ставив Академіку дрючки в колеса, завжди він був змушений «добиватися правди-матки», конфліктувати з кимось сильнішим. І як же можна було подумати, що цього занудного зубрилку, вічного відмінника і «прожекториста» цікавить іще щось, окрім тупого навчання?!

А тут раптом – як здрастьє: цей опецькуватий очкарик з великою округлою головою, в якій вміщується, здавалось би, вся Велика радянська енциклопедія, – і в'юнка, спортивна, відчайдушна до нерозсудливості скелелазка. Та ще й він молодший від неї на кілька років. Нічого собі!..

Олег прекрасно пам'ятав, що звернув увагу на сестричок Заремб іще у базовому таборі. Тоді ж Чечик спробував підбивати клинці до молодшої – саме до Евки себто. І між іншим, навіжена дівка анітрохи не розгубилася, а підловила хвалькуватого красеня, майже як у широко відомому анекдоті...

– Мені недовго й продемонструвати, до чого вміло я з дівчатами поводжуся, – хизувався Чечик, гордовито випнувши груди і граючи прекрасними біцепсами, які надималися в рукавах його спортивного светру, немов туго накачані повітрям автомобільні камери. На що негайно отримав неприховано насмішкувату відповідь:

– Ну, якщо ти вміло з дівчатами поводишся, то демонструвати це повинен, навпаки, якнайдовше, бо «скоростріли» мені байдужі.

Після такого пердімоноклю красень-спортсмен, здавалося б, зменшився у зрості та й загалом здувся мінімум у півтора рази, якщо не вдвічі. Ще пару діб над неборакою жартував увесь базовий табір, і якби вони не почали сходження на Південну Ушбу^[95] – то, можливо, солоні кпини щодо «скорострільності» переслідували б його іще довго. А так складнощі підйому змусили всіх альпіністів прикусити язика.

Саме тоді Чечик трохи посміливішав і знов почав робити обережні закиди на адресу Евки. І знов дівчина не розгубилася, а відповіла в тому дусі, що її серце всерйоз і надійно віддане іншому хлопцеві, до якого «всяким козлам» не дотягнутися, скільки б вони не намагалися.

– Невже твій хлопець вищий, дужчий і спритніший за мене?.. – з явною недовірою поцікавився Чечик. На що отримав загадкову відповідь:

– Е-е-ех, знав би ти, якими талантами він наділений!..

– А чого ж він не з нами, талант твій? Чому ти зі старшою сестричкою по горах лазаєш, а не з бахуром своїм?! – не здавався спортсмен, ображений у найкращих почуттях відмовою гостроязикої Евки.

– Бо полюбляє повторювати: «Розумник в гору не піде – розумник гору обійде», – от чому.

– То він у тебе надто розумний, щоб альпінізмом займатися?! А ти, виходить, так собі, дурненька?..

– Нічого, нічого! Він розумний і завзятий, я красива і спритна – разом чудова пара виходить.

– А може, він просто слабак і тюхтій, тому й не ходить з тобою?

– Він – і раптом слабак?! – схоже, цього разу Евка серйозно образилася, бо пробурмотіла похмуро: – Знаєш, Чечіку, м'язи – діло наживне: був би кістяк, а м'язи наростуть. А от ти як був дурнем, так дурнем і житимеш усе життя, й ніщо тобі не допоможе.

Той збирався заперечити, але в розмову втрутилася старша сестра Евки – Кася. Знаючи тепер усі подальші події, можна сміливо стверджувати, що зробила вона це абсолютно даремно! Бо Касина перепалка з гоноровим хлопцем завершилася викликом на своєрідну альпіністську дуель: яка з двох парних зв'язок швидше підніметься на Південну Ушбу – сестри Заремби або Чечик... ну-у-у, наприклад, з Фомичем, як називали поміж собою Олега Фомічова?! Однак хоча сперечальники вже встигли вдарити по руках, своє авторитетне слово був змушений сказати керівник групи:

– Та-а-ак, народе, а нумо припинили негайно! Що це за дуелі в моїй групі затіваються?! Щоб навіть не сміли помислити про подібне! Бо хто тільки рипнеться без мого відома – той залишиться в таборі й на вершину не піде... Я зрозуміло висловився чи ні?! Той у таборі сидітиме!

Чечик і Кася по черзі підтвердили, що все ясніше від ясного. Проте протягом наступних двох днів групі довелося перечікувати в наметах несподіваний циклон, і коли сперечальники гадали, що їх ніхто не бачить, то обмінювалися багатозначущими поглядами. Олег розумів, у чім річ, а тому не здивувався, коли ще до настання третього ранку відчув, що хтось невидимий у передсвітанковій темряві торсає його за плече.

– Чечіку, ти збрєндив?! – прошипів він крізь зуби.

– Не патякай, а збирайся, – відповів Чечик коротко.

– Але ж ти не хочеш застрягти під арештом у цьому таборі, коли до вершини лишається останній кидок!..

– Не хочу, звісно, тому давай, збирайся – розпочинаємо підйом!

– Але ж старшій сказав, щоб ми навіть!..

– Та пішов він на хрін, старшій наш! – знов засичав крізь зуби Чечик. – Зате ми всіх обженемо. І цих зарозумілих сестричок Зарембочок обженемо насамперед. Нехай піднімаються у спільній зв'язці, якщо хочуть, а ми з тобою удвох ломонемося. Все, давай – щоб мені за три хвилини був готовий як штик!..

– А старшій як же?..

– Нехай наздожене нас на підйомі й поверне в табір, якщо зможе.

Так і розпочалося їхнє самовільне сходження на вершину Південної Ушби. І свавільників таки наздогнали, коли вони вже встигли подолати метрів триста п'ятдесят або ж і всі чотириста. От тільки наздогнала їх не вся група під проводом старшого, а лише... невгамовні сестрички Заремби!

– Ну що, хлопці, шахраюємо? Вирушаємо, коли всі ще сплять? – спитала Кася, коли відстань між двома зв'язками скоротилася настільки, що альпіністи могли почути одне одного, розмовляючи звичайним голосом, без крику (що в горах небезпечно).

– Нічого не шахраюємо, просто треба менше спати й не ловити гав.

– То що, наше парі залишається в силі?

– Аякже! – посміхнувся Чечик. – Якщо дуель, то хай буде дуель. Побачите, як ми вас зробимо.

– Ні, це ми вас зробимо! Ми будемо там першими, а ви наковтаєтеся снігу з-під наших «кішок»^[96], – зухвало підтримала сестру Евка. – Грузинською «Ушба» означає «Відьомська гора». А якщо «відьомська» – то це точно наша, а не ваша!..

– Ви дивіться, краще будьте обережнішими, – резонно зауважив Олег. – Два дні ондо як мело, снігом тепер усе позаліплено...

– Що, Фомичу, неохота програвати? – насмішкувато спитала Кася.

Евка ж додала задерикувато:

– Ми вам дали фору і все одно вас обставимо, бо ми – сестри Заремби, отак-от! Ми – це вектор, який ніщо не зупинить на шляху вперед. Ви – тим паче.

Невідомо, про що в цю мить думав Чечик. Олег же звернув увагу, що дівчата піднімаються не по гребню, як вони, а зрізають трохи лівіше, по краю невеликої розколини. Такий шлях до вершини і справді був дещо коротшим... хоча й небезпечнішим.

А коли здолали ще метрів сто п'ятдесят – неподалік його голови раптом пролетіло з м'яким шумом щось важке. Олег вирішив, що то зірвалося каміння чи грудка снігу. Проте, перевівши погляд донизу, він побачив, що крутий сніжно-білий гірський схил прокреслили два паралельні криваво-червоні пунктири. Як з'ясувалося згодом, Кася вхопилася за ненадійний камінь і зірвалася, у Евки ж, яка страхувала старшу, підвів карабін на відтяжці: в момент різкого ривка, спричиненого падінням сестри, зламався через заводський дефект – невидиму ззовні каверну в металі... Отак Ушба підтвердила другий варіант перекладу своєї назви: «Гора-вбивця».

По закінченні КПІ Олега направили за розподілом на Запорізький залізорудний комбінат, отож він мусив би повертатися у Дніпрорудне. Тим не менш, відчуваючи певну провину за загибель сестер Заремб, він погодився разом із Чечиком супроводжувати їхні тіла до Києва. А там на нього очікував неабиякий сюрприз, коли на похороні альпіністок він ніс до носа зіткнувся з... Академіком, про якого через повсякденні клопоти давно вже й думати забув! Тоді-то і з'ясувалося, що саме йому молодша з сестер і віддала серце!.. Так-так, виявляється, тим самим розумакою, який у гору нізащо не піде й якого Евка не погодилася проміняти на спортсмена-красеня Чечика, був Спартак, його колишній однокурсник.

І це, чорт забирай, аж ніяк не вкладалося в образ записного зубрилки-відмінника та комсомольського активіста, який залишився в Олеговій голові після п'яти з половиною років навчання у політехнічному інституті! А те, що Академік завжди давав почитати свої конспекти і принагідно міг одним духом проковтнути півлітри оковитої... Ну, то у всіх бувають свої якісь дивацтва, що поробиш!..

Але все ж таки, що розгледіла в ньому Евка?! Олег мучився цим питанням цілий місяць, що минув з часу поховання загиблих альпіністок, проте відповіді так і не зміг відшукати. Але ж мусила запальна скелелазка щось-таки розгледіти у цьому добропорядному хлопцеві, бо інакше...

– «Ми – це вектор, який ніщо не зупинить на шляху вперед». От що вона сказала під час сходження, коли їхня зв'язка наздогнала нас із Чечиком.

– Що ти сказав?..

– «Ми – це вектор», – повторив Олег останні слова загиблої.

– Отже, вектор?

– Так.

Замість відповіді Академік поплескав його по коліну, потім відвернувся й замовк. Олег довго чекав на продовження, та щойно зібрався спитати щось, як Спартак співуче продекламував:

*Бывают дни, когда опустишь руки,
И нет ни слов, ни музыки, ни сил.
В такие дни я был с собой в разлуке
И никого помочь мне не просил.*

*И я хотел идти куда попало,
Закреть свой дом и не найти ключа.
Но верил я – не все еще пропало,*

Пока не меркнет свет, пока горит свеча... [97]

– Чого-чого?! – Олег не вірив власним вухам. – Ти що, хочеш сказати, нібито «Машину времени» потайки слухаєш?!

– Якщо хочеш, можу тобі напам'ять продекламувати таке, про що ти б ніколи не подумав, ніби я колись це читав або слухав, – дивак із загадковим виглядом посміхнувся і знов поплескав товариша по коліну.

– Але ж «Машину времени» в пресі он як шельмують, про них же не одна розгромна стаття вийшла...

– Ну то й що?

– Але ж ти відмінник! Активіст! Цей, як його... «Прожектор» – от!

– Знаєш що... Я постійно попереджав усіх вас, моїх одногрупників: дайте попервах інститут закінчити – тоді розпочнеться зовсім інше життя. Попереджав же, от скажи? Тільки чесно, без дурні всякої. Ну-у-у?..

– Так, але... – і скрививши губи, Олег повільно промимрив: – Але ж виходить... виходить, що-о-о... ти всіх надурив, хіба ні?

– Червоний диплом у мене в кишені. Навчання позаду, тепер почалося реальне життя, як я і казав. Отож тепер я справжній.

– Ні-і-і, але ж ти!..

– Не віриш? Досі не віриш?

Олег заперечливо покрутив головою.

– Гарзд, – і Академік запропонував: – Якщо хочеш, то я зараз же на вибір продекламую тобі не тільки «Машину времені» чи «Наутилус Помпіліус», але й Окуджаву, Висоцького, Галича, Кукіна, Городницького, Візбора. Ще можу Токарева і Дольського, проте їхня творчість мені якось не дуже, отож я знаю небагато їхніх пісень. Ну то як?..

– Та пішов ти, Академік чортів! – Олег аж відсунувся від колишнього однокурсника на інший кінець лавки. – У нас тут не іспит, зрештою, а я не викладач, щоб перевіряти твої знання. Та й загалом, ти сам сказав, що інститут лишився позаду, немов страшний сон.

– Чому це раптом «страшний сон»?! Ти ж стільки блоків цигарок викурих разом з товаришами!.. Стільки лекцій просидів, розписуючи «пулю»... А на гітарі скільки бренькав... Та й дівчину змінив не одну, наскільки я знаю. Хіба ж «страшний сон» таким буває?

– Зате тепер мене сюди, у Дніпрорудне, захвали! Я тут уже рік відшачив, а ще два попереду! А тебе в Києві залишили.

– Ну-у-у... Припустимо, мене теж у відділ електронно-променевого переплаву не взяли, незважаючи навіть на червоний диплом, – Спартак знизав плечима. – Наш завкафедрою все ж таки «настукав» у відділ кадрів ІЕЗ, що моя мама має «п'яту графу». Отож і довелося йти у конструкторське бюро, але то нічого, я знаю, що роблю.

– Ну й дурень! – з викликом промовив Олег. – Тебе ж на кафедрі залишити хотіли, треба було зголоситися – тоді б і горя не знав.

– Я знаю, що роблю, – зі спокійною твердістю повторив Спартак. Потім додав, хитро примруживши очі: – Зате я тепер сюди, до Дніпрорудного, у відрядження їжджу й можу до тебе в гості завітати принагідно.

– Та піш-ш-шов ти... лісом в обхід подалі!.. – тепер в Олеговому голосі бриніла непідробна злість. – Комсомольського активіста він п'ять років удавав, бачте... Лицемір чортів! С-с-сука!

– Кому стало гірше від того, що «Комсомольський прожектор» під моїм керівництвом перевіряв відвідуваність занять чи умови проживання іногородніх студентів у факультетському гуртожитку?

– Та ваші довбані перевірки!..

– Гаразд, давай так: ти можеш сказати, кого за моїм поданням відрахували з інституту чи виселили з гуртожитку? Хоча б одне конкретне прізвище?! Нумо?.. Давай називай, я чекаю. Тільки конкретно.

– Е-е-е... М-м-м...

Олег покрутив у повітрі розчепіреною долонею, але не знайшовся з відповіддю й мовив через губу:

– Я думав, що тобі подобається активничати. І всі так думали.

– А ти пригадай, скільки разів я просив вас не висувати мене на цю посаду?! Що, хіба ні, скажеш?..

– Так, ти просив про це, але...

– Але ви щоразу заперечували: «Якщо не висунемо у факультетське бюро комсомолу тебе – мусимо висунути іншого, а там ніхто не хоче працювати! А у тебе ж це так добре виходить!..»

– Так, але...

– Отже, ви мене самі висували всупереч моїм проханням! Тоді що за претензії до мене тепер?! Я просто виконував ту роботу, яку ви мені самі ж і доручали всі п'ять років, отак.

– І все одно ти чортів лицемір, слабак та імпотент.

– Щодо лицеміра, то ми вже все з'ясували, – Спартак раптом посерйознішав: – Диплом я отримав, доручену мені громадську роботу виконав, водночас нікому нічого особливо поганого не зробив. Хоча, як член факультетського бюро комсомолу, міг би. А от щодо слабака й імпотента...

Він пересмикнув плечима:

– Невже ти серйозно вважаєш, що всі ці роки ми з Евкою були б разом, якби сказане тобою було правдою?

– Так, поєднати тебе з Евкою – це, мабуть, найважче.

– А ти спробуй, спробуй! – хитро посміхнувся Спартак. – Одразу ж побачиш, що, не відкинувши фальшиві уявлення про мене, це не вдасться.

– Я й намагаюсь... і все ж не розумію тебе! Як так можна?! І навіщо?..

– Повір, на те була вагома причина.

– А може, ти зараз брешеш, га?! От чим доведеш, що тепер, оце переді мною ти справжній, а тоді брехав усім?

– Хоча б тим, що мене обрала така дівчина, якою була Евка Заремба. Ти ж у ній не сумніваєшся, так?..

– Та піш-ш-шов ти!.. Академік чортів.

Олег відчув, що мозок у нього закипає.

– Ну що ж, гаразд, – глянувши на простенький наручний годинник, Спартак нарешті підвівся з лавки. – Я так розумію, тобі й досі несила усвідомити, що насправді я не такий, яким ти звик мене бачити. Яким бачили мене всі однокурсники. А тому...

Запала невелика пауза.

– А тому, Олеже, я таки справді піду. Мені за годину треба бути у КБ Заводу будівельно-оздоблювальних машин, а ти... Тобі на яку зміну?

– На другу.

– На другу, то й на другу. Що ж, коли мене знову відрядять до суміжників на ЗБОМ – можемо знов зустрітися. Хочеш?

Потупившись, Олег заперечно мотнув головою.

– Ну, не хочеш – то як знаєш. Піду я, так. І-і-і... дякую тобі, звісно.

– За що?

– За Евку з Касею. За те, що взявся супроводжувати їхні тіла...

– Заткнися, Академіку! Будь ласка, заткнися! – Олег знов підвів очі на колишнього однокурсника. – Ці сестрички були справжніми, не те, що ти, брехун чортів, лицемір!.. Жили по-справжньому, на повну, тоді як ти...

– А ще я вдячний тобі за останні слова Евки про вектор. Ти й не уявляєш, наскільки це для мене важливо.

– Для тебе?.. Це?.. – Олег нічого не розумів. – Але ж Евка сказала це нам з Чечиком, а тебе там і близько не було.

– Нічого ти не розумієш, – заперечив Спартак. – Вони з Касею завжди були отакими цілеспрямованими. Не вміли інакше. Це я обхідні шляхи шукати міг. Як ти кажеш – лицемірити. Брехати. Піддурювати. Хоча, здавалося б, мало б бути навпаки. Але сталося так, що я спіймався у власну пастку. Евки вже все одно нема...

Він помовчав, після чого раптом заговорив дуже швидко й уривчасто:

– Збився я. Плував, плував і заплутався. Збився зі шляху, розумієш?.. Є одна справа. Дуже заплутана. Там до правди докопатися... Якщо захочеш, і те дуже важко. Бо всі бояться. І

говорити, й навіть думати про те. Я майже два десятиліття, вважай, докопуюсь...

– Ти-и-и?! Два десятиліття?! – Олег розгублено кліпав очима. – Та тобі ж самому всього лише...

– Так, мені двадцять чотири, – кивнув Спартак, – а про справу цю я вперше почув у п'ятирічному віці. Отож істини я добиваюся вже дев'ятнадцять років, коли вже бути точним.

– І що ж то за справа така, якщо не секрет?

Він дійсно не міг уявити, до якої такої істини намагається докопатися цей всезнайка... можна сказати – живий енциклопедист.

– Поки що секрет, бо досі кінці з кінцями у мене не сходилися. А от коли ти передав Евчині слова про вектор... Саме тоді дещо почало вимальовуватися! Ну так, я розумію: вона мала на увазі себе з сестрою. Кася попереду, Евка позаду, вони удвох рухаються вперед – от що таке вектор в її розумінні. Однак для мене... О-о-о, це знаєш, яка моцна ідея!..

Спартаків очі округлилися, він чомусь здійняв обличчя до неба й мовив із загадковим виглядом:

– Так-так, це насправду має бути вектор, котрий проходить через рейперні точки!.. Від точки до точки, від точки до точки – але тільки вперед, вперед!.. Ох, Евко моя, Евко, ти навіть у такий спосіб мене підтримала... А ти передав мені ці її слова! Останні слова до мене... для мене... Дивно, хіба ж ні?

Проговоривши цю нісенітницю, Спартак раптово, без жодного переходу урочисто продекламував іще одну строфу з пісні Макаревича:

*И пусть сегодня дней осталось мало,
И выпал снег, и кровь не горяча –
Я в сотый раз опять начну сначала,
Пока не меркнет свет, пока горит свеча.*

Й махнувши рукою, перебіг через дорогу та попрямував вулицею, що вела до Заводу будівельно-оздоблювальних машин.

**«Перший відділ» Дніпропетровського заводу
холодильників, Дніпропетровськ, 6 листопада 1987
року**

У двері кабінету обережно постукали. Зробивши Володимирові відповідний знак, Олександр Данилович гукнув:

– Заходьте!

Коли ж поріг переступила молода жінка, мовив стримано:

– Слухаю вас. Хто ви, з якого питання? Представтесь, будь ласка.

Хоча насправді він одразу ж упізнав прибулу за фотографією, яку один-єдиний раз бачив в особовій справі, проте сказав те, що мусив говорити в цій ситуації. Нічого не вдієш – інструкція!..

– Моє прізвище Ткач. Мене викликали на завод у справах, отож я...

– Ага, то ваше прізвище Ткач?..

– Так.

– Арміна Янівна?

– Так-так.

– А дівоче прізвище у вас яке?

– Затируха.

– Ага-а-а... Були Затирухою, стали Ткач. Усе правильно?

– Усе правильно, але-е-е...

І вона подивилася на Олександра Даниловича якомсь запитально.

– Вам щось незрозуміло, Арміно Янівно? – негайно відгукнувся той.

– Та-а-а... не те щоб незрозуміло.

– А що тоді?

– Чи не можна так, щоб якомсь швидше?

Тепер молода жінка посміхнулася чарівливою, як вона вважала, білозубою посмішкою від вуха до вуха, при цьому кокетливо схиливши голову до лівого плічка. «Ну й лисиця! Ви тільки гляньте на неї, яка хитрунка», – подумав Олександр Данилович, спокійно вдивляючись у загадкову глибину примружених оченяток громадянки Ткач. При цьому з глибин пам'яті раптово сплив спогад про те, як колись давно, ще до війни, його навчала покійна вже матінка: «Бійся, синку, жінок з величезною пащекою – вони тебе не замислюючись зжеруть і кістки твої пережують». Згадав про це, бо замість милої посмішки у

громадянки Ткач вийшов саме такий вишкір хижої пащеки, про який його попереджали ще в дитинстві.

Отже, либишся, стерво?! Вічками примруженими стріляєш на нього – на підполковника держбезпеки?! Гадаєш, що ти така вже чарівна, що й погляду не відвести?.. Ну, стривай-но, стривай! Зараз тобі буде...

– Річ у тім, Арміно Янівню, що швидше у нас із вами не вийде, – спокійно мовив Олександр Данилович.

– А-а-а... чому?.. Це якось пов'язано?.. – й вона перевела погляд на Володимира Вікторовича, який мовчки, зі схрещеними на грудях руками сидів у затіненому шторою кутку кабінету.

– З Володею? А ви хіба знайомі?

– Ні-і-і, – вона знов озирнулася до затіненого кутка.

– Правильно, незнайомі. Ви й зі мною бачитеся вперше. А тому сідайте отут, навпроти мене. І давайте познайомимось ближче.

– А все ж таки як би так скоріше?..

І хоч вона перестала шкіритися милою чи то лисячою, чи то вовчою посмішкою й, навпаки, невдоволено напнула губи, тим не менш з покірним виглядом опустила на запропонований стілець. Втім, не вийде! Підполковник держбезпеки Ненашев достатньо досвідчений, щоб відрізнити удавану покору від справжньої. А тому пограймо з нею у свою гру...

– Навіщо цей поспіх, Арміно Янівню? Поспіх нам ні до чого, – спокійно заперечив він.

– Вам – можливо. А у мене синок вдома...

– Син?

– Так. Я ж перебуваю у декретній відпустці, як оце мене раптом викликали до профкому. Сьогодні п'ятниця, короткий день – бо завтра свято. Тому оскільки після обіду все жіноцтво розходиться по домівках... Ну-у-у, ви ж розумієте...

– Авжеж розумію. А чоловіки йдуть додому о п'ятнадцятій нуль-нуль.

– Саме так. Отож зайти до профкому мене просили неодмінно зранку. Я думала, що це пов'язано зі святом, отож і приїхала. А мені кажуть: це не до нас, зайти до «першого відділу». Я не розумію...

– Але ж, Арміно Янівню, це аж ніяк не пов'язано з вашим сином!

– Як же не пов'язано?! Як так не пов'язано?! А як раптом прокинеться?

– Скільки йому?

– Один рік.

– Ну от, бачте! Він уже достатньо великий.

– Та що ви таке кажете?.. М-м-м... – вона трохи подумала і спитала: – А чи не підкажете, як до вас можна звертатися?

– Арміно Янівню, давайте домовимося: спочатку я розпитаю вас про все, що мене цікавить, а вже потім ви запитуватимете. Вам зрозуміло?

– Так... – тепер молодичка явно скисла.

– От і добре... Таким чином, ми з'ясували, що вашому синові вже цілий рік. А як його звать?

– Йому одинадцять місяців, якщо точно, він у нас грудневий, – тихо промимрила вона. – А звати його Ростиком.

– О-о-о, так уже краще, – похвалив її Олександр Данилович. – Отже, Ростислав... А як чоловіка вашого звати? Чи ви раптом мати-одиначка?

– Ні-і-і, чому ж? Я заміжня, мій чоловік Ігнат Марленович працює інженером-економістом у відділі збуту на нашому ж заводі.

– Ага-а-а, он як!.. – Ненашев звично вдавав здивування, хоча насправді був знайомий з особовими справами не тільки цієї жінки, але і її чоловіка та її свекра також. Особливо – зі справою останнього. Але на все свій час...

– Арміно Янівню, скажіть, чи заходили ви по дорозі сюди у відділ збуту до?.. – раптом подав голос Медвідь, продовжуючи ховатися в тіні.

– Володю! Навіщо?! – Олександр Данилович зробив пальцями такий рух, нібито вимикав тумблер. Адвокат негайно замовк, натомість хазяїн кабінету продовжив:

– Таким чином, запитання мого колеги не враховується. Краще про інше скажіть, Арміно Янівню: невже ви залишили вашого малолітнього сина вдома зовсім самого, без жодного нагляду?

– Та ні, звісно. Сусідка обіцяла пригледіти, якщо щось станеться.

– Ну от, бачите: сусідка! – вперше за час їхньої бесіди Ненашев розплився у посмішці. – А ви чомусь боїтеся.

– Так а раптом він прокинеться, плакати почне?..

– Ну, то сусідка його заспокоїть. Тим паче, у вашого чоловіка, мабуть, є батьки? Як і у вас?.. А сьогодні ж короткий день – самі знаєте.

– Ми живемо зі свекром, він удівець.

– Як його звати, не підкажете?

– Марленом Калениковичем.

– Отже, Ткач Марлен Каленикович?.. Це часом не той товариш Ткач, який завідує обласним кінопрокатом?

– Він самий. А я – його невістка.

– А ваш син Ростислав – його онук, чи не так?

– Так.

– А ваші батьки?

– Вони у Павлограді живуть. Мама на «Хіммаші» працює, тато – на «Павлоградзалізобетоні». Отож моя мама не може доглядати Ростика, тому...

– Ситуація цілком зрозуміла, – кивнув Ненашев, – але гадаю, що вашій сусідці не вперше, а, навпаки, частенько доводиться сидіти з вашим малолітнім сином. Отож нічого особливо жахливого не станеться, якщо вона посидить і сьогодні...

– Так-так, наша сусідка – вона добра жінка, і якщо треба...

Раптом молодичка замовкла й якимось скоса, підозріло поглянула на Олександра Даниловича:

– Але з чого це ви вирішили, нібито їй доводиться часто...

– Ну-у-у, як же, як же! По всьому виходить, що вам необхідно вести господарство родини з трьох дорослих людей та однієї дитини – якщо я вірно порахував кількісний склад вашого сімейства Ткачів. А отже, вам не тільки по магазинах та на базар доводиться ходити, але й час від часу за пайками сюди, на ваш із чоловіком завод, заїжджати. У нього ж відділ збуту готової продукції, відповідальна посада. Хіба не так?

– Авжеж.

– От бачите! – й пересвідчившись, що молодичка вже повністю розслабилася і, ймовірно, втратила пильність, Ненашев завдав удару: – А ще ж на побачення доводиться бігати навіть частіше, ніж за пайками чи за дефіцитними речами, сюди, на завод.

– На які такі побачення?!

Витріщивши очі й трішки роззявивши свою зубасту пащеку, жінка виструнчилася так рвучко, що аж підскочила на своєму стільці.

– А з чого це ви дивуетесь так, немовби й не в курсі зовсім? – дещо насмішкувато запитав у відповідь Олександр Данилович. – Чи ви гадали, що ми не знаємо про ці ваші фортеля?.. То дарма, Арміно Янівню, зовсім дарма! Нашому відомству все відомо. Зокрема, ми знаємо всіх так званих «дівчат» від першої до останньої. Знаємо, яка з них, коли й кого саме обслуговувала. Нехай різні дурепи по телевізору заявляють, що «в СРСР сексу нема», але ж наше відомство обізнано з ситуацією, так би мовити, на практиці.

Тепер вона затрусилася, немов самотній осиковий листочок на сильному вітрі, й ледве спромоглася вичавити з себе:

– Я-а-а... не розумі-і-ю-у-у...

– Та невже?! – Ненашев знов удав здивування. – Тоді спробуйте пояснити, будь ласка, якого характеру стосунки виникли між вами і громадянином ФРН Нойманном Дітріхом Петером?

Нещасна молодиця помітно зблідла, дихання її почастишало, а голос помітно затремтів:

– З Дітріхом ми-и-и... ми-и-и...

– Арміно Янівню, чи здатні ви розпізнати підпис вашого чоловіка?

Вона охоче кивнула.

– Ну що ж, тоді ознайомтеся, будь ласка, з копією от цього протоколу.

Олександр Данилович простягнув їй через стіл кілька аркушів паперу і продовжив рівним спокійним тоном:

– До речі, якщо ви ходите на побачення з громадянином ФРН, то мусите знати, що ваше теперішнє прізвище німецькою звучить як «Вебер». Вас цей суб'єкт саме так і називає – «фрау Вебер»?.. Чи якось інакше?

– Я все одно нічого не розумію, – вона відірвала погляд від папірців, сколотих у лівому верхньому кутку скріпкою.

– Ну як же, як же, «фрау Вебер»... ой, перепрошую – Арміно Янівню! Як це не розумієте? Ось тут читайте. Ось тут і тут.

Гортаючи сторінки, вдягнений у цивільне підполковник почав тиснути пальцями в різні місця паперових аркушів, коментуючи при цьому:

– Ось тут і тут йдеться про те, що ви, громадянка Ткач Арміна Янівна, у дівочтві – Затируха, встановили контакти з громадянином ФРН Нойманном Дітріхом Петером з метою надання йому послуг інтимного характеру в періоди його відряджень, коли він відвідує наше місто у справах своєї фірми. Отут сказано, що перший контакт між вами був встановлений з вашої власної ініціативи і без будь-якої сторонньої допомоги ще в лютому минулого року, коли ви перебували у відрядженні в Москві. Коли громадянин ФРН Нойманн Дітріх Петер торік у березні відвідав Дніпропетровськ, ви мали повторний інтимний контакт, після чого завагітніли та в грудні народили сина Ростислава, фізичним батьком якого є зовсім не ваш чоловік, а зазначений громадянин ФРН. А ось тут читайте: інтимних стосунків між вами та вашим чоловіком давно вже нема, оскільки останній побоюється ганебних хвороб, якими ви могли заразитися від вашого закордонного коханця... Й останнє: на кожній сторінці внизу, а також наприкінці протоколу стоїть підпис вашого чоловіка – Ткача Ігната Марленовича. Це його підпис чи ні?! Кажіть, Арміно Янівно! Його чи ні?..

Ненашев уважно спостерігав, як молодиця знов і знов перечитує сторінки протоколу, намагаючись второпати, навіщо власний чоловік так ганебно оббрехав її?! Хоча якщо подумати, то він, навпаки, намагався вигороджувати дружину. Нехай невміло, але ж саме вигороджувати!..

Справді, оскільки «в СРСР сексу нема», то нема й статті за заняття проституцією у Кримінальному кодексі. Отже, громадянку Ткач Арміну Янівну притягнути до кримінальної відповідальності за це неможливо. А постановка на облік в міліцію – це, так би мовити, мінімальне зло. Проте вона все одно сидить у декретній відпустці вдома, все одно не працює. Отож вигнати її з роботи не мають права. А далі... Далі буде.

Ну так, небезпеки існують: звідництво і дойчмарки. Проте заявивши, що інтимний контакт з іноземцем його дружина встановила з власної ініціативи, Ігнат Марленович убезпечив себе та свого батька від звинувачень першого роду. Що ж до валюти – то для цього треба було затримати молодицю й іноземця в момент її передачі з рук в руки. Отже, і це відпадає.

А народження дитини від іноземця?.. Це не заборонено жодним законом. Однак тут є певний момент, Ігнатом Марленовичем не

врахований. От на нього і слід зараз надавити – бо сам підставився, дурень!..

– Мовчите, Арміно Янівню? – з фальшивим співчуттям зітхнув Ненашев. – Ну що ж, тоді я продовжу. Отже, з показань вашого обділеного жіночою ласкою чоловіка випливає, що ви народили сина не від нього, а від громадянина ФРН. На нашу думку... На нашу, Арміно Янівню!..

Олександр Данилович з багатозначним виглядом погрозив їй пальцем.

– Отож, як на нашу думку, це може свідчити про ваші далекоглядні плани – остаточно розірвати шлюб з вашим нещасним чоловіком і вийти заміж за громадянина ФРН Нойманна Дітріха Петера. З іншого боку, не секрет, що Дніпропетровський завод холодильників випускає не тільки холодильники «Дніпро». Отож будьте такі люб'язні, Арміно Янівню, поділіться з нами, які секретні відомості ви запланували вивезти до своєї майбутньої країни проживання? І чи схилив вас Нойманн Дітріх Петер до шпигунства на користь ФРН та імперіалістичного блоку НАТО? Відповідайте, я чекаю.

Молодиця думала довго, але відповіла коротко і хльостко:

– Ні.

– Що означає ваше «ні», Арміно Янівню?

– Усе це брехня й вигадки. Все, що написано в цьому протоколі.

– Арміно Янівню! Сподіваюсь, ви розумієте, що ми вам хоч зараз можемо влаштувати очну ставку з вашим чоловіком? Він буквально поруч, в одному із сусідніх приміщень. Він легко підтвердить, що...

– Я не знаю... не розумію, навіщо Ігнат отак ганебно мене оббрехав. І тим не менш повторюю уже вкотре: все це не так.

– А як тоді?

Вона вмить прикусила язика.

– Арміно Янівню, тоді дозвольте познайомити вас із вашим майбутнім адвокатом – це Медвідь Володимир Вікторович. Володю!..

Той підвівся зі свого стільця, кахикнув і знов присів.

– Прошу любити й шанувати його. Володимир Вікторович хоча й молодий, проте вже добре зарекомендував себе, захищаючи в суді зрадників нашої Радянської Батьківщини. Як професійний адвокат, він докладе всіх можливих зусиль, щоб вас засудили на мінімально можливий термін, а тоді...

– Знов повторюю: то якась маячня. Я не зраджувала нікого – ні чоловіка, ані нашу Радянську Батьківщину. І не думала навіть.

– Тоді в чому ж правда, Арміно Янівню?

Мовчання.

– Арміно Янівню, якщо ви вважаєте...

– Гаразд, я все скажу, як воно є насправді.

– То кажіть вже нарешті. Бо сьогодні передсвятковий день, самі розумієте, й нам необхідно вирішити, відпускати вас додому чи, ґрунтуючись на показаннях вашого чоловіка, доправити в наш слідчий ізолятор. То як?..

– Дітріх привіз для нас відеомагнітофон.

– Який відеомагнітофон?

– Японський. Panasonic NV-G7EE.

– То он воно що – «сімку»!..

Олександр Данилович озирнувся до колеги, їхні погляди на мить схрестилися. Й хоча жоден м'яз не здригнувся на обличчях обох, тим не менш обидва лишилися задоволені цим німим обміном думками.

– Гаразд, Арміно Янівню, продовжуйте. Ми вас уважно слухаємо.

– Завтра ввечері, коли і чоловік, і свекор будуть вдома, я мусила піти в готель, де зупинився Дітріх, забрати у нього пакунок і принести додому. От і все, що від мене вимагалось.

– І тільки?! Й ніяких інтимних стосунків?

– Ніяких.

– А розрахунок за товар як же?

– Ви маєте на увазі валюту? А я не знаю!

– Арміно Янівню, ви нас знов розчаровуєте...

– Повторюю, я нічого не знаю про валюту. Покупка була оплачена наперед, без цього Дітріх не зміг би купити Panasonic.

– Арміно Янівню, відеомагнітофон – товар не з дешевих, і якщо чимала сума лягає на ваш сімейний бюджет...

– Це не для нас, це для свекра. Він же й оплатив покупку. Раніше, в один з минулих приїздів Дітріха. Тепер же я мусила всього лише забрати товар.

Ненашев та Медвідь знов обмінялися мовчазними поглядами.

– Ну гаразд, припустимо. А навіщо Марлену Калениковичу купувати відеомагнітофон неодмінно через посередника? Здається, він достатньо впливовий чоловік, аби дістати Panasonic-«сімку»... ну-у-

у... наприклад, через «Берізку»^[98] чи ще якимось. Навіщо такі складнощі?

– Марлен Каленикович побоюється, що в «Берізці» йому підсунуть некондицію. А в комісії^[99] дістанеш тільки те, що хтось уже використовував, – наш роздубаний вітчизняний ВМ-12. Тоді як Дітріх обіцяв привезти з Німеччини новенький, з голочки Panasonic.

Далі в кабінеті запала тиша, доки Олександр Данилович щось занотовував собі в записник, а потім мовив:

– Ну що ж, Арміно Янівню, припустимо... ми готові вам повірити. Але...

– Все це так і є, все це правда, – поспіхом мовила молодиця.

– Гаразд, тоді проясніть, будь ласка, останню незрозумілість: навіщо Марлену Калениковичу новенький японський відеомагнітофон? Він виключно для домашнього використання хоче його придбати чи з якоюсь іншою метою? Це останнє запитання. Тільки врахуйте от що...

Олександр Данилович знов погрозив їй пальцем.

– Врахуйте, що нам відомо багато різних деталей, які лишається звести до купи. А тому, Арміно Янівню, раджу відповідати максимально чесно, не криючись. Бо якщо ваша відповідь нас не влаштує...

І він із значущим виразом обличчя постукав нігтем по аркушам протоколу.

– У Марлена Калениковича є одна ідея.

Вимовивши це, вона замовкла.

– Що за ідея?

Мовчання.

– Арміно Янівню, ви якась дивна, чесне слово! Щоб вигородити себе і свого батька, ваш чоловік, так би мовити, під запис спаплюжив вашу добропорядну репутацію, а ви ще й вагаєтесь!..

Знов мовчання.

– Ну, Арміно Янівню!..

– Переглядати зарубіжне кіно у себе вдома – це одне, але мій свекор хоче дещо іншого: він придумав, як мати з цього дохід.

– То ви скажете чи ні, що ж він такого придумав?!

– У будь-якому кінотеатрі є підсобні приміщення. Отож Марлен Каленикович хоче заради проби розчистити підсобку в одному з

кінотеатрів, поставити там крісла, як у справжньому кінозалі. А перед кріслами – столик з телевізором і відеомагнітофоном.

– Отже, зробити додатковий кінозал?..

– І там демонструвати фільми з відеокасет. Свекор багато років відпрацював у системі кінопрокату, він знає, як і що зробити. І якщо справа піде, можна її розширити. От тільки якщо тепер Panasonic до нас не попаде...

– Чому ж не попаде? – Олександр Данилович закрив записник, разом з копією протоколу допиту Ткача Ігната Марленовича сховав до старого потертого портфеля, що стояв на підлозі біля його ніг. – Чому ж раптом не попаде? Як і було домовлено заздалегідь, завтра ви підете в готель до вашого знайомого громадянина ФРН і заберете призначений вашому свекру товар.

– А-а-а... Як же наша сьогоднішня розмова?!

– Наша розмова, Арміно Янівню, залишиться між нами. Поки що між нами. Надалі ж...

– Що буде надалі, що?!

– Нічого, окрім приємного! Звісно, якщо ви будете поводитися розумно – інакше ми дамо хід протоколу, з копією якого ви ознайомилися. Але сподіваюся, що до цього не дійде. А тоді Володимир Вікторович...

Він озирнувся до колеги:

– Володю, а підійди-но сюди!

Медвідь підвівся, вийшов з тіні від штори й наблизився до Ненашева.

– Отож, Арміно Янівню, все буде гаразд – тільки більше, ще більше! Один крихітний зальчик в одному кінотеатрі – це нісенітниця. Маячня! Тут масштаб потрібен, масштаб!.. Мережа залів, ціла мережа. Ну нічого, в разі потреби Володимир Вікторович вам підкаже, що і як треба зробити. Або допоможе все владнати. Бо оскільки суду не буде... принаймні поки що... В такому разі товариш Медвідь виконуватиме функції не вашого адвоката, а швидше ділового партнера і консультанта.

– Нічого не розумію...

Молодиця виглядала розгубленою.

– Якщо чесно, то я також не все розумію. І мені не все подобається, але!..

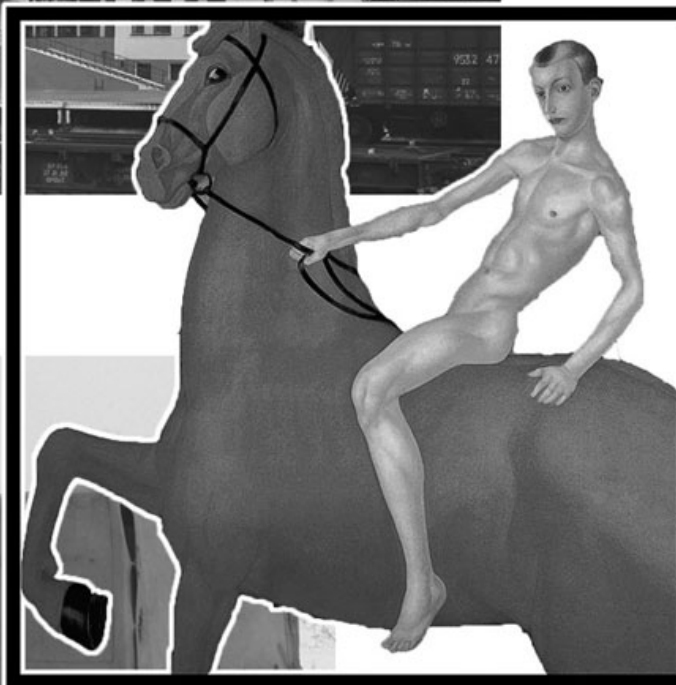
Олександр Данилович скрушно зітхнув і додав:

– Але недарма товариш Горбачов налаштує усіх нас на «новое политическое мышление». Отож будемо вчитися мислити по-новому, хоча ми – люди старої закалки. Але настають нові часи, Арміно Янівню, зовсім нові часи!.. Зараз потрібно вчитися заробляти гроші – отож будемо вчитися. І якщо Володимир Ілліч Ленін казав, що «з усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно»... Що ж, керуючись цією вказівкою, будемо заробляти на кіно. Для цього потрібні свої надійні люди, тому ініціативу вашого свекра ми не тільки підтримаємо, але й усіляко йому допоможемо. Щоб не один жалюгідний зальчик працював, а ціла додаткова мережа. І ви в цьому нам допоможете, Володимир Вікторович вас проконсультує і підтримає, громадянин ФРН гер Нойманн теж буде задоволений, ще й як буде. Що ж до протоколу...

Він посміхнувся:

– А протокол нехай у нас полежить. Сподіваюсь, він ніколи не згодиться... Однак краще з ним, ніж без нього. Так, з протоколом, Арміно Янівню, вам працюватиметься краще. Значно краще, запевняю вас!..

1988. Тінь волхва

Ірпінь, 20 лютого 1988 року

Ні, це ж треба такому статися?! Згаяти практично весь вихідний на те, щоб із повними сумками пертися спочатку з дому трамваєм до метро, далі з пересадкою – на залізничний вокзал, звідти електричкою до Ірпеня, потім ще в самому цьому Ірпені мало ноги не позбивати... І куди ж вони с Касимом в результаті потрапили?! У притон, у справжнісінький розпусний притон, де панує небачена огида в усій своїй безсоромності!

Особливо шкода Касима: він є чоловіком Сходу, там, у його рідній Туркменії – свої віковічні традиції виховання молоді... І щоб ото раптом його власний син і його невістка влаштували таке неподобство?! Як можна?! От як, справді?.. Що вони собі дозволяють!.. Куди все котиться!..

* * *

Почалося з того, що, враховуючи наближення Дня Радянської армії і ВМФ – 23 лютого, на роботі у Гаті видавали продуктові пайки. Оскільки ще покійна мамаша завбачливо привчила колись Андрія до думки, що він – старший у родині чоловік, який в суто господарському сенсі заміщає обох загиблих батьків (і свого, й Лідиного), то брат з дитинства свято дотримувався материнських настанов. Отож вчора ввечері після роботи Андрій з Гатею приперли їм додому дві третини усіх продуктів: адже з урахуванням Спартака, Сиваків було лише троє, тоді як Турсунових разом з молодою невісткою Сніжаною – цілих шестеро.

Відповідно, сьогодні зранку вже Ліда з Касимом вирушили електричкою до Ірпеня, щоб ошчасливити неочікуваною допомогою найстаршого синопка Павла та його молоду дружину. Тим паче що до Радянської армії, свято якої стрімко наближалось, Павлусь, як ніхто інший, мав безпосереднє відношення: перехворівши у дитинстві на поліомієліт, маючи всохлий м'яз на лівій гомілці та немилосердно кульгаючи, він був тим не менш визнаний медкомісією придатним до строкової служби й півтора року «відтрубив» в Афганістані на автомобільній радіостанції Р-140 «Берега».

Служити у «гарячій точці» Павлу було тим важче, що з дитячих років він проявляв себе як майбутній живописець – себто витончена

натура високого польоту, не те що всякі різні очкарики, в холодну голову яких, можливо, й напхана не одна енциклопедія, проте які начисто позбавлені найменшої фантазії... Не дивно, що Спартак терпіти не міг Павлуся, тому й підставив його підло зі шкільними творами та підвів під Афганістан!..

Втім, що зроблено – те зроблено. Нехай Павло відкатався на своїй «Березі» півтора року, нехай наражався кілька разів на смертельні небезпеки – зате чесно й героїчно виконав інтернаціональний обов'язок, покладений на нього Батьківщиною. А потім не з першого разу – проте все ж таки вступив до Київського інженерно-будівельного інституту. Звісно, маючи всохлий м'яз на гомілці, старшенький синок не міг разом з молодшими братами піти по стопах батьків і стати спортсменом... Ну що ж – отже, сама доля призначила йому стати видатним живописцем!

Тому ні Касим, ані Ліда не заперечували проти того, що після закінчення КІБІ молодий чоловік одружився з дівчиною на ім'я Сніжана й обидва оселилися в Ірпені. По-перше, дістатися звідти до Києва було не надто складно. По-друге, Ірпінь можна було сміливо назвати курортним містом-супутником республіканської столиці. Потретьє, там знаходився Будинок творчості Спілки письменників УРСР, де весь час відпочивали видатні українські літератори, артисти та інший творчий люд, спілкуватися з яким – одне задоволення! Отож кращого місця проживання для молодих талантів з пошарпаною життям нервовою системою годі й шукати...

Отак і сталося, що Турсунови-молодші жили в Ірпені. Павлусь примудрився влаштуватися до реставраційної майстерні, а також вступити до Спілки художників і тепер перебував на вільних «творчих хлібах». У контексті проголошеного товаришем Горбачовим «нового мислення» радянський народ урочисто готувався відсвяткувати 1000-річчя хрещення Русі – тому в Києві відновлювалося багато об'єктів культурної спадщини, притрушеної пилом століть. Таким чином, особливих проблем із заробітками у всіх причетних до образотворчого мистецтва не було.

Щоправда, у розпал зими проведення реставраційних робіт обмежили. Однак на цей час Павлусь вирішив зосередитися на новій серії полотен. Заробленого Сніжаною на Ірпінській меблевій фабриці с'як-так вистачало на життя. Зі свого боку, батьки чудово розуміли, що

юні таланти не можуть харчуватися виключно повітрям та непересічними ідеями, тому періодично підкидали молодій сім'ї грошенят і продуктів. Що ж, за таких умов можна жити у своє задоволення і творити, творити, творити...

Так, звісно, творити можна – от тільки скажіть на милість, що саме творити?! Не таке ж неподобство...

Невідомо з якої причини, але Касим з Лідою жодного разу не бачили старшенького синочка за роботою. Якось не випадало. Вперше це сталося саме сьогодні... і краще б цього взагалі не ставалося!..

* * *

Щоб зайвий раз не турбувати дітей, з їхнього дозволу, батьки зробили собі дублікат ключів від ірпінської квартири. Приїхавши з повними сумками, вони відчинили двері... й одразу ж майже оглухли від ревіння явно закордонної музики! Зустрічати гостей не вийшов ніхто – мабуть, просто не чули, як відчинялися й зачинялися квартирні двері.

– Павлусю! Сніжано! Ви тут дивіться, обережніше, бо вас можна і...

Зазираючи до вітальні, Ліда збиралася прочитати дітям нотацію про обережність. Але так і не договорила, бо від побаченого у неї язик прилип до піднебіння. Й було від чого, якщо чесно!

Адже посеред вітальні на місці відсунутого до стіни стола був встановлений величезний мольберт (або, як називали це одоробло самі живописці, станок) з чималеньким полотном, туго натягнутим на підрамник. Обличчям до мольберта (а отже, спиною до дверей кімнати) стояв абсолютно голий Павло, який вправно орудував по черзі кількома шпательками (або, як їх називали художники, мастихінами), мазок за мазком наносячи на полотно неймовірного кольору суміш олійних фарб і від творчого збудження навіть пританцьовуючи на кульгавій нозі.

Утім, іще неймовірніше виглядала його дружина. Широко розвівши ноги, освітлена зусібіч люстрою, торшером та навіть віддзеркаленням в трюмо, Сніжана видерлася на високу круглу табуретку. Як і Павлусь, вона теж була абсолютно голою – добре, що хоча б вікна у вітальні були завбачливо зашторені... Дружина сиділа впівоберта до художника, у правій руці стискала ручку швабри, одним кінцем вперту

в пальці правої ноги. В лівій же руці, задергій до стелі, тримала за довгасту ніжку улюблений Лідин фужер з димчастого богемського скла, наполовину налитий томатним соком. При цьому молодиця ще й вигнулася назад (від чого пружні соковиті груди нагло стирчали уперед) так енергійно, що з її маківки мало не падала на підлогу сплетена з грубих вовняних ниток будьонівка явно дитячого розміру.

Але все ж таки найогидніше враження справляла неправильної форми пляма крові, що натекла на світлу клейончасту поверхню табуретки... просто з інтимного місця розпусниці! Мабуть, критичні дні настали у невісточки, зазначила подумки Ліда, яка через жорстокий спазм у горлянці не могла вимовити жодного слова. Між тим, не змінюючи пози і намагаючись утримати на губах неприродну криву посмішку, Сніжана прошипіла нерозбірливо:

– Ашу-у-ун-шик, до те'е и-и-ийш-шли-и-и...

– Сніжанчик, завми, благаю! Ми ж ледь упіймали світло!.. – просичав Павло, підхопив мастихіном з палітри трохи фарби, широкими жестами двічі мазонув по холсту і нарешті озирнувся: – А-а-а, це ви... Ми тут трохи не... Нам би не відволікатись, як бачите, а тому...

– Що... Що це таке?!

Ліда озирнулася на Касима, в очах якого буяла неприхована лють, а смагляве від природи обличчя потемніло ще більше через приплив крові.

– Це?.. The Rolling Stones. Композиція «Angie».

Павлусь або навмисно вдавав нерозуміння, або насправді не розумів, що батько запитує про щось інше. В усякому разі він поклав палітру з мастихінами на мольберт, енергійно покульгав до тумбочки біля стіни, вимкнув пошарпаний магнітофон, обережно, щоб не замазати кнопки олійною фарбою з пальців, витягнув з-під кришечки касету і потрусив нею перед обличчям і з гордістю прокоментував:

– Це тобі не якісь там «Чайки», «Самоцвіти» або «Червоні маки». Це Мік Джаггер, якщо ти чув про такого. Ціла година Шаленого Міка. Ось!..

– Та я тебе питаю... Я тебе... От що це все таке?! Що?

– Касиме! Краще ходи на кухню й розвантаж сумки.

Відчуваючи, що в повітрі запахло серйозним скандалом, Ліда вважала за краще розібратися в усьому самотійно, без допомоги

чоловіка. На щастя, він її послухався і, кинувши останній розгніваний погляд у бік розпусниці-невістки, яка продовжувала сидіти у неприродній позі на табуретці, вилетів з вітальні немов ушкварений.

– Послухай, ма-а-а... Ти б краще пішла собі на кухню до тата, бо у нас тут творчий процес у самому розпалі. Розвантажте сумки, чайку собі зробіть чи... я не знаю що там... варення, наприклад. А ми б тим часом...

Усе ще намагаючись не вимазати нічого фарбою, Павлусь заходився обережно запихувати касету назад у магнітофон. Схоже, він і справді не вловив напруженості моменту.

– Павле, припини цей цирк, – твердо мовила Ліда. – Чуєш?! Припини.

– Га?..

– Синочку... от скажи, – нарешті опанувавши себе, вона мотнула головою у бік невістки: – Твоя благовірна затичку не може підкласти? Хіба це аж так важко зробити?

– Мамо, та ми ж навпаки...

– Навіщо меблі бруднити менструацією своєю? Ви ж не маленькі безпомічні дітлахи, головою мусите думати, перш ніж дурню робити.

– Між іншим, це наші меблі. Що нам потрібно, те з ними і зробимо, – вже не намагаючись утримувати посмішку, хоча все ще не міняючи пози, пробурмотіла Сніжана. Й одразу дістала зауваження від чоловіка:

– Сніжанчик мій, не розслабляйся! Мені б іще хвилин сорок...

– Пашунчику, твоїй мамі буде краще...

– Я сам знаю, що мамі краще. Ти з нею знайома лише три роки, а я...

– Хтось мені щось пояснить нарешті чи ні?!

Ліді набрид цей обмін недомовленостями, в якому вона геть нічого не розуміла. Розпачливо зітхнувши, невістка вперлася щіткою в підлогу і зісковзнула з табуретки, намагаючись при цьому не розхлюпати сік з фужера.

– Сніжа-а-ан-чи-и-и-ку!!! – негайно заволав художник, кинувши касету на тумбочку поруч з магнітофоном. – От що ти накоїла, га?! Ми ж стільки старалися!.. Світло виставляли!.. Чекали, щоб крові набігло як слід!..

– Пашунчику, облиш. Твоїй мамі потрібно пояснити творчий процес.

– А-а-а-а, тепер вже усе одно!.. Я тут працюю, мамо, от і все пояснення.

Художник енергійно махнув рукою, покульгав до молберта, підхопив з нього якусь ганчірку і заходився енергійно витирати пальці, роздратовано бурмочучи собі під ніс:

– Стільки старалися, а тепер все псу під хвіст. Тепер ні світла, ні тіней, ні настрою – нічого!.. Як прийшли з татом, то й сиділи б на кухні...

– Ви б хоч одягнулися, чи що! Бо голими ходити – це як?..

– Мамо, ти абсолютно не розумієшся на творчому процесі.

Син нарешті витер пальці й кинув ганчірку на мольберт.

– Творчий процес – це голими ходити?

– Ні, творчий процес – це написання картини.

– І що ж у вас за картина така, поясни, будь ласка?..

– «Алегорія Громадянської війни», – мовила Сніжана.

– Ну і хто тебе просив, га?! – розлючено гримнув Павло на дружину.

– Пашунчику, хіба ти не бачиш, що до твоєї мами не доходить?

– То що ж виходить, я, по-твоєму, ще й дурна?! – миттєво накинулася на невістку Ліда.

Проте син зупинив її:

– А-а-а-а, тепер усе байдуже... Так, мамо, я тут намагаюсь написати «Алегорію Громадянської війни». Ось, можеш сама поглянути, – з безнадійним виразом обличчя він кивнув на полотно, встановлене на мольберті. – Звісно ж, найбільше хочеться написати «Алегорію Афганської війни», проте худрада це не пропустить. Так мені сказали, хоча-а-а...

Раптом на його обличчя ніби грозова хмара насунулася, а голос зробився рипучим, як незмащений підшипник:

– Хоча взяти того ж Шаленого Міка з його The Rolling Stones... Пригадую, як воно в Афгані сталося одного разу. Засіли, отже, в одному з тамтешніх довбаних кишляків «духи». Душмани тобто. І знаємо ж, що вони там є, що всі вони в тому кишляку переховуються – а спробуй-но відрізнити їх від місцевих!.. Нічого не допоможе. А вони ж наших розвідників напередодні того дня... буквально напередодні...

– Синку, а може, не треба? – спробувала зупинити його Ліда, знаючи, чим можуть завершитися подібні спогади.

– Думаєте, Пашунчику легше, коли він мовчить? – спитала Сніжана.

Щойно Ліда зібралася щось заперечити, як старший син продовжив, ніби не почувши ні матір, ані дружину:

– Отож «прапор» наш... прапорщик Бобильов вишикував усіх наших і скомандував: «А нумо, засранці, зітріть цей гробаний в сраку кишлак з лиця землі! Щоб каменя на камені не лишилося». Тоді Гвоздецький... Дурко-о-о!.. Ох і дурко ж!..

Недобре звизивши очі, Павло криво всміхнувся і продовжив:

– Добрим товаришем був наш Гвоздь, але ж і дурко-о-о!.. Отож як повалився він Бобильову в ноги і давай благати: мовляв, я не можу, товаришу прапорщику!.. мовляв, я не фашист!.. І все таке інше в тому ж дусі. Тоді прапор наш мовчки, жодного слова не сказавши, пересмикнув затвор свого «калаша» і випустив повний магазин просто в потилицю Гвоздеві.

– Синку!.. – у відчаї скрикнула Ліда.

– А магазин у «калаша» був не простий, а подвійний, вручну доклепаний та ізоленотою скручений. Отож було в ньому не тридцять, а цілих шістдесят набоїв. І всі шістдесят наш прапор розрядив у потилицю і трохи в спину Гвоздю. А той лежав у Бобильова в ногах і смикався, немов салага, якого «діди» вночі у каптерці виховують.

– Синку!..

– Ну гаразд! Гаразд, – Павло здійняв над головою руки, ніби захищаючись. – Гвоздя потім на бойові втрати списали, щоб батьків перед усім миром не ганьбити. Написали їм листа, що загинув їхній син у бою. Інших же, тих, хто «не фашисти», серед наших не знайшлося. Отож ми пройшлися кишлаком тим від початку до кінця і стерли його з лиця землі разом з усіма, хто там був: і з «духами», і з тими, хто їх переховував... А позаду їхали ми на «Березі» – на радіостанції нашій. І за наказом прапорщика Бобильова я поставив на трофейний магнітофон Sharp мою улюблену касету The Rolling Stones. Знаєш, «Paint It, Black» – це щось!.. Отак воно й було: попереду наші йдуть, позаду ми на «Березі» їдемо, а з усіх динаміків «Ролінги» грають. От яку алегорію я б намалював із величезним задоволенням!

Та це хударда не пропустить, мене одразу ж попередили. Тому як не Афган, то хоч би Громадянську...

– То це так війна виглядає, по-твоєму?..

Іще не заспокоївшись як слід після сумбурної розповіді сина, Ліда наблизилася до незавершеного полотна, на якому поки що нечітко проглядали основні обриси трав'янисто-зеленого кінського силуету, зате вершник у сунично-рожевій, прикрашеній величезною смарагдовою зіркою будьонівці на його спині був виписаний значно ретельніше... Чи, мабуть, усе ж таки вершниця – якщо судити з її соковитих грудей та інших особливостей не прикритої ніяким одягом фігури!..

– Отже вам, розпусникам, не соромно виставляти на люди власну голизну? – поступово отямившись, Ліда перейшла в наступ: – Як можна, синку?! Ти ж таке переніс, а тут!..

– А що тут такого, мамо?

– Це ж твоя дружина, синку! Що ти малюєш, чим ти думаєш?!

– Та хто там Сніжану упізнає, – весело мовив Павло.

Ліда якомога уважніше вдивилася у намальоване обличчя з неприродно посадженими янтарно-помаранчевими очима, додатково спотворене гіпертрофованою посмішкою на брунатно-лилових вустах, і вимушено погодилася:

– Дійсно, її не впізнати й навіть не запідозрити. Але все ж таки, гола жінка на коні – це, знаєш, якось... Це вже бісовщина якась.

– А як же бути з «Купанням червоного коня»?

– А що воно таке?

– Одна з найзнаменитіших картин Петрова-Водкіна, – змовницьки презирнувшись із дружиною, пояснив Павло. – Або є у нього ще й інше, менш відоме полотно – «Спраглий воїн»...

– О-о-о, знайшов, з кого приклад брати! Якщо «Водкін», то точно алкаш якийсь, – у Лідиних словах прозвучало неприховане презирство.

– Між іншим, Кузьма Петров-Водкін був не просто графіком та живописцем, але й педагогом, і заслуженим діячем мистецтв РРФСР.

– Нічого, нічого! Педагоги, буває, теж до чарки прикладаються.

– Та у мене цілий альбом Петрова-Водкіна є! Хочеш, покажу?

– Ні-ні, не треба, – й Ліда знову кивнула на незавершене полотно на мольберті: – А це що таке?

– У правій руці спис, у лівій – келих, повний крові. Війна ж бо.

– І все ж таки чомусь вершник у тебе не чоловік, а жінка... Якось воно...

– Бо війна жіночого роду.

– Я так дивлюся, у твоєї «війни» теж критичні дні настали...

Намагаючись стримати огиду, Ліда кивнула на намальоване сідло, по якому розпливалася рубінова кривава пляма.

– Так, мамо, це Громадянська війна в її переломний... а тому можна сказати – у критичний момент! – Павлусь задоволено посміхнувся: – Я так бачу, нарешті ти перейнялася символізмом мого творіння і тепер зрозумієш, що ми навмисно чекали підходящих для роботи днів.

– Ви, безумовно, дочекалися, а я дожився на свою голову.

Всі озирнулися на двері вітальні, в яких завмер Касим. Розбираючи повні харчів сумки, батько сімейства поступово заспокоївся, отож небезпека скандалу минула. Щоправда, аби навіть ненароком не подивитися на оголену невістку, він втупився у стелю... Проте, окрім втоми, в його голосі не відчувалося геть нічого, ніяких яскравих емоцій:

– Давай-но, Лідо, поїдемо звідси додому. Ввечері хокей буде, не хотілося б запізнюватися на трансляцію.

Всім було зрозуміло, що справа зовсім не у трансляції хокейного матчу. Просто Касим (який, до речі, не був ані хокейним, ані навіть футбольним фанатом) скористався першим-ліпшим приводом, аби тільки забратися звідси. І треба сказати, всі з явним полегшенням поспішили скористатися явно надуманим приводом для прохолодного і якнайшвидшого розставання. Не звертаючи більше жодної уваги на інших, Сніжана знову почала вмощуватися на своєму табуреті, намагаючись не розмазати криваву пляму на його сидінні. Павлусь (який, до речі, так нічого і не вдягнув) хотів було проводити батьків, однак вони відмовились.

– Іди, малюй свою Громадянську війну, – стримано зітхнула мати. І старший син, кивнувши їм на прощання, покульгав до мольберту.

* * *

– Й оце всякі дурепи по телевізору стверджуватимуть, що «у нас сексу нема»... Тьху ти, нечисть паскудна! – в серцях мовив Касим, по дорозі на вокзал пригадавши знамениту фразу, що колись прозвучала на телемості між Ленінградом і Бостоном.

– Надто багато на нашого Павлуся звалилося, – обережно зауважила Ліда. – Звісно, я його не виправдовую...

– Ти саме це й робиш! Виправдовуєш, – зітхнув чоловік і додав: – А все ж таки добре, що у нас лише один із синів в художники подався... І в кого ж воно таке вродилося?! От в кого, Лідусю?..

Але ніякої притомної відповіді на це вони відшукати не могли.

Київ, квітень 1988 року

У житті людей іноді стаються події, які докорінно змінюють їхню долю. Різняться тільки реакція людей: одні починають бігати, метушитися, воювати, намагаючись дізнатися першопричини змін; другі одразу ж опускають руки, мовчки плачуть, шкодуючи або повільно з'їдаючи себе зсередини; треті ж просто замикаються – і їхню зранену душу заповнює порожнеча, перетворюючи їх на живих зомбі, які їдять, сплять, працюють... загалом роблять все, що потрібно, але при цьому втрачають чутливість до будь-яких зовнішніх подразників.

Саме таке сталося і з Вікторією, коли її коханий чоловік поїхав на заробітки до Сибіру і безслідно зник. Відтоді минуло понад два десятки років, і весь цей час жінка ніби у випаленій пустелі прожила. Навколо неї утворилася емоційна порожнеча, яка була потрібна лише для того, щоб вижити самій і поставити на ноги двох прекрасних хлопчиків. Подеколи Вікторія намагалася заповнити цю порожнечу якимись ознаками зовнішньої стабільності та благополуччя, а коли вдавалося роздобути щось із претензією на розкіш – то й загалом добре. Однак робилося це не стільки для себе, скільки «про людське око», а тому без особливого ентузіазму: аби лише показати, що й сімейство Чмутів нічим не гірше від інших. Дарма що без дорослого чоловіка в домі живуть...

Ось саме цей пункт непокоїв знайомих Вікторії найбільше. Особливо старалася залагодити цю досадну «прогалину» подруга Еля, яка, відпрацювавши багато років перекладачкою в «Інтуристі» та об'їздивши мало не всі країни соціалістичного табору, роки чотири тому перейшла на спокійнішу роботу готельного адміністратора. Тим не менш, хоч раніше, хоч тепер у неї вистачало солідних, як то кажуть, статусних знайомих, серед яких, природно, були й холостяки середнього віку.

– Віто, ти чого це знов ніяковієш?! А нумо давай наважуйся нарешті! – під'юджувала вона подругу. – Годі вже на Вацика твого чекати! Життя – воно, знаєш, одне, минулого не повернеш, то хапайся краще за майбутнє. Тим паче, у тебе двоє синів, їм батько потрібен. А може, ще й третього заведеш, га?! Ти ж не стара іще...

– Та хтозна, чи знайдуть мої хлопці спільну мову з новим чоловіком?! – знизувала Вікторія плечима, ховаючи очі.

– А-а-а, не переймайся: знайдуть! – стверджувала Еля, підпустивши в голос добрячу порцію оптимізму. – Я ж тобі не абияких кавалерів пропоную, а людей інтелігентних, освічених.

– О-о-ой, та навіщо я тим твоїм інтелігентам здалася?! Поду-у-умаєш, велике цабе: поштарка якась задрипана.

– І нічого не задрипана. Не наговорюй на себе зайвого там, де не треба. Ти – баришня вся із себе видна, це раз. А два знаєш у чому?

– Ну, то в чому ж, цікаво дізнатися?..

– А в тому, що всі наші інтелігенти – вони родом з народу, як то кажуть! Ти не дивись на те, що один, припустимо, кандидат наук, другий у главку працює та все таке інше. Гадаєш, усі вони не стомилися від свого ж власного середовища?! Овва, ще й як стомилися! Отож їм теж хочеться бути ближчими до народу. От ти комусь із них і даси цю близькість!

– Та ну-у-у, дурниці! Таке скажеш...

– Та я серйозно!..

Однак Вікторія лише рукою махала. І все лишалося, як і досі: кандидати наук, відповідальні працівники главків та інші інтелігенти – самі по собі, поштарка з двома дітьми – сама по собі.

* * *

Сьогодні вона прокинулася від передзвону весняної капелі, що вибивала чечітку на сталевому козирку підвіконня. При цьому вперше за довгі роки відчула незрозумілу радість через те, що... просто живе! Сонце стояло вже високо і гріло так потужно, що кинутий вчора Мар'яном на підвіконні пластилін розплавився і тонким струменем протік зі звичайного аркушика «в клітиночку» на підлогу, де утворилася невеличка калюжа.

«Треба буде Мар'янчику втик зробити, щоб не розкидався пластиліном абиде. Здавалося б, дорослий уже, не просто в армії, а на понадстроковій службі відслужив, але й досі поводить, як мала дитина», – подумала вона, блаженно заплющуючи повіки. Ще кілька секунд минуло у повній бездіяльності, як раптом жахлива думка гострою бритвою безжально полоснула її розніжену свідомість:

«Проспала!!! Запізнилася!!!»

Немов зацькований звір, Вікторія підхопилася і як була босоніж в одній сорочці, так і кинулася на кухню. Будильник показував пів на десяту.

«Божечки, як же так вийшло?!» – ще більше перелякалася нещасна жінка. Понад двадцять років вона прокидалася чітко по дзвінку будильника, а сьогодні проспала. Що ж тепер буде, що буде?!

І тільки взявши будильник до рук, помітила, що він встановлений на дванадцятю годину рівно.

«Як же так?..»

Вона чудово пам'ятала, що встановлювала його на шосту ранку, оскільки Любомир просив розбудити його саме в цей час, а от щодо Мар'яна, то йому сьогодні й поспішати нема куди: звільнившись у запас, молодшенький тиждень тому повернувся додому і тепер відсипався та від'їдався досхочу.

Вікторія обережно зазирнула до дитячої кімнати. Любомирове ліжко було заправлене – отже, старшенький усе ж таки не проспав, прокинувся вчасно. Хоч би це добре! Але все ж таки, що ж тепер робити їй самій?! Стрімголов мчати на роботу і, заїкаючись, виправдовуватися перед начальством?! Або спокійно вмитися, не поспішаючи поспідати і неспішним кроком відправитися туди, як і годиться в.о. начальника відділу доставки?..

Ця посада бувкально звалилася на Вікторію вчора. Колишня начальниця Марія Петрівна тиждень тому справила 55-літній ювілей, проте не бажала полишати рідний колектив і виходити на пенсію. Втім, високе поштове начальство цю думку не поділяло, отож саме вчора наприкінці дня надійшли документи, згідно з якими Марія Петрівна все ж таки звільнялася із займаної посади, – отож керівництву 70-го поштового відділення необхідно було терміново призначити нового начальника відділу доставки.

Звісно, начальниця відділення Леся Михайлівна Лисиця мала своє протезе на цю посаду – молоденьку племінницю Оленьку Дашкевич, яка на роботі з'являлася досить рідко, оскільки мала двох малолітніх діточок. От і зараз, як на лихо, родичка начальниці перебувала зі своїми кіндерами в Одесі – а отже, обійняти посаду офіційно не могла. Здавалося б, хлібне місце безнадійно втрачене, але товаришка Лисиця блискавично винайшла прекрасне рішення, чим повністю виправдала своє прізвище! Добре знаючи, до чого болісно карає керівництво за

нехтування кадровими питаннями, Леся Михайлівна свято виконала вимогу дирекції й видала відповідний наказ... в якому тим не менш припустилася невеличкого відхилення: вставила туди лише дві літери «в.о.», які в корені ламали весь сенс нового призначення і надавали їй необмежену можливість у будь-який момент і без особливих пояснень змістити Чмут Вікторію Борисівну з формулюванням «не впоралася», «не пройшла випробувальний термін» і таке інше – на її розсуд.

«І от за що мені таке невезіння?!» – думала Вікторія, вдивляючись у циферблат клятого будильника. Тільки вчора вона отримала посаду (хоч і з поміткою «в.о.»), а вже сьогодні може її втратити – і все через дурне запізнення!.. Тепер не буде у неї ні надбавки до зарплатні, ані пільг по профспілковій лінії. Дорого ж їй обходяться ці зайві дві години сну!.. Вчора ця клята Лисиця катрупила її цілих три години, аж доки не вигадала, як би призначити начальницю доставки, водночас не випускаючи важелів управління ситуацією зі своїх рук, а тепер...

Як раптом у Вікториній голові сам собою склався авантюрний план! Жінка видобула зі своєї сумки лист про призначення, який учора забула вкинути до поштової скрині. Що ж, може, й вийде... Хтозна, а раптом це янгол-охоронець зупинив її?! Отже, тепер вона сама відправиться на Головоштамт, сама відвезе лист керівництву, завізує у секретарки. А потім з'явиться на роботу і доповість про виконання доручення начальниці 70-го поштового відділення!..

А для повної впевненості в успіху зазирне до Кирюші Мороза... вірніше, до першого заступника Кирила Львовича. З ним вона вчилася колись у школі, тільки він був на три роки старший. Кирило Львович завжди їй симпатизував, хоча Вікторія ніколи не користувалася його добрим ставленням: усе ж таки він був заступником начальника київського Головоштамту, а вона – всього лише пересічною листоношею. Але сьогодні, якщо вже так сталося, можна і поступитися старими принципами... Хтозна, а раптом їй таки вдасться відвоювати посаду, яка належить їй по праву?! Вона ж стільки років чесно відпрацювала – а тут раптом «в. о.», та й по всьому!..

Не поспішаючи, Вікторія поснідала, смакуючи кожним шматочком сирної запіканки, випила чашечку розчинної львівської кави «Галка», яку берегла тільки для подруги Елі та великих свят. Одягла найкрасивішу сукню, зібрала густе темно-русяве, з ріденькою сивиною волосся в акуратну «мушельку», підвела чорним олівцем очі й

підмалювала залишками помади повні красиві губи. Глянула в люстерко і мимоволі замилювалася: «А я все ж таки й досі нічогенька! Ох, має рацію Еля, яка й досі мріє звести мене з якимсь завидним кавалером. Ох, життя, життя! Що ж його робити, як воно не склалося?..»

* * *

Діставшись Головоштамту, Вікторія буквально влетіла в приймальню і простягнула секретарці рекомендований лист:

– Зареєструй, Любашо, і швидше, будь ласка!

Дівчина звела на неї великі гнівні очі й різко відповіла:

– В порядку черги! – а потім із суворим виглядом постукала пальцем по стосу листів. Якби не цей жест секретарки, Вікторія навряд чи помітила б на столі у неї папірець, на якому було написано:

ТЕРМІНОВО!!!!

Розшукати Чмут з відділення-70!!!!

– Це що, Любочко? Чому шукають Чмут? – запитала перелякана Вікторія. Проте секретарка нервово підхопилася з місця зі словами:

– Покиньте приймальню, жінко, і не заважайте працювати, будь ласка! Справи Чмут із сімдесятого відділення вас не обходять!

Вікторія зняковіла від такого запалу зазвичай тихої врівноваженої секретарки і благально прошепотіла:

– Любашо, ну-у-у... як же це не стосуються?.. Адже Вікторія Чмут – це ж я... Ти що, мене не впізнала? Скажи мені, заради Бога, що сталося? Чому мене розшукують? Може, Лисиця з'їздила до Одеси і привезла свою племінницю Дашкевич?.. Чи щось іще, га?..

Тепер уже секретарка отетеріла, з гуркотом плюхнулася на стілець і зашепотіла, хапаючи ротом повітря:

– Вибач, Вікторіє, не впізнала... Мабуть, бути тобі багатою!..

– То все ж таки?..

– Тебе тут із самого ранку Кирило Львович шукає, бо там у нього в кабінеті сидить...

Вона не встигла договорити, хто сидить у Мороза, як двері його кабінету прочинилися і на порозі виник перший заступник начальника Головоштамта власною персоною:

– Любашо, Вікторію Борисівну розшукали нарешті чи ще?..

– Так, Кириле Львовичу! – кивнула секретарка, негайно підхопила зі столу стос паперів, підбігла до нього і ввічливо попросила: – Оце вам, підпишіть, будь ласка!..

Але заступник явно був стурбований чимось іншим, бо, навіть не глянувши на папери, тихо запитав:

– То коли ж я нарешті побачу цю Чмут із сімдесятого відділення?

Любаша завмерла на місці, здивовано кліпаючи очима, подивилася спершу на Мороза, потім перевела погляд на Вікторію, яка мимоволі позадувала у куток приймальні, й мовила:

– Так ось же вона... вже прибула на ваш виклик!

Кирило Львович позирнув на відвідувачку, почервонів, немов хлопчисько, ляснув себе розчепіреною долонею по правій скроні та, ховаючи очі, ніяково промимрив:

– Перепрошую, Вікторіє Борисівно, я ненавмисно... Тут така несподіванка!.. Отож я й розгубився. Вибачте ще раз. Заходьте, зачекалися ми вас, – а потім знов звернувся до секретарки: – Два чаю, Любашо, з лимоном і цукром.

– З лимоном і цукром, – зітхнула секретарка, – а де цей лимон взяти?..

– Ну, то давай просто два чаю! Просто два чаю давай!.. Тільки швидко, швиденько обертайся, чого вовтузишся?..

І зробив рвучкий жест правою рукою, немовби розкручував гвинт літака.

* * *

Вікторія зайшла до начальницького кабінету з рішучим виглядом. Яскраво-червоний рум'янець розгорівся у неї на всю щоку. Вкрай роздратована підступами Лисиці, вона не збиралася відступати, тому сміливо кинулася з місця в кар'єр:

– Шановний Кириле Львовичу, я сама доставила лист про своє призначення і при його підписанні прошу врахувати мій бездоганний багаторічний стаж... Ніхто у нашому відділенні краще за мене не знає цієї роботи, оскільки...

І тут осіклася, бо раптом помітила в кутку кабінету лиховісну сіру фігуру. Це був чи то військовий, то чи міліціонер – не розібрати, позаяк він інстинктивно сховався в тіні. Але те, що на його погонах сяяли дві

великі зірки, Вікторія все ж помітила... Отже, чин у гостя чималенький! Хто ж він такий, цікаво дізнатися?..

– А ось і вона, – почула Вікторія з-за спини голос Кирила Львовича. Прикметно, що звертався він до людини в уніформі. Почувши це, загадковий відвідувач миттєво зіскочив зі стільця і відрубав:

– Радий вітати вас, Вікторіє Борисівно! Дозвольте відрекомендуватися – підполковник держбезпеки у відставці Телегін В'ячеслав Федорович.

Вікторія аж сіпнулася: підполковник!.. держбезпека!.. от хто її шукав, виявляється! Але навіщо?! Поки вона безуспішно намагалася зрозуміти, чого ж такого накоїла, через що нею зацікавилася держбезпека, Кирило Львович ввічливо запросив її:

– Сідайте, будь ласка, Вікторіє Борисівно.

Жінка опустила на запропонований стілець і приготувалася слухати. Тут відчинилися двері, й Любаша занесла на таці дві склянки чаю у срібних підскляниках. Виконуючи мовчазну (самими лише очима) вказівку заступника начальника Головного штабу, одну склянку вона поставили перед гостем, а іншу – перед Вікторією. У цей час Кирило Львович витягнув з-під стосу кореспонденції та розкрив теку з документами, призначеними на підпис, як раптом, почервонівши від гніву, аж підскочив на своєму стільці й кинувся прожогом до приймальної з криком:

– Та що це таке?! Що це за крутість?! Ох вже ця Лисиця, що вона собі тільки дозволяє!!! Та я їй!.. я їй!..

Таким чином, Телегін і Чмут залишилися в його кабінеті самі. Скориставшись цією обставиною, В'ячеслав Федорович підсів ближче до Вікторії і заговорив душевним тоном:

– Спасибі товаришу Морозу за те, що він так люб'язно надав у наше розпорядження свій кабінет, і тепер ми з вами можемо поговорити віч-на-віч, без сторонніх свідків. Але, починаючи розмову, я все ж таки хотів би уточнити деякі важливі деталі, поставивши вам два запитання...

– Запитуйте, чого ж там, – пробурмотіла Віка, все ще гублячись у здогадах.

– Гаразд... Отож перше запитання: чи змінювали ви адресу проживання протягом останніх двадцяти років? І запитання друге:

«Чмут» – це ваше дівоче прізвище або по чоловікові?

– Товаришу Телегін, я більше двадцяти років мешкаю за однією й тією ж адресою. А щодо прізвища, то Чмут – прізвище дівоче, на нього я повернулася, коли зник мій чоловік.

– Отже, ваш чоловік зник?

– Так.

– Зник безслідно? Ніяких себто...

– Так, жодних відомостей про його долю я не маю.

– Гаразд. Тоді ще одне запитання: яке прізвище ви носили до того, як ваш чоловік зник?

– Його прізвище носила – Менжик.

У неї раптом шалено закалатало серце в грудях. Невже?..

– Чудово! А як його по імені та по батькові?..

– Вацлав. А по батькові – Алоїзович.

– Отже, повністю виходить... як там повністю, Вікторіє Борисівно?..

– М-м-м-менжик Вацлав Алоїзович.

Тепер у неї затрусилася ще й яскраво нафарбовані губи.

– Ну ось, тепер я цілком упевнений, що потрапив саме до тієї людини, яку розшукував усі ці роки.

В'ячеслав Федорович ніяково посміхнувся, кивнув якимсь своїм думкам, потім нахилився, дістав з-під столу портфель, з якого витягнув величезний стос конвертів, перев'язаних блакитною шовковою стрічкою – хоча й вельми потертою та засаленою. При погляді на цю стрічку Вікторія мимоволі здригнулася, і її серце ніби шкрябнув кривий гострий кіготь: адже це була та сама стрічка з її весільного букета, яку вона дала на згадку чоловікові, перш ніж той поїхав на ту саму алмазну копальню в Якутію, де й зник безвісти... Перехопивши її погляд, Телегін кивнув і продовжив:

– Бачу, ви переконалися, що розмова піде про вашого чоловіка. Так, це його листи, які він надсилав вам усі ці роки. І ще я мушу віддати вам оце...

І відставний підполковник простягнув співрозмовниці дві ошадні книжки на пред'явника, а також пачку 50-рублевих облігацій Держпозики 1982 року. Однак Вікторія розгубилася настільки, що не виявила інтересу ні до ошадних книжок, ані до блідо-зелених облігацій. Вона лише нервово смикала блакитну стрічку і беззвучно

плакала. Так і не дочекавшись ніякої іншої притомної реакції, співрозмовник тихо запитав:

– Невже ви більше ні про що не хотіли б дізнатися?..

– Що з ним... з Ва... з Вацла... – ледь вичавила вона із себе.

– Ну от, ну от... – В'ячеслав Федорович сумно зітхнув: – Я змушений повідомити вам, шановна Вікторіє Борисівно, що ваш чоловік, Менжик Вацлав Алоїзович, загинув три роки тому. Дуже шкодую, повірте!.. Адже він врятував мене.

– Вас?.. Вряту... – вона проковтнула грудку, що застрягла в горлі й заважала говорити: – Вряту-вав?..

– Так. Втім, давайте по порядку. Річ у тім, що, кинувши алмазну копальню, він відправився натомість на золоту, де і зник безслідно. Поки що все правильно, Вікторіє Борисівно?

– Ні-і-і...

– Тобто як це?! Адже вам саме це повідомили, коли...

– Мені повідомили набагато менше, – прошепотіла вона, ледь опанувавши себе. – Сказали просто, що мій чоловік кинув алмазну копальню і забрався звідти хтозна-куди. І що розшукувати його спеціально ніхто не збирається. Мовляв, Сибір великий, а він... мій Вацик, просто втік від мене і тепер десь розкошує. А мене він, мовляв, забув...

– То, навіть так?!

Очі відставного підполковника напружено звузилися.

– Саме так.

В'ячеслав Федорович пробурмотів крізь зуби щось нерозбірливе, але явно недобре, потім продовжив:

– В Якутії працювати нелегко, та він ніколи не сумував. Це не мої слова, так казали його товариші. А щодо алмазної копальні, то там були виявлені великі розкрадання, після чого їхню бригаду розформували. Хтось повернувся із Сибіру додому, а хтось підрядився мити золото. Він пішов на це сам – хоч воно й незаконне, до речі.

– То що, мій Вацик?..

– У тім-то й річ, що ні! – відставний підполковник заперечливо похитав головою. – Вашому чоловікові та двом його друзям як особливо цінним і сумлінним робітникам запропонували залишитися працювати на алмазній копальні. Тільки вже не на цій першій, а на

іншій. На якій саме?.. Якщо чесно, то не знаю: мені теж не все відомо. Алмази – це, знаєте, справа така, що-о-о...

В'ячеслав Федорович делікатно кахикнув, потім помовчав деякий час і продовжив у попередньому тоні:

– Загалом, мені достеменно відомо лише, що їх усіх затримали, як то кажуть, «на гарячому» вже в Московській області під час спроби збути викрадені у нашої Радянської держави алмази.

– Не може того бути! – вигукнула Вікторія, не зумівши стримати раптову навалу почуттів. – Мій Вацик не злодій, він не міг узяти чуже!..

– Може, й так. Та у будь-якому разі вашого чоловіка затримали у складі групи осіб. Якщо не вдаватися у подробиці, то в основній частині групи, яку пов'язали під час спецоперації зі збуту викрадених алмазів, вашого чоловіка і справді не було. Він у цей час спав у готелі.

– Ну от, бачите!..

– Проте під час затримання при ньому знайшли досить значну суму грошей, щодо походження яких він не зміг дати притомні пояснення. Вірніше, він розповів щось неймовірно про якусь неіснуючу артіль. Про те, що оплату за свою роботу він узяв грішми, а його подільники – камінчиками. Але біда в тім, що жодна державна структура сплачувати зарплатню алмазами не стане, отож усе це, вибачте, шито білими нитками.

– Але ж ніяких алмазів у Вацика не знайшли! Отже, він не злодій, – не здавалася Вікторія.

– Так, алмазів при ньому не було, – погодився В'ячеслав Федорович, – але хтозна, раптом він зумів збути їх раніше від подільників?! Втім, уже сама по собі обставина, що його супутники мали при собі викрадені алмази, а ваш чоловік про це знав і владі не заявив, робить його співучасником крадіжки.

– Але якщо на копальні їм сказали, що як оплату можна взяти алмази... Вони просто не знали, що цього робити не можна! Вони ж не це... не вчилися, щоб знати всі закони!..

– Що поробиш, Вікторіє Борисівно, незнання законів не звільняє від відповідальності за порушення законів, – розвів руками В'ячеслав Федорович. – Але разом з тим, до вашого чоловіка наша держава поставилася досить гуманно: йому дали всього лише п'ятнадцять років

без права листування, а ось його подільників розстріляли. Усіх, кого затримали «на гарячому» під час спецоперації. Отакі-то справи!..

– Отже, без права листування?.. – доки відставний підполковник говорив, нещасна жінка продовжувала думати про щось своє. – А як же?..

Вікторія тепер уже з побоюванням торкнулася стосу конвертів, перев'язаних засаленою блакитною стрічкою.

– Коли ваш чоловік намагався передати вам перші листи, їх, ясна річ, перехопили. Він продовжував писати, і навіть карцер його не напоумив.

– Карцер?! – жахнулася вона.

– Порушення режиму утримання в місцях позбавлення волі, що поробиш! – знов зітхнув В'ячеслав Федорович. – Урешті-решт, я викликав його для особистої бесіди. Ваш чоловік плакав, стоячи на колінах, і запевняв, що збожеволіє, якщо припинить своє заняття. Він так шалено кохав вас...

Відставний підполковник делікатно кахикнув.

– Врешті-решт, ми домовилися, що він продовжить писати по одному листу на місяць, але не буде намагатися відправляти їх... будь-яким неофіційним шляхом, скажімо так, а віддаватиме особисто мені. А коли відмотає весь свій термін – тоді ці листи нарешті можна буде надіслати вам. Усі разом. Отак і вийшло, що всі ці роки листи зберігалися у мене. Ми їх читали один за одним, як любовний роман.

– Яка підлість! – вона гидливо скривилася.

– Запевняю вас, Вікторіє Борисівно, я також вважаю, що читати листи ув'язнених – це гидко, непристойно і негідно. Але ж в'язниця – це в'язниця! Ми зобов'язані читати кореспонденцію ув'язнених згідно зі службовими обов'язками. Приміром, уявіть, що раптом хтось вирішить zorganizувати втечу, під час якої можуть постраждати люди, і напише про це подільникам на волю?! То як же можна не читати листи в'язнів?.. У місця позбавлення волі відправляють аж ніяк не янголів, повірте.

– Але мій Вацик був...

– Гаразд, облишмо цю тему, – В'ячеслав Федорович виставив перед собою долоні, ніби намагаючись відгородитися від співрозмовниці. – Якщо повернутися до суті, то ваш чоловік відсидів свої п'ятнадцять років, так би мовити, від дзвінка до дзвінка, при цьому сумлінно

працював. Правду кажучи, я не зустрічав іншої людини, яка б так самовіддано віддавалася роботі – навіть такій невдячній, як у місцях позбавлення волі. У Вацлава Алоїзовича були золоті руки, він міг полагодити буквально все – від комбайна до снігохода. Він заробив собі добру репутацію. А далі...

Відставний підполковник надовго замовк, щось обмірковуючи.

– А далі, шановна Вікторіє Борисівно, сталося от що. Термін його відсидки закінчився, формально він був уже вільний. Проте Колима – не близький світ, вибратися звідти не надто просто. Особливо взимку. Загалом, хоч як Вацлав Алоїзович рвався на волю, будь-що хотів побачити вас, однак через низку несприятливих обставин був змушений затриматися. А тут ця поїздка... І мій водій захворів, хоч як це прикро. Отож я запропонував вашому чоловікові тимчасово зайняти місце хворого. А в дорозі...

Нова пауза.

– А в дорозі, шановна Вікторіє Борисівно, на нас напали бандити. Мене хотіли вбити, але всього лише тяжко поранили, а «газик» наш спалили. Тоді-то ваш чоловік і врятував мене. Я ж бо попервах вирішив, ніде правди діти, що він разом із нападниками... Але ж ні: як виявилось згодом, Вацлав Алоїзович зумів вистрибнути на ходу, відкотитися й заритися в сніг – отож його й не помітили. Коли ж бандити пішли – він повернувся до автівки, що догорала, підібрав мене і відніс у стійбище оленярів. На собі відніс. Довго... Багато кілометрів. Утім, у стійбищі затримуватися не став: прилаштувавши мене, позичив у оленярів лижі й вирушив за допомогою. Але за деякий час погода зіпсувалася остаточно, ваш чоловік потрапив у заметіль і замерз на смерть. Йому просто не поталанило...

В'ячеслав Федорович покопався у кишені, витягнув звідти клаптик паперу і простягнув Вікторії, яка аж трусилася від ридань, зі словами:

– Ось адреса того місця, де він похований. Після його смерті я надіслав вам усі листи, написані ним за п'ятнадцять років ув'язнення, як і обіцяв. Однак посилка повернулася назад з позначкою про те, що Менжик Вікторія Борисівна за вказаною адресою не проживає.

– Але як же так?! Я ж усього лише прізвище змінила, але не ім'я!.. Це ж наше поштове відділення!..

– Оце вже не знаю, Вікторіє Борисівно, це ви там у себе розбирайтеся, хто чого не знає чи знати не хоче навмисно, – знизав

плечима відставний підполковник. – Але запевняю, я відчував, що принаймні з Києва ви не поїхали і все ще чекаєте свого чоловіка. І що я вас неодмінно знайду. Отож щойно вийшов у відставку, то одразу ж приїхав сюди, маючи на меті будь-що розшукати сім'ю свого рятівника. І як бачите, одразу ж знайшов вас.

* * *

Далі події розвивалися доволі стрімко. По-перше, Кирило Львович затвердив Вікторію на посаді начальника відділу доставки – причому без жодних поміток «в. о.». По-друге, за спробу мухлювання з посадами начальниці відділення Лисиці вкатили догану. Мовчки проковтнувши образу, надалі вона більше ніколи не займала Вікторію, хоч і спілкувалася з нею виключно в офіційному тоні. По-третє, з'ясувалося, що фатальну резолюцію «За вказаною адресою адресат не проживає» бездумно наклала все та ж Оленька Дашкевич, яка, безсовісно користуючись родинними зв'язками з начальницею, взагалі не вважала за потрібне вникати у більш-менш складні питання. Незабаром вона була звільнена за недбалість.

50-рублеві облігації Державної виграшної позики 1982 року брати в розрахунок не доводилося: термін виплати по ним наступав аж у 2002 році, до якого ще треба було хтозна як дожити... Зібрані на двох ощадкнижках кошти являли собою солідну суму три роки тому – на момент загибелі Вацлава. Тепер же, коли країну захлеснув тотальний дефіцит, цих грошей ледь вистачило на те, щоб сплатити борги, а також купити найнеобхідніші речі Любомирові на весілля – бо він одружився буквально за півроку після описуваних подій. Мар'яну ж перепали взагалі самі лише крихти...

Що ж до В'ячеслава Федоровича, то він іще деякий час гостював у Києві у далеких родичів, а потім поїхав до себе на Крайню Північ. Сказав, що там йому якось більш звично.

А Вікторія Борисівна тепер щонаочі діставала з товстого стосу, перев'язаного засаленою блакитною стрічкою, чергового листа, й обливаючись слізьми, читала незмінно однаковий початок:

«Добридень, моя люба дружинонько...»

І тим не менш, вона відчувала, що яким би нестерпним не був її душевний біль від усвідомлення невідворотності втрати, а все ж таки

порожнеча, що до того володіла всім її єством, була набагато гіршою.
Тепер вона хоча б жила...

Ділянка Південно-західної залізниці між Києвом і Харковом неподалік Богодухова, серпнева ніч 1988 року

Троє маленьких дівчаток знов блукали лісом у пошуках польських грибів для сирного супу по-краковськи. Плетені кошики кожної вже наповнилися більш ніж на половину, отож порадившись, подружки вирішили: вже час вертатися додому. А що решту грибів вони неодмінно назбирають, йдучи назад, не сумнівалася жодна.

Як раптом, звернувши на бічну стежинку, щоб трохи зрізати шлях, вони ніс до носу зіткнулися з літнім чоловіком дивної зовнішності, котрий вийшов до них просто з непроглядно-темних лісових хащів. Дивлячись не на подружок, а кудись поверх їхніх голів та витягнувши прямо перед собою ліву руку, старий ніби плів понад самою землею, оскільки його кроків зовсім не було чути. До речі, сукувата ковінька, яку він стискав у трохи опущеній донизу правій руці, теж не торкалася не те що землі, а навіть жодної билинки чи гілочки, яких нападало з дерев доволі багато. Не рухалася й жодна сива волосинка ні на його голові, ні у довгих вусах чи в густій бороді, кінчик якої досягав сонячного сплетіння. Ну от просто жодна!..

Геть розгублені дівчатка залякли і, не в змозі поворухнутися, спостерігали за тим, як трохи сутула постать, що немовби світилася зсередини таємничим сніжним сяйвом, пливе просто на них... Втім, не на них, на щастя, а трохи лівіше! Бо якби на них, подружки від переляку неодмінно б знепритомніли. А так вони почули навіть легеньке, схоже на стрекотіння нічного цвіркуна бурмотіння, що пролунало в ту мить, коли схожа на примару фігура порівнялася з ними:

– Ось нарешті я і повернувся... Тисяча років минула, як минає мить... Прокляття здійснилося і відтепер скінчилося... Ось я і повернувся... Люди спокутували давній гріх зради древніх богів... Я повернувся...

Слідом за тим голову старого немовби оповив яскравий німб, сяйнув один-єдиний сліпучий сонячний промінь, що випадково прорвався з піднебесся до землі через гущину крон лісових дерев... І вся ця напівміфічна реальність занурилась у брунатно-зелену пітьму,

схожу на ту, що панує у глибині ставка із застійною водою, поверхня якого вкрита густою ряскою...

* * *

Вагон різко здригнувся, жахливо заскрипіли притиснуті до осей гальмівні колодки, загрюкали якісь з'єднання.

«Невже Харків?!» – такою була перша думка, що виникла в голові спросоння. Втім, наступної ж миті Ірма заспокоїлася. По-перше, вона багато років роз'їжджала по всій Східній та Центральній Україні, а тому могла визначити місцезнаходження залізничного потяга суто інстинктивно. По-друге, колір неба, тоненька смужка якого проглядала над фірмовою вагонною фіранкою, також засвідчував, що вони й досі десь у дорозі. По-третє, вона знала непорушне правило, згідно з яким чергова провідниця мала б розбудити всіх пасажирів їхнього вагона щонайменше за годину до прибуття у кінцевий пункт маршруту: адже вони мусять привести себе до ладу, по змозі скористатися туалетом, здати постіль і при бажанні випити вранішнього чайку, провідниця ж має забезпечити усім таку можливість.

Виходячи з усього перерахованого, це ніяк не може бути Харків. Тоді що за станцію вони проїжджають... чи швидше проповзають?..

Ще раз сіпнувшись, вагон із гуркотом зупинився. У раптово запалій тиші було чути, як іззовні щось загугнявив лункий жіночий голос. Мабуть, оголошує прибуття на станцію столичного потяга. От тільки що за станція така?! Попри серпневу спеку, вікно їхнього купе було щільно зачинене, тож розібрати оголошення було неможливо. Піднісши ліву руку якнайближче до очей, Ірма спробувала роздивитися крихітний циферблат наручного годинника – проте це було марно. Шкодуючи, що жіночі годинники роблять такими мізерними, що положення стрілок на них не видно навіть вдень, не те що посеред ночі, вона сіла на полиці, відсунула ближчий край фіранки й одразу побачила трохи праворуч невеличкий акуратний станційний будиночок, над входом якого прочитала:

Богодухів

У неї остаточно відлягло від серця: так, ще їхати та їхати! Можна сходити до туалету, поки сусіди по вагону мирно сплять, а потім ще подрімати. От тільки потяг знов рушить, а під час стоянок

користуватися туалетами заборонено. І в станційній санітарній зоні також... А потім можна. І тоді знов баю-баюшки, бай-бай...

До речі, що там їй наснилося?! Щось таке... чудернацьке...

Відштовхнувшись від останнього враження (від брунато-зеленої п'їтми, що зазвичай панує у глибині застійного ставка, вкритого густою ряскою), Ірма поступово, момент за моментом (ніби фотографічну плівку із закарбованою на ній послідовністю кадрів) розмотала увесь свій сон про трьох подружок у лісі – від кінця до самого початку. Чомусь цей сон здавався їй реальним... дуже реальним... ну просто жахливо реальним!.. Але чому?!

І вже коли з рипінням, скреготанням і гуркотом потяг знов зрушив з місця, вона раптом пригадала все.

Так, справді – це з нею сталося!..

Сталося десь на межі 1950-х і 1960-х років – себто близько трьох десятиліть тому. Їхнє з Корнієм спільне життя тоді тільки починалося, їхня Риммочка ще навіть не народилася. Жили вони на той час ще в Києві, з якого вона ось зараз повертається. Вже не пригадати, з якого приводу, але сім'ї циркових оркестрантів зібралися разом у якійсь дачній місцині... Авжеж – у Голосієві! Точно!.. Як і цирковий оркестр, переважну частину того товариства чомусь складали поляки. Втім Ірму, як дружину музичного ексцентрика, вони із задоволенням і без жодних заперечень прийняли до своєї компанії. Хороші люди, добрі люди...

От саме тоді все і сталося! Невеличка компанія дівчат і справді пішла у глиб Голосіївського лісу, щоб назбирати грибів. І там, у лісових хащах, вони зустріли волхва...

Точніше, ні – не так! Вони зустріли якогось старого завсідника тих місць... якогось видатного митця... чи то письменника... чи поета... А може, художника?! Скульптора?! Архітектора?! Композитора?..

Втім, не надто це важливо! Головне ж полягає в тому, що одна з подружок була впевнена, що перестріли вони не літнього митця, а справжнісінького волхва! Того самого, який виходив з темного лісу іще назустріч Віщому Олегові. Тому самому князеві, якому він напрозорочив смерть від коня.

Усі присутні чомусь підняли дівчинку на сміх, тільки одна лише Ірма...

Отож-бо! Виявилося, що легенду про походження назви цієї місцевості – Голосієва – знала лише вона! Воно й не дивно, бо колись у дитинстві маленька сирота Ірма Седова знала, мабуть, стільки легенд, казок та міфів, скільки не знав жоден інший вихованець Мотовилівського дитячого будинку, до якого її віддали після закінчення війни.

Хоча легенду про голосіївських волхвів вона почула незадовго перед тим, як дівчата зустріли в лісі того митця? Від кого почула?! Вже не пригадати – усе ж таки три десятиліття відтоді минуло. Та найцікавіше, що почута легенда справді була безпосередньо пов'язана з жерцями давньоруських богів. Бо їх у тому Голосієві нібито вбили за наказом князя Володимира – Красного Сонечка. Й один із страчених волхвів перед смертю прокляв Русь, яка зрадила давніх язичницьких богів, прийнявши натомість християнство!..

Таким чином, на час, про який йдеться, ніхто, окрім Ірми, цієї легенди не чув. Вона ж тоді ще сказала, що чекати лишилося недовго, оскільки...

Стоп! Але ж як це?.. Як таке можливо?! Як???

Вагон мірно погойдувався, колеса стукотіли на стиках рейок. Уже давно можна було відвідати туалет наприкінці коридора й знов заснути, однак Ірма так само нерухомо лежала на нижній полиці, втупившись у майже суцільну пітьму перед собою.

Ну так, згідно з давнім мнемотичним правилом, вивченим іще в Мотовилівському дитбудинку, «Дав Віру Володимир» – отже, хрещення Русі відбулося в Дев'ятсот Вісімдесят Восьмому році. А зараз на календарі 1988 рік. Якщо від нього відкинути дату хрещення Русі, вийде ціле тисячоліття. Рівно десять століть.

Ірма раптом пригадала, що колежанки переповідали як анекдот, як місяця півтора тому якийсь православний батюшка... увесь такий православний, у цьому їхньому специфічному одязі, з бородою й величезним золотим хрестом на чималому череві – зовсім як на карикатурах малюють... Коротше, цей батюшка мусив організувати поїздку харківських попів на святкування тисячоліття хрещення Русі до Києва. Колежанки ще сміялися над тим, що, закупивши квитки, батюшка запропонував благословити касирку, яка його обслуговувала.

Благословити!

А-а-а, як воно?! Двадцять століття добігає кінця, можна сказати, а цей попик так наївно вірує у свого неіснуючого божка!.. До чого ж це наївно!.. І до чого ж мило водночас!.. Благословити!.. Х-ха-а-а!..

Однак головне зовсім не це. Головне в тому, що 1000 років хрещення Русі сплигло. І тут раптом – цей сон про волхва! Цей дивний сон, який Ірма побачила у потязі, вертаючися з Києва... де справляли роковини за трагічно загиблими сестричками – Касею та Евкою. Обидві дочки тромбоніста Заремби захоплювалися альпінізмом, торік поїхали на Кавказ – і от...

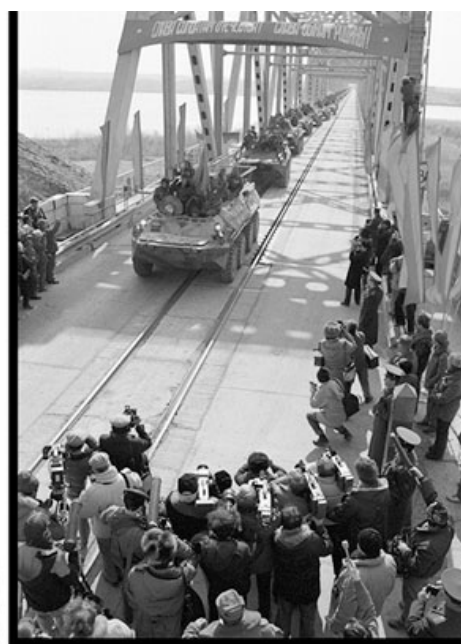
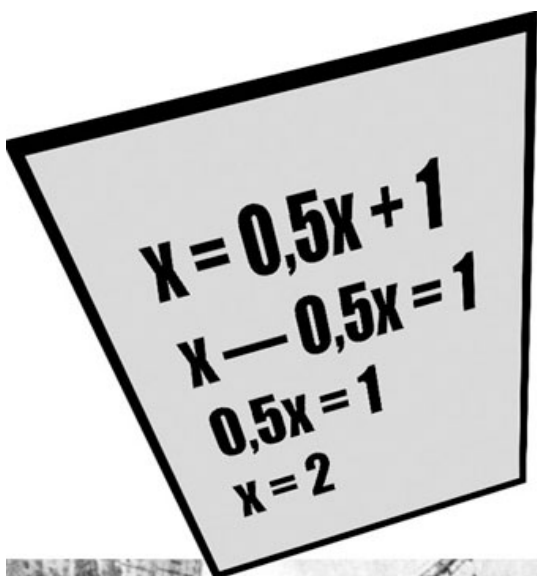
Музичний ексцентрик Корній Сахно вже давно не тільки перейшов виступати до Старого харківського цирку, але вже багато років викладав у місцевій філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів і номерів. Природно, Ірма поїхала за ним. Тим не менш на роковини за сестрами Зарембами запросили їх обох. На жаль, Корній був зайнятий не те що по вуха чи по маківку – а навіть на цілий метр вище маківки! Адже саме зараз тривав набір майбутніх циркачів на навчання... а тут до Києва запрошують!

Довелось Ірмі їхати самій. І добре, що вона таки поїхала, бо Ядя Заремба – мати Касі та Евки – була невтішною. І хоч як втішали бідолашну Агнешка Ковальчик та Альбінка Новак – найкращі подружки старшої із загиблих дівчат, Ядвіга зовсім розклеїлася. Так-так, певна річ, без Ірми вони з роллю розрадниць не впоралися б нізащо. Отже, все правильно вона зробила. Все правильно...

І все ж таки, як пояснити цей дивний сон, що наснився їй зараз?!

Зрештою, не придумавши нічого путящого, Ірма знову сіла на полиці, не вмикаючи світла, у темряві намацала ногами свої капці на підлозі, відчинила двері купе й пішла в кінець коридора. Адже туалетом варто скористатися, доки інші пасажери сплять і сьомий сон бачать, бо потім та-а-ака черга утвориться – не дочекаєшся! А вона вже не молода, їй уже важко...

1989. Втоплені нагороди

Костопіль, 10 лютого 1989 року

Владислав знову розгорнув свіжий, з куцою телепрограмою, випуск газети «Ленінським шляхом», озирнув по діагоналі передову статтю і пробубонів голосом, який не віщував нічого доброго:

– До чого ж цікаво, якщо подумати. Передовиця присвячена остаточному виведенню наших військ з Афганістану. Газета називається «Ленінським шляхом»... То що ж це виходить таке –

ЛЕНІНСЬКИМ ШЛЯХОМ ми хвацько виходимо... вперед назад з Афгану?! Так чи не так, Нелько?..

– Відчепися, сволото, – долинуло з кухні. Почуте неприємно різонуло і без того зранену душу Владислава, проте це ж Нелька сказала, його кохана Нелька!.. Подумати тільки, до чого вони дожилися!

Він причалапав на кухню і там з обуренням виявив, що дружина вже сіла вечеряти, проте виставила на стіл лише одну тарілку для себе – але ж не для нього. Як же так?! Невже ж вона наважилася?..

– А де моя тарілка? – спитав він, могутнім зусиллям волі заганняючи роздратування на самісіньке дно свого єства – кудись якнайближче до п'ят.

– Між іншим, я не зобов'язана годувати всяких катюг, у яких руки по лікоть у крові мирних громадян.

– Нелько! – загарчав він, мимоволі стискаючи дужі кулаки.

– Що?.. – спитала вона прохолодно.

– Нелько, не виводь мене з себе!..

– Бо що тоді? – вона відклала ретельно обгризену курячу кісточку. – От скажи, що тоді?! Невже вб'єш мене так, як усі ці роки вбивав мирних афганських громадян?.. Давай, Владе, давай! Зізнавайся.

Він грюкнув по столу обома кулаками з такою силою, що підскочив весь посуд, але проговорив усе ще стримано:

– Ні, Нелько, я тебе не вбиватиму, бо я ж тебе кохаю до нестями. Я б краще подругу твою вбив. Цю, як там її звати?.. Лору цю твою...

– Лоріка вбити хочеш? – спитала дружина спокійно й одразу додала: – Не раджу, Владе, аж ніяк не раджу. Мене ти хоч приревнувати можеш, це суд візьме до уваги, за ревності тобі скидка вийде. А за Лоріка тобі дадуть на повну. А в камері тебе «опустять», неодмінно «опустять».

– Нелько!..

– У тебе справді красива дупа, накачана. Не думай, що якщо ти весь із себе крутий «афганець», то на твою дупу ніхто не зазіхне! Вони на тебе наваляться всією камерою і...

– Не-е-ель-ко-о-о!!!

Він аж завив від огиди, але дружині те – немовби з гуски вода: пересмикнувши гарненькими плічками, задирака втупилася в тарілку й

заходилася наминати гречану кашу.

Це Лорка винна, її найкраща подруга Лорка!..

– Отже, раніше я тебе влаштовував, – пробурмотів Владислав. – Як покрасуватися на свята з чоловіком-орденоносцем, то це будь ласка! Як окрему двокімнатну квартиру отримати, то це теж будь ласка!..

– І як пертися кудись у Середню Азію до чорта на вила, то це теж будь ласка, – мовила вона, проковтнувши кашу.

– Я не винен, що мене ушпиталили саме там.

– Як за пораненим ходити, як з-під нього судна виносити, то це також моє, – гнула свою лінію дружина. Їй додала, гидливо поморщившись: – От тільки одного не можу вибачити собі. Того, що ноги розсувала перед таким кривавим катом, як ти...

– Нелько, стули пельку!

Вона знов пересмикнула плечима і почала розгризати обсмоктану кісточку, щоб дістати з неї мозок.

Так, це робота Лори, паскуди цієї. Саме вона наговорила Нельці хтозна-яких дурниць про радянських вояків, котрі героїчно билися в Афгані, а тепер з ганьбою виходять звідти. Ні-ні, у газеті «Ленінським шляхом» вони представлені героями, а от якась рівненська обласна газетьонка оббрехала їх усіх, обляпала лайном з ніг до голови!.. Лорік нашептала Нельці про це щось таке жахливе, що вона навіть надумала розлучитися з Владиславом. А ще, знаючи патологічну «правильність»... ба ні – навіть «праведність» чоловіка у моральному плані, взялася давити на його природну ненависть до гомосексуалістів. Тим паче, поповзли непевні чутки про те, що відповідну статтю Кримінального кодексу невдовзі скасують!.. Отож і тисне.

– І як же ти раніше переді мною ноги розсувала? – поморщившись, запитав Владислав.

– Я ж нічого не знала про те, які «художества» ви коїли в Афганістані! А тепер знаю, все достеменно знаю.

– Я воював! Я снайпером був!..

– Ти, сволото фашистська, не строкову службу там служив, ти в Афган завербувався, щоб дати вихід своїй звіриній натурі!

– Я вбивав лише душманів, які...

– Це ви, фашисти, їх душманами називали, насправді ж вони звуться моджахедами – борцями за волю власного народу! А ви – фашисти... Добре, хоч дітей у нас нема, буде легше розлучитися.

Схрупавши квашений огірок, Нелька підхопила зі столу і відправила до мийки брудний посуд.

– І як же ми тепер?.. – спитав він.

– Ти дорослий зрілий самець-вбивця, – мовила дружина, водночас миючи тарілку, – отож обслуговуй себе сам. Сьогодні вечір п'ятниці, я зараз до батьків на всі вихідні. А в понеділок займемося розлученням. Спати будемо в різних кімнатах.

Тоді, знов грюкнувши обома кулаками по столу, Владислав кинувся до вітальні, розчохнув дверцята платяної шафи, висунув свою шухлядку й почав збирати до носовичка свої бойові нагороди. Він знав місця на Замчиську, які не замерзали навіть у найлютіші морози: саме в одному такому місці компанія бешкетників колись посадила дупою в ополонку безхатка Бокала-Бобокала. Отож вирішено: якщо він не герой-«афганець», а фашист, у якого руки по лікоть у крові, він зараз же, негайно піде та й утопить усі свої нагороди у тій ополонці! Бо який у них сенс?.. Жодного!

От що він собі залишить – то це успадкований від діда наган. Оце у будь-якому разі цінна річ!.. Принаймні буде з чого застрелитися, коли його кохана Нелька таки оформить нарешті розлучення.

Будинок по вул. Перша Ливарна, № 31, Запоріжжя, друга половина травня 1989 року

Доки Лія готувала іще одну порцію сосисок з вермішеллю, Леонід Самсонович мовчав, трохи зверхньо розглядаючи племінничка. Ну так, звісно: найменше, на що цей зарозумілий випердиш заслуговував, то це на ганебне вигнання за поріг його квартири, підкріплене керівною вказівкою забути навіть саму дорогу до цього порога! Якщо Спартака час від часу посилають у відрядження до Дніпрорудного – це зовсім не означає, що він може на правах молодшого родича припіратися до дяді і їсти сосиски з вермішеллю, призначені іншим членам родини! Хай собі катається на свій ЗБОМ, не завертаючи сюди... Ач, нахаба ненажерний!

З іншого боку, в тій грандіозній справі, замисленій Леонідом Самсоновичем, без допомоги київської мішпохи ніяк не обійтися. В усякому разі авіарейси на Відень курсують з Києва, а не з Запоріжжя, тому кияни принагідно допомагатимуть їм усім, коли доведеться по черзі тягати напхані під зав'язку валізи та баули. До того ж можна розглянути ще один маршрут – через Одесу... Гатя одного разу розповідала, що її Андрій зі своїми родичами колись по війні жив в Одесі й навіть в армію звідти призивався. Треба принагідно дізнатися, чи має він надійних друзів у Перліні-біля-моря, які б взялися допомогти із перевезенням ручної поклажі...

А отже, тепер можна й потерпіти безцеремонні візити Спартака та згодувати йому певну кількість сосисок з вермішеллю... Та ще й із гірчицею! А ще ж чай... Ех-хе-хех, нічого собі часи настали! Наявність такої простецької їжі в домі замдиректора металургійного гіганта, уславленого на весь Радянський Союз, у минулі часи не становила проблем: приходь у гості хто завгодно, бери та харчуйся чого і скільки влізе! Коли всі підуть – для директорського сімейства Лія зготує щось краще. Але тепер, коли набирає обертів тотальний дефіцит, коли вже дійшло до запровадження карток!..

Тільки цього й бракувало.

Бракувало всього й в усіх сенсах: і щоб ненажерливий небіж спеціально зі свого Києва приїжджав лише заради безкоштовного похарчування у запорізьких родичів, і запровадження карткової

системи. Отаке життя настало, чорт забирай. Хоча, припустімо, продуктові й товарні картки – це об'єктивно, це у них виникає періодично, нікуди від цього не дінешся. А от щодо нібито «випадкових» візитів до дяді – то у цьому винен Рафка.

Так-так, саме він привчив Спартака до хибної думки, нібито цей зарозумілий випердиш вартий спілкування зі своїми видатними дядьками! Леонід Самсонович був переконаний, що так воно й було, оскільки чудово, в усіх подробицях пам'ятав, як усе сталося...

* * *

Коли в старій подільській квартирі зустрічалися разом двоє видатних діячів української промисловості – це було таки щось! Адже приїздили вони до Києва не просто так, а на важливі наради республіканського рівня. Наради ж – справа клопітна й нервова, і щоб як слід відновитися після багатогодинної напруги, треба як слід розслабитися...

Й вони розслаблялися! Ще й як розслаблялися!.. На один-єдиний вечір йшли в небуття провідний будівельник металургійних підприємств Леонід Самсонович Литвак і провідний геолог у царині розвідки нафтових покладів Рафаель Шаєвич Левітін, натомість лишалися двоє малих хуліганів – Льонька і Рафка, які колись являли справжню ударну парочку, від вигадливих витівок якої колись гудів увесь Старий Поділ. І яке кому діло до того, що ці записні хулігани давно вже посоліднішали, обзавелися сім'ями, обійняли кожен по своєму видатну посаду й навіть мають деякі трудові нагороди?! По суті, це нічого не змінило: подільськими хуліганями вони були, є й залишаться, мабуть що, до гробу...

Проявитися їхнім натурам допомагали різноманітні наїдки, приготовані сестричкою Гатею за старовинними рецептами, успадкованими нею від покійних матері й бабусі Ітеле (адже загинула в Проскурові бабусю Сіму вона навіть не знала), а також сусідок по дому. А ще ціле море випивки: для затравки брали пляшку «Столичної» чи «Посольської» горілки, коли ж цього ставало замало – в хід йшла або самогонка, яку Рафаель Шаєвич майстерно очищував від сивушних масел марганцівкою^[100] (це він називав «геологічним» методом), або медичний спирт, отриманий по блату від Гатиної подруги дитинства медсестри Тосі.

Звісно, за столом знаходилося місце й господарям оселі – самій Гаті та її чоловікові Андрію. Тим не менш у центрі уваги весь вечір аж до глибокої ночі (доки не буде випито все, що горить, і з'їдено все, що не є фаянсом, склом, мельхіором, тканиною чи папером) зазвичай опинялися вони – пристаркуваті вже розбишаки Льонька з Рафкою.

Прикметно, що за столом майже ніколи не з'являвся Гатин син Спартак. Чому?.. На той час колишня сусідка сімейства Сиваків – Клара Мусіївна Габель – після багаторічних пошуків таки вийшла заміж і звільнила займану житлоплощу, проте найменша у квартирі кімнатка все ще стояла опечатаною, а Гатя з Андрієм невтомно доводили у Подільському виконкомі право на її приєднання. Отож перспектива у випадку особливо буйного застілля була така: господарі квартири лягають спати у вітальні, Леонід Самсонович займає диван племінника, для Рафаеля Шаєвича поруч встановлюється розкладачка, Спартак же спить на кухні або на зсунутих разом стільцях (в холодну пору року), або ж просто на підлозі (коли тепло).

Не дивно, що поки дядьки гуляли, племінничок безвилазно стирчав у своїй кімнаті, при цьому або вчив уроки, або «ковтав» чергову книжку. От завжди він так: вчився – читав... вчився – читав... вчився – читав!.. І така поведінка незмінно дратувала Леоніда Самсоновича! Адже на його думку, з отаких от начитаних очкариків нічого путящого ніколи не виросте. Надивився він на них у житті – спасибі велике, мотайте собі до бісової матері унд зайт гезунд!.. Біда отаких скромних очкариків у тому, що ці цедрейтери ні ліктями не вміють працювати, ні в мармизяку суперникові заїхати, коли треба – а це ж іноді таки треба!.. Отож на виробництві вони, як правило, протирають штанята десь у лабораторіях, як максимум – у цехах метушаться. І чого б це так?! Бо при всій їхній начитаності вони до сивих волос лишаються останніми дурнями. І треба ж, щоб отаке мішигіне підростало у його сестри!..

– Гатько, це ти пацана свого зіпсувала бабськими своїми штучками, твоя провина! – кип'ятився Леонід Самсонович. – Андрію! Ти ж нормальний мужик нібито... От скажи, куди ти дивився?! Куди, га?.. Ти ж сам казав, що коли малим в окупацію потрапив, то разом з молодшими дітьми у Пущі-Водиці переховувався. І вам це таки вдалося! От зізнайся: зміг би твій Спартак так само в лісі прожити й інших дітей порятувати?! От зміг би чи ні?! Тільки чесно. Кажі, як є.

При цьому хоч як Гатя намагалась вступитися за єдиного синочка, її змушували мовчати. Андрій же, потупивши очі, невиразно бурмотів, що завжди намагався заохотити Спартака до фізичних вправ, але в жодній спортивній секції хлопець не витримував довше двох місяців, після чого з явним полегшенням знов поринав у вигаданий книжковий світ. А тому хтозна, що з нього виросте...

– Отож-бо! Загубили ви пацана свого, загубили!.. Ганьба вам обом! – кип'ятився іще більше Леонід Самсонович. Однак тут у суперечку зазвичай вступав Рафаель Шаєвич, який послуговувався одним-єдиним аргументом: мовляв, племінник знає напам'ять не меншу кількість бардівських пісень, ніж найвидатніший геолог-нафтовик усього СРСР товариш Левітін!!! А той, хто з ходу цитує напам'ять хоч Висоцького, хоч Окуджаву, хоч Візбора, хоч Галича, хоч Кукіна... та хоч кого – той не може бути ні тюхтієм, ні хнюпиком, ані цедрейтер копф тим паче.

– О-о-ой-ве-е-ей, можна поду-у-умати-и-и!.. – цідив через губу Леонід Самсонович. – Який з того знання зиск, якщо ти ні на чому не граєш?! Ні на гітарі, ні на баяні. Ані навіть на скрипочці, як належить порядному єврейському хлопчикові... Гатько, от зізнайся: твоє нещастячко хоч на якомусь інструменті грає, окрім материнських нервів?!

Гатя зітхала в тому сенсі, що її Спартак ні на чому не грає – ні на музичних інструментах, ані навіть на її нервах. Що він спокійний хлопчик, вихований, слухняний і розумний. На що дядько лише рукою махав:

– Ні, не буде толку з мого племінничка!.. Не буде, і край.

* * *

Того вечора все розвивалося за звичним сценарієм. Леонід Самсонович і Рафаель Шаєвич заходилися згадувати, як одного разу, гасаючи вже майже відновленим повоєнним Хрещатиком, вони були раптово зупинені біля входу до одного з кафе якимсь генерал-майором – якщо судити за погонами з великою генеральською зіркою. Виявилось, що подане його дружині морозиво здалося нібито гіркуватим, хоча персонал дружно заперечував цей факт. Отож двоє подільських шибеників – Льонька з Рафкою – були залучені генералом на роль незалежних експертів-оцінювачів якості морозива...

Проте з'ївши по одній порції пломбіру, до єдиної думки вони не дійшли: якщо Рафка був цілком задоволений якістю продукції Київського хладокомбінату № 2, то Льонька погоджувався з товаришкою генеральшею, що морозиво таки гірчить – але трішечки, зовсім трішечки!.. Заради контролю обом принесли по другій порції холодних ласощів. І от же ж дивина: тепер експертні думки помінялися діаметрально – бо Рафчине морозиво гірчило, а Льончине – ні... З'ївши по третій порції, обидва заявили, що тепер гірчить їм обом і нахабно затребували по четвертій...

Тільки тоді генерал-майор розкусив підступну поведінку хитрунів – отож шибеникам довелось рятуватися від його гніву, тікаючи прохідними дворами на Володимирську гірку. Зате тепер, після стількох років, було про що згадати! Як раптом Леонід Самсонович взявся за своє:

– Готовий посперечатися на що завгодно, що мій племінничок ні на що подібне не здатен! Бо для таких розіграшів, який ми з Рафкою вчинили тому генералові, треба бути не просто розумним, але кмітливим і винахідливим. Отож якби в наш час уже був створений «Клуб веселих і кмітливих»... Та ми б були чемпіонами нашого КВК! А Спартак ваш... Та ніколи! Бо він тьху – й нема!.. От що він таке.

Треба зазначити, що на той момент компанія вже наполовину видудлила очищений «геологічним» способом самогон, тому розмова точилася на підвищених тонах. Звісно ж, за племінничка традиційно заступився Рафаель Шаєвич, несподівано заявивши, що знає одну каверзну задачку на кмітливість, на якій у нього «сипалися» навіть академіки.

– Прекрасно! – зрадів Леонід Самсонович. – А нумо нехай цей мамуньчин синулька ось зараз же, негайно спробує розв'язати цю твою задачку на кмітливість! Я згоден вирішити нашу суперечку щодо цього цедрейтера раз і назавжди. Спартаку!.. Агов, Спартаку, де ти там сховався?! А нумо ходи сюди негайно, у нас до тебе діло є!..

Інші також заходилися гукати хлопця. Усім своїм зовнішнім виглядом демонструючи невдоволення, той з'явився за пару хвилин зі словами:

– Чого вам треба? Я ж там уроки роблю, сиджу собі тихесенько...

– Та зробиш ти свої уроки, піонере! – ревноув сп'янілий Рафаель Шаєвич. – Ти от тільки одну задачку розв'яжи і йди собі далі штанятя

протирати скільки тобі завгодно! Бо ми тут на тебе об заклад побилися...

– До речі, а де твій піонерський галстук?! – суворо спитав Леонід Самсонович. – Ти ж у мамуньки своєї такий зразковий...

– Так мене ж іще наприкінці сьомого класу в комсомол прийняли як відмінника, а я зараз у восьмому.

– Хоч цим можна пишатися, – непевно посміхнувся батько хлопця.

Однак Леонід Самсонович, ляснувши долонею по стільниці так, що підстрибнув весь розставлений на ній посуд, гримнув:

– А нумо не відволікаймося! Піонере, облиш свої фойле штик^[101], коли з тобою старші розмовляють.

– Кажу ж, що я давно вже в комсомолі...

– Піонерчик ти, вічний піонерчик! І не сперечатися зі мною... А нумо, Рафко, давай сюди свою задачку, причому негайно!..

І Рафаель Шаєвич проговорив скоромовкою:

– Піонерчику! Скажи от що, тільки швидко: цеглина важить один кілограм і ще півцеглини, скільки важить цеглина?!

– Два кілограми, – не моргнувши оком, миттєво відповів Спартак.

– Що-о-о?!

Рафаель Шаєвич аж підскочив від несподіванки, а Леонід Самсонович тільки рукою махнув і мовив презирливо:

– Слабак! Півтора кіло.

Мама Гатя й тато Андрій не вимовили жодного слова, проте написане на їхніх обличчях розчарування було красномовнішим за будь-які слова. Однак, не зважаючи на реакцію дорослих, Спартак впевнено підтвердив:

– Ніяких не півтора, а два кіло.

– Сла-ба-а-ак!.. – Леонід Самсонович скривився й, затиснувши двома пальцями ніс, додав: – Від тебе так і смердить тупістю, племінничок...

– Нічого подібного, Льоню, – не зводячи уважного погляду з хлопця, замислено мовив Рафаель Шаєвич: – У тім-то й річ, що цеглина важить не півтора, а таки два кіло.

– Хіба?! – тепер уже не повірив Леонід Самсонович. – Не може бути!

– Та не переймайся ти так, Льонько, на цій задачці у мене академіки «сипалися», не тільки ти, – спробував заспокоїти його брат.

Та зачеплений за живе Леонід Самсонович жахливим рипучим голосом затребував у сестри Гаті папірець і ручку, після чого у повному мовчанні, під загальним наглядом присутніх розв'язав у чотири прийоми рівняння:

$$x = 0,5 x + 1$$

$$x - 0,5 x = 1$$

$$0,5 x = 1$$

$$x = 2$$

– То це що ж виходить... – Андрій кинув непевний погляд на дружину: – Отже, наш син таки правий? Отже, все ж не півтора, а два кіло?..

– Я ж сказав, що два, – значить, два, – мовив Спартак трохи стомлено і попрохав: – А тепер, якщо можна, я все ж піду, бо у мене там уроки...

– Так, жарти побоку. Нас тут якийсь шморкач неповнолітній за дурнів має, чи що... – розгніваний Леонід Самсонович різко відсунув папірець з ручкою і ревував: – А нумо зізнавайся: ти знав відповідь заздалегідь?

– Та звідки ж я мав знати...

– Піонерчику, ти тут мені не вихляй кормою, як той буксир, а кажи прямо й однозначно: знав чи не знав?! Так чи ні?.. І все!

– Ну-у-у, якщо хочете... – Спартак знизав плечима й відповів: – Ні.

– Що означає твоє «ні»?!

– Ні, я не знав відповіді заздалегідь. Просто ви просили відповідати просто, я й відповів, як просили.

– Льоню... – спробувала заспокоїти брата сестра, проте це справило протилежний ефект:

– Гатько, мовчи! А ти, піонере, зізнавайся: звідки ти знав?..

– Кажу знов: нічого я не знав. А якщо не вірите, то це ваше діло.

– Нумо не хами мені! – Леонід Самсонович гримнув кулаком по столу. – Й обдурити не намагайся також! Бо ти ще скажеш, нібито подумки склав у своїй тупій довбешці рівняння й подумки ж розв'язав його...

– Нічого такого я не говоритиму, – школяр знову знизав плечима. – Навіщо мені брехати?

– Але як же тоді?..

– Я просто уявив.

– Що-о-о? Чого-чого?.. Як?..

Усі знов почали презиратися.

– Уявіть собі ваги. А ще краще терези, бо так навіть наочніше, – Спартак на мить замовк, нерішуче посміхнувся. Але оскільки дорослі приголомшено мовчали, він продовжив з ентузіазмом: – Отже, на одній шальці терезів... припустимо, на лівій лежить цеглина, а на іншій, на правій – кілограмова гиря і ще половинка цеглини. Терези врівноважені. Уявили?

– Припустимо, – кивнув Рафаель Шаєвич. – Продовжуй.

– Так. Тепер подумки розколюємо цеглину, що на лівій половині, навпіл. Розкололи цеглину на дві половинки?.. Що станеться з терезами?

– Вони лишаться врівноваженими.

– Вірно. Тепер прибираємо по півцеглини з кожної шальки. Що тоді станеться з терезами?

– Як і раніше, вони врівноважені.

– Вірно. А тепер подвоюємо те, що лежить на кожній шальці: тоді на лівій лежатимуть дві половинки цеглини – це дорівнює цілій цеглині, а на правій – або дві кілограмові гирі, або одна двокілограмова. І терези весь час врівноважені. Ось вам і відповідь, скільки важить цеглина! І без всякого рівняння можна обійтись, як бачите.

Хоча Спартак завершив пояснення, всі мовчали, перетравлюючи почуте. Тому першим заговорив знов-таки він:

– Ну то як, можна мені вже піти й нарешті зайнятися уроками?..

– Отже, ти все це уявив? – ще раз обережно перепитав Рафаель Шаєвич.

– Так. Саме це й уявив.

– Гаразд, йди собі, піонере.

– Але ж стривай!.. – нарешті вийшов зі ступору Леонід Самсонович. – Ну гаразд, припустимо, ти все це справді уявив. Припустимо, обійшовся без рівняння. Та все одно потрібен час на те, щоб вигадати всю цю картинку... всю систему з терезами, маю на увазі. Та й прокрутити все це подумки...

– Я одразу ж все й уявив, і прокрутив. Картинка крутиться так само швидко, як кіно. Ба навіть швидше – за частку секунди.

– Але ж...

– Льонько, не лізь у пляшку, – зупинив його брат, – все зрозуміло.

І коли за помахом його руки Спартак нарешті зник з вітальні, Рафаель Шаєвич напівшепотом оголосив, що хлопець, поза сумнівом, малий геній. І що він себе в житті ще покаже. І не тільки знанням бардівських пісень...

Почувши таке, Гатя у захваті сплеснула руками, тоді як Андрій зітхнув і недовіжливо покрутив головою. Та, поза сумнівом, найбільше враження своїми здібностями племінничок справив на видатного радянського геолога Рафаеля Шаєвича Левітіна. До речі, саме наступного після імпровізованого «іспиту на кмітливість» літа він запросив «юне обдарування, яке не купилося на ту саму задачку», в гості до Львова, де не тільки представив хлопця львівській рідні, але й повіз разом із своїм сином в Карпати на відпочинок на цілий тиждень – вражена Гатя про це якось розвідала...

* * *

Втім, незважаючи на той випадок, Леонід Самсонович все одно продовжував сумніватися у розумових здібностях племінничка. Нехай цей хитрун зачарував Рафку блискавично розв'язаною хитромудрою задачкою – тут нема нічого дивного. Адже їхні смаки уподібнилися ще раніше, коли видатний геолог-нафтовик завозив до Києва чергову бардівську пісню, почуту чи то в черговій розвідувальній експедиції, чи то на черговому збіговиську «переростків-романтиків з гітарами». А Спартак вивчав все нові й нові «трень-брень-пісеньки» просто з ходу, а вивчивши раз – вже не забував ніколи й міг цитувати за бажанням публіки...

Ні-ні, Леонід Самсонович – він третій калач і стріляний горобець, його на м'якинні не проведеш! Він свято вірив в ущербність племінничка, якого сестричка Гатя необдуманно прижила від свого гоя – сина простої селянки й невідомого батька. А те, що про цього загадкового чоловіка розповідали якісь там щемливі легенди, – це Леоніда Самсоновича ні в чому не переконувало. Мало чого можна понавигадувати у такому випадку! Ось зараз, наприклад, особливо модно втирати подібним безбатченкам, що невідомий чоловік, який один раз переспав з його мамашкою-одиначкою, – це видатний космонавт, мало не Юрій Гагарін! Або героїчний моряк, або льотчик...

Хоча, як сказано у кінострічці «Джентльмени удачі» про персонажа актора Віцина, насправді це – «льотчик-нальотчик».

Така сама підозріла історія, з точки зору Леоніда Самсоновича, сталася і з «безвісним» дідом його племінничка. Оскільки приживати дітей від першого-ліпшого «Івана Безрідного» – це, як мінімум, безвідповідально, то і ставлення до всіх представників такої сімейки буде відповідним. Тим паче що, наслідуючи приклад його непутящої сестрички, обидві дочки Леоніда Самсоновича – і старша Інга, й молодша Евеліна – повискакували заміж за росіян. А це вже, знаєте, перебор! Бо коли Гатя побралася зі своїм Андрієм – це ще була їхня особиста справа, однак відколи ця «зараза» розповзлася на його нащадків – зовсім, зовсім інша!..

То як же він мав дивитися на нахабного племінничка, цікаво дізнатися?! Тим паче в нинішніх непростих і далеко неоднозначних обставинах...

– Ну що, Спаріку, добре попоїв? – між тим запитала Лія й додала суто з ввічливості, притаманної всім вихованим людям: – Хочеш добавки?

– Та ні, тьотю Ліє, дякую, не треба...

– Він більш не хоче, з нього годі.

Спартак і Леонід Самсонович вимовили це одночасно. Виглядала ця ситуація не надто зручно, отож вони миттєво презирнулися. Прочитавши у погляді небожа щось середнє між здивуванням та образою, дядя вирішив кинутися з місця в кар'єр:

– Він більше не їстиме, бо у нас буде ділова розмова. Отож годі з нього.

– А-а-а... що за розмова? – обережно поцікавився Спартак.

«Ну що ж, мамуньчин синочку, сам напросився, отож тепер начувайся. Я тебе зараз спитаю... отож спитаю!..»

Однак Леонід Самсонович не став ні про що запитувати племінника, натомість мовив просто, буденним тоном:

– А знаєш, ми їдемо невдовзі.

– Ні, не знаю.

Схиливши голову на праве плече, Спартак пограв бровами й додав:

– Мені ніхто нічого не говорив: ані ви, ані мама. Ви мамі моїй сказали?

– Ще не говорив, тобі першому.

– Ну-у-у... а тоді звідки ж мені знати...

– А ти не хотів би дізнатися, куди ми їдемо?

– Куди?.. – Спартак знизав плечима. – Мабуть, знову в Ерденет^[102] на той ваш гірничий комбінат, куди ж іще.

– ГЗК в Ерденеті збудований, для мене це пройдений етап. Ще які припущення ти можеш висунути?

– Льоню, та скажи вже... – Лія послала чоловікові виразний погляд.

– Я хочу, щоб мій племінничок проявив притаманну йому кмітливість.

Тепер уже він не зміг приховати зневаги, проте Спартак не відреагував на зміну тону бесіди й мовив спокійно:

– Звиняйте мене, будь ласка, але я не ворожка, щоб отак вгадувати місце вашого чергового відрядження.

– Ну гаразд, тоді... Отже, ми їдемо в Ізраїль.

– Он як?! – на обличчі племінника з'явилось здивування. – Щось не чув ні про які металургійні комбінати, які б споруджували радянські...

– Ми їдемо в Ізраїль не працювати, а жити.

– Жити?! А-а-а-а...

– На ПМЖ ми їдемо, на ПМЖ, так.

Понад усе Леоніда Самсоновича цікавило, чи є реакція Спартака справжньою, або він тільки прикидається здивованим? Схоже, що не прикидається... Ну що ж, тоді пішли далі!..

– Чи хотів би ти дізнатися, чим викликане це наше рішення?

Племінничок кивнув. Тоді дядя приніс із сусідньої кімнати і передав йому написаний від руки папірець, на якому вгорі містилося старанно виведене великими літерами слово «ЗАЯВА»:

– Тоді оце почитай, а потім скажеш свою думку.

– А може, ви б самі розповіли?..

– Зроби таку ласку, якщо тебе рідний дядя просить!

– Н-ну-у-у, якщо просите...

І Спартак заглибився в читання. Доки воно тривало, Леонід Самсонович уважно вдивлявся племіннику в обличчя, проте не побачивши жодних змін його виразу, нарешті не витримав і спитав з неприхованою гіркотою:

– Невже ця історія тобі байдужа?!

– Ні, чому ж... Ганебна історія, ясна річ...

– Як-як?! ГАНЕБНА?

– Так, авжеж.

– І ти називаєш просто «ганебною історією» мерзенний випадок, коли мене назвали «жидом пархатим»?! – заволав Леонід Самсонович, розлючено стискаючи кулаки над головою. – І хто назвав, лише подумати! Сусідка по сходовому майданчику, з якою ми стільки років прожили в одному будинку, можна сказати, двері навпроти дверей!.. І кого вона так назвала?! Мене, заслуженого будівельника, орденоносця!.. Очільника тресту, який керував зведенням не одного індустріального гіганта!.. Одного з директорів будівництва згаданого тобою ГЗК «Ерденет»!.. Та як вона тільки посміла?!

– Дядю Льоньо, та заспокойтесь же...

– Що-о-о? Заспокоїтися? Ти пропонуєш мені заспокоїтися, коли мою заяву в міліцію навіть приймати відмовилися – не те що розглядати?! Та це ж нечувано! Це не просто ганебна історія, це ж!.. Це ж катастрофа справжня – от що це таке!

– Яка катастрофа?.. – зовсім обережно спробував уточнити Спартак, чим викликав новий шквал емоцій:

– Це катастрофа всього! Усі цінності нашого суспільства анульовано якоюсь старою шкапою, яка...

– Послухайте, дядю Льоню, а ви не пробували сказати це їй?

– Кому?! – трохи сторопів Леонід Самсонович.

– Ну-у-у, їй... Сусідці вашій. Вона вас «жидом пархатим» обізвала, ви її – «старою шкапою». Або «старою перечницею», наприклад.

– Отже, ти пропонуєш мені спуститися на її рівень – на рівень базарної торгівки, яка свариться із сусідкою по прилавку?!

– То вона на базарі торгує?

– Ні, працювала на автобусній станції, здається... А тепер уже на пенсії. Але не це важливо. Оскільки всі цінності нашого суспільства, можна сказати, успішно викинуті на помийницю, оскільки повсюдно спалахує різанина на етнічному ґрунті, починаючи з Нагірного Карабаху...

– Ну-у-у, так уже й повсюдно! – враховуючи дядьків кепський настрій, Спартак посміхнувся доволі обережно. – Візьміть до уваги, що на території України все тихо й мирно. Принаймні поки що.

– Отож-бо – ПОКИ ЩО! Це ти точно зазначив!.. Але ж товарний дефіцит є?! Є! Страйки шахтарів є?! Так! І за ними вже інші охочі побешкетувати потягнулися... Отже, всеохоплюючий крах – це тепер

уже питання часу. А якщо станеться крах – почнуться єврейські погроми.

– Ну-у-у... Припустимо, це ви вже перегнули.

Леонід Самсонович зневажливо фуркнув.

– Та ну, дядю Льоню, повірте...

– Я вірю своїм очам і своїм вухам! – Леонід Самсонович потрусив заявою, відібраною у племінника. – Й зовсім не хочу перевіряти, правий я чи ні. Принаймні хочу, щоб на момент такої перевірки і я, і моя сім'я знаходилися якнайдалі звідси, де невдовзі все палатиме і де по-звірячому вбиватимуть представників нашого багатостраждального народу, які вчасно не зорієнтувалися в ситуації. А тому я вже наказав як Інзі, так і Евеліні розлучитися з їхніми чоловіками. Інга вже розлучилася. Евеліна поки що в процесі, бо її Колокольцев заартачився, та то нічого. Нікуди цей вумник не дінеться, знайдемо й на нього управу!

– Себто?..

Спартак дивився на дядю, вирячивши очі й широко роззявивши рота.

– Чого вилупився, дурнику?! Хіба тобі не зрозуміло, що я не збираюся тягнути в землю обітовану цих двох гоїв – Русанова й Колокольцева?! Хай загинаються тут, у своєму рідному болоті.

– Мені незрозуміло, як це можливо, щоб ви НАКАЗАЛИ дочкам розлучитися й вони виконали такий ваш НАКАЗ... Вони ж кохають своїх чоловіків!.. У них же обох діти!..

– Ми з Льонею провели бесіди з Інгою та з Евеліною, – несподівано втрутилася в розмову тітка Лія. – Вони зрозуміли всю серйозність ситуації і погодилися, що іншого виходу немає. А тому вчинили так, як треба.

– Але ж в Ізраїлі, наскільки мені відомо, постійно точиться війна то з однією, то з іншою сусідньою арабською країною! Куди ж ви їдете?!

– Нічого, нічого! Ізраїль – це країна нашого народу, там ми будемо захищені! Чи не так, Ліє? – Леонід Самсонович лагідно посміхнувся дружині.

– Все так, Льоню, – вона так само лагідно посміхнулася чоловікові.

– І якщо наші дочки захочуть, то знайдуть на новому місці проживання нових батьків для своїх діточок. Більш достойних, ніж ці гої Русанов та Колокольцев. А от що вирішиш ти, племінничку?

– Я?!

– Так-так, саме ти! Скажи мені тут і зараз, як ти збираєшся виживати в ситуації, що невідворотно складається в Радянському Союзі?

Невідомо чому, але під важким дядиним поглядом Спартак підвівся і відповів твердо та рішучо:

– Нікуди я з мого Києва не поїду.

– Отож ти розраховуєш як завжди відсидітися у своєї мамки Гаті під спідницею? Чи думаєш, що тебе захистить твій батько-гой? Чи гадаєш, що національність «українець» у твоєму паспорті тебе захистить?.. То врахуй, племінничку, що б'ють не по паспорту, а по пиці! Отож у критичну мить ніхто тебе не врятує.

– Повторюю: Київ – це моє місто, з якого я нікуди не поїду.

– Але чому?! Назви бодай одну причину!

– Не можу, – в голосі Спартака раптом з'явилася рішучість, якої від цього домашнього очка й матусиного синочка, здавалося б, годі було й чекати: – ПОКИ ЩО не можу. Поки моя робота не завершена...

– Яка ще робота?

– Дуже важлива робота, дядю Льоню, дуже важлива, повірте!.. А можете й не вірити, мені то байдуже. Але запевняю, що коли вона буде завершена, про її результати ви дізнаєтеся.

– Щось ти темниш, племінничку... – почав Леонід Самсонович, проте тітка Лія раптом здогадалася:

– Стривай-но, Спаріку! А може, тебе тут дівчина тримає, га?!

– Так-так, Гатька колись нібито згадувала, що ти з якоюсь там шиксою сплутався. То це через неї?..

– Не смійте казати так про мою Евку. Тим паче що вона загинула, – Спартак напружено виструнчився, ніби отримавши потужного ляпаса.

– О-о-о, навіть так?.. І що з нею сталося, цікаво дізнатись?

– Вона альпінізмом захоплювалася. Поїхали з сестрою на Кавказ і...

Він не договорив, чим поспішила скористатися дядькова дружина:

– То це її Бог прибрав, Евку твою, щоб не зв'язувати тобі руки. Отож наважуйся, їжджай разом з нами.

– Послухайте, тітко Ліє! – в голосі Спартака було стільки ненависті, що вона мимоволі відсахнулася і притулилась до

чоловікового плеча. – Я вам не ваші дочки, здатні на зраду кохання, отож не треба на мене тиснути.

– Ого-о-о, ви тільки погляньте на нього! – проскреготав Леонід Самсонович, уперши руки в боки. – Це ти не забувай, племінничку, в чиєму домі знаходишся.

– Що ж, я можу і забратися з вашого дому.

– Давай, давай, забирайся до своєї мамашки вихрещеної! Гадаєш, я не розумію, в чім тут річ? Усе я розумію, – посміхнувся Леонід Самсонович. – Усе це через ту дурнувату куховарку Алевтину, яка свавільно охрестила ще малу Гатьку. І через клятву сімейку Глаголевих, яка прихистила мою сестричку на той час, що наша бабуся Ітеле просиділа у Лук'янівці. А може, й ти сам також хрещений, га?..

– Ні, – заперечно мотнув головою Спартак. – Хоча знайомого священника справді маю. Звати його Агапітом, він служить... чи як там це зветься... Коротше, він диякон у Володимирському соборі.

– Отже, ти таки охрестився? – підозріло спитав Леонід Самсонович. – Кажі вже правду, хай якою вона є.

– Повторюю, я не охрещений. А щодо Агапіта, то я з ним пов'язаний... – молодий чоловік трохи помовчав, добираючи необхідне слово: – Роботою тією самою пов'язаний, отак-от.

– Та що ж то за робота така, кажи вже нарешті!

– Кажу ж, вона поки що не завершена, отож нема що показувати.

– Ти вже прямо кажи, племінничку, що дурням півроботи не показують.

– Я надто поважаю рідного дядька з боку матері, щоб таке йому казати, – тепер у голосі Спартака з'явилася втома. – Ви ж розумієте, що за традиціями нашого народу, дядя по матері – це як другий тато.

– Якщо так, то як другий тато, наказую тобі: їдьмо в Ізраїль з нами!

– Ні. У вас свій шлях, у мене свій. І робота тільки моя – й нічия більше. Й виконати її можна, лише перебуваючи в Києві.

Їхні погляди схрестилися, і після тривалої мовчанки Леонід Самсонович нарешті мовив зневажливо:

– Ну що ж, племінничку, роби як знаєш. Тільки коли розлючений натовп гоїв вішатиме тебе на гілляці, не нарікай на те, що рідний дядя по матері не попереджав тебе, дурника, про небезпеку.

– Мене не повісять. Я помру від кулі в серце, – раптом мовив Спартак.

– Від кулі?!

– Так.

– То гадаєш, що натовп гоїв тебе пристрелить як скаженого пса?..

– Ні, не натовп, – мотнув він головою. – І не пса зовсім... Чомусь мені ввижається якийсь хижий птах.

– Ага, то тобі вже щось таке ввижається! – вуста Леоніда Самсоновича викривила саркастична посмішка. – Ех-х-х, племінничку, племінничку! Все це сумні наслідки впливу на тебе християнства, пропаща твоя душа!.. Але так тому й бути – дам тобі шанс. Можливо, тобі відомо, що свого часу під впливом дідуся Арона я обзавівся «Історією євреїв з давніших віків до теперішнього часу» Генріха Грєца. Це чудове дореволюційне видання, ще з літерами «Ѓ», твердими знаками наприкінці слів й іншими тодішніми особливостями граматики. Я б його продав за хорошу ціну... проте там бракує четвертого тому: свого часу за наполяганням тата я дав почитати родичам, а вони й «замилили» книжку. А все через те, що четвертий том Грєца – то епоха Христа, щоб йому!..

– Ага, зрозумів, – кивнув Спартак. – Видання антикварне, книжки з СРСР вивезти не можна і продати – зась! Отож ви хочете мені подарувати?..

– Я хочу передати тобі «Історію євреїв» Грєца на зберігання, – виправив небожа Леонід Самсонович. – Якщо знайдеш спосіб якось переправити книжки через кордон – переправиш і перешлеш мені в Ізраїль. Якщо ж ні... Тоді користуйся, читай! Можливо, Грєц тебе наставить на шлях істинний, на відміну від твого... Як там його звати, священника твого знайомого?

– Агапітом. Зовсім як іншопланетянина у «Підлітках у Всесвіті».

– А що то таке?..

– «Підлітки у Всесвіті»? Дитячий фантастичний фільм.

– Ну-у-у... Зрештою, це не має значення, – махнув рукою Леонід Самсонович. – Краще скажи, тобі є куди книжки покласти?

– Знайдемо, – кивнув Спартак і додав: – Тільки от що я хотів би спитати... Може, ви б разом віддали мені й нагороди дідуся Сьоми? А також його фронтний пістолет і фінку, яку він власноруч виготовив з автомобільної ресори в ніч перед тим, як його послали у смертельний політ у складі штрафної ескадрильї...

– Ти звідки про зброю і нагороди знаєш?

– Мама Гатя розповіла, що ви усе це забрали, коли дідусь помер.
– Забрав, так, – кивнув Леонід Самсонович. – Але ж усі татові речі я склав у клуночок і втопив у Дніпрі під греблею Дніпрогесу.
– Навіщо?!
– Бо то речі мого батька, я можу розпоряджатися ними як хочу!
– Але ж це й речі мого любого дідуса Сьоми! Як же ви про мене не подумали, дядю Льоню?..

Їхні погляди знов схрестилися, й Леонід Самсонович пробурмотів:

– Бо ти, вилупку, недостойний своїх великих предків! Отож не бачити тобі ні дідових нагород, ні його пістолета, ані фінки!.. Давай хоч на одинадцять томів Грєца зголошуйся. Можливо, хоч порозумнішаєш...

– Звісно, я згоден, – сумно зітхнув Спартак. – У мене наплічник місткий, а що не влізе туди – загорніть у газету і мотузкою перев'яжіть.

– Тільки диви, дорогою не загуби! Це ж цінне видання, антикварне...

– Та не загублю, не бійтеся, – запевнив Спартак.

Районна санітарно-епідеміологічна станція, вул. Поштова, № 52, Цюрупинськ, 3 серпня 1989 року

У світлі вчорашньої київської трагедії Василь потайки сподівався, що сьогодні дехто приїде до нього в гості. Ще б пак – від Херсона до Цюрупинська, можна сказати, рукою подати, а обговорити є що...

І справді, перед самим початком обіду, буквально хвилин за десять, біля вхідних дверей санепідстанції виникла аскетично-худорлява постать Кузі. Переплутати його з кимось іншим було неможливо, отож Василь негайно зазирнув до кабінету начальниці санітарно-гігієнічного відділу й, доки вона не зорієнтувалася у ситуації, проторохкотів скоромовкою:

– Вибачайте, Діно Порфирівно, сьогодні я пообідаю в місті, а не на робочому місті, як зазвичай! Отож я пішов...

– Товаришу Ярмошку! Змушена нагадати, що через спекотний в усіх відношеннях сезон у вас в лабораторії повно роботи, – суворо мовила Прозорова, проте він тільки запевнив на своє виправдання:

– Буду рівно за сорок п'ять хвилин, не переймайтеся, – і побіг довгим, зануреним у приємні сутінки коридором, так і не дослухавши,

чим так обурюється товаришка начальниця за зачиненими дверима кабінету.

– Привіт, дороженький!

– Привіт!

Щойно вони поручкалися, як Василь мотнув головою вбік, запрошуючи слідувати за ним, і вже на ходу проговорив:

– Моя начальниця хотіла обговорити зі мною в обід те саме, про що, підозрюю, хочеш поговорити й ти. Отож доведеться на ходу... по ходу, щоб не драгувати стару гримзу. Тому давай кажи.

– Та незручно ж на бігу теревенити, – мовив захеканий Кузя, озираючись і мружачись на сліпуче сонце. – До «обжорки» твоєї ще далеко?

– Тут поряд. Ми ж позаминулого разу...

– А я там пам'ятаю, гадаєш, де ми позаминулого разу обідали?! Ти у нас місцевий – ти й веди. Якщо поряд, то це добре, бо спека. Х-х-хух-х-х!..

В «обжорці» панували такі самі прохолодні сутінки, як і в коридорі СЕС. От тільки повітря було наскрізно просякнуте якоюсь кислятиною.

– Агов, дівчата! – весело звернувся Василь до працівниць їдальні, одна з яких сумувала на касі, інша ж стирчала позаду напівпорожньої вітрини. – А що це у вас за «суп капустяний» в меню?! Чому нема ухи, коли сьогодні четвер – рибний день, як заповів нам товариш Мікоян^[103] на-віки-віків?

– Ач який вумник! – фуркнула касирка. А та з жінок, яка стояла на роздачі за вітриною, прокоментувала:

– Що нам завезли, те й готуємо. Жеріть хоч це, поки дають.

– Ну, гаразд...

Приятелі взяли по півпорції тепленького капустяного супу, по два шматочка хлібу, по склянці сметани (хоча і явно розведеної до стану «розсметаненої води») та по склянці фруктового компоту, звареного, мабуть що, з абрикосової паданки, набраної у сусідньому дворі. Ймовірно, з точки зору корисності та поживності їжі, було б краще лишитися обідати в лабораторії, проте там Василя могла б «монополізувати» на обід начальниця відділу. Отож і довелося йти сюди...

– Що це за «суп капустяний», – тихенько обурювався Василь, сідаючи за віддалений столик. – Написали б краще у своєму меню: «Щі російські пісні». Так було б чесніше... Ну нічого, ми зараз із них харчо зробимо!

Й він щедро притрусив вміст тарілки чорним перцем з перечниці, що стояла на столі поруч із солонкою.

– Мікоян. Харчо. Грузія... І рибу не завезли. Тому анекдот, – бадьоро оголосив Кузя, спостерігаючи за маніпуляціями друга. – Коли товариш Шеварднадзе ще не був міністром закордонних справ СРСР, то зібрав він якось все ЦК Компартії Грузії та й каже: «А що це у нас, тавариші, ніде па республіці здачу не віддають?! Ніпарьядок це. На вьесь Савецькій Саюз мі праславілісь із цією здачею... Всьйо, набрідла! Від завтра пачінаймо місячник па віддаванню здачі! Всім ясна?! Віпалняім». Отож наступного дня приходить грузин до магазину, дає продавцеві дві копійки й каже: «Адин каробка спішік, пажалуста». Продавець йому дає копійку здачі, грузин обурюється: «Паслушай, дарагой! Нащо мене ображаіш?! Ні нада мені твій капійка здачі, забери її сабі». А продавець: «Ні магу, дарагой, У нас місячник па віддаванню здачі. Сам таваріш Шіварднадзе пріказал, вот». А грузин: «Ага, ну якшо так – біру тваю здачу... Паслюшай, дарагой, а де же мая каробка спішкі?!» – «А спішкі нам, дарагой, сігодня ні завізли...»

Стримано посміялися, після чого Василь звернувся до товариша:

– Отож ти перся в таку спеку з Херсона до Цюрупинська, щоб «бородатим» анекдотом мене потішити? Чи у тебе щось важливіше є?..

– Звісно, є важливіше! У вас тут, мабуть, як і у нас – тільки й розмов, що про портик київського Головоштамту, який обвалився [\[104\]](#) вчора.

– Авжеж. Саме про це гримза й хотіла зі мною поговорити в обідню пору. Така наївна, що аж смішно! Хоча й ситуація, я тобі скажу... не до сміху.

Василь скрушно покивав головою, сьорбнув компоту і продовжив:

– Уяви, гримза сьогодні зранку висунула ідею: мовляв, якщо Євтушенка обрали нардепом СРСР [\[105\]](#) від Харкова, тоді треба терміново скласти і надіслати йому якусь телеграму, щоб він звернувся до товариша Горбачова, щоб той припинив усі неподобства, що стаються одне за одним. Це ж вигадати таке треба: телеграму

Євтушенкові скласти!.. Мовляв, він знаменитий поет, людина совісна, він нам не відмовить... Га?! Як тобі?!

– Рідкісний тупак, – промимрив Кузя, розправляючись з капустиним супом, також перетвореним на імпровізоване «харчо». І додав: – Сюди б краще знімальну групу з «600 секунд»^[106] направити з Невзоровим на чолі. Шкода лише, що вони в Ленінграді, отож до нас не дістануться.

– Авжеж шкода, – погодився Василь. – Та разом з тим давай-но повідай, що у вас у Херсоні про цю справу чуто. Бо Херсон – це все ж таки облцентр, не те що наш Цюрупинськ... А я, між тим, попоїм трохи, бо ти вже суп досьорбав, а я свого ще навіть не торкався.

Протягом наступних п'яти хвилин Кузя переповів усе, що прочитав і подивився по телевізору про вчорашню трагедію, включно з інтерв'ю якогось переляканого чиновника з прізвищем Мороз – здається, то був заступник начальника київського Головоштамту. А розповівши – спитав:

– Ну, то що ж ти про все це скажеш?

– А те скажу, що радянській владі невдовзі настане повний триндець, і тоді я нарешті дістану змогу повернутися до мами в Козин. Бо в Цюрупинську цьому мені, відверто кажучи...

Василь нахилив склянку з «розсметаненою водою», вигріб рештки ложкою, проковтнув їх і завершив:

– Набридло мені в цьому Цюрупинську стирчати! До того ж хотілося б знов побувати в Києві, розшукати там такого собі Ярика Курія і-і-і... мабуть що, трішечки потримати його за горляночку. А як не вийде – то хоч би плюнути паскуді між очі. Отакі-от справи, Кузю.

– А-а-а... Як ти-и-и... На підставі чого ти це прогнозуєш?!

– Все дуже просто! – посміхнувся Василь. – Чи звертав ти увагу на герб УРСР, наліплений на тому портику? От звертав чи ні?!

– Та ні-і-і якось... знаєш... – від несподіванки Кузя навіть зніяковів.

– Та як же ж не звертав?! Ти ж мій колега-фантаст, у тебе ж має бути гостре письменницьке око, чіпке до деталей...

– А от не звертав, і все! І край.

– Ну, тоді просто повір! Віриш?

– Так.

– Тоді далі дивимося: обвал стався на день ВДВ. Хто став символом радянського вторгнення в Афганістан? Десантура! Цьогоріч узимку наші війська з Афгану вийшли – і ось тобі завалився герб УРСР. Відчуваєш прихований символізм подій?

Ошелешений Кузя дивився на товариша мовчки, лише час від часу розгублено кліпаючи очима. Річ у тім, що повернутися до Києва він мріяв анітрохи не менше Василя. І теж не міг – бо у нього була своя історія...

Він закінчив школу в «чорнобильському» 1986 році й одразу ж поступив на механіко-математичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Навчався там легко й успішно, проте... як він тепер сам казав, «Кузю підкузьмило хобі» – любов до наукової фантастики та бажання й самому колись стати видатним фантастом-романістом. Через патріотично налаштованих знайомих, які діставали для нього заборонені твори Олеся Бердника, Кузьмі запропонували попрацювати на благу справу Української Гельсінкської спілки, зорганізованої торік влітку^[107] на базі УГГ.

На пропозицію студент відгукнувся вельми охоче, що називається – з усім ентузіазмом молодості! Отож пілотне число самвидавівського вісника УГС, схвалене самим Левком Лук'яненком, стало справою його рук...

Однак конспірація в лавах українських правозахисників, що називається, кульгала на обидві ноги. Отож наприкінці першого семестру 1988 року студента Кузьму Олежченка відрахували з мехмата університету, після чого порекомендували вертатися додому, де сидіти тихо й не пхатися ні в які антирадянські авантюри. Отож він і сидів дома – у Херсоні, перебиваючись випадковими заробітками.

Виконуючи одну з «халтурок», він і познайомився з Василем Ярмошком, який прилаштувався на Цюрупинську районну СЕС після «політичної» відсидки. З'ясувавши, що обидва вони поведені на фантастичній літературі, обидва постраждали (хоч і непрямо) через творчість Бердника й обидва жили або в самому Києві або неподалік республіканської столиці, нові знайомці швидко зблизилися. Більше того, час від часу зустрічалися заради обміну думками, як-от сьогодні.

Хоча...

Ні-ні. За весь час їхнього короткого приятелювання Кузя не міг пригадати, коли ж він почувався більш оптимістично?! Здається, саме

зараз і тільки зараз!.. І справді, якщо Василь усе правильно підмітив... якщо настільки вагомі прикмети такі справді збіглися в часі... Невже ж воно такі станеться?!

А хай би швидше вже сталося, справді!..

Львівський державний університет ім. І. Франка, Львів, вересень 1989 року

Зустрілися.

– Агов, Юзику!..

– Привіт, друже! Як ся маєш?

– Та маю, маю... Все маю, окрім часу.

– Тоді кажи, чого хотів, бо і в мене також...

– Ти питав, кого би з хлопців до Братства^[108] долучити. Питав?

– Питав.

– Ну, то я знаю.

– То кажи.

– Я тобі зара' як скажу, то ти...

– Та кажи вже, фанфарона!

– Ну, то є на факультеті іноземних мов такий Гонгадзе. Він раніш ся навчав у Тбілісі в Інституті іноземних мов, але ти знаєш, що там зараз стало ся. Отож Гія ся перевів до нас...

– Гія?

– Георгієм його кличуть.

– То він грузин, кажеш?

– Не зовсім. У нього мати тутешня, зі Львова. Лікарка якась, десь у шпиталі працює, отак-от.

– Ага!

– Він у матері й жиє.

– Ага-а-а!.. Так... А чим цей твій цімбор...

– То він не є моїм цімбором, але я знаю...

– Гаразд, чим цей Гонгадзе для Братства корисний?

– Мо', й корисний. Найперше, він є спортсменом, а ще – «афганцем». Оце ж як звідтіля ся повернув, так в інституті й поновив ся.

– Ага... А тут у Тбілісі як загуло!..

– Так загуло, що хай Бог милує!

- То він утік звідти, чи що? А ще ж «афганець», кажеш...
  - Не втік, ні. Його дедьо^[109] є відомим націонал-демократом, отож син був очільником інформвідділу Народного фронту Грузії.
  - Гонгадзе оцей?!
  - Так-так, саме він.
  - Шляк би тебе трафив! Так би й казав...
  - То я ж і кажу.
  - То цей легінь є на правду цінним для нас.
  - А так!
  - Ну, гаразд. Дяка ті за відомості.
  - Бувай, Юзику!
  - Бувай...
- Розбіглися далі у справах.

1990. На граніті Майдану

**Середня школа № 23, проспект ім. Карла Маркса,
№ 14, Дніпропетровськ, вечір 14 березня 1990 року**

Двері вчительської розчахнулися з громоподібним гуркотом, і в коридор вивалився Денис Єгорович Голощокін власною персоною. Перш ніж від усієї душі хряцнути дверима так, що ті мало на трісочки не порозліталися, кремезний здоровань озирнувся і рикнув через плече у глиб кімнати:

– Ну, ви мене ще згадаєте! Я вам влаштую!..

І вже потім, таки хряцнувши дверима від усієї душі, понісся шкільним коридором, ніби один із 76-міліметрових снарядів, якими під час війни батарея під його командуванням щедро «частувала» фриців. Та не встиг Голощокін зробити хоча б десяток розмашистих кроків, як двері вчительської знову розчахнулися і звідти долинуло:

– Агов, ти, придурку ненормальний! А нумо стояти...

– Що-о-о-о?!

Сталося неможливе для снаряду, але не для людини: Денис Єгорович розвернувся просто на бігу, підлетів до миршавенького кучерявого чоловічка, який ледь переступив поріг вчительської, та несамовито проревів:

– Та я тебе вб'ю, вилупку!

Та незрозуміло, як між ними все ж устиг втиснутися молодик, котрий скрикнув застережливо:

– Єгоричу, не треба!..

– Ремко, не лізь!..

– А я кажу, отямся!..

– Ремко, пусти, я його!..

– Єгоричу!..

Вони тупцяли і штовхалися на порозі вчительської не більше хвилини, аж доки в суперечку не втрутився миршавенький чоловічок, за горловину светру якого кремезний здоровань тримався лише лівою рукою через те, що колишній студент намертво вчепився в дужу десницю вантажника:

– Мені б лише камінчик свій назад!..

– Що-о-о-о-о??? – ревував Голощокін. При цьому Ремка Богораз кулею відлетів до протилежної стіни коридора, хоча за роки

підробітків у гастрономі він неабияк змужнів і, як то кажуть, «забурів». Зате тепер уже обидві руки вантажника зімкнулися довкола шиї миршавенького чоловічка, який здійнявся у повітря, жалюгідно дригаючи ніжками та белькочучи:

- Мені камінчик... Мені його Таткатутка... подарува-а-а... ла-а-а...
- Та як ти смієш, паскудо???
- Це-е-е... це-е-е... Ловець Усіх Бід... Це-е-е...
- Що... що-що???
- Він мій... Мі-і-і-ій... – стогнав миршавенький.

Невідомо, чим би все скінчилося, якби їх не оточила юрба переляканих жінок різного віку, найсолідніша з яких твердим голосом мовила:

- Денисе Єгоровичу, будь ласка, відпустіть нарешті Арнольда Артуровича. Інакше ми будемо змушені викликати міліцію.
- Мілі-і-іцію-у-у?!

Тим не менш пальці кремезного вантажника розтиснулися, й, гепнувшись спиною об одвірок, миршавенький залопотів:

- І як ти не зрозумієш, бовдуре, що камінчик мій?.. Це дарунок Таткатутки, мій дарунок... Бо це Ловець Усіх Бід, і без нього...
- Та це з тобою зараз біда трапиться, паскуднику ти такий!

Над кучерявою головою здійнялися дужі кулаки, проте найсолідніша з жінок (а це була не хто-небудь, а директорка школи власною персоною) пообіцяла з усією можливою впевненістю:

- Так, авжеж, виклик міліції я вам гарантую.
- Але ж ви не хочете втручання міліції, самі щойно ж казали!..
- Ми справді не хочемо втручання міліції, але тільки у справу вашої онуки. Та хай лише один-одненький волосок впаде з голови Арнольда Артуровича з вашої ласки – гарантую, що фігурантом міліційної справи негайно станете ви. А тоді начувайтесь, Денисе Єгоровичу!

Кулаки вантажника мимовільно розтиснулися, руки опустилися. Однак директорка додала для певності:

- Тим паче при свідках. Ми ж усі є свідками ваших дій, не забувайте.
- Мені б лише Ловця Усіх Бід забрати, – знову пробурмотів миршавенький, на що директорка відреагувала порадою:

– А вам, Арнольде Артуровичу, я б дуже рекомендувала не дратувати товариша Голощокіна й не обтяжувати власне становище, яке й без того є аж надто непростим.

– Але ж Ловець!..

– Арнольде Артуровичу, замовкніть, будь ласка.

– Це ж єдине, що мені лишається від моєї милої Таткатутки, як же вам язик повертається мені рота затикати... – закомизився миршавенький.

– Арнольде Артуровичу, я кому сказала!

Той нарешті скорився і замовк.

* * *

Таткатутка.

Таткатутка!

Таткатутка...

Таке дивакувате прізвисько приклеїлося до Тетянки Корзун, мабуть що, від самого першого класу. Коли одного разу батько забирав її зі школи, дівчинка перебувала у грайливому настрої й вирішила трохи погратися у хованки. Не очікуючи такого, відверто наполоханий батько заходився шукати доньку, розгублено озирюючись навсібіч і гукаючи:

– Тетяно?.. Тетяно, ти куди поділася?!

Як раптом пустунка визирнула з-за рогу найближчого будинку зі словами:

– Татко, а я тутки!..

Це почула одна з однокласниць, яка разом з матір'ю саме проходила неподалік. Отож наступного дня звідусіль лунало:

– Таткатутка! Агов, Таткатутко, ти де там? Нумо не ховайся!

Ймовірно, протримавшись деякий час, прізвисько доволі швидко забулося б. Однак саме в ці дні по телевізору повторно прокрутили шведський фільм «Пеппі у країні Така-Тука»^[110], і хоча Тетянка анітрохи не нагадувала кіношну рудоволосу нехлюйку, проте на тиждень все одно перетворилася на своєрідну героїню в межах свого класу. Для закріплення прізвиська часу було більш ніж достатньо...

Звісно, тоді – на самому початку 1980-х – ніхто навіть не підозрював, що не мине й десятиліття, як школярам доведеться прищеплювати основи комп'ютерної грамотності. Звісно, якщо школа претендує на звання передового навчального закладу. В який спосіб це

робити, достеменно не знав ніхто. Тим паче викладати предмет доводилося на рівні голої теорії, бо про обладнання комп'ютерного класу поки що навіть не йшлося.

Відшукати вихід з непростой ситуації взявся шкільний математик Лопушанський. Попри те, що «фішкою» середньої школи № 23 було поглиблене вивчення англійської мови, Арнольд Артурович довго виношував ідею створення математичного гуртка для старших школярів. Особливого успіху його ініціатива не мала – а тут такий розкішний шанс: якщо не матгурток, то принаймні факультатив з прикладної математики!..

Однією з непересічних ідей, які осяяли Арнольда Артуровича, стало проведення семантичного аналізу^[111] прізвиськ усіх дев'ятикласників. Невідомо з якої причини, та серед усіх інших прізвисько Тетянки Корзун буквально вразило його уяву, як удар блискавки! Хоча... здавалося б, чому?! Що такого особливого було в цьому слові – «Таткатутка»?..

Таткатутка...

Таткатутка!..

Мабуть, щось особливе таки було, бо для холостяцького вуха Арнольда Артуровича воно звучало ніби загадкова музика, що віддалено скидалася на композицію «Velvet Rape»^[112] французького електронного гурту «Space». І хоча це не надто збігалося з правилами педагогіки, він навіть спитав одного разу свою матір Генрієтту Густавівну:

– Мамо, а от якщо взяти слово «Таткатутка» – що воно тобі нагадує?

– А хтозна! – відмахнулася старенька.

– А все ж таки?.. – м'яко наполягав Арнольд Артурович.

Тоді, підібгавши губи, мати підозріло глянула на сина й зітхнула:

– Ох, синку, синку! Одружуватися тобі треба, от що це мені нагадує.

– Ма-а-амо-о-о!..

– Ні, ну справді, недарма люди кажуть: сивина в бороду, біс у ребро. А мій синочок усе ще не жонатий та й не жонатий.

– А що, хіба видно, що у мене сивина у бороді пробивається?..

Арнольд Артурович стурбовано подивився у дзеркало й додав:

– Я нібито гладко голюся, отож як ти помітила? Скажи.

– Синочку! Тобі вже за сорок, тому голись чи не голись, а рідну матір не обдуриш, – кивнула Генрієтта Густавівна – Я все знаю, все!..

Як би там не було, а дев'ятикласниця Корзун на прізвисько Таткатутка раптом почала демонструвати неймовірні успіхи на факультативі з прикладної математики. А коли Тетянка явно перегнала однокласників, Арнольд Артурович поставив питання про додаткові індивідуальні заняття. Попервах вона віднікувалася, проте зрештою все ж погодилась на пропозицію вчителя. Бо як же не погодитися?! Талант потребує постійної уваги, наполегливої роботи з його розвитку – тільки так можна досягти успіху в житті! Тим паче якщо школа сама по собі забезпечить поглиблене знання англійської, а факультатив – навіть загальні навички з прикладної математики... Для майбутнього життєвого успіху зовсім непогано!

– Синочку, ти з глузду з'їхав, чи що?! – спитала його Генрієтта Густавівна після того, як талановита учениця вперше відвідала їхню оселю, де Арнольд Артурович призначив додаткові заняття.

– Ти до чого це, мамо?..

– Вона ж неповнолітня, Тетянка ця твоя!

– Звісно, що неповнолітня. Інакше б вона у школі не навчалася.

– Синочку, я про інше.

– Та у мене шість класів отаких неповнолітніх! І що з того?

– Але ж вдома ти займаєшся лише з нею... з пасією цією твоєю, а не з усіма цими твоїми шістьма класами.

– Але ж, ма-а-амо-о-о, яка з моєї Таткатутки пасія?! Це просто найталановитіша учениця у її класі, я її репетитор, готую дівчинку до вступу в інститут... чи в університет – її сім'я ще не вирішила.

– Ага-а-а, отож Таткатутка – це вона, пасія твоя?

– Ну, ма-а-а!..

– Синочку! Звісно, я нікому не скажу, що там відбувається на ваших факультативних домашніх заняттях. Та ще й за зачиненими дверима, хоча я все чую навіть через них.

– Але ж, ма-а-а!..

– Займайтеся собі спокійно чим хочете! Тим паче це так нагадує мені «Рабиню Ізауру»^[113], яку я б із величезним задоволенням передивилася знов!.. Якби ти тільки знав, до чого зворушливий це фільм!..

– Ну, ма-а-а-мо-о-о, скільки можна чіплятися до мене з цією твоєю дурнуватою «Рабиною Ізаурою»?! Пиши листи на телебачення в Москву...

– Я й пишу, а ти як собі думав? – скрушно зітхнула Генрієтта Густавівна. – Гарзд, кохайтеся скільки хочете. Тільки дивіться обоє, щоб обережніше. Щоб без небажаних наслідків. Без вагітності й такого іншого.

– Ну, ма-а-а!..

– Сподіваюсь, у вас усе складеться, коли ця твоя Таткатутка нарешті досягне повноліття. А втім...

Вона лише рукою махнула й відтоді не втручалася в хід домашніх занять, які успішно тривали. Принаймні як і попросила Генрієтта Густавівна – без небажаних наслідків, яскраво й талановито зображених режисером Зораном Чалічем у стрічці «Кохай, кохай, та голови не втрачай»^[114].

Однак через півроку з'ясувалося, що такий стан речей влаштовує далеко не всіх – навіть попри відсутність сумнозвісних наслідків... Ще зранку середі 7 березня ні в чому не проглядалося найменших ознак майбутньої біди. Дочекавшись першої ж великої перерви, хлопці виставили дівчат з кабінету фізики у коридор, а самі заходилися розкладати по партах подарунки, закуплені з нагоди Міжнародного жіночого дня. Окремим елементом поздоровлення став привітальний напис, виконаний крейдою на класній дошці. Коли все було готово, однокласницям дозволили зайти...

І тут усі ахнули! Адже роздивившись персональні подарунки (невеличкі глиняні статуєтки оленів, у складчину куплені в сувенірній крамниці), дівчата подивилися на дошку, а там!.. Середня частина великих каліграфічних літер була розмашисто, немовби широким рухом витерта, а в утвореній смузі красувався трохи кривуватий напис:

Таткатутка – класна прастітутка!

Від несподіванки усі попервах залякли, хто де стояв чи сидів. Потім заливаючись гіркими слізьми, Тетянка Корзун прожогом вилетіла з класної кімнати у коридор. Тоді нарешті почалося імпровізоване «слідство», яке, втім, жодного результату не дало. Як і термінові комсомольські збори, влаштовані у присутності вчительки фізики і частково – за рахунок її уроку. Єдиним відчутним результатом

спонтанних розбірок стало те, що про тісні стосунки математика й неповнолітньої учениці під виглядом факультативних занять дізнався увесь педагогічний колектив...

Наслідки не забарилися. Насамперед Таткатутка відібрала у Арнольда Артуровича свій маленький символічний подаруночок, колись зроблений нею під впливом Карлоса Кастанеди^[115], – Ловця Усіх Бід. То був маленький округлий камінчик-гладіш, без дозволу «позичений» у діда, а потім власноруч обплетений вигадливим об'ємним візерунком грубою червоною ниткою і на ній же підвішений. Якщо вірити Вченню Дона Хуана^[116], цей талісман мав охороняти його власника від усіх бід. Іншого способу пригасити вчинений однокласниками рейвах горопашна не придумала...

Ясна річ, носіння на шії Ловця Усіх Бід абсолютно не допомогло: зранку післясвяткової п'ятниці 9 березня на вхідних дверях квартири Корзунів з'явився такий самий косий напис крейдою, як і на класній дошці. Природно, батьки зажадали пояснень, після чого не тільки шкільне життя Тетянки, але й атмосфера вдома стала вкрай нестерпною. Кінець кінцем усе вилилося у жахливий вчинок: зацькована з усіх боків Таткатутка розітнула собі вени. Проте її встигли врятувати.

Через деякий час дівчину з реанімації виписали, але батьки перебували при ній невідлучно, побоюючись повторення спроби суїциду. А тому на засідання шкільної педради запросили діда постраждалої – простого гастрономного вантажника. Сам же Денис Єгорович небезпідставно побоювався, що не втримається і таки скрутить в'язи нахабному коханцеві своєї онуки. А тому від гріха подалі, як «запобіжник» запросив разом із собою вірного напарника.

Хоча Ремка Богораз уже закінчив інститут і тепер навчався в аспірантурі, проте все ще продовжував потроху «підхалтурювати» вантажником, як і в студентські роки. Зважаючи на непрості часи, що настали для радянської науки (особливо для гуманітарної сфери), прощатися остаточно з таким «хлібним місцем», як підсобка гастроному, було недоцільно. Тим паче що, зважаючи на можливість діставати пристойні харчі, становище аспіранта Богораз на рідній кафедрі ставало «непохитно-залізобетонним», чим Ремка безсоромно користався.

А тому його дружба з Гориничем лише міцнішала. То до кого ж іще Денис Єгорович міг звернутися із таким делікатним проханням, як сходити разом на педраду?! І добре, що Ремка погодився. Бо хто ж знав, що Арнольд Артурович раптом почне чіплятися до літнього вантажника з таким безглуздим, здавалось би, проханням – повернути якийсь там камінчик?!

Втім, не бачити сенсу в цьому проханні могли тільки профани, не знайомі з проривним Вченням Дона Хуана! Але хоча нерозважливий вчитель математики і мав вищу педагогічну освіту, тим не менш сподівався так само палко, як і горопашна Таткатутка, що від життєвої катастрофи його врятує не що інше, як тільки Ловець Усіх Бід... Позбавлений чарівного талісману, Арнольд Артурович цими днями зазнав страждань не менших, ніж його юна пасія.

З іншого боку, чия б рука потяглася до обплетеного грубою червоною ниткою дніпровського камінчика-голиша, що зараз висів на синювато-блідій дівочій шиї?! Прохання вчителя повернути йому талісман виглядало просто-таки блюзнірським – щоб не сказати жорсткіше!.. Отож Денис Єгорович розлютився зовсім не дарма, і присутність поруч Ремки Богораза виявилася аж ніяк не зайвою. Бо інакше доля Арнольда Артуровича Лопушанського могла б стати іще більш жалюгідною, ніж тепер, після педради, на якій його вчинок розбирався в усіх подробицях...

Площа Жовтневої революції, вона ж – Майдан Незалежності, Київ, початок жовтня 1990 року

Годі й сумніватися, що якби Володимир Васильович Щербицький не пішов з життя цього річ 16 лютого, то ніякого студентського страйку в самісінькому центрі столиці Української РСР ніхто б терпіти не став. Але сталося те, що сталося. Отож тепер покійний Перший секретар ЦК КПУ дивився на світ лише намальованими очима з портрета на його могилі на центральній алеї Байкового цвинтаря. Оскільки ж задля надійності портрет був облямований оригінальною рамкою з нержавійки, що була схожа на віконце якоїсь фортифікаційної споруди, складалося враження, нібито вірний ленінець сховався від ворогів, причаївся у засідці й чекає слухного моменту для переходу в контрнаступ.

І справді, його наступник – товариш Івашко – взявся за справи якось не дуже впевнено. Багато часу Володимир Антонович проводив у Москві... На думку деяких поінформованих людей – аж занадто багато як для Першого секретаря республіканського ЦК... У народі навіть чутки поповзли: Івашко – людина тимчасова, він явно націлювся на якесь московське крісло, тоді як справи Української РСР йому як мертвому припарки.

Отож і знахабніли студенти!

Для початку 2 жовтня на площі Жовтневої революції вони облаштували невелике наметове містечко й оголосили акцію протесту. Причому безстрокову – як то кажуть, до переможного кінця! Ніяких чітко сформульованих вимог учасники акції попервах не висували. Переважна більшість з них просто прагнула змін, невідомо з яких причин вірячи, що зміни будуть обов'язково на краще! Все, як у знаменитій пісні Віктора Цоя:

*Перемен-н-н
требуют наши сердца!
Перемен-н-н
требуют наши глаза!
В нашем смехе и в наших слезах,
И в пульсации вен-н-н:
«Перемен-н-н!..
Мы ждем перемен-н-н!..»*

Єдиним помітним досягненням початкового етапу протестів стало перейменування площі Жовтневої Революції на Майдан Незалежності – та й то номінальне, а не офіційне. Але якщо всі студентські вимоги зводилися до такого перейменування, хіба варто заради цього паплюжити головну площу республіканської столиці вульгарними туристичними наметами?! Хіба так влаштовують турпоходи?! Та це ж ні на що не схоже!..

Багато хто приходив поглянути на небачене видовище, яке самі студенти-учасники називали «Революцією на граніті». Проте цікаві до відверто екстремальних видовищ витріщаки переважно спостерігали за акцією здалеку, натомість підійти до наметів упритул, а тим більше заговорити із юними протестувальниками наважувався далеко не кожен. І не дивно! Адже народ добре пам'ятав дотепну пародію на пушкінські рядки, адресовані філософу і публіцисту Петру Чаадаєву:

*Товариш, верь, придет она –
Желанная так долго гласность!
Затем зайдет госбезопасность,
Запишет наши имена...*

Мало хто наважиться шукати зайві неприємності на свою голову...

Хоча траплялися й такі. Наприклад, час від часу між наметами ходив дуже дивний на вигляд бородань, чудернацький одяг якого, неймовірним чином зліплений з тканини, целофану й фольги, прикрашений дзвіночками й бубонцями, шелестів і торохкотів при кожному кроці. При цьому бородань або мовчки всміхався, або вигукував якусь абракадабру:

– Фріпу-у-уля-а-а!.. Я – Фріпу-у-уля-а-а!.. Я – Безмежжя!..
Безмежжя!.. Безмежжя!.. Жжя-без-меж!.. Жжя-без-меж!.. Жжя-без-меж!..

І знов:

– Фріпу-у-уля-а-а!.. Фріпу-у-уля-а-а!.. Я вільний, я вільний!..

– Хто він? – цікавилися студенти.

– Геній-художник. Безперечно, геній, – пояснював одягнений у стилі «вільних художників» немолодий уже добродій, поправляючи зав’язану особливим чином чорну нашійну косинку. – Бачили б ви, який чудовий портрет він з мене написав лише за одну ніч!..

– А де цей портрет можна побачити?

– У мене в творчій майстерні.

– То ви також художник?

– Ні, я – архітектор Ігнащенко.

– Я Безкінечність, вивернута всередину мене! – між тим волав геніальний художник, полишаючи межі табору протестувальників і рухаючись Хрещатиком у бік Бессарабського ринку. – Безкінечність в мені, я іззовні!.. Фріпу-у-уля-а-а!.. Фріпу-у-уля-а-а!.. Фріпу-у-уля-а-а!..

– Цікавий дядько, – замислено мовив хтось із студентів, дивлячись услід блискучій фігурі.

– Провісник свободи, – додав інший студент. – Ми будемо вільними!..

– Шкода тільки, що пішов так швидко. Поговорити б із цим... як там його? Фріпуля, чи що?..

– До речі, я теж художник, – зауважив молодий чоловік, до якого прихилилася чи то дівчина, чи то молода жінка. – Якщо хочете знати, то мене Павлом звати. Турсунов Павло.

– Турсунов? Ага. Цікаво, цікаво... І що ж за картини ти малюєш? – поцікавилися студенти.

– Не малюю, а пишу. Картини пишуть, – пояснив Павло. – А пишу я різне... Щоправда, маю найулюбленішу серію, що «Алегорії воєн» зветься. Почав колись із Громадянської війни, але потім дописав про Вітчизняну, про Афганську і ще про дві світові. Такий собі пентаптих вийшов.

– Алегорії воєн, кажеш? Гм-гм-м-м... А де на них поглянути можна?

– О-о-о, це складно! – набурмосився художник. А його супутниця додала: – Картини в Ірпені, ми там живемо. Дешевше, ніж у Києві. Йї набагато затишніше. Аби творити, потрібен затишок.

І вона з любов'ю подивилася на Павла.

– Ну, а чи можете ви свої картини сюди з Ірпеня привезти?

– Куди це сюди? На площу до вас?..

– Так-так, на наш Майдан!

– Показ просто неба?

– А чом би й ні?!

– Треба подумати...

– Отож і думайте.

Молоді й завзяті студенти завжди охочі до знань – звісно, якщо вони цікаві, а не мертвотно-занудні...

– А погляньте-но, хлопці, що тут у мене є!

– Люлька?.. І що ж то за люлька?

– Цю люльку курих перед смертю сам полковник Болбочан!

– А що то за полковник Болбочан такий?..

– Здається, я щось чув про нього. От тільки не пригадаю, що саме...

– Ага, брешти більше! Ти чув, де дзвін, але не знаєш, де він.

– Не сваріться, хлопці! Я розповім про Болбочана. Мені старі дідові товариші колись розказували, тепер я вам переповім.

– Товариші?.. А сам дід як же?

– А він усе життя усім брехав, буцімто люльку цю курих Будьонний.

– А чого ж це раптом твій дід брехав?!

– Бо боявся КДБ... чи як там воно називалося тоді?

– Якщо Будьонний – то або ЧК, або ОДПУ. Втім, яка різниця! Нехай той Будьонний йде попід три чорти – давай розказуй про Болбочана... До речі, як тебе звати?

– Бориславом.

– А сам ти відкіля?

– З Дніпродзержинська. Точіше, з Карнаухівки – це таке селище поруч, але ви про нього навряд чи чули.

– Не суттєво. Валяй про Болбочана.

Борислав розповів про Болбочана все, що свого часу почув від діда.

– О-о-о, так-так! Знаменитий був полковник, знаменита люлька. Ти диви, бережи її, не загуби...

– Та що ви, хлопці, їй-бо?! Звісно, не загублю! Це ж пам'ять про діда...

– До речі, тут десь крутилися люди з наукового товариства ТЛІН. Історики науки. Їх подібні речі тех цікавлять... Хлопці, ви не бачили, куди поділися ці кумедні представники ТЛІНу?.. От біда! Відшукайте їх хтось...

Підійшли двоє солідних чоловіків, стали осторонь, обережно приглядаючись до протестувальників. Можливо, сподівалися, що їх не помітять, – але їхні сподівання були марними...

– О-о-ой, хлопці, гляньте, хто до нас завітав!.. Перепрошую. Ви – Олесь Гончар, я не помилився?

– Не помилилися. А це зі мною...

– А ви – Павло Загребельний?

– Так, хлопці, Загребельний. Два голови Спілки письменників заразом.

– Олесю Терентійовичу, Павле Архиповичу, проходите от сюди, будь ласка, приєднуйтеся до нашого товариства.

– Ой, ні, хлопці, вибачайте – але ні... Якби ми могли б, то приєдналися б до вас із задоволенням. Однак... вибачайте, якимось воно несолідно виглядатиме: ми – і щоб разом зі студентами... Ми краще тут постоїмо.

– Я от лише спитати хотів, чи є тут мої земляки? – обережно поцікавився Олесь Гончар.

– З Дніпропетровська? Авжеж є! Нас, дніпропетровців, тут чимало.

– Це добре, хлопці. Це тішить, – посміхнувся Олесь Терентійович.

– А тут от щойно приходив хтось із Дніпродзержинська. Ну цей, із люлькою Болбочана... Куди це він, в біса, подівся?!

Пошукали, проте марно.

– Мабуть, відійшов кудись чи додому собі забрався... Шкода... Ну, та нехай собі їде! А може, ще з'явиться.

– У будь-якому разі, Олесю Терентійовичу, у нас тут мало не земляцтво.

– А ще багато киян і львів'ян.

– А ще до нас приходять ПТУшники і технікумівці. Теж із Києва.

– Ну, і школярі, звісно...

– Та й інших вистачає! От, наприклад, взяти Вітька Литовченка з журфаку. Він же полтавець!

– Ага, точно. Він тут є?..

Пошукали, але знов-таки не знайшли.

– Та що ж це таке?! Як треба, то не відшукаєш...

– Ну, відійшов. Буває, а чого ж...

– А от пам'ятаєте Демидасів? Це подружжя, він – Радомир, по батькові не пригадаю, а вона – здається, Марія. То вони волиняки з Луцька, а приїхали до нас просто так, смаколиків усяких привезли.

– Авжеж. Усі волиняки – хороші щирі люди. От у нас на факультеті...

– Стривайте, стривайте! – раптом ніби з-під землі випірнув серйозний на вигляд чоловік і з ходу поцікавився: – Кажуть, тут Гончар із Загребельним підходили?!

– Та ось же вони у вас за спиною.

Чоловік озирнувся.

– Ох, перепрошую – не побачив одразу! Олесю Терентійовичу, Павле Архиповичу, ви лише погляньте, що тут у ме-не є...

– І що це за... О-о-о, «Кобзар»! Та ще й дореволюційне видання... А що то за отвір просто посередині палітурки?

– Це від кулі. А оці сторінки навіть кров'ю залиті. Ось, погляньте...

Гамір, що стояв довкола, вмить стихився, ніби хтось вимкнув звук радіоприймача. Всі почали потроху підтягуватися до відомих письменників і серйозного чоловіка, який уже передав книжку Загребельному.

– Тут є підпис, між іншим. «Бондарукъ К. Є.» – це хто?..

– Це, до речі, так званий «отаман Лихо», який загинув на околиці Врадіївки у січні двадцять другого року під час перестрілки з чекістами. Отаман був останнім зі свого загону, який активно діяв на Півдні України у попередні роки.

– А ви хто такий? Звідки у вас ця книжка?

– Прізвище моє Нагнибіда, я працюю екскурсоводом в Обласному краєзнавчому музеї Миколаєва. Цей «Кобзар» я виявив у музейних запасниках. То що скажете?

Загребельний спохмурнів, повернув книжечку чоловікові зі словами:

– Дозвольте не коментувати.

Але трохи подумавши, додав:

– Поверніть цей експонат до запасників, будь ласка. І-і-і... давайте ще трохи почекаємо, гаразд?..

– А все ж таки, чому ви відмовляєтеся коментувати?

Усі озирнулися до неприємного на вигляд літнього чоловіка, який мало не буравив відомих письменників пекучим поглядом неспокійних маленьких оченяток, які, здавалося б, жили на зморшкуватому обличчі окремим життям.

– Перепрошую... з ким маю справу? Відрекомендуйтеся, будь ласка.

– Гапочка Остап, журналіст з Харкова.

Письменники презирнулися, й харків'янина відповів Гончар:

– З вашого дозволу, ми тут не для того, щоб інтерв'ю давати...

– У такому разі для чого ви тут?..

Однак зауваживши гидливий вираз обличчя відомих письменників, студенти зреагували миттєво. Довкола Гапочки почали гуртуватися кремезні молоді люди, суворі обличчя яких не обіцяли нічого доброго.

– Е-е-е, легше, легше... – забелькотів той з легким переляком.

– Тобі ж сказали, не займай добродіїв! – мовив до харків'янина один із суворих молодих людей. – Ти взявся хтозна-звідки. А у нас, між іншим, своїх журналістів повно. Ондо дивись – Буйтур Всеволод! Буйтуре, хоча б ти є?..

Довготелесий молодик, який сидів на складаному стільчику біля входу в один з наметів, привітально помахав рукою.

– От бачиш! Це наш перевірений кадр з журфаку, він уже публікується, між іншим. А ти хто такий?.. Ану йди звідси!

– Та у мене посвідчення...

– Начхати. Піш-ш-шов, кому кажуть!..

Гапочка озирнувся, шукаючи поглядом Гончара й Загребельного. Але поки тривала ця невеличка штовханина, за відомими письменниками і слід прохолов. Розчаровано махнувши рукою, Гапочка теж пішов геть.

* * *

Отак усе й тривало попервах: студенти жили в наметах, встановлених просто на площі Жовтневої Революції. Лише товариш Ленін, висічений з рожевого граніту й оточений бронзовими більшовиками-революціонерами, з докором дивився на нерозумних «протестантів».

Усе змінилося у середу, 10 жовтня, коли студенти оголосили голодування й нарешті висунули низку конкретних вимог, як-от:

відставка голови Ради міністрів УРСР Віталія Масола, заборона Комуністичної партії України та націоналізація її майна, надання українським солдатам права служити виключно на території батьківщини, переобрання Верховної Ради УРСР на багатопартійних засадах тощо. Тоді лише характер акції змінився...

Дизель «Київ – Коростень», 13 жовтня 1990 року

Двері вагона раптом розчахнулися, і в прохід ввалився явно нетверезий баяніст, який відчайдушно загорлав на ходу:

*В кабаках – зеленый штоф,
Белые салфетки.
Рай для нищих и шутов,
Мне ж – как птице в клетке!
В церкви смрад и полумрак,
Дьяки курят ладан.
Нет! И в церкви все не так,
Все не так, как надо...*

Переважна частина пасажирів, які сиділи ближче до проходу, відверталися, коли музикант проходив повз них. Лише дехто кидав брудні зіжмакані купюри до заяложеного і місцями подертого фетрового капелюха, що його баяніст примудрявся утримувати двома пальцями перед собою.

– Спаріку!

– Га?..

Спартак озирнувся до двоюрідної сестри.

– Спаріку, а чому ти нічого не подав цьому співакові?

– Він фальшивить.

– Що-що?.. Ти про що, братику?

– Фальшивить це мудило п'яне, кажу. В жодну ноту не потрапляє, а це все ж таки Висоцького пісня.

– Висоцького?

– Так, «Моя циганська». Одна з найулюбленіших.

– І все ж таки я ніколи навіть подумати не могла, що мій милий братик виросте таким свинячим жлобиськом.

– Ти-и-и... Про що це ти, Інго?

У погляді Спартака було стільки щирого нерозуміння, що вона майже повірила. Однак в останній момент дуже вчасно пригадала все, що говорив про двоюрідного брата її тато Льоня. На його думку, в Спартаку сконцентрувався увесь той негатив, який тільки можна було уявити: боягузтво, дурість, обмеженість, підлабузництво і водночас – неймовірна хитрість і підступність, вміння втертися в довіру й зірвати

на свою користь приз долі, призначений іншому! Поза сумнівом, більш достойному, ніж він.

Хоча, якщо бути чесною, Інга далеко не завжди ставилася до свого київського кузена отак, як зараз. Швидше, навпаки... Зокрема, коли вони з Евеліною були ще зовсім маленькими, то завжди відмовлялися розуміти, чому Спартак є сином тітки Агати та її чоловіка – дядька Андрія – і чому він не може бути сином їхніх батьків?! Бо хлоп'я доводиться їм усього лише двоюрідним братиком, а якби був рідним – це було б значно цікавіше!

До речі, Інга іноді чула, як тато Льоня й мама Лія обговорювали дразливу тему: мовляв, ця дурепа Гатька взяла та й вискочила заміж за гою, через що необережно «зіпсувала кров» своєму синові, а виправити «гойський» вплив можна тільки «нормальним єврейським вихованням» у родині «чистокровних»! Чудово розуміючи це, тато Льоня обережно зондував сімейний ґрунт щодо того, чи варто забрати Спартак в їхню родину й виховувати, як їхнього власного сина?! Бо своїми «бабськими фойле штиками» дурепа Гатька неодмінно занапастить хлопця...

Утім на всі подібні закиди мама Лія відповідала впертими відмовами. Адже при живих батьках ніхто в їхнє сімейство Спартак не віддасть – ото ж нехай росте дурним обмеженим боягузом і хитрим підступним підлабузником! Це діло його батьків, а хлопцеві... Що ж, з батьками хлопцеві явно не пощастило. Дійсно, Спартак не винен, що його батько – якийсь там недовчений селяк без роду-племені, а не такий розумник, як-от видатний будівничий металургійних комбінатів, орденоносець та очільник тресту Леонід Самсонович Литвак! З іншого боку, всім не може отак щастити. Хтось же мусить і в двірниках лишатися та сміття розгрібати... Таке життя, і з цим нічого не вдієш. І все. І крапка.

Такі розмови (тим паче, велися вони тільки пошепки) надзвичайно бентежили Інгу. Бо з одного боку, скільки вона себе пам'ятала – стільки переконувалася у безсумнівній геніальності тата Льоні. Здавалося б, не існувало... ба навіть більше – просто не могло існувати критичної ситуації, яку б він успішно не подолав, з вигодою для себе і своєї родини. А тому Інга звикла в усьому довіряти батькові – бо якщо він завжди правий, чому б не довіряти, чому б не підкорятися?! Адже тато – геній, йому видніше...

З іншого боку, двоюрідного братика Спартака вона любила непідробно, по-справжньому. Любила так, нібито він був не двоюрідним зовсім, а все ж таки рідним! До речі, Евелінка любила його так само палко... На сімейну легенду перетворився давній випадок, коли обидві сестрички разом з татом Льонею і мамою Лією приїхали якось у гості до київської рідні – тоді ще дідусь Сьома був живий, а тітка Гатя народила зовсім нещодавно. Отож, побачивши її немовля, сестрички негайно захотіли поділити його між собою! Інга схопила хлоп'я за голову, Евеліна – за ноги, й кожна почала щосили тягнути у свій бік, відчайдушно скрикуючи:

- Це мій братик!
- Ні, це мій братик!
- А нумо віддай Спарика мені!
- Ні, мені віддай, я ж бо старша!..
- А я не поступлюся!..
- І я теж не поступлюся!..

Спартак заверещав від болю й розревівся, отож, на його щастя, до кімнати забігла тітка Гатя й негайно відібрала немовля у сестричок, які вже серйозно розсварилися через нещасливий «поділ» новонародженого. Надалі вони продовжували конкурувати за увагу двоюрідного братика, хоча вже значно м'якше. Зрештою, Інга переконалася, що кузен віддає перевагу саме їй – старшій із сестер... А щодо слів батька?.. Інга до того любила Спартака, що навіть мала дурість тривалий час припускати, що тато Льоня помиляється, приписуючи племінникові виключно негативні якості.

Уперше між ними ніби чорна кішка пробігла, коли Інга дізналася, що Спартак завів собі коханку. На той час він уже давно не був безпорадним немовлям. Більше того – вже навчався в КПІ. А якщо так, якщо у нього вже «женилка відросла», як презирливо, через губу процідив її тато Льоня, чом би Спартакові й на правду не кохатися з дівчатами?! Його діло молоде...

Однак Інгу неприємно вразило те, що коханку її улюбленого двоюрідного братика звали Євою, або якщо коротко – то Евкою. В цьому проглядався явний натяк на її молодшу сестричку Евеліну. Виходило зовсім як у «Летючій миші»: дружина Емма, собака Емма... кого не поклич – у будь-якому разі хтось прийде!

І все ж таки з яких міркувань Спарик закрутив роман із дівчиною на ім'я Єва?! Чому не з Інною, наприклад? Або не з Інессою?.. Та хай би навіть з Іванною!.. Але якщо в коханках у нього Евка і якщо молодшу кузину звати Евеліною... практично Евкою!..

Тут що завгодно запідозриш.

Коли ж з'ясувалося, що, окрім невдалого імені, у паскудної звабниці двоюрідного братика ще й національність підкачала... Що вона не добропорядна єврейська дівчина, а якась там полячка!.. О-о-о, дізнавшись про таке неподобство, Інга готова була рвати й шматувати на лахміття не бачену ніколи лахудру, яка занапастила дурнуватою хлопця! У неї навіть якийсь нервовий бзик стався: періодично Інга чомусь забувала, що Спартак уже достатньо дорослий, що навчається у політехнічному інституті... і що він взагалі є! А коли їй з неприхованим подивом нагадували про справжній стан речей – буквально скаженіла й лютілася просто неймовірно!..

Нарешті дочекавшись, коли кузена вкотре відрядять у Дніпрорудне на Завод будівельно-оздоблювальних машин і по дорозі туди він зазирне до дядькової оселі на Першій Ливарній вулиці Запоріжжя, сестра викликала непутящого дурника на відверту бесіду. Почала з головного, не криючись:

– Спаріку, ти мене відверто засмутив.

– З чого б це раптом?

– Та мені батьки розказали, що тебе якась шикса окрутила...

– Що-що?!

– Кажу, шикса якась тебе довкола пальця обвела й на собі мало не оженила. Чи оженила вже? Що скажеш? Це так чи... не так?..

Близько хвилини Спартак мовчки дивився на Інгу, потім пробурмотів:

– Вона тобі не шикса, це по-перше. А по-друге...

– Он як?! То батьки помилилися, й вона все ж таки наша?

– Вона полька, якщо ти це мала на увазі.

– Отже, все ж таки шикса!

– Як ти можеш таке казати?!

– А чого такого я сказала?

– Ти ж сама за росіянина заміж вийшла! Русанов твій, до речі, в курсі твого до нього ставлення? Чи у вас по-іншому...

– У нас усе проговорено, не переймайся, – Інга все ж таки не втрималася й мимоволі потупила погляд.

– І твій чоловік зголосився?..

– Завдяки татові мій чоловік зробив непогану кар'єру, йому нема на що нарікати. А от ти дурень, яких ще пошукати треба!

– З чого б це?

– Бо за нашими законами, братику мій любий, мої діти вважатимуться приналежними до нашого народу, а ті вилупки, які твоя шиксочка народить від тебе, – ні.

Спартак аж підскочив, ніби діставши потужного копняка, і проскреготав крізь зчеплені зуби:

– Чуєш, сестричко... Не смій називати мою Евку так, як ти її назвала.

– Бо інакше що?! Що інакше, братику мій?..

Було добре видно, яким могутнім зусиллям волі Спартак змусив заспокоїтися. І все ж він запитав уже стримано:

– Звідки у тобі все це паскудство? Невже це твої батьки прищепили...

– Мій тато – геній! А ти, Спаріку... Ти просто дурник, от і все.

– Можливо, й дурник. Але ж ти з цією теорією... Ти... Та це просто!.. У мене бракує слів, сестричко.

– А як бракує, то й мовчи собі.

Того разу вони роз'їхалися, вперше у житті відчуваючи взаємне охолодження. Відбувалося це десь наприкінці «чорнобильського» 1986 року. А далі минули всього лише лічені місяці, й ця хитра шикса Евка померла дурною смертю. Здається – загинула, розбившись десь у горах... бо полюбляла не тільки зваблювати дурнувятих хлопчаків, як-от її непутящого братика, а ще й лазати непрохідними гірськими склонами, як ота коза.

До речі, коза і є!..

А швидше – козявка.

Усе це (і багато чого іншого) Інга висловила двоюрідному братику просто в обличчя, коли він уже вкотре їхав на свій дніпрорудненський ЗБОМ у вересні три роки тому. І ще додала спересердя:

«Так їй і треба, шиксі твоїй! І подякуй за те Богові, Який не захотів, щоб вона від тебе народжувала покручів, а тому вчасно прибрав з життя».

Спартак нічого не відповів на це, він лише мовчки змів кузину таким вбивчим поглядом, що Інга перелякано відсахнулася, мало не гепнувшись потилицею об стінку, немов Геша у «Діамантовій руці»^[117]. І так само не сказавши жодного слова, полишив її квартиру.

Відтоді з братньо-сестринських відносин зникла вся колишня теплота. Чому так сталося, Інга відверто не розуміла: адже вона намагалася напутити молодшого за віком кузена, використовуючи батькову аргументацію! А оскільки її тато Льоня – поза сумнівом, геній, то він як завжди правий. Адже геній ніяк не може бути неправим!.. У такому разі Спартакові варто визнати помилковість власних переконань і засвоїти непересічну мудрість, яку йому дбайливо й обережно згодують з долоні, немов маленькому горобчикові. Чому ж він не цінить турботу, проявлену щодо нього?..

Зрештою не втерпівши, Інга одного разу прямо спитала кузена, коли він нарешті припинить комизитися і що їй треба зробити задля відновлення відносин з улюбленим двоюрідним братиком. На його губах з'явилася м'яка посмішка, хоча лід з очей при цьому нікуди не зник:

– А хіба між нами погані відносини?.. Ти це про що, Інго?

– Ну-у-у... Я ж бачу, що ти й досі сердишся на мене через те, що я сказала про твою падлючу шиксочку, яка розплющилася на коржик!

– Моя покійна Евка тут ні до чого, – абсолютно спокійно мовив він. Хоча, звісно ж, Інга йому не повірила:

– Давай, Спаріку, давай! Бреши більше...

– Я не брешу. Річ у тобі й у мені. У нас із тобою.

Інга збиралася щось відповісти на це, та він зупинив двоюрідну сестру:

– Не вибачайся, не треба.

– Але чому?..

– Бо не годиться вибачатись за те, яка ти є. І що ти саме така, а не інакша.

На тій точці (майже мертвій) їхні відносини й лишалися надалі. Тільки єдиний раз Інга намагалася поговорити про це з татом Льонею, підгадавши слухну хвилину. Проте почула у відповідь дещо жахливе:

«Доню, не переймайся! В тому, що Спарик вирос таким, його мати і моя сестра Гатя винна лише частково. Головна ж провина лежить на

чужій жінці – на нашій колишній куховарці Алевтині».

Після чого тато Льоня повідав жахливу історію про те, як ця сама Алевтина свавільно охрестила маленьку Гатю в церкві. А ще – як тоді, коли під час «справи лікарів-отруювачів» заарештували його бабусю Ітеле, Гатя тимчасово жила у родині православного священника Глаголева. Адже дорослі побоювалися єврейського погрому і висилки тих, хто вціліє, світ за очі! Отож у цьому разі бодай Гатя лишилась би в Києві... І все б нічого, та внаслідок описаних подій Агата заразилася «християнським духом». Більше того – вона могла навіть час від часу завітати до якоїсь християнської церкви, котрих у Києві лишалося чимало навіть в епоху розквіту войовничого атеїзму! І свого Спартака вона, поза сумнівом, теж виростила вихрестом!..

– Невже?! – не повірила власним вухам Інга.

– Можеш не сумніватися.

– Але ж він завжди був круглим відмінником! І таким зразковим, що...

– Доню, повір мені, я знаю, що кажу. Бо маю свої джерела інформації про сімейку моєї сестрички Гаті від надійних людей.

– Отже, Спартак... він вихрест?!

– На жаль, як і його мати. Тому будь з ними усіма вкрай обережною.

Лише після цієї розмови, нарешті віддавши належне татовій премудрості, Інга припинила засмучуватися через непорозуміння з київським кузенком. Адже якщо він і справді мерзенний вихрест, який полохливо ховає свої справжні почуття під машкарою зразкового комсомольця, – хай живе, як хоче! Хай кохається хоч із шиксою, хоч із собакою, хоч із ким – їй нема до того найменшого діла!..

А коли вона остаточно заспокоїлася, стара сусідка по сходовому майданчику облаяла тата Льоню «жидом пархатим», міліція ж відмовилася захищати честь і гідність заслуженого будівничого й орденоносця. Тоді батьки заявили, що справи у цій гойській країні набувають кепського характеру, і доки не розпочалися революції, громадянські війни та погроми – треба вшиватися звідси. Найбільш підходящим варіантом для переїзду на ПМЖ був Ізраїль. На сімейній нараді було вирішено, що Інга з дітьми поїде першою, далі їхатиме сестра Евеліна зі своїм сином, останніми ж «евакууються» батьки –

тато Льоня і мама Лія. На їхні плечі поки що лягає якнайвигідніший розпродаж усього сімейного майна, рухомого й нерухомого.

І ось Інга приїхала попрощатися з Києвом... Точніше, не стільки з Києвом, скільки зі своїм коханцем-майором, який віднедавна служив у Бородянці. Біда в тому, що «перший відділ» його старої військової частини, дислокованої в Києві, дізнався про коханку, яка «нагостила лижі» на Ізраїль, – отож майора і запхали негайно аж до Бородянки!..

А тому тепер дістатися до нього було не так легко і комфортно, як колись. Тим паче було дуже схоже, що в Києві саме зараз починається ота клята революція, проти якої застерігав мудрий тато Льоня!.. Принаймні всю площу Жовтневої революції окупували жахливі студіозуси-западенці. Також подекували, що революціонери нібито розсилають по місту спеціальні «мовні патрулі», які несподівано нападають на мирних громадян з підступними запитаннями:

«Ану говори, як по-українски будет ЗАБОР?! Или скажи лучше, как будет ПУГОВИЦА».

Якщо опитаний відповідав, що «забор» – це «забор», а «пуговица» – це «пуговица», то патрульні нещадно гамселили нещасну жертву (і навіть ногами били, й кастетами, і дрючками!..), завзято вигукуючи:

«ЗАБОР – це ТИН! ПУГОВИЦА – це ГУДЗИК! Смерть комунякам, жидам і москалям! Здохни, паскуда, запроданець комуняцький!..»

Таким чином нібито вже вбили з дюжину чоловік у різних кінцях Києва.

Тим не менш не поїхати до майора-коханця Інга ну просто не могла! По-перше, за суворим наполяганням батьків і вона сама, й сестра Евеліна розлучилися з чоловіками-гоями, а якщо вже давненько не мати інтимних контактів – жити на світі стає якось сумно. А по-друге, Інзі дуже хотілося, аби й майор зі свого боку добряче запам'ятав, яких «солодощів» його позбавляє назавжди невблаганна доля!..

Коротше кажучи, як висловилася сама Інга, коханець мав «добре розім'яти свою піпіску об її кицьку», й обділяти себе вона не збиралася. З чого б це, справді?! А щоб не нарватися на невблаганний «мовний патруль», треба лише оминати подалі площу Жовтневої революції. Ну, і про всяк випадок, прихопити із собою в дорогу Спартака: нехай захищає любу свою кузину!..

«Ти б поменше дослухалася до дурниць, які плетуть про тих студентів. До речі, там у мене навіть друзі є! Хочеш, познайомлю?» – спитав двоюрідний братик, почувши її прохання.

Втім, Інга аж надто переймалася перспективою «розім'яти свою кицьку майорською піпською», ото ж їхати в таке небезпечне місце, як площа Жовтневої революції, відмовилася. Знизавши плечима, Спартак підтвердив, що неодмінно проводить двоюрідну сестричку до Бородянки й назад. На жоден «мовний патруль», яких усі дуже й дуже боялися, вони, на щастя, так і не наваралися. І тепер усе йшло як слід: дизель мчав їх залізницею до Бородянки, за вікнами по обидва боки від залізничної колії простягалися запаморочливої краси жовтогарячі осінні пейзажі, небо час від часу починало плакати дрібоньким холодним дощиком, п'яні гармоністи розважали пасажирів хрипатими співами під розбитий баян...

От тільки те погано, що двоюрідний братик виявився свинячим жлобиськом, не здатним подати хоч якісь копійки знедоленому співакові! І тепер дивиться на неї з дурнуватим виглядом.

Ну що ж, дивись, дивись! Лупай оченятками, вдаючи здивування... Удавальник нещасний, підступний – та тьху на тебе!.. Дурбецало. Втім, провести всю дорогу до Бородянки в компанії смурного попутника – перспектива так собі. Отож, намагаючись якось розрядити ситуацію, Інга мовила примирливим тоном:

– Ну, Спа-а-рику... Ну, й чого ж ти повсякчас отакий смурний, га? Поділись зі мною, як із старшою кузиною, що тебе так пригнічує?

– Ти серйозно? – в його голосі мало не вперше за сьогоднішній день з'явилося щось схоже на м'яку іронію.

– Ну звісно ж! Аякже! Я ж твоя старша двоюрідна сестра все ж таки.

Спартак мовчки дивився на Інгу ще деякий час, далі почав мимрити:

– Розумієш, в чім річ... Я тут... Скажімо так, я тут певну роботу затіяв. Почав робити давно задумане, коротше кажучи. А мама... Коротше, щоб не вдаватися в деталі... Вона взяла та й викинула те, що я вже напрацював.

– Як це – викинула?! Що викинула?!

Нічого не зрозумівши, Інга чекала пояснень. Але Спартак знову надовго замовк і заговорив лише після повторного нагадування:

– Вона випадково зробила це. Просто не розібралася, що саме в тих зошитах написано. Побачила списані грубі зошити в клітинку – ото й викинула. Вирішила, що це мої старі, іще студентські конспекти і що вона таким чином наводить лад у моїй кімнаті. Вона ж не знала... та й загалом ніхто не знав, про що саме я пишу. Але я довгі роки збирав матеріали... для одного роману, скажімо так. Довго не знав, що із цими матеріалами робити, перш ніж почав писати на їхній основі...

– А-а-а, то ти все ще хочеш письменником стати?

– Авжеж хочу.

В його голосі було стільки душевного болю і водночас стільки щирості, що Інга мимоволі... розсміялася:

– Спаріку, Спаріку! До чого ж ти ще маленький та дурненький...

– Інго, але ж ти...

– Усе ще в письменники прешся, еге ж?

– Нікуди я не пруся!

– Ну от, вже й образився... дурнику!..

– Нічого собі! Мама взяла та й викинула чернетки мого роману, подумавши, що це мої старі конспекти, – хіба ж це не жахливо?! От скажи.

– Ні, Спаріку, це не жахливо. Це справедливо.

– Інго, ти що таке?..

– Ні-ні, ти вже сказав усе по суті, тепер послухай мене, будь ласка, – Інга спробувала надати голосу твердості, як під час розмови з власними дітьми. Бо дуже схоже, що в розумовому плані Спартак таки недалеко відійшов від них: – Ти вбив собі в голову, що станеш великим письменником або що навіть уже став ним? То забудь про ці дурниці!

– Інго!..

– І правильно твоя мама зробила, що повикидала ці твої чернетки, бо з тебе такий же письменник, як із мене... Як із мене космонавт, наприклад, – отак-от! Що, скажеш, я не права?

Кузен мовчки відвернувся до вагонного вікна, за яким пролітали прекрасні жовтогарячі пейзажі мальовничої української осені. Але здавалося, що навіть на його потилиці Інга читала палкий, хоча й абсолютно німий протест.

Площа Леніна ^[118], Кам'янець-Подільський, 16 жовтня 1990 року

Це було диво дивне, в минулі роки не те що небачене – про щось таке навіть помислити було неможливо: адже над головною площею древнього міста, названою на честь вождя світового пролетаріату, майорів у прохолодному осінньому повітрі... справжній СИНЬО-ЖОВТИЙ прапор! Підняли його на флагштоку цілком офіційно, і не десь там на околиці міста, а в самому центрі – перед будинком Кам'янець-Подільської міської ради.

Не можна сказати, що сталося це вже зовсім без боротьби. По-перше, знадобилися студентські протести у столиці УРСР – древньому місті Києві. Ті самі протести, до яких встигли приклеїтися два конкуруючих між собою ярлика: з одного боку – «Революція на граніті», з другого – «Київський студентський пшик». Ясна річ, першу назву вживали ті, хто співчував юним бунтівникам, тоді як другу – їхні ненависники і просто ті, хто не бажав розібратися у глибинній суті подій.

А по-друге, на підтримку київського студентського страйку (як би хто його не називав) виступила молодь з Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського^[119]. Попервах майбутні педагоги поривалися надати площі Леніна якусь нову, більш оковирну, з їхньої точки зору, назву – наприклад, майдан Відродження. А чом би й ні, справді?! Адже розповідали люди, які приїхали з Києва, про те, що тамтешню площу Жовтневої революції за ініціативою студентів-львів'ян (чи, може, франківців?..) вже охрестили Майданом Незалежності.

Щоправда, корінних киян така ініціатива шокувала: мовляв, у них там скрізь площі, а тут раптом нате вам – з'являється тепер у республіканській столиці один-єдиний Майдан! Отримайте, розпишіться і подякуйте всяким різним западенцям, які нахабно розпоряджаються у Тисячолітньому Києві, як у себе вдома!.. Але то нічого, хай не зазнаються і звикають. А в Кам'янці-Подільському подібне перейменування має пройти легше.

Втім, тверезо мислячі люди натякнули Андрієві Мацейку, який командував місцевим студентським виступом: мовляв, вода камінь точить – отож варто діяти поступово, а не вимагати всього й одразу! Оскільки перейменування площі – річ складна й витратна (бо треба провести цю зміну по міліційному відомству, через різні топографічні й картографічні відомства, пошту й таке інше), рішення про це має

ухвалити місцева влада з міськомом партії включно. Отже, починати треба з меншого – наприклад, з підняття нового, суто українського національного прапора перед будівлею міськради. Чи то жовто-блакитного, чи синьо-жовтого – але такого, щоб одразу ж було видно: місто являє собою кавалочок нової – відродженої України, очищеної від мертвотної гидоти комунізму.

Обміркувавши цю пораду, спочатку сам Андрій Мацейко, а потім і його найближчі сподвижники, з яких складалося ядро протестів, вирішили: нехай так і станеться! Отож сьогодні, у вівторок, синьо-жовтий прапор зайняв належне йому місце. Звісно, така ініціатива сподобалася далеко не всім, однак усі незгодні були вигнані з місця проведення страйку зі словами:

– Йдіть геть, ваш час минув! Тепер наша взяла.

– Майте на увазі, це ненадовго, – грозилися прибічники комуністичних ідеалів. І додавали похмуро: – Сибір великий, начувайтесь, негідники... І куди тільки міліція дивиться?!

І тим не менш йшли геть, лише час від часу похмуро озираючись на ненависний синьо-жовтий стяг. Щиро зрадівши, здавалося б, маленькій, але такій вагомій перемозі, страйкарі влаштували невеличкий урочистий мітинг. Спочатку виступали студентські лідери, першим з яких був Андрій Мацейко, потім працівник міського будинку культури і за сумісництвом – гітарист-віртуоз Злат Гайдабура виконав «Жовто-блакитний марш», написаний спеціально до сьогоднішньої події. Бравурний витвір мистецтва так сподобався усім присутнім, що творцеві довелося повторювати його двічі. А протестувальники щоразу підхоплювали приспів, плескаючи в долоні та пританцьовуючи:

*Прапор наш звитяжний,
Золото й лазур!
Захисти Вкраїну
Від війни та бур!
Був у нашім серці
Ти в усі часи!
Славу і свободу,
Й мир нам принеси!*

– Ну гаразд, гаразд! Давайте відпустимо нарешті нашого пісняра, доки струни на його гітарі не полопалися, – попросив розпорядник

мітингу під загальний сміх натовпу, заглушений фінальними оплесками. А коли вони нарешті вщухли – оголосив: – А зараз із привітальним словом виступить столичний гість, знаний лікар Назар Дунець! Будь ласка, Назаре Амосовичу, вам слово...

І прошепотів:

– Гостьовий регламент – три хвилини. Прошу дотримуватися.

Гість кивнув (мовляв, гаразд, не переймайтеся) та озирнувся до людей:

– Мене тут ведучий назвав знаним столичним лікарем. Тож хотів би зауважити насамперед, що хоч я і справді працюю в Києві, проте не можу сказати, що є аж таким знаним фахівцем. Та й по життю я людина скромна. І на мітингах всяких говорити не вмію. І навіть Валя – дружина моя – була проти того, щоб я брав відпустку за свій рахунок і їхав сюди, до Кам'янця, на ваш страйк подивитися... Та якщо бути до кінця чесним...

Він трусонув головою і посміхнувся:

– Не знав я, хлопці, що ви сьогодні прапор піднімете! Не знав, отож повірте – спеціально не готувався до цієї, поза сумнівом, урочистої події.

Натовп розчаровано загув. Розпорядник лише знизав плечима й розвів руками: мовляв, не знаю, навіщо цей добродій просив слова... Потім постукав нігтем по скельцю наручного годинника, поглянув на промовця з докором і показав на пальцях: лишилося дві хвилини.

– Нічого, я швидко, – запевнив Дунець і знову звернувся до натовпу: – Мабуть, ви не розумієте, нащо я попросив слова, нащо відволік вашу увагу? А тому я зробив це, що ми з вами – земляки! Я хоча й не з самого Кам'янця-Подільського, але з Бакоти. Знаєте про таке село? Чули?..

Присутні з полегшенням відгукнулися в тому сенсі, що чули, звісно ж.

– Ну, тоді ви мусите знати про те, що рішенням злочинної радянської влади – так-так, я не боюся казати це вголос!.. і ніколи не боявся!.. Отже, рішенням злочинної радянської влади моя рідна Бакота була затоплена. Тепер уся її територія являє собою річкове дно. Уявіть собі тільки: над могилами мого тата Амоса й особливо моєї любої матусі Гулі котяться води нашого величного Дністра! Як же мені – синові своїх батьків – навідатися на їхні могилки?! От як?..

Цього разу натовп загуків співчутливо. А Дунець продовжив тепер уже на підвищених тонах, майже зриваючись на крик:

– Отже, знайте всі: радянська влада є злочинною! Злочини супроводжують її скрізь і всюди! Радянська влада не тільки мою Бакоту знищила – десятки, якщо не сотні інших населених пунктів опинилися під водою!.. Коли я був таким же молодим, як-от ви зараз, мені довелося брати участь у ліквідації наслідків такої жахливої катастрофи, що ніякими словами не передати. А штучно влаштовані голодомори?! А Чорнобильська катастрофа?! Ніби мало було нам усіх попередніх бід, всього того, що наш багатостраждальний народ натерпівся за свою історію, так наші плодючі чорноземи ще й «мирним атомом» треба було добити! А я ж виступав, зокрема, проти будівництва Хмельницької АЕС, за що мене звільнили з роботи. Уявляєте, що було б тут, на нашому Поділлі, якби ще й ХАЕС вибухнула так само?! Уявляєте?..

Несподівано його рука витягнулася у напрямі прапору:

– Таким чином, нинішню подію, теперішнє підняття українського національного прапору над Кам'янцем-Подільським, я розцінюю як кінець епохи всевладдя злочинців-комуністів! Давайте ж віднині жити так, щоб на нашій землі не було більше знищених, зруйнованих, затоплених міст і сіл! Щоб не було тих, хто в муках помер від голоду чи радіації!.. Давайте жити дружно, радісно і щасливо на нашій благословенній землі під нашим одвічним прапором!.. Ну, а мою рідну Бакоту, моїх трударів-батьків і всіх моїх односельців, які не дожили до сьогоднішнього щасливого дня, пропоную спом'янути хвилиною мовчання.

І замовкли всі присутні, виструнчившись і схиливши голови. І кожен згадав когось із близьких, які не дожили до цього дня, як і рідні цього лікаря, котрий виголосив пронизливу до сліз промову.

Ростов-на-Дону, грудень 1990 року

Стан хворого був таким кепським, що лікарі махнули рукою на всі правила і дозволили дочці постійно перебувати біля батькового ліжка. Справді, важко плекати будь-які ілюзії щодо свого стану, коли бодай якесь полегшення (та й те тимчасове) викликає неабияка доза морфію.

Навіть не маючи спеціальної медичної освіти, можна допетрати, що твої справи кепські... щоб не сказати жорсткіше!..

У такій ситуації важко визначити, скільки кубиків лікарської речовини замінює присутність близької людини. Та оскільки поруч із дочкою хворий у будь-якому разі відчував полегшення, економія виходила суттєвою. А це було важливо, дуже важливо! Адже попит на наркотичні препарати зростав пропорційно до погіршення ситуації у країні, й хоч яким жорстким був контроль за безцінними ампулами, однак те, що вдавалося списати під виглядом нібито «ін'єкцій» (які насправді не проводилися), годувало в цей складний час не одну родину.

З іншого боку, медики – не бузувіри, присягу Гіппократа колись давав кожен з них. Здавалося б, це чиста формальність... Проте спостерігати за муками онкологічного хворого, який перебуває на порозі смерті, – задоволення значно нижче середнього. Тут ніяких нервів не вистачить! Отож якщо у присутності дочки помираючому хоч трохи легше і без морфію – нехай сидить скільки влізе.

Кашпіровський^[120] у спідниці, х-ха-ха!..

Втім, якщо дівка має талант навіювання – нехай старається. Головне – це результативне заощадження ампул, кожна з яких якщо й не безцінна, то коштує дуже, дуже дорого!..

– Оксанонько?

– Так, тату, я тут.

– А мені чомусь здалося, що ти пішла геть...

– Ну що ти, що ти! Як же можна кинути тебе, коли ти у такому стані?

– Але ж ти заміжня... А ти біля батька днюєш і ночуєш.

– Це мій чоловік днює й ночує у своєму штабі^[121], йому зараз не до мене. А оскільки тобі важче – маю повне право побути поруч із татом. Бо ти для мене не менш важливий, ніж він.

– Ти певна?

– Авжеж. Бо якби ти не зустрів мою милу матусеньку – я б не народилася. А отже, у мого б чоловіка була якась інша дружина.

– Зустріч із твоєю матір'ю, так... – губи хворого розтягнулися в радісній посмішці, зблідла і прозора, наче «мармурова» шкіра обличчя мовби засяяла, підсвічена якимсь внутрішнім сяйвом. – Зустріч із

твоєю матусею, мабуть, стала найщасливішим моментом мого життя. Або принаймні таким само щасливим, як і твоє народження.

– Мама теж так вважає.

– Справді?

– Авжеж.

– Але ж через мене вона була змушена кинути сцену. А проміняти театр на вбогу ресторацію при не найліпшому готелі – це, знаєш...

– Знаю, татусю, все я знаю, – і трохи помовчавши, донька додала тоном дуже серйозним, без краплі грайливості: – Я зазирала їй в душу, я...

– Оксано, облиш! Ти ж знаєш, до чого лякають маму твої здібності.

– Тим не менш, маму дуже навіть втішає, що зараз я перебуваю поруч із тобою й применшую твій біль. Це її не лякає, це, навпаки...

– Бо це інше.

– Тепер мама, навпаки, шкодує, що я не повноцінним медиком стала, а всього лише заочно вивчилася на фармацевта. А я загалом мріяла про музпед^[122], хотіла бути танцівницею, а не фармацевтом. Тим паче не лікарем...

– Доню, ти ж знаєш мою думку: з освітою чи без неї, але лікувати по-своєму... дуже по-своєму ти зможеш завжди! Бо це у тебе в крові. У нашій циганській крові... Але ж якби ти знала... якби ж тільки знала!..

Хворий проковтнув грудку, що встала поперек горла, і додав:

– Знала б ти, до чого мені шкода, що я не доживу до Нового року...

– Облиш, татусю, – вона обірвала батькову фразу з усією рішучістю, яку тільки могла продемонструвати. – Я прибиратиму твій біль, скільки вистачить сил... і навіть більше. Я дотягну тебе не тільки до Нового року, але й до мого двадцять шостого дня народження!

– Це ти облиш, доню. Дарма таке кажеш, – поморщився хворий. – У мене ж не просто рак, у мене ще й метастази пішли.

– Але ж мій день народження буде другого січня, отож на Новий рік!..

– Послухай, Оксанонько, у нас тут циганка не тільки ти, але і я також, – мовив хворий повчально. – До того ж я старший. І якщо кажу, що навіть тобі не під силу щось здійснити... Доню, я знаю, що кажу.

Батько з донькою трохи помовчали. Було очевидно, що думки хворого змінили напрям.

– Оксано...

– Що, татусю?

– Оксано, коли мене не стане...

– Ні!..

– Не переривай, будь ласка... Отож коли мене не стане, якщо у тебе тільки складеться... Спробуй поїхати туди, звідки я родом, і з'ясувати у будь-який спосіб, чи й досі там кочує табір Джугастрянських? Мені це не вдалося. Сподіваюся, ти якось зможеш, а тоді!..

Хворий троху помовчав, потім мовив:

– А тоді передаси вибачення моїм... тобто нашим родичам від маленького хлопчика Владо, який одного разу повівся аж надто нерозумно.

Оксана все зрозуміла. Вона знала всю батькову історію. Знала про тітку Мокрину, яка виховувала малого циганчука разом зі своїми дітками скільки могла. Знала про дитбудинок у Кіровограді й неодноразові втечі звідти, про міліціонера з Вапнярки і його обіцянку, кінець кінцем так і не здійснену. Знала, як батько нарешті дістався до Ямполья, що на Вінниччині. Як побачив там цілу вулицю з промовистою назвою «Піонерська», що була вимощена старими пам'ятниками з єврейського цвинтаря – після чого, жахнувшись, втік з такої злої, жорстокої України сюди, у Ростов-на-Дону.

Нарешті тільки Оксана з мамою знали, що, попри знайдене саме тут, у Ростові, просте людське щастя, уособлене коханою дружиною, любовою донечкою й омріяною роботою, Владо Муратов усе життя жалів про своє давнє нерозважливе рішення. Бо тепер, незважаючи на нелегке дитинство, увінчане зростанням у сиротинці, Україна, навпаки, уявлялася йому райською землею... хоча й без молочних річок з кисільними берегами.

Тому вона посміхнулася якнайлагідніше й пообіцяла:

– Добре, татусю! Коли тільки випаде найменша нагода, я зроблю так, як ти просив мене зробити...

Київ, 25 січня – 31 грудня 2019 року

Примечания

1

Яв, Нав і Прав – запозичені з Велесової книги поняття, триєдина сутність яких окреслює основні контури слов'янського «життєвого Космосу».

2

Від Івана 14:2.

3

Київський фармацевтичний завод ім. М. В. Ломоносова, заснований у 1925 році. Нині – ПАТ «Фармак».

4

Нині – Мистецький коледж художнього моделювання та дизайну.

5

У червні 1977 року Голова Президії Верховної Ради СРСР Микола Підгорний був відправлений на пенсію, а замість нього посаду обійняв Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв. Метою цього ходу була концентрація в руках останнього не тільки партійної, але й законодавчої державної влади.

6

Невеличкий двозальний кінотеатр, розташований на вул. Хрещатик, № 25. За радянських часів належав до так званих кінотеатрів повторного показу, де демонструвалися стрічки, давно зняті з прокату.

7

Пам'ятник Станіславу Косіору в Києві розташовувався у сквері на перетині вулиць Артема та Глибочицької у 1970–2008 роках.

8

Чоловічий статевий орган, який «не працює» (*ідиш*).

9

У переносному значенні – генеральний директор. У даному разі під «генералом» мається на увазі гендиректор Виробничого об'єднання «Донецьквугілля».

10

Будинок художника був споруджений у Києві в 1977–1978 роках.

11

Тепер – Нижній Новгород.

12

«*Тонкий і товстий*» – оповідання Антона Чехова, що різко висміює звичаї, притаманні чиновницькому середовищу Російської імперії: лицемірство, догідливість, плазування перед начальством та ін.

13

Загальнодержавна автоматизована система збору та обробки інформації (ЗДАС) – система автоматизованого управління економікою Радянського Союзу, проект якої передбачав створення по всьому СРСР низки обчислювальних центрів, поєднаних в єдину мережу. Ініціатором та розробником проекту був академік Віктор Глушков.

14

Нині – вул. Довга, де в буд. № 1 розташований паспортний стіл.

15

Відомий вислів Григорія Сковороди.

16

Те саме, що й різник – кишеньковий злодій, який розрізає одяг або сумку жертви за допомогою монети з нагостреними краями або шматка леза.

17

Найвища (4506 м) гора Алтаю, що вінчає Катунський хребет.

18

Мемуари Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва попервах склалися з трьох книг: «Мала Земля», «Відродження» й «Цілина» (насправді над мемуарами працювала група професійних журналістів). Трилогія вперше побачила світ у журналі «Новий світ» в 1978 році, надалі видавалася як окремими книгами, так і єдиним томом. Уже після смерті товариша Брежнєва у тому ж таки «Новому світі» у 1982–1983 роках були оприлюднені ще 5 мемуарних книжок Генсека: «Життя по заводському гудку», «Почуття Батьківщини», «Молдавська весна», «Космічний Жовтень» і «Слово про комуністів». Улітку 1987 року мемуари Брежнєва вилучили з книгарень і списали на макулатуру.

19

Друга дружина Анатолія Кузнєцова, полька за походженням.

20

Проживаючи на еміграції в Лондоні, Анатолій Кузнєцов з осені 1972 року працював у Лондонському корпункті Радіо «Свобода», беручи участь у програмі «Письменники біля мікрофону».

21

Є відомості, що, отримавши політичний притулок на Заході, письменник відмовився від прізвища Кузнєцов і просив вважати його «просто Анатолієм».

22

Андрій Амальрік (1938–1980) – радянський дисидент, письменник і публіцист. У «Відкритому листі А. Кузнецову» від 1 листопада 1969 року засудив останнього за вимушену співпрацю з КДБ.

23

Київський інститут народного господарства, нині – Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана.

24

Найпівденніше місто Узбекистану, адміністративний центр Сурхандар'їнської області. Під час Афганської кампанії 1979–1989 років – важлива радянська військова база. Зокрема, для забезпечення армійських потреб у Термезі були побудовані військовий аеродром та автомобільно-залізничний міст через Амудар'ю («Міст Дружби»).

25

Юрій Гуляєв – російський та український співак (1930–1986), ліричний баритон.

26

«*Портянка*» – портвейн (*жарг.*).

27

Літературний секретар газети «Красная Звезда», який разом з кореспондентом Коротєєвим створив міф про «подвиг 28 панфіловців». Міфотворчості підлеглих сприяв Давид Ортенберг – головний редактор «Красной Звезды» у 1941–1943 роках. Хоча фальсифікація була доведена військовою прокуратурою ще у 1948 році, викривати її привселюдно не стали, оскільки на той час склався цілий культ «героїв-панфіловців». Зокрема, продовжував активно підтримувати вигадку Олександр Кривицький.

28

В бою біля роз'їзду Дубосєково не загинув, а був лише поранений і контужений, потрапив на окуповану ворогом територію. Двічі потрапляв до таборів військовополонених. Зрештою опинившись у рідному селі Перекіп (Харківська область), пішов служити до поліції. Після визволення Харківщини радянськими військами – знов у лавах Червоної армії. Після війни, дізнавшись про «посмертне» присвоєння звання Героя Радянського Союзу, спробував офіційно відновити цей статус, через що потрапив у поле зору НКВС. Саме через справу Івана Добробабіна військова прокуратура почала перевірку «подвигу 28 панфіловців».

29

У знаменитого прикордонника Микити Карацупи було п'ятеро псів на прізвисько Індус. Однак починаючи з середини 1950-х років у пресових і книжкових публікаціях воно змінилося на Інгус. Причина полягала у налагодженні дружніх стосунків між СРСР та Індією. Також Микита Карацупа в різний час вказував різні причини смерті Індуса-першого.

30

Восени 1943 року в боях за визволення від німецьких загарбників Дніпродзержинська і с. Карнаухівки з-поміж інших брав участь і майбутній директор Дніпродзержинської школи № 38, почесний громадянин міста Іван Секретнюк.

31

Є відомості, що неабияку роль у боях на Карнаухівському плацдармі зіграли радянські штрафбати.

32

Нині це – Дністровська ГЕС.

33

Це сталося наступного – 1982-го року. Після цього охтирський «Нафтовик» дістав право грати серед інших команд українських колективів фізкультури, як називався у ті роки чемпіонат УРСР з футболу.

34

«Німецьке товариство з вивчення давньої германської історії та спадку предків» (нім. Ahnenerbe – букв. «Спадок предків») – організація, створена для вивчення традицій, історії та спадку германської раси. Заснована 1 липня 1935 року Генріхом Гімmlером, Германом Віртом та Вальтером Дарре. Більша частина досліджень Аненербе була пов'язана з окультизмом.

35

Іван Кудря (1912–1942) – лейтенант держбезпеки, радянський розвідник, резидент нелегальної диверсійно-розвідувальної групи НКВС у Києві в період німецької окупації міста 1941–1943 років. Згідно з офіційно оприлюдненими КДБ УРСР у повоєнний час відомостями, група Кудрі мала відношення до мінування й підриву ряду будинків на Хрещатику та Успенського собору Києво-Печерської лаври восени 1941 року.

36

Георгій Дудкін – старший лейтенант держбезпеки, радянський розвідник, який входив до складу київської диверсійно-розвідувальної групи НКВС Івана Кудрі.

37

Петро Буйко (1895–1943) – український лікар, професор, з 1933 року – директор Київського інституту охорони материнства і дитинства Охматдит. Відколи німецькі загарбники окупували Україну в 1941 році, зайнявся організацією медслужби радянського партизанського руху на Фастівщині. Був спалений живцем нацистами у с. Ярошівка на Київщині.

38

Заїкання.

39

Наприкінці 1979 року Олесь Бердник був засуджений до шести років позбавлення волі в таборах суворого режиму та трьох років заслання як особливо небезпечний рецидивіст. Покарання відбував у таборі суворого режиму с. Кучино Чусовського р-ну Пермської обл.

40

Нині – Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».

41

Точніше, «Zodiaks» – латвійський музичний гурт, що існував у 1980–1990-х роках. Виконував інструментальну музику в жанрах сінті та електронної музики (неформатної для СРСР). Орієнтувався, зокрема, на заснований в 1977 році французький гурт «Space», що працював у жанрі електронної музики.

42

Жаргонізм, що означав заборону окремим категоріям радянських громадян (непрацюючим – так званим «дармоїдам», дисидентам, рецидивістам і засудженим за особливо тяжкі злочини) селитися в межах 100-кілометрової зони навколо Москви, Ленінграда, столиць союзних республік, інших великих або так званих «закритих» міст.

43

Нині ВАТ «Тверський вагонобудівний завод» (РФ).

44

Це сталося на початку листопада 1957 року.

45

Поєма Євгена Євтушенка, оприлюднена у 1982 році. Цей твір було відзначено Державною премією СРСР за 1984 рік.

46

Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР – центральний орган державного управління у статусі союзно-республіканського міністерства, який керував вищою і середньою спеціальною освітою.

47

Касетний магнітофон, що випускався в СРСР з 1977 року.

48

Кінодрама, знята режисером Володимиром Денисенком у 1981 році на Київській кіностудії ім. Довженка. Частково заснована на реальних подіях стрічка розповідає про трагедію української карпатської родини, члени якої опинилися по різні боки протистояння радянської влади й УПА. На стадії монтажу під тиском КДБ сюжетна лінія фільму зазнала значних перекосів у бік радянської ідеології.

49

Мається на увазі «Мелодія ля-мінор для флейти і фортепіано» Мирослава Скорика. Була створена на прохання режисера к/ф «Високий перевал»: не в змозі протистояти тиску «органів», Володимир Денисенко попросив композитора розповісти своїми засобами те, чого він не міг продемонструвати у спаплюженій на монтажі стрічці. «Мелодія ля-мінор» дуже швидко стала своєрідною візитівкою Мирослава Скорика.

50

Войцех Ярузельський – польський військовий і державний діяч, генерал армії, міністр оборони Польської Народної Республіки у 1969–

1983 роках, перший секретар ЦК ПОРП у 1981–1989 роках, прем'єр-міністр ПНР у 1981–1985 роках. У 1989 році став другим президентом ПНР, а у 1989–1990 роках – першим президентом посткомуністичної Республіки Польща.

51

Мається на увазі «лінія Керзона» – умовна демаркаційна лінія, запропонована англійським лордом Джорджем Керзоном як кордон, що встановлювався в результаті війни між більшовицькою Росією і Польщею під час польсько-радянської війни 1920–1921 років.

52

«Солідарність» (польськ. NSZZ Solidarność) – незалежна польська профспілка, створена у вересні 1980 року, що згодом перетворилася на широкий суспільно-політичний рух і зробила значний внесок у боротьбу поляків з комуністичним режимом.

53

«Прощавай, молодість!» – простонародна назва ботів у СРСР. Цей різновид взуття дуже любляли радянські пенсіонери через його дешевизну і практичність, звідси й назва.

54

На Берковецькому цвинтарі у Києві.

55

Спартак не врахував, що батько справді не міг вивчати у шкільні роки цього вірша, бо він побачив світ у збірці лірики «Заповітне джерело», надрукованій лише 1959 року.

56

FORTRAN – імперативна мова програмування загального призначення. Була розроблена американською корпорацією IBM у

1950-х роках в університетському містечку на півдні Сан-Хосе (Каліфорнія).

57

Мішпоха – сім'я (*їдиш*).

58

«*Біля келиха*» (*чеськ.*).

59

Жаргонна назва дешевого плодово-ягідного вина, зміцненого спиртом, що вироблялося в СРСР. Інша його назва – «бормотуха».

60

Богораз Володимир Германович (відомий також під псевдонімами Тан, Тан-Богораз, Богораз-Тан; при публікаціях у США – Waldemar Bogoras; при народженні – Богораз Натан Менделевич; 1865–1936) – російський революціонер, письменник, етнограф, етнокультуролог і лінгвіст, дослідник чукотско-камчатських мов та мови азійських ескімосів, знавець Крайньої Півночі.

61

Це прізвище є скороченням від «Бен га-рав Залман» – єврейською буквально «син ребе Залмана».

62

Себто аббревіатуру «Революція, Енгельс, Маркс».

63

За легендою, Рим заснували брати-близнюки Ромул та Рем.

64

Після прем'єри, що відбулася 31 грудня 1978 року на Першому каналі Центрального телебачення СРСР, ця стрічка на сім років лягла «на полицю» через те, що виконавець ролі придворного музиканта Лемісона – танцюрист Великого театру Олександр Годунов – під час гастролей у США попросив політичного притулку.

65

Згідно з радянським політичним анекдотом, новим гербом СРСР мав стати Двобровий Орел, що вчепився кігтями в Малу Землю, – натяк на Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва і його книгу мемуарів про воєнний час «Мала Земля».

66

Російська аббревіатура від «Киевский питомник идиотов» – КПІ, натяк на Київський політехнічний інститут.

67

Нині – Національний університет харчових технологій.

68

Абревіатура від «Ленінградський інститут інженерів водного транспорту», вечірня філія якого працювала в Києві за радянських часів. ЛІВТ вирізнявся тим, що заняття в ньому розпочиналися на два тижні пізніше, ніж в інших вузах, – 15 вересня. Отож абітурієнти-невдахи, які провалилися на іспитах в інші виші, могли випробувати щастя у ЛІВТі.

69

Назва повісті Максима Горького, написаної в 1923 році.

70

Цитата з роману О.Генрі «Королі і капуста».

71

У преферансі – десять взятків на одній руці.

72

Радянський супутник «Космос-367», запущений у жовтні 1970 року, був обладнаний ядерним реактором БЕС-5 «Бук», що працював на урані-235. Після початку роботи реактор пропрацював 110 хвилин, а тоді розпочалося розплавлення активної зони реактора. Отож «Космос-367» довелось перевести на так звану орбіту захоронення.

73

Мабуть, Голощокін мав на увазі інший супутник тієї ж серії – «Космос-954», також обладнаний урановим ядерним реактором. На відміну від «Космосу-367», вивести на орбіту захоронення цей супутник не вдалося, й він упав на Землю в січні 1978 року. Уламки «Космосу-954» і продукти їхнього згоряння в атмосфері нашої планети спричинили радіоактивне забруднення стронцієм-90 і цезієм-137 гігантських територій на півночі Канади.

74

Ремка здогадався правильно: супутник «Космос-367» був виведений на орбіту двоступінчастою ракетою-носієм «Циклон-2», розробленою у КБ «Південне». Її перший запуск відбувся у 1969 році, останній (106-й) – у 2006 році. Всі запуски були успішними – це єдина у світі ракета-носіє з подібним результатом.

75

Радянська кінокомедія режисера Володимира Бортка, знята у 1982 році. Однак через цензурну заборону стрічка вийшла у прокат лише в березні 1984 року.

76

Київський інститут інженерів цивільної авіації.

77

Для відвідування військової кафедри студенти спеціально купували комплект такого одягу.

78

Розпочалася через 2 місяці після приходу до влади Михайла Горбачова, найбільш інтенсивно тривала в 1985–1987 роках, хоча остаточно зійшла нанівець лише в 1990 році.

79

Неофіційна назва радянської виправно-трудової колонії суворого режиму ВС-389/36-1, в якій утримувалися засуджені за особливо небезпечні державні злочини. Була розташована в селищі Кучино Чусовського р-ну Пермської обл. Закрита 1988 року. Зараз на її території працює музей.

80

Автоматичний пістолет Стечкина – автоматичний пістолет під набої 9×18 мм з кобурою-прикладом, що міг вести вогонь як одиночними пострілами, так і чергами. Призначався як особиста зброя деяких категорій військовослужбовців, як-от екіпажі танків, артилеристи, гранатометники, кулеметники станкових кулеметів, шифрувальники та певна категорія офіцерів.

81

Агнія Барто (1906–1981) – російська радянська дитяча поетеса, прозаїк, драматург.

82

Маються на увазі медпрацівники виправно-трудової колонії.

83

Метод системного дослідження функцій об'єкта з метою пошуку

балансу між його собівартістю і корисністю.

84

Абревіатура назви одного з предметів, що читається студентам-технарям на 5-му курсі, – «Організація, планування й управління виробництвом».

85

Медовар Борис Ізраїльович (1916–2000) – вчений-металург, доктор технічних наук, професор, академік АН УРСР, заслужений діяч науки і техніки УРСР (1991). Є одним із співавторів технологій електрошлакового зварювання, наплавлення, переплаву і лиття.

86

Мається на увазі Олександр Ітигілов (1944–1990) – радянський і український кінооператор, режисер, сценарист, який у 1970–1990 роках працював на Київській кіностудії ім. О. П. Довженка. У 1986 році брав участь у зйомках аварії на ЧАЕС, дістав велику дозу опромінення.

87

Таку назву Рибінськ (друге завбільшки місто в Ярославській області РФ, розташоване у 82 км від Ярославля) носив з березня 1984 року по березень 1989 року.

88

Назва Набережних Човнів (міста республіканського значення у Республіці Татарстан РФ) у 1982–1988 роках.

89

Одна з «народних» назв самогону.

90

Закінчення приспіву радянської пісні «Камаз» композитора Оскара Фельцмана на слова Наума Олева.

91

Радянський район – колишній адміністративно-територіальний район у правобережній частині Києва. Простягався від вул. Івана Франка на захід майже на 14 км до вул. Академіка Туполева вздовж бульв. Тараса Шевченка і просп. Перемоги.

92

Радянська патріотична пісня Володимира Шайнського на слова Віктора Уріна, що оспівувала єдність СРСР та ДДР. Тут ужито в іронічному значенні.

93

Абревіатура від «Цва хагана ле-Ізраель» – Збройні сили Держави Ізраїль.

94

Насправді не всі ізраїльські кібуци мають сільськогосподарський профіль.

95

Одна з вершин Великого Кавказу в Сванетії (Грузія) 4690 м заввишки.

96

Металева зубчаста рамка на взутті, призначена для пересування по слизьких поверхнях (лід та ін.).

97

Початок пісні «Свіча» культового радянського, а згодом російського рок-музиканта Андрія Макаревича.

98

Мережа державних елітних магазинів роздрібної торгівлі у великих містах в епоху пізнього СРСР, де товари продавалися або за вільноконвертовану валюту, або за спеціальні сертифікати (чеки) Зовнішпосилторгу і Зовнішторгбанку іноземцям та обмеженим групам радянських громадян, які офіційно отримали дохід у твердій валюті.

99

Магазини комісійної торгівлі, де продавалися за зниженими цінами товари, що вже побували у вжитку.

100

Для цього в самогон насипають трохи перманганату калію, трохи збовтують і витримують хвилин 20–30. Коли прозоро-лилова (від марганцівки) рідина перетвориться на непрозоро-брунатну, її необхідно пропустити через ватяно-марлевий фільтр, на якому осідають всі окислені сивушні масла.

101

Штучки-дрючки (*ідиш*).

102

Друге за чисельністю місто Монголії, розташоване на півночі країни. Тамтешнім містоутворюючим підприємством є мідно-молібденовий гірничо-збагачувальний комбінат «Ерденет», закладений у 1974 році і споруджений радянськими фахівцями за радянським проектом. Перша черга ГЗК «Ерденет» запрацювала наприкінці 1978-го, четверта черга – у 1981 році, згодом була введена в експлуатацію п'ята черга.

103

Ініціатором запровадження «рибного дня» в СРСР (відповідно до Постанови Наркомпостачу СРСР від 12 вересня 1932 року «Про

введення рибного дня на підприємствах громадського харчування») був відомий радянський партійний та господарський діяч Анастас Мікоян (1895–1978). Така необхідність була спричинена різким спадом виробництва м'яса в Радянському Союзі у той період.

104

Трагедія сталася 2 серпня 1989 року о 16:20. Вага портика, що обвалився, перевищувала 700 т. Внаслідок обвалу 11 осіб загинули і 2 дістали поранення.

105

Євген Євтушенко був обраний народним депутатом СРСР від Дзержинського територіального виборчого округу Харкова 14 травня 1989 року.

106

Рейтингова інформаційно-аналітична телепрограма епохи Перебудови, що виходила в ефір на «5-му каналі» Ленінградського ТБ у 1987–1993 роках. Вів «600 секунд» найчастіше Олександр Невзоров.

107

УГС була створена 7 липня 1988 року у Львові членами Української Гельсінкської групи.

108

Студентське Братство м. Львова – громадська спілка, офіційно заснована 25 травня 1989 року на базі неофіційної (підпільної) мережі молодіжних організацій у навчальних закладах, що з'явилася за ініціативи студента Маркіяна Іващишина.

109

Тато (*діал.*).

110

Одна з чотирьох стрічок кіноваріанта 13-серійного шведського телесеріалу «Pippi Långstrump» (1969), що демонструвалася у радянському прокаті. Екранізація однойменної повісті Астрід Ліндгрєн.

111

Семантичний аналіз – процес зв'язку синтаксичних структур, починаючи з рівнів фраз, пропозицій, речень та абзаців до рівня писемності в цілому.

112

Радянським фанатам електронної музики ця композиція була відома під назвою «Ввічливе викрадення».

113

Бразильський телесеріал за однойменним романом Бернарду Гімарайнша, створений у середині 1970-х років. В СРСР «Рабиня Ізаура» стала першою «мильною оперою», демонстрація перших із 100 серій якої по Центральному телебаченню почалася 16 жовтня 1988 року, а продовження було відкладено до лютого 1989 року. У вересні 1990 року серіал був продемонстрований повторно.

114

«Љуби, щуби, ал' главу не губи» – югославська молодіжна соціальна мелодрама, випущена в 1981 році.

115

Карлос Кастанеда – перуанець за походженням, антрополог, етнограф, езотерик і містик. Автор 12 книг-бестселерів, присвячених шаманізму й оригінальному вченню, заснованому на традиціях древніх і нових «видців» (англ. – seers). Засновник та керівник таємничої секти.

116

Як стверджував Кастанеда, його життя повністю змінилося під впливом мексиканського мага Хуана Матуса – індіанця з племені які, котрого він зустрів у 1960 році.

117

Герой актора Андрія Миронова у культовій кінокомедії Леоніда Гайдая, знятій 1968 року.

118

Нині – майдан Відродження.

119

Нині – Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка.

120

Радянський психотерапевт. Народився в Хмельницькому в 1939 році. Закінчив Вінницький медінститут. У 1988–1989 рр. керував Республіканським, а в 1989–1993 рр. – Міжнародним центром психотерапії в Києві. Всесоюзну популярність здобув у 1989 році завдяки телепередачам «Сеанси здоров'я лікаря-психотерапевта Анатолія Кашпіровського» на каналі Центрального телебачення СРСР.

121

В описуваний час у Ростові-на-Дону розташовувався штаб нині скасованого Червонопрапорного Північно-Кавказького військового округу (просп. Будьонівський, № 43).

122

Мається на увазі Ростовський державний музично-педагогічний інститут, з 1992 року – Ростовська державна консерваторія ім. С. В. Рахманінова.